

**Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары:
Окуу китептер тизмеси:**

**Кыргыздардын теги, таралуу ареалы,
этностук-маданий алакалары**

Олжобай Каратаев

Бишкек-2013

УДК 391/395
ББК 63.5
К 21

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Редакциялык басма кеңеши тарабынан басууга сунуш этилди

Жооптуу редакторлор:

Тарых илимдеринин доктору, профессор Т.К. Чороев, П.Казыбаев

Пикир жазгандар:

Тарых илимдеринин доктору, профессор В.Я. Бутанаев (Россия)

Тарых илимдеринин доктору, профессор Б.Е. Кутеков (Казакстан)

Тарых илимдеринин доктору, профессор Э.Ж. Маанаев (Кыргызстан)

Тарых илимдеринин доктору, профессор Ахмед Ташагыл (Түркия)

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент М.Ч. Кожобеков (Кыргызстан)

К 21

Каратаев О.К.

Кыргыздардын теги, таралуу ареалы этностук-маданий алакалары. - Б.: 2013. - 290 б.

ISBN 978-9967-27-070-1

Монографияда кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары, материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрү, тектеш ж.б. элдер менен этногенетикалык, этномаданий байланыштары комплекстүү иликтенген. Эмгекте «кыргыз» этноними, анын чечмелениши, таралуу алкагы, кыргыздардын этнос катары эволюциялык калыптануусу, Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү, кыргыз энтамга белгилери, кыргыз жазуусунун келип чыгышы, башаты ж.б. маселелер каралат.

Эмгек жогорку окуу жайларынын студенттерине «Кыргыз тарыхы», «Кыргыздардын этностук-маданий тарыхы», «Кыргыз этнографиясы» предметтери боюнча окуу куралы катары сунуш этилет.

Мындан сырткары мугалимдерге, аспиранттарга, жогорку окуу жайлардын окутуучуларына, илимий кызматкерлерге арналуу менен элибиздин тарыхын аздектеген атуулду кайдыгер калтырбайт.

К 0505000000-13

ISBN 978-9967-27-070-1

УДК 391/395

ББК 63.5

©Каратаев О.К., 2013

М а з м у н у

Кириш сөз ордуна	5
Баб I. Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгүнүн башаты.	
«Кыргыз» этнониминин	11
1.1. Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү	11
1.2. Кыргыз каганатынын (VI-XIII кк.) мамлекеттик-башкаруу системасы: титулдар, кызмат рангалары, бийлик орундары	18
1.3. «Кыргыз» этнониминин жөнүндө	31
1.4. «Кыргыз» этнониминин чечмелениши	35
1.5. «Бурут» экзоэтнониминин жөнүндө	37
1.6. Евразия мейкиндигине «кыргыз» этнокомпонентинин таралуу ареалы	45
Баб II. Кыргыздардын этностук курамынын калыптануусунун эволюциясы	61
2.1. Кыргыздардын этностук курамынын байыркы катмары (б.з.ч. доордон б.з. X к. чейин)	61
а) биринчи этабы	62
б) экинчи этабы	69
2.2. Кыргыздардын этностук курамынын калыптанышынын эволюциялык экинчи этабы (XI-XVI кк.)	97
2.3. Кыргыздардын этностук курамынын калыптанышынын эволюциялык соңку этабы (XVI-XX кк.)	111
Баб III. Кыргыздардын уруулук (урук) энтамга белгилери: чыгыш теги, таралуу ареалы жана анын параллелдери. Тарыхый топонимия	147
3.1. Кыргыз уруулук энтамгалары: чыгыш теги жана таралуу ареалы	147
3.2. Айрым уруулук энтамга белгилеринин маанилери, табылган жерлери, параллелдери	174
3.3. Хакас-Миңсуу ойдуңунан, Тувадан табылган кыргыз энтамга белгилери жана алардын параллелдери	184
3.4. Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын тарыхый топонимиясы	192
Баб IV. Кошуна өлкөлөрдө жашаган кыргыздар	197
4.1. Өзбекстандын аймагындагы кыргыздар жана алардын жайгашуу ареалы	197
4.2. Кытайлык кыргыздар жана алардын жайгашуу ареалы	201
4.3. Афганистан кыргыздары	206
4.4. Кыргыздар жана лакайлар, сары уйгурлар, лобнорлуктар	209
Баб V. Кыргыздар жана Саян-Алтайдын этностук чөйрөсү: тувалар, хакастар, алтайлыктар	219
5.1. Кыргыз жана алтай этномаданий байланыштары	221
5.2. Кыргыз жана тува этномаданий байланыштары	227
5.3. Кыргыз жана хакас этномаданий байланыштары	232
Корутунду сөз ордуна	247
Тиркемелер	251
Адабияттар тизмеси	268
Англисче кыскача мааниси	281
Түркчө кыскача мааниси	286

Бул китепти тогуз баланы өстүргөн, билим берген апам Абдилла кызы Анийпага арнадым.

Карт тарыхта жакында эле белгилүү болгон кошуна элдер өз тектерин байыркынын түпкүрүнөн жигердүү иликтеп, изденишүүдө. Евразиянын эң байыркы эли - кыргыздардын өтө байыркы, ары мазмундуу тарыхын, түпкүлүктүү маданиятын, эл эсине, журт назарына кайтарып берүү биздин ардактуу милдетибиз...

Автор

Кириш сөз ордуна

Соңку жылдарда өлкөдөгү, коомдогу түпкүлүктүү зор өзгөрүүлөргө күбө болуудабыз. Өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы мындай процесстер илим чөйрөсүнө, гуманитардык багыттагы илимдерге, өзгөчө кыргыз тарых илимине өз таасирин тийгизбей койгон жок. Кыргыз тарых илиминде, жалпы кыргызтаануу жаатында бүгүнкү коомдук түзүлүшкө, өткөн тарыхый доордогу калыптанган шарттарга ылайык илимпоздор тарабынан жетишерлик көңүл бөлүнбөй келген элибиздин этностук тарыхына, этногенезине, салттуу маданиятына, социалдык-экономикалык, саясий өнүгүүсүнүн тарыхына жаңыча өңүттө сарэсеп салынып, айрым тыянактарга учурда кайрадан объективдүү илимий баалар берилип жатат. Ушул тапта кыргызтаануучулар тарабынан ар тараптуу ургаалдуу илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, монографиялык атайын иликтөөлөр, окуу куралдары жарык көрүүдө. Кыргызстандын тарыхы боюнча жогорку окуу жайларына мамлекеттик сынактар киргизилди. Бул илимий саамалыктарга “кыргыз” этнониминин, Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдык мааракесинин эл аралык деңгээлде белгилөө салтанаты да негиздүү далилдин бири. Кыргызтаануудагы жаңычыл илимий багыттар, соңку ачылыштар кыргыз тарых илиминин жаңычыл сапаттагы баскычынын пайдубалы көз алдыбызда көтөрүлүп жаткандыгын чагылдырат. Ошондуктан, кыргыздардын этностук тарыхын, этногенезин, маданиятынын өнүгүү баскычтарын жаңы нукта, идеологиялашпаган багытта иликтөө учурдун олуттуу маселелеринин бири. Ириде, жаңы багыттагы илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары, тыянактары историзм жана объективдүүлүк принциптерине таянуу менен бирге, мамлекеттин, улуттун түпкү кызыкчылыктарына төп келмеги зарыл.

Борбордук Азиянын түрк тилдүү элдеринин этностук тарыхын, түпкү маданий очокторун иликтөө тарых илиминин, түркологиянын комплекстүү проблемаларынын бири болуп калды. ЮНЕСКО тарабынан «Борбордук Азиянын көчмөн элдеринин дүйнөлүк цивилизациянын тарыхындагы ролу» деген жалпы ат менен белгилүү болгон маселени чечүү бүгүнкү чыгыштаануу илиминин негизги максаттарынан болуп калды (Чороев 1995, 5). Этностук-маданий тамыры терең, түрк-монгол тилдүү элдердин ичинен эң алгачкы мамлекетти негиздеп, өнүктүрө алышкан кыргыздардын адамзат цивилизациясынын өнүгүүсүнө кошкон үзүрлүү салымы, нарктуу орду бар. Кыргыздардын дүйнөлүк көчмөн цивилизациясына жана адамзаттын руханий кенчтерине, жазма маданий тарыхына кошкон салымын иликтөө бир нече муундагы тарыхчылардын, этнографтардын, археологдордун, түркологдордун жалпы, күжүрмөн зор эмгеги болуп калды. Адамзат тарыхында аз дегенде 2200 жылдан ашуун мезгилден бери өзүнүн мамлекети жана мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон кыргыздардын аталган узак тарыхый доордун ичинде этностук жүзү, салттуу маданияты, материалдык жана руханий маданиятынын дөөлөттөрү калыптанды; өз алдынча мамлекеттүүлүккө ээ болуп, аны өнүктүрүп, жаңы баскычка, жаңы мазмундагы сапаттык деңгээлге көтөрүштү. Дал ушул тапта элибиздин тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүү жалпы Борбордук Азиянын көчмөн жана отурукташкан цивилизацияларынын эриш-аркак ширелишкен өзгөчө көрүнүштөрүн иликтөөгө да жаңыча милдет коюп жатат.

Бүгүнкү күндө элибиздин этностук тарыхын, этногенезин, этнографиясын, этномаданий байланыштарын иликтеп үйрөнүү кыргызтаануудагы орчундуу, ары келечектүү маселелерден болуп калды. Бул олуттуу маселе адис-окумуштуулардын, этнографтардын, археологдордун, тилчилердин, элибиздин оозеки чыгарма кенчтерин изилдөөчүлөрүн, санжырачылардын, Ата Мекендин тарыхын аздектеп окугандардын бир канчалаган муундарын эбак эле түйшөлтүп келгени илим чөйрөсүнө маалым. Кыргыздар жөнүндөгү маалыматтардын хронологиялык алкагы, катмары, географиясы, таралган ареалы бир кылка эмес. Ошондуктан, илимге белгилүү болгон маалыматтарды, тарыхый булактарды, ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектерин, археологиялык казуулардын жыйынтыктарын, элдик оозеки чыгармалардын,

санжыра-дастандардын үлгүлөрүн комплекстүү нуктагы иликтөөлөр гана негиздүү тыянактарды жарата алары анык. Кыргыздар боюнча так маалыматтар байыркы жана орто кылымдардагы кытай жыл баяндарында, Орхондогу (Монголия), Энесайдагы (Хакасия, Тува), Таластагы, Кочкордогу кыргыз (түрк) жазуу эстеликтеринде, араб жана фарси тилиндеги авторлордун эмгектеринде, өзгөчө Махмуд Кашгари, Рашид ад-Дин, Абул Гази, Сейф ад-Дин Ахсикендинин чыгармаларында, XVII-XVIII кк. орус документтеринде, XIX к. алкагында жана XX к. баш чендериндеги орус, немис, мажар (венгр), финн ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө, баатырдык дастандарда, өзгөчө “Манас” эпосунун материалдарында, айрым санжыралык маалыматтарда, элдик оозеки чыгармаларда, уламыш-жомоктордо чагылдырылган. Монографиядагы өзөктүү маселе болгон кыргыздардын Саян-Алтай, Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай, Ички Азия) аймагынын түрк ж.б. монгол тилдүү уруулары, элдери, этнографиялык топтору (шорлор, карагастар, Түндүк Батыш Монголиянын этнографиялык топтору), сары уйгурлар (сарыг угур), лобнорлуктар, лакайлар, башкырлар ж.б. байланыштарын иликтөө элибиздин этностук тарыхынын, этногенезинин жана салттуу маданиятынын эволюциялык калыптануу, өнүгүү этаптарын ачып көрсөтөт. Саян-Алтай, Чыгыш Түркстан, Түштүк Урал, Монголия, Орто Азия жана ага жамаатташ жайгашкан түрк, монгол тилдүү ж.б. этномаданий чөйрөлөр менен кыргыздар ажырымсыз, жалпы этностук-маданий мейкиндикте бирге өнүгүшкөн. Мындан сырткары алтайлыктардын (түштүк алтайлыктар), тувалардын, хакастардын, шорлордун, карагастардын (тофалар), башкырлардын, каракалпактардын, ногойтордун ж.б. этностук тарыхына, этногенезине, материалдык жана руханий маданиятына Кыргыздардын тийгизген ролу өтө зор. Албетте, бул маалыматтарды тактоодо этнонимиянын (уруу-урук, эл аталыштары) мааниси зор. Кыргыздардын этностук курамынын калыптанышынын катмарларын тактоодо этнонимдер тарыхый лексиканын, диалектилердин белгилүү катмарларын түзгөндүктөн, тилдин тарыхы менен элдин тарыхынын ажырагыс биримдикте өнүгүүсүн, тектеш жана башка тилдер менен болгон алакаларын тактоодо өзгөчө мааниге эгедер. Этнонимдер бул багыттагы маселелерди чечүүдө жазма жана башка булактар менен бирге так, баалуу фактыларды бере алары ырас. Нечен кылымдар илгери пайда болгон уруу-урук, эл аталыштары көөнө алтай, байыркы түрк (кыргыз) доорлоруна таандык болгон фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрдү сактап калган.

Кыргыздар V к. экинчи жарымында жуан-жуандардын (айрым маалыматтарда хунну урууларынын) кысымы астында бүгүнкү Тува, Хакас-Минуса ойдуңу жана ага чектешкен аймактарга журт которушат. Жаңы этностук чөйрөдө өнүгө баштаган кыргыздар жергиликтүү ж.б. этнокомпоненттерди өз курамына сиңирген. Бул процесс XVIII к. баш чендерине (1703-ж.) чейин уланган эле. Бул этностук компоненттерге мангыт (мунгуш), мунгуш, баргы, тубай (саруу), туума тукум (найман), желдең (баргы, бугу), бөгөжү (кытай), накай (кушчу), кашка (басыз), чулум кашка (дөөлөс), кудайлат (басыз), мундуз, багыш, бугу, бөрү, адигине, саруу, сары, ботугур (моңолдор), оготур ж.б. уруулар кирет. Белгилей кетчү маселе, жогорудагы уруулардын (уруктардын) чыгыш тегинин өтө байыркылыгын өз энчилүү аталыштары гана эмес, алардын уруулук түзүлүш структуралары да айгинелейт. Бул процессти кыргыздардын курамына жуурулушкан кет, самодий тилдүү этнокомпоненттерден да байкоого болот. Мисалы, кабай (моңолдор), кудайлат (басыз), абакан (мундуз), карды (кушчу), кузгун (сарттар), кара куш (баргы), карагана (басыз), бай терек (сары багыш), эрке кашка (мунгуш) ж.б. этнонимдердин параллелдери бүгүнкү Хакас-Минуса ойдуңунда жер-суу аталыштары катары сакталып калган. Кылжыр (геноним), Кулунду, Алабука, Пачата, Аксы, Чүй, Кемин, Баргы, Атбашы, Карасеңир, Акбаш, Актерек, Кызылкыя, Түп, Сарыой, Кызарт, Аккыя, Бөрүлү, Көкбел, Каракужур, Төрткүл ж.б. топонимдер (жер аталыштары), гидронимдер (суу аталыштары), оронимдер (тоо аталыштары ж.б.) Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын, Монголиянын, Чыгыш Түркстандын, Түштүк Уралдын топонимиясында арбын кездешери байкалган. Алардын айрымдары рун сымал деп илимге кирип калган кыргыз жазуу эстеликтеринде (V-X кк.) чагылдырылары маалым. Бостоннор, Бостонтерек, Орхунор, Меркит сыяктуу жер-суу аттары кыргыздардын Чыгыш Түркстанды (Батыш Кытай же Ички Азия жана ага чектеш жерлер) байыртадан мекендегенинен түз кабар берет.

Кыргыздардын Саян-Алтай, Монголия, Чыгыш Түркстан (Ички Азия), Түштүк Урал, Орто Азия (лакайлар, каракалпактар, авгандык катагандар ж.б.) чөлкөмү менен этномаданий байланыштары байыркы түрк доорунда (Түрк каганаттары, Уйгур каганатынын доорлору, VI-IX кк.) да тынымсыз жүргөн. Буга кыргыздардын Борбордук Азияда ээлеген согуштук-саясий ыңгайлуу абалы негизги чечүүчү жагдайлардан экени талашсыз. Кыргыздар бул мезгилде өз алдынча күчтүү мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгондугу маалым. Эпитафиялык жазуу

эстеликтерде чагылдырылган карлук, йабаку, сир-тардуш, кыпчак, он ок будун (он ок), аз, ач, огуз, татар, он уйгур, тогуз огуз, жети бөрү, отуз, азык, үч ок, баят ж.б. кыргыздардын курамына этникалык компоненттер катары киришти. Карды (кушчу), жабагы (баргы), бөрү, төрдөш (кытай), кыпчак, он ок (кушчу), татар (мунгуш), уйгур (мунгуш), азык, үч ок (каңды), отуз уул, тогуз (багыш), ачы (мунгуш), алакчын (саруу) сыяктуу уруулар (уруктар) кыргыз курамына жуурулушту. Тардуштар VIII к. башындагы кыргыздын бир ири уруусу болушкан. Анткени, Күл Тегиндин эстелигинде: «...Он ок (элинен), (менин) уулуман, Түргүс (Түргөш) каганынан Макра Тамгачы, Огуз Билге Тамгачы келди, **Кыргыз каганынан** Тардуш Ынанчу Чур келди...»- деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 69). Байыркы хуннулар «тардуш» жана «бугу(г)» деген ири уруулук топторго ажырашкан. Таштагы чегерилген жазууларда «Отуз оглан», «Кара Чур», «Агулт» деген генонимдер (этнонимдер) Кара Чоро, Отуз уул, Ак уул формаларында кыргыздардын санжыралык түпкү бабалары катары баяндалат. Мындан сырткары, кыргыздын ичкиликтер (Булгачы) урууларынын өкүлдөрү Ак уул (оң канат) жана Куу уулдан тараган урууларды «Отуз уулдун балдары» деген лакап ат менен аташары маалым. Бул генонимдер (этнонимдер) түрк тилдүү ж.б. элдердин курамдарынан кездешпейт. Рун сымал деп аталып калган кыргыз жазуу маданиятынын, эстеликтеринин келип чыгышы жана эволюциясы Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн экинчи этабынын (VI-XI кк.) калыптануусу менен хронологиялык жактан дал келери илимде далилденди.

Кыргыздардын Уйгур каганатын моюн сундуруп, Борбордук Азиянын кенен мейкиндиктерине чыгуусу этномаданий байланыштарды жана этникалык процесстерди жаңы тепкичке, жаңы сапаттык деңгээлге көтөргөн. Кыргыздар каратып алынган зор аймактарда жаңы мамлекеттик-саясий курулушту түптөшүп, аны аскердик-административдик жактан көзөмөлгө алуу менен жергиликтүү уруу-уруктарды, элдерди өз курамына сиңиришти; кыргыздардан бөлүнүп чыккан айрым этнокомпоненттер башка урууларга, элдерге жуурулушту. Монографияда кыргызтаанууда соңку мезгилге чейин көңүл бөлүнбөй келген сары уйгурлар (сары уйгур, сарыг югур, угур), лобнорлуктар (лоптуктар) жана лакайлар IX-X кк. чейинки кыргыздардын урпактары экендиги илимий негиздүү такталды. Этнонимиялык параллелдер, энтамгалардагы жалпылыктар, элдик оозеки чыгармалардын маалыматтары, тарыхый-лингвистикалык параллелдер лакайлардын тегинин көчмөн-өзбек урууларынан, казактын орто жүз уруулар тобунан салыштырмалуу алыс турары, тескерисинче, лакайлардын кыргыздар менен бир этногенетикалык жалпылыктарын тастыктайт. Ошону менен бирге, эмгекте аталган элдердин (этнографиялык топтордун) Саян-Алтайдын этномаданий чөйрөсү менен жүргөн тыгыз алакаларына сереп салары ырас.

Илимий адабияттарда, өзгөчө тарыхый мазмундагы изилдөөлөрдө кыргыздардын башка элдердин эл катары калыптануусуна (этногенезине), материалдык жана руханий маданияттарына тийгизген таасирине жана «кыргыз» этнониминин таралуу ареалына көңүл бурулбай келди. Башкырлардын, астрахан татарларынын, сары уйгурлардын, хакас, алтайлыктар, тувалардын курамдарындагы «кыргыз» деп аталган уруулары, энтамгалардагы жалпылыктар, санжыра-уламыштар Түндүк-Батыш Монголиядагы этностук топтордун курамдарындагы (урянкай, дархаттар, дөрбөттөр ж.б.) «кыргыз», «бурут» уруу аталыштары, Түштүк Молдовадагы, Крым жарым аралындагы топонимдер, этнонимдер (Кыргыз-Кытай, Кыргыз, Кыргыз-Суу, Бүйүк-Кыргыз, Кичиг-Кыргыз) ж.б. аталган аймактардагы этностук процесстерге кыргыз урууларынын катышуу даражасын туюнтат жана бул маселенин өзгөчө маанилүү илимий багыт экендигине ынандырат. Таанымал этнограф С.М.Абрамзон: «...бул багыттагы негизги маселелердин бири - **«кыргыз»** деген этнонимди алып жүрүүчүлөрдүн бир эле учурда Түштүк Сибирь, Чыгыш Түркстан, Теңиртоо, Памир-Алай, Орто Азияда жана бүгүнкү казак талааларында, Уралда (башкырлардын курамында) кездешүүсүнүн өзү эле кыргыздардын этностук тарыхы Орто Азия жана Борбордук Азиянын элдери менен тыгыз байланышкан көп кырдуу, узакка созулган процесс болгондугун тастыктайт»- деп жазат (Абрамзон 1990, 21). Кыргыздардын эл катары калыптануусунда негизинен түрк тилдүү уруулардын, элдердин ролу чоң. Бул этностук процесс Энесай-Иртыш чөлкөмүндөгү түрк тилдүү уруулардын, элдердин, анын ичинен өзгөчө кыпчак, тогуз-огуз, канглы, монгол дооруна чейин Теңиртоону танапташ мекендеген карлук, огуз-уйгур урууларынын тийгизген таасири зор (Петров 1963, 30-31).

Иликтөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү (В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков, Т.К.Чороев, Ө.К.Караев, И.Б.Молдобаев, М.Ч.Кожобеков ж.б.) кыргыздардын энесайлык жана теңиртоолук болуп экиге ажырап калуусуна кара кытайлардын (кара кидандар) чабуулу, андан кийинки монгол жапырыгы башкы себеп болгондугун белгилешет. Чындыгында эле, кыргыздардын XII к. соңку этностук-маданий тарыхы манжур, монгол тилдүү уруулар (кара кытайлар, монголдор, калмактар) менен

тыгыз байланышта өнүккөн. Бул этностук процесстен Саян-Алтайдын бүгүнкү калкы, өзгөчө энесайлык кыргыздар да четте калган эмес. Аны бүгүнкү тувалардын, алтайлыктардын, хакастардын, шорлордун курамдарында жыш кездешкен «**кыргыз**» деп аталган этностук компоненттери айкындайт. XII-XV кк. чегинде кыргыздардын этностук курамына көптөгөн кара кытай, монгол ж.б. этнокомпоненттери жуурулушту. Кыргыздын уруулук курамындагы кытай, кара кытай (кытай), сары кытай (кытай), найман, катаган (саяк), коңурат, дуулат (солто), меңдуулат (кушчу), моңолдор, уранхайлар (тынымсейит), монгол (багыш), кодогочун (мунгуш), сулдуз (мундуз), маңгыт (мунгуш) ж.б. монгол тилдүү этнокомпоненттер этногенетикалык, этномаданий алакаларды чагылдыраы анык. Бул уруулардын (уруктардын) айрымдары Рашид ад-Диндин “Жами ат-Таварихинде” (XIV к.) насили монгол тилдүү уруулар экендиги баяндалат (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І-С.123-125). Абулгази Бахадур-хан (XVI к.) да өз эмгегинде негизинен ушул маалыматтарды тастыктагандыгы маалым (Абулгази, 1907, 5-62).

Монографиядагы дагы бир актуалдуу маселелердин бири - кыргыз уруулук (урук) энтамга белгилеринин келип чыгышы жана кыргыз жазма маданиятынын калыптануусу, түпкү маңыз-мазмуну, этностук тарыхты, этномаданий байланыштарды аныктоо; энтамга белгилери аркылуу кыргыздардын байыркы жана орто кылымдар доорлорундагы миграциясын, тектеш түрк тилдүү элдер (Саян-Алтай ж.б.) менен болгон этногенетикалык, этномаданий байланыштарын тактоо. Көтөрүлгөн маселенин өзөгү Энесай чөлкөмүндөгү рун сымал эпитафиялык жазуу эстеликтерине (кыргыз жазуулары) чегерилген энтамга белгилери аркылуу ал жазуу маданиятынын кыргыздарга таандык болгондугун, өздөрү ойлоп тапкан бул жазуу системасын кыргыздар ташка ж.б. чегип жазышкандыктарын далилдөөдө, аны элдин тарыхый эс тутумуна кайтарып берүүдө турат. Этностук мааниде чиеленген маселелерге бул маалыматтар аркылуу жеткиликтүү жооп алууга болору калетсиз. Энтамгалар этногенезди, этностук тарыхты, этностук маданиятты иликтөөдө тарыхый жазма булактар менен бирге маанилүү маалыматтар катары кызмат кылат. Мындан сырткары, уруулук энтамга белгилери көчмөн түрк-монгол тилдүү элдерде байыртадан туруктуу сакталып келүүдө. Бул негизинен түрк тилдеринин генеалогиялык жиктешүүсүндөгү кыпчак, кыргыз-кыпчак, тукуюй-уйгур тобунда сүйлөгөн элдерге мүнөздүү көрүнүш. Уруулук энтамгаларды тотем сыяктуу эле уруу-уруктарды, этностук топторду, элдерди бирин-экинчисинен айырмалоочу атрибуттар катары карасак болот. Тамга - мамлекеттик жана уруулук бирикмелер деңгээлиндеги маанилүү иштерде, жалпы уруулук менчиктеги байлыкка, төрт түлүк малга белги коюуда пайдаланылып, көз каранды эместикти, өз алдынчалыкты туюнткан. Көчмөндөр көз каранды эместиктин атрибуту – уруулук энтамгага өтө ыйык мамиле жасашкан. Кыргыздардын турмушундагы энтамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) да чагылдыраы ырас. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (бугу, мунгуш, сары багыш), ача тамга (жору), кош бычак (баргы), төмөн тамга (кытай), жогору тамга (кытай), үч тамга (каңды), үчөк тамга (басыз), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу, солто) ж.б. Энтамгалардын басымдуу бөлүгү уруулук (урук) тотемдерди аныктоо менен бирге, урук, уруу, уруулук бирикме сыйынган жан-жаныбарлардын, канаттуу жырткыч куштардын символикалуу элестерин чагылдырган.

Тарыхый теги боюнча кыргыздарга жакындыгы илимий такталып жаткан сары уйгурлардын (сарыг югур) энтамга белгилери (мисалы, Суң Тамга, Ача Тамга, Таг Тамга ж.б.) шамандардын кудайларын туюнтарын иликтөөчүлөр белгилеп жүрүшөт. Айрым энтамга элестеринин аналогдору Сибирдин шаман динин тутунган элдеринде сакралдуу белгилерди туюнтары маалым. Ал эми айрым кыргыз энтамгалары байыркы бабаларыбыздын космикалык түшүнүктөрүнөн да кабар берери бышык. Буга Минуса аймагындагы «Кыргыз Обсерваториясы» далил боло алары ырас (анын сүрөттөрү берилди). Оболку кыргыз энтамга белгилери жөнүндөгү маалыматтар кытай жыл баяндарында VII-VIII кк. эскериле баштайт. Бул маселе боюнча Тан династиясынын (VII-X кк.) атайын даярдыгы бар (аймактагы элдин тилин, жаратылышын ж.б. шарттарын билген) мамлекеттик расмий чиновниктери иш алып барышкан. Андан соңку маалыматтар Минуса (хакасча-Мөңі-Сут) ойдуңундагы, Тува, Тоолуу Алтайдагы кыргыз эстеликтеринде (VI-XII кк.) чагылдырылат. Энтамгалар жөнүндө орто кылымдардагы белгилүү аалымдар Махмуд Кашгари, Рашид ад-Дин, Абул Гази Бахадур хандын эмгектеринде да эскерилгени белгилүү.

Кыргызтаануудагы дагы бир актуалдуу маселелердин бири- тарыхый тагдырдын жазмышы менен кошуна өлкөлөрдө (Кытай, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан) жашап жаткан кыргыз боордошторубуз, алардын бүгүнкү социалдык-экономикалык абалын, таралып, жайгашуу алкагын,

уруулук курамдарын тактоодо турат. Бул кыргыздар аталган өлкөлөрдүн чектеринде байыртадан жашап келишет. Буларды XIX к. экинчи жарымындагы орус-кытай (Цинь), орус-англис, андан соңку XX к. 20-30 -жж. москвалык комунисттер тарабынан жүргүзүлгөн чекараларды тактоо саясатынын жалпы жыйынтыгы болуп саналат. Бул улуттук өзгөчөлүктөргө карата бөлүнгөн, улуттук-административдик башкаруу системаларын түзүүнүн жыйынтыгы болгон. Натыйжада, кыргыздар эзелтеден мекендеген жана кыргыздар көп жашаган аймактар кошуна республикалардын курамдарына кирип калды. Учурда басма сөз каражаттарында, өкмөттүк иш-кагаздарында кошуна өлкөлөрдө байыртадан бери жашап келе жатышкан, тарыхый тагдырдан улам ошол өлкөлөрдүн юрисдикциясында калган кыргыздарды «этникалык кыргыздар» деген термин менен атап келишүүдө. Туура эмес маанидеги терминди мамлекеттик кызматта олтурушкан чиновниктер да пайдаланып келишүүдө. Бул илимий өңүттөн, этностук-психологиялык жактан алганда илимден алыс, туура эмес түшүндүрмө болуп саналат. «Этникалык кыргыздар» деп аталган бул категорияга Кыргызстандан башка өлкөлөргө барып отурукташып калышкан мекендештерибизди (Түркия, Германия, Россия, АКШ, Казакстан ж.б. жашагандар) киргизүүгө болот. Мисалы, Түркиянын Ван аймагындагы кыргыздарды жогорудагыдай атоого болот. Анткени, алар Совет аскерлери жана афган коммунисттеринин кысымы астында Афганистандагы байыртадан жашаган жерлеринен башка жакка ооп, көчүп кетүүгө аргасыз болушкан.

Ономастиканын, өзгөчө анын бир тармагы болгон топонимиканын маалыматтары тарыхый-эностук маанилүү булак катары кызмат кылары калетсиз. Жер-суу аталыштарында тарыхый топонимика гана сакталбастан, кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын катмарлары да жатат. Топонимдер байыркы, орто, жаңы доорлордогу кыргыздардын таралуу алкагын, өнүккөн тарыхый бай лексикасын (тил байлыгын) чагылдырат.

Бап I. Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгүнүн башаты. «Кыргыз» этноними. «Бурут» экзоэтноними

1.1. Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү

Эгемендүүлүктүн жылдарында Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү өтө ургаалдуу маселелерден болуп калды. Бүгүнкү эгемендүү кыргыз элинин, Кыргызстандын башаты кайдан башталат, ошол байыртадан белгилүү болгон Кыргыз мамлекетинин чарбалык-экономикалык, идеологиялык негизин эмнелер түзгөн, өлкөнүн этностук, социалдык курамы, мамлекеттик-башкаруу салттары, территориялык алкагы ж.б. маселелер кызыгууну жаратары ырас.

Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый өнүгүп, калыптануусун болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй этаптарга бөлүп алууга болот:

1. Б.з.ч. III к. – б.з. V кк. Кыргыз мамлекети жөнүндөгү алгачкы маалыматтар. Кыргыздардын негизги бөлүгүнүн хуннулар (айрым маалыматтарда – жуанжуандар) тарабынан кысымга алынгандан соң, азыркы Монголиянын аймагынан Саян-Алтай тарапка журт которуусу;

2. Б.з. VI-XIII кк. Түштүк Сибирь жана ага чектеш аймактарда кыргыздардын борборлошкон күчтүү мамлекетинин курулушу. IX к. кыргыздардын Борбордук Азиянын мейкиндиктерине өз үстөмдүгүн орнотуусу. Кыштым башкаруу институту. «Улуу державалык» доору. Караханийлер доорундагы кыргыздар. Кыргыз маданиятынын гүлдөп-өнүгүүсү. Кыргыз жазуу өнөрү, курулуш, айыл чарба маданияты. Поэзия, мусулман, кытай ж.б. чыгыш маданияттары менен алакалар;

3. Б.з. XIV – XIX кк. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн Моголстан (XIV-XVI кк.), Чыгыш Түркстандагы шаар-мамлекеттерде, Кокон хандыгынын (XVIII-XIX кк.) мезгилиндеги өнүгүүсү;

4. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн Совет доорундагы өнүгүүсү. Кыргызстандын бүгүнкү чек арадагы административдик-территориялык аймагынын аныкталышы (1924-1991-жж.);

5. Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттүүлүгүнүн соңку жаңы доордогу эгемендүү (суверендүү) өлкө катары өнүгүүсү.

Ошондон улам, биз иликтөөлөрүбүздө мамлекеттүүлүк тарыхынын айрым орчундуу маселелерине гана токтолуп кетүүнү туура таптык. Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү тууралуу алгачкы маалыматтар эң оболу кытай жыл баяндарында эскериле баштайт. Тогуз жолдун тоому, соода-экономикалык, этностук-маданий алакалар кайчылашкан аймактарды мекендеген Кыргыз жерлери аркылуу Улуу Жибек жолу өтө турган. Чыгыш менен Батыштын соода-экономикалык, согуштук-саясий артериясы өткөн аймакты көзөмөлдөөгө биздин замандарга чейинки доорлордон эле хуннулар, кангюйлар, усундар, сяньбилер, кытайлар, байыркы түрктөр, уйгурлар, анын ичинде кыргыздар өтө кызыкдар болушкандыгы илимге маалым.

«Кыргыз» этноними жана Кыргыз мамлекетинин (Каганатынын) аталышы түрк-монгол ж.б. тилдүү элдердин ичинен даректүү жазма булактарда эң алгачкы эскерилген энчилүү эл аты экендиги илимде эбактан маалым. «Кыргыздар» жана «Кыргыз өлкөсү, каганаты» - элдин, мамлекеттин аталышы катары кытай жыл баяндарында, байыркы кыргыз (түрк), уйгур рун сымал жазма эстеликтеринде, грек, араб-фарси, монгол тилиндеги жазма булактарда чагылдырылат. Этностук аталыш түрк-монгол элдеринин, кыргыздардын ж.б. калктардын элдик оозеки чыгармаларында сакталып келет. «Кыргыз» аты орто Энесай аймагындагы (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай) кыргыздардын байыркы рун сымал жазуу эстеликтеринде - «кыргыз», «кыркыз», грек (Византия) тилинде – «херкис»; монголчо – «хиргис», «хэргис», латынча - «керкис», араб жана фарси булактарында- «хырхыз», «хырхыр» формаларында чагылдырылган.

Кыргыздар боюнча маалыматтар өтө кенен болбосо да б.з.ч. III к. б.з. XX к. чейин кытай тилдүү ж.б. булактарда чагылдырылып келет. Айрым тарыхый доорлордо кыргыздар жөнүндө маалыматтар жүздөгөн жылдар эскерилбей калган, алардын басымдуу көпчүлүгү фрагментардуу мүнөзгө ээ. Атактуу кытай тарыхчысы Сыма Цяндын (б.з.ч. 145-86-жж. жашап өткөн) «Ши-цзи» («Тарыхтар топтому») булагынын 110 бөлүмүндө б.з.ч. 203-201-жж. «...кийинчерээк, Маодунь (Модэ шаньюй) түндүктө хунюй, кюйшэ, динлин, гэгун (кыргыз), синли өлкөлөрүнүн ээликтерин моюн сундурду; сюннулардын тектүү адамдары жана кызматкерлери баш ийип беришип, Маодунду (Модэ каганды) акылман (каган) деп жарыя кылышты» (МИКК, 2003, 13). Бул тарыхый жазма булакта кыргыздар жашаган аймактар

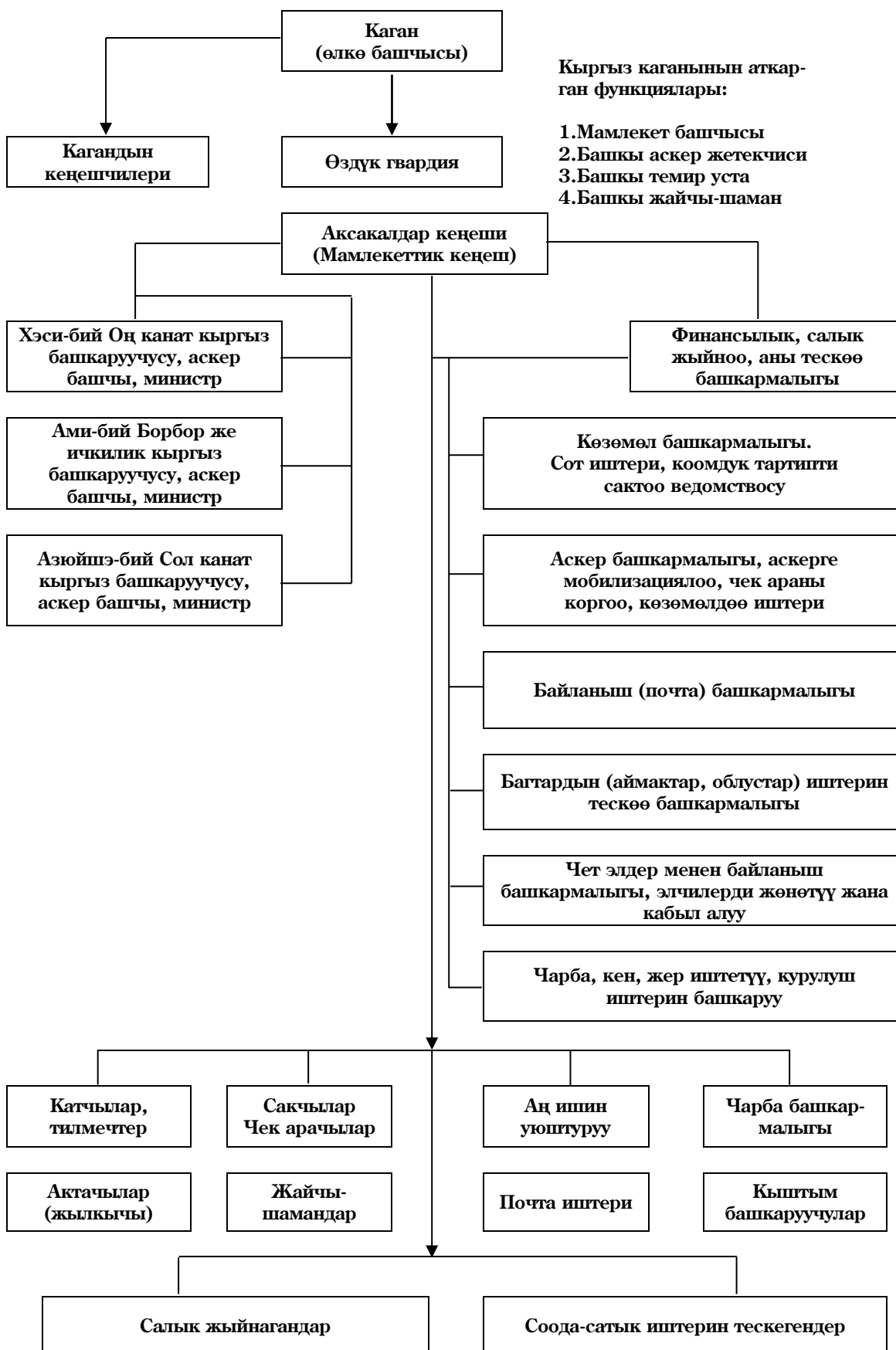
«мамлекет», «өлкө», «өз алдынча ээлик» деп аталган. Демек, «кыргыз» этнонимии жана Кыргыз мамлекети эскерилген доорду тактасак, анда кыргыздар б.з.ч. 203-201 -жж. чейин эле өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон дегенге толук негиз бар. Себеби, хуннулар Гянгун Го (Хань Кытайынын доорундагы тилинде – Кыргыз мамлекети же өлкөсү) ээлигин убактылуу баш ийдирип жатышпайбы?

Байыркы кытай булактарында б.з.ч. 99-ж. хуннуларга туткунга түшкөн атактуу кытай (Хань доору) аскер башчысы Ли Лин хуннулар тарабынан кыргыздарга башкаруучу (губернатор) болуп дайындалган. Империядагы өз алдынча «батыш канаттагы аскердик башкаруучу» титулун Ли Линдин алуусу кыргыздардын «түндүк аймактардагы» көз каранды эмес абалда, суверендүү жашоосун, чек арадагы өзгөчө статуска ээ болгондуктарын чагылдырат. Хуннуларга туткунга түшкөн, кытай (Хань) императору сарайында мамлекеттин чыккынчысы деп эсептелген Ли Линди ошол эле император сарайындагы жооптуу кызматкер Сыма Цянь (б.з.ч. 145-86 -жж. жашап өткөн) коргоп чыкканда, император жана анын курчоосу бул мамлекеттик ири чиновникти куугунтукташып, андан соң түрмөгө салышкан, денесин жараатташып, кордошкон (Дульшан 1954, -С.37-51). Б.з.ч. 99-ж. кыргыз аскерлери хуннулар тарабында Хань мамлекетинин талаа аскерлерин толук талкалоого катышкан жана ага өз салымдарын кошушкан (Чороев 1995, -№ 1).

Кыргыз тарыхынын кызыктуу жана өтө аз изилденген мезгили б.з.ч. 56-49 -жж. болуп эсептелет. Ушул мезгилде кыргыздар, динлин жана уцзелер менен бирге хуннуларга каршы көтөрүлүш чыгарышып, көз каранды эместигин калыбына келтиришкен. «... Чжи-Чжи (б.з.ч. 48-ж. хуннулардагы шаньюйдун аты) алга жылып, усундарды талкалайт. Түндүктө Уцзелерди (Усун мамлекети) моюн сундуру. Андан соң, ал (Чжи-Чжи шаньюй) **цзегуларды (кыргыздарды)** жеңип, алардан түндүктө жайгашкан динлиндерди баш ийдирди. Чжи-Чжи үч ээликти (мамлекетти) бир өлкөгө бириктирди (Кюнер 1961, 37). Динлиндер, уцзелер (усундар), кыргыздар түзгөн көз каранды эмес мамлекеттерди ошол доордогу белгилүү кытай тарыхчысы Бан Гу «Үч падышачылык» деп бекер жерден жазган эместир. Алиги Бан Гу (32-92-жж.) жазган тарыхый булак «Цянь Ханшуда» б.з. 49-ж. болуп өткөн окуялар тизмектелет. Тарыхый жазма булакта 49-ж. хуннулардын каганы үч мамлекетти баш ийдиргендиги баяндалат. Анда эң оболу усундардын, андан соң динлиндердин, андан кийин **цзянгундардын** (кыргыздардын) баш ийдирилгендиктери жазылган. Мамлекеттик суверенитетти калыбына келтирген кыргыздар б.з.ч. 49-ж. хуннуларга убактылуу көз каранды абалда болуп калган. «...Шаньюйдун мурдагы өргөөсүнөн кыргыздар («gǔzan-kup») 7 миң ли батышта, Чешин ээлигинен 5 миң ли түндүктө жайгашышкан. Кыргыздарга барып баш калкалаган хунну шаньюйуна кытайлар атайын чабарман жиберешти» (МИКК, Вып.2, 2003. - С.14). Цянь Ханшунун автору Бан Гу (б.з. 32-92 -жж.) «цзянгундарда (кыргыздарда) баш калкалап жаткан шаньюйга чабарман жөнөтүлгөндүгүн жазат» (МИКК, 2003, 14). Б.з.ч. 46-ж. Чжи-Чжи шаньюй Таласта кытай аскерлери менен болгон согушта курман болот.

Андан соң, **“кыргыз”** этноними жана кыргыздар «Вэй-люэде» («Вэй династиясынын таржымалы») б.з. 220–280 -жж. эскерилет. Ал Чэн Шоу тарабынан редакцияланып, оңдолуп чыккан. Юй Хуандын жоголуп кеткен чыгармасына толуктоо иретиндеги Пэй Сунчжинин (220-264 -жж. жашап өткөн) берген маалыматтарында: «...батыштан Иу, Янциден түндүктө, Байшянь тараптарда циби, боло, чжи, де, субо, уху, хэгу (кыргыз), ниху ж.б. жайгашкан» (Супруненко 1974, 238). «Хэгу» (кыргыз) этноними Суй династиясынын (581-618 -жж.) Борбордук жана Орто Азия аймактары боюнча чийилген карталарында да чагылдырылат. Хэгулар жогоруда аталган элдер менен кайрадан чогуу эскерилет. Кыргыздар «Вэй шуда» (Вэй династиясынын жылбаяндары боюнча) сяньбилерге баш ийип турушкан эл экендиги баяндалган (Супруненко 1974, 238). Тарыхый булакта **Цзянькунь** (Кыргыздар мамлекети) Канцзюй (Каңды) мамлекетинен түндүк-батышта жайгашкан. Кыргыздар (цзянькундар) 30 миң тандалма аскер коюуга кудурети жетет. Мал чарбачылыгы менен кесиптенишет, асыл тукумдуу жылкылары көп, териси баалуу киш (кундуз) арбын кездешет... Сюннулардан түндүктө Хуньюй, Кюесше, Динлин, Гегун (Кыргыз), Синли мамлекеттери жайгашкан (МИКК, Вып.2, 2003. - С.15).

Кыргыз каганатынын мамлекеттик-башкаруу тутуму (5-13 кк.)

Чжоу династиясынын тарыхын чагылдырган жыйнакта (редактору Линху Дэфен) түрктөрдүн келип чыгышы жөнүндөгү уламыш айтылат. Бул уламышта Афу-шуй жана Цзяньшуй дарыяларынын аралыгында **Цигу (Кыргыз)** падышачылыгы жайгашкандыгы баяндалган. «...Сыгин (Янду, Моуюй хан) батыш тарапта Иду өлкөсүн, чыгышта Кидандарды талкалады, түндүктө **Цигу (Кыргыз)** өлкөсүн баш ийдирди...» (МИКК, Вып.2, 2003.-С.16).

Түндүк династиялардын тарыхын редакциялаган Ли Яншоунун «Бэй ши» чыгармалар топтому б.з. IV-VII кк. кучагына камтыйт. «...бир туугандар өз ара араздашышты, мыйзамдарды тоотпой калышты... Түрктөрдөн түндүк тарапта **Цигу (Кыргыз)** жоокерлери алардан (түрктөрдөн) өч алуу үчүн өз мезгилин күтүп жатышты»-деген маалыматтар айтылган (МИКК, Вып.2, 2003, 17). 558-ж. Чыгыш Түрк каганы Бумындын көз жумгандыгына арналган аза күтүүдө кыргыздар тараптан өкүлдөр катышкандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Мындан кыргыздардын б.з.ч. III - б.з VI кк. Чыгыш Теңиртоодо, азыркы Манас шаарынан, Боро-Хоро тоо кыркаларынан түндүгүрөөктө байырлашкандыктарын билүүгө болот. Кыргыз мамлекети, анын жайгашкан аймагы, административдик-аймактык түзүлүшү, тили, диний түшүнүктөрү, социалдык катмары, жазуу маданияты, чарбалык уклады кытай, мусулман, эң негизгиси кыргыздар өздөрү жазып калтырган жазуу булактарында кенен чагылдырыла баштайт.

Кыргыз кагандыгы - Энесай дарыясынын боюнда Мөңгү-Суу (Минуса) өрөөнүндө V к. пайда болуп, XIII к. баш чендерине чейин жашаган Борбордук Азиядагы ири мамлекет болгон. Кыргыз кагандыгынын жигердүү ички жана тышкы саясаты VII к. баш чендеринен башталат. Дал ушул мезгилден Мөңгү-Суу, Тува ойдуңунан Чулумдун жогорку агымына чейин кыргыз маданиятынын эстеликтери тарай баштайт. Түрктөр, андан соң жужандардын (кийинчерээк аварлар деген ат менен белгилүү болушкан) мамлекети талкаланып, кыргыздар көз каранды эместикти жеңип алышкан. 554-555-жж. Мухан-каган түндүктө «**Цигу**» (**кыргыз**) падышалыгын жеңип, баш ийдиргени айтылат. 583-ж. кыргыздар Борбордук Азиянын саясий иштерине жигердүүлүк менен катыша баштайт. «Түрктөрдөн түндүктө жашаган цигулар (кыргыздар) өч алуу үчүн өз мүмкүнчүлүктөрүн күтүп жатышканы» жазылган. 629-ж. чейин көз каранды эместигин сактаган кыргыздар Сейяньто уруусу башында турган теле (телес ≈ төөлөс) уруулук бирикмесинин каганынын Энесайда өзүнүн жогорку башкаруучусу болгон. Арийне, номиналдуу мүнөзгө ээ болгон вассалдык абал узакка созулган эмес. Ушул мезгилде экономикалык негизи бар, болочоктогу борборлошкон, күчтүү **Кыргыз мамлекетинин** административдик-башкаруу түзүлүшү калыптана баштаган (Каратаев 2003, 45). Кыргыз мамлекетинде кагандын үч башкы министри болгон; алар Гйеси-бей, Гюйшабо-бей, Ами-бейлер эле. Болжолу, дал ушул мезгилде кыргыздардын оң, сол жана ичкиликтер уруулук топторунун негизи калыптанып бүткөн. Мамлекеттик башкаруунун жана бийликти бөлүштүрүүнүн дуалдык системасы калыптанып бүткөн. Борбордук Азияда жана ага жамаатташ жерлерде түрк уруулары Тан династиясына (VII-X кк.) моюн сундурулган соң, бул мамлекеттин таасири күчөй баштайт. 632-ж. кыргыз каганына Ван И-Хун жетектеген Тан императорунун элчилиги келет. 648-ж. кыргыз элтебери (Сылифа) Шибокюй Ачжан Кытай (Тан) императору Тайцзундун кабылдоосунда болгон (Бутанаев, Худяков, 2000, 84). Император «жогорку даражалуу» мейманга өзгөчө маанилүү эсептелген «сол канаттын ардактуу гвардиясынын генералы» (сангуну) ж.б. титулдарын ыйгарган. Кытайлар кыргыз каганын эл аралык расмий жогорку протоколдук деңгээлде тосуп алуу менен бирге, көчмөн башка урууларга, элдерге каршы күрөшүүдө кыргыздардан күч-кубаттуу, туруктуу союздашын көрө алышкан. Кыргыздар өз кезегинде саясий-дипломатиялык алакалардан сырткары, соода-сатык мамилелерине (жибек, фарфор ж.б. күндөлүк керектелүүчү буюмдар) кызыкдар болушкан. 653-ж. кыргыздар белгисиз бир себептер менен туткундалган уруулаштарын бошотуп алууга белек-бечкектери менен келишкени баяндалат. 682-ж. II Чыгыш Түрк кагандыгынын калыбына келиши менен бирге, кыргыздар Борбордук Азиядагы үстөмдүк үчүн түрктөргө каршы түзүлгөн коалицияга кошулат.

VII к. биринчи жарымынан кыргыз-кытай (Тан) дипломатиялык алакалары күч ала баштайт. Кыргыз-кытай саясий-согуштук байланыштары мамлекет башчыларынын деңгээлинде ишке ашырылган. Элчилик алмашуулардын интенсивдүүлүгү Борбордук Азиядагы согуштук-саясий кырдаалга карата өзгөрүп турган. Бул алакаларды эки этапка бөлүп алууга болот: 643, 648, 653, 675, 707, 709, 711, 722, 724, 747-жж. (*биринчи этабы*).

Түрк каганы Капаган кыргыздардын башчысынын «каган» титулун таануу менен бирге, кыргыз каганы Барс-бекке Кутлуг Элтерес кагандын кызын берүүгө аргасыз болгон. 710-жылдан 711-жылга караган кыш мезгилинде (болжолу, декабрь айынын этеги) Тоңюкук,

Күлтегин, Могилян (Билге каган) жетектеген кошуун Орхон тараптан (азыркы Монголия, Тува тараптан) Көгмөн тоосун ашып, Энесайга кол салгандыгы белгилүү. Согуштук беттешүүдө кыргыз каганы Барс-бек курман болуп, кыргыздар Түрк каганатына убактылуу (номиналдуу) көз каранды абалда болуп калышкан. Аскердик кагылышуулар бир нече ирет болгон. Бирок, Түргөш, Тан (Кытай) өлкөлөрү менен тыгыз байланышта болгон Кыргыз кагандыгы бат эле көз каранды эместикке жетишкен. 731-ж. канзаада Күлтегиндин ашына кыргыз каганы Тардуш Ынанчу-Чор аттуу элчисин жибергендиги жөнүндө маалыматтар эпитафиялык (Кошо Цайдам, Монголия) эстеликтерде бар. 744-ж. II Чыгыш Түрк кагандыгы кулатылып, уйгурлардын төбөлү Баян-Чор (кыт. Мояньчжо) такка олтурган (745-759-жж.). Селеңга суусуна жакын жерден табылган таштагы Баян-Чорго арналган жазууда Кыргыз кагандыгынын аскерине каршы 750-751-жж. согушкандыгы, аларды (кыргыздарды) 758-ж. жеңип алгандыгы айтылган. VIII-IX кк. Кыргыз кагандыгы менен арабдар, өз учурунда тибеттиктер жана кытайлардын ортосунда соода байланыштары болгон; карлуктар менен өз ара союздаштык алакалар орногон. 820-840-жж. кыргыздар менен Уйгур кагандыгынын ортосунда согуш башталат. 840-ж. жут, ачарчылык уйгурларды өтө алсыратып салган эле. Натыйжада, кыргыздар 100 миң колу менен уйгурлардын Орхон суусунун боюндагы борбору (байтактысы) Орду-Балыкты басып алышкан. Айрым уйгур уруулары кыргыздар тарапка өтүүгө, алардын курамына сиңип кетүүгө аргасыз болушкан.

IX к. орто чендеринен X к. аягына чейинки доор «Кыргыз Улуу державасынын мезгили, салтанаты» деген ат менен илимде белгилүү. Ушул доордо Кыргыз мамлекети ар тараптан чыңалып, тарыхтагы өзүнүн эң жогорку күч-кубаттуулугуна жеткен. 840-ж. кийин кыргыз-кытай алакалары кайрадан интенсивдүү улана баштаган. 843-ж. ичинде эле элчилик денгээлиндеги 4 ирет алмашуу болгон (*экинчи этабы*).

20 жылга созулган айыгышкан согуштан соң, кыргыздар 840-ж. уйгурларды талкалап, Борбордук Азиянын кенен мейкиндиктерине чыгышты. Уйгур ханы өлтүрүлгөн, борбор калаасы Орду Балык талкаланган болучу. Кыргыз каганы өз ордосун Ло-Шань (Танну-Ола) аймагына көчүрөт. Танну-Ола тоо кыркалары аркылуу бүгүнкү Тыва Республикасы менен Монголиянын ортолугундагы табигый чек ара бар. Стратегиялык бул бийиктикке үстөмдүк орнотуу Борбордук Азияга (Түштүк Сибирь, азыркы Монголия) ээлик кылуу дегенди туюнткан. Төрт түлүккө ыңгайлуу, мал киндиктүү кеңири аймактар аркылуу Чыгыш Түркстандын, Орто Азиянын өрөөндүү жерлерине, шаар, соода борборлоруна көзөмөл орнотууга боло турган. Эң негизгиси, соода жана саясий алакалардын артериясы болгон Улуу Жибек жолуна кыргыздар өз көзөмөлүн орнотушкандыгы тарыхый чындык. Ушул доордо кыргыздар кытай булактарында жыш эскериле баштайт. Кытай жыл баяндары кыргыздар мал чарбачылыгы менен катар, буудай, арпа, таруу (кара таруу) айдашары, түшүмдүү үчүнчү айда («бао ши» - «баш айы» же март айы) себишип, тогузунчу айда жыйнап алышарын жазышат. Кыргыз усталарынын, кол өнөрчүлөрүнүн буюмдары Кытай ж.б. алыскы өлкөлөрдө атагы тараган.

Өзгөчө, 843-ж. кийинки түзүлгөн кырдаалда кыргыз-кытай элчилик байланыштарында жаңы динамика, жаңы күч жаралат. Ошол жылдын март айында Кытайга Кыргыз каганынан **сангун** Чжу-Хэсу деген элчи, ал эми апрелде кыргыздарга Тан Кытайынын Чжао Фан аттуу элчиси жооп иретинде жөнөтүлгөн. Июнь айында Тан императоруна кыргыздардан Ван Ухэ аттуу элчи келген. Ушул жерден кыргыз каганына Кытайдын Тан династиясынын императору тарабынан жөнөтүлгөн мамлекеттик-расмий катка көңүл бурсак: **Сяцзяс (Кыргыз) каганына кат:** «Император терең урматтоо менен Сизге кайрылат. Сиздерде жыпар жыттуу жаз өтө кооз болуу керек. **Сангун Чжу-у-Хэсу** (кыргыз каганынын элчиси, аскер генералы) жана башкалар келишти. Сиздин жазган катыңызды алдым, белекке тартуу эткен жылкыларды кабыл алуу боюнча маселе менен тааныштым. Сиздер Иншанда (бүгүнкү Батыш Кытайдагы тоо кыркалары жана ага чектеш аймактар) өз баатырдык иштериңиздерди даңазаладыңыздар. Сиз өзүңүз жана элиңиз түзүлгөн мамилеге ак дилден мамиле жасайсыздар. Күч бааланган (аскер күчү - О.К.) чөйрөдөгү башка уруулардын (элдердин) ичинен сиздердин даңкыңыздар туш-тарапка тарады. Сиз алыстан атайын элчи жөнөтүп, белек катары атактуу аргымактарды тартууладыңыз. Сиздин улуу чын пейилиңиз... Сиздин катыңызды алгандан соң, аны окуп чыгып, анын өтө маанилүү, так мазмунуна таңдандым, уйкум качты. Чженгуань (627-649-жж., биринчи Тан императору Ли Юандын уулу Ли Шиминь падышалык кылган мезгил) башкарган жылдарга сиздерден сарайга белек-бечкектер келчү, биз өз учурунда мамлекеттик бийлик кызмат даражаларын ыйгарчубуз... Сиздер дыкаттык менен даярдангандан соң, биргелешкен аракеттер менен уйгурларды түп-тамырынан бери жок кылуубуз зарыл. Биз ар тараптуу достук,

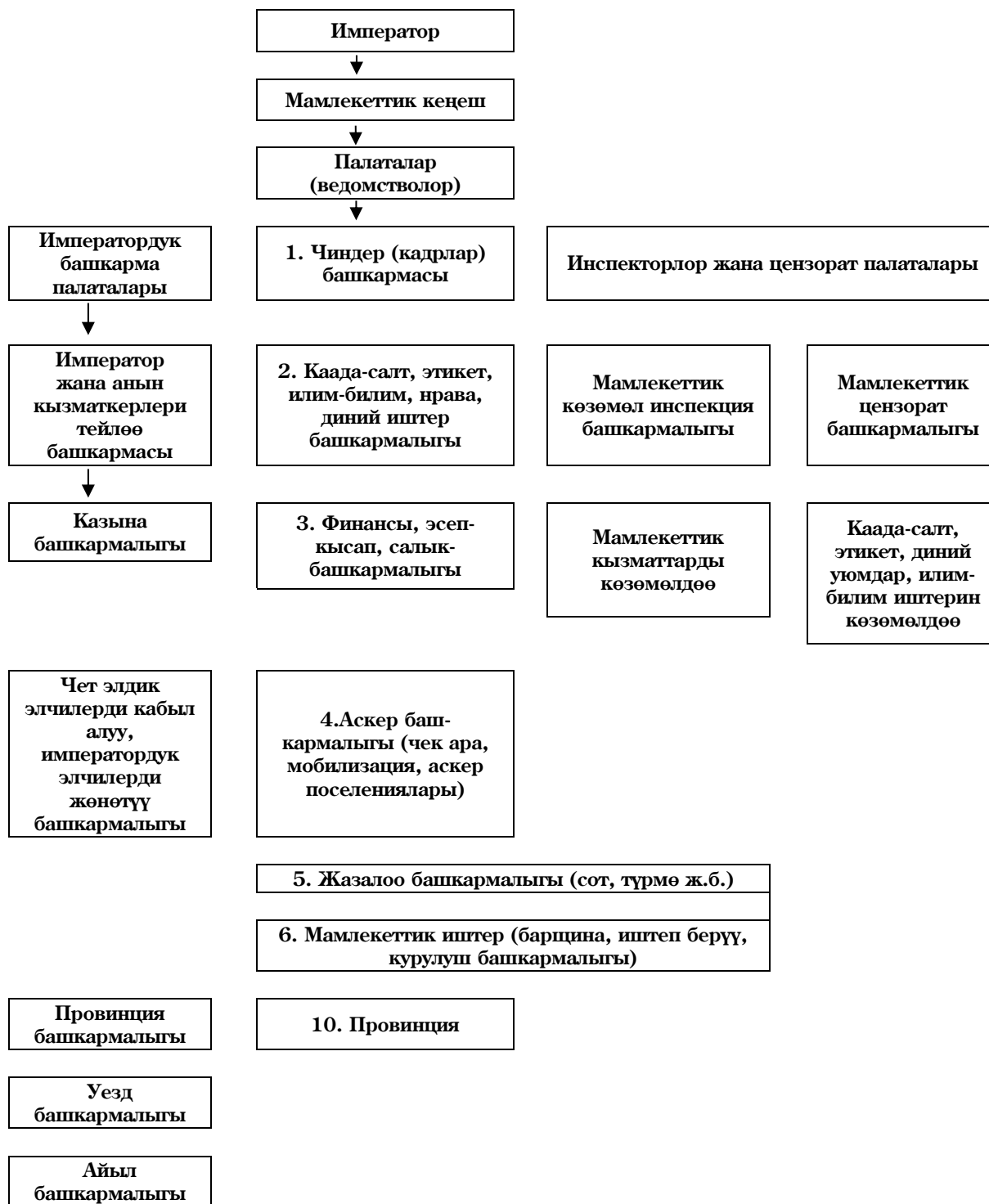
кошуналык байланышта мурдагы түзүлгөн саясатты уланта беребиз деген ниеттемин» (Супруненко 1963.-Вып.I. -С. 67-81).

Үчүнчү каттан үзүндү: «Император Сяцзяс (кыргыз) каганын терең урматтоо менен, Сиздин элчиңиз **сангун Вэн-у-Хэ** келгендигин билдирет. Мен Сиз белек катары тартуу кылган 100 аргымак, 10 жуп бүркүттү (кыргый) кабыл алдым... Сиз жөнөткөн тектүү кызматкерлер аркылуу катыңызды, белектериңизди алдым. Биздин мамлекеттердин чек аралары бири экинчисинен өтө ыраак болгондугуна карабастан, мурда түзүлгөн достук, аскердик союздаштык мамилелерди сактообуз зарыл... (Супруненко 1963, 55). Бирок, 843-ж. кыргыздар Чыгыш Түркстанга басып киришип, Анси, Бэйтин шаарларын каратып алышкан. Бул согуштук аракеттер Кытай менен карама-каршылыктардын чыгышына алып келген. Ошондон улам, кытай императору кыргыздарды андан аркы басып алууларынан алаксытуу максатында кыргыз каганына Цзун-ин Хюн-ву Чен-мин-хан титулун тартуулаган (Бутанаев, Худяков 2000, 34).

«**Кыргыз**» этноними андан соңку кытай (Юань, Минь, Цинь династиялары), монгол тилдүү булактарда да жыш эскерилери илимде маалым. 904-ж. кыргыз аскерлери чыгыш тарапта Ли Кэ-юн баштаган чыгыш түрктөрдүн аскердик колуна кошулуп, Тан династиясындагы такты талашуу күрөшүнө катышкан. Түштүк Сибирь, Монголия, Байкал боюнун бир кыйла бөлүгү, Иртыш дарыясынын бою Кыргыз кагандыгына баш ийген, кыргыздардын батышка журт которгон топтору Кашкар, Ысыккөл, Талас, Кочкорго чейин жеткен. Муну соңку археологиялык табылгалар, илимий иликтөөлөр да тастыктайт. Ушул мезгилде Кыргыз кагандыгы Азиядагы күч-кубаттуу жана ири мамлекетке айланган. Өтө зор аймакты кармап туруу үчүн чарбалык-экономикалык өбөлгөлөр, саясий күчтүү бийлик зарыл болгон. Түрдүү элдерден, уруулардан турган, чарбалык укладдары ар кыл денгээлде өнүккөн зор мамлекетти мамлекет кармап туруу кыргыздар үчүн мүмкүн болбой калган. Экономикалык байланыштардын начардыгы, эбегейсиз зор аймактарды кармап туру татаалдаша баштап, өлкө бытыранды абалга келе баштаган. Айрым аймактарда кыргыздар таптакыр азчылыкты түзүп калышкан. X к. Кыргыз кагандыгына азыркы Кыргызстандын аймактарынан башка, Түштүк Сибирь, Алтай, Түндүк Батыш Монголия гана баш ийип калган.

Төмөндөгү схема Кыргыз каганатынын мамлекеттик-башкаруу системасынын (автор тарабынан реконструкцияланган) Кытайдын Тан династиясынын мамлекеттик-башкаруу салттары менен жалпылыгы бар экендигин ырастайт:

Кытайдын Тан империясынын мамлекеттик курулушу (7-10 кк.)

Чыгыш Түркстанда, Теңиртоодо калган кыргыздар карлуктардын, кийинчерээк Караханийлер мамлекетинин, Турпанда Уйгур Идикутунун, Жунгариядагы көчмөн түрк уруулар бирикмелеринин курамына киришкен. X-XI кк. кыргыздардын ээлигинде Саян-Алтай аймагы гана калган. Энесайдагы кыргыздар менен Теңиртоо багытындагы кыргыздардын байланышын наймандардын (найман уруулук союзу, мамлекети) андан соң, кара кытай (кара кидан) чабуулдары биротоло ажыратып салган. 1207-ж. Чынгыз хандын тун уулу Жоочу Энесайдагы Кыргыз кагандыгына багыт алганда кыргыз башкаруучулары (иналдары) өздөрүнүн монгол тактысына вассал экендиктерин билдиришкен. 1218-ж. **тумат-кыргыз** көтөрүлүшү басылгандан соң, **Кыргыз кагандыгы** жоюлган. Изилдөөчүлөрдүн белгилөөлөрүндө 840-ж. кийин Кыргыз кагандыгы 360 жыл бою көз каранды эместигинен (суверендүүлүк) айрылган эмес.

Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү боюнча маалыматтар Энесай чөлкөмүндөгү (Тува, Хакас-Минуса ойдуңу, Краснояр аймагы, Тоолуу Алтай) кыргыз жазууларында чагылдырылат.

«...Ынанчу Күлүк Чигши Бек Кара-Сеңирдеги эрдигим үчүн алты баг (аймак) элди, кыштымдарды башкардым....Сангун Бөдбү бул аймактын мыкты башкаруучусу, **Кыргыз каганы** аркылуу жазылды...»- деген саптар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 164). Мындан мамлекеттик бул ишмердин мансап наамдарын да байкоого болот. Кызыл-Чыраадагы (Тува) экинчи кыргыз эстелигинде: «...Учүн Күлүг Тириг(к) уулумун, Күлүк Туганмын. Теңир колдогон өлкө (мамлекет) үчүн тогуз эр (баатыр) өлтүрдүм...»- деген саптар бар (аталган эмгек, 187-бет). Кошо-Цайдамдагы (Монголия) Күлтегинге арналып тургузулган эстеликте (VIII к. баш чендери): «...Кыргыз каганды баштап балбал тиктим..., жыйырма алты жашымда **кыргызга** карай жортуулдадык. Сүңгү (найза) бою карды жиреп, Көгмөн жышын (жыш - байыркы кырг. «токой») ашып, **кыргыз журтун** уйкуда бастык. Каны менен Суңгада согуштук...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 65, 66). Тардуштар VIII к. башында кыргыздын бир уруусу болушкан. Анткени, Күлтегиндин эстелигинде: “Он ок (элинен), (менин) уулуман, түргүс (түргөш) каганынан Макра Тамгачы, Огуз Билге Тамгачы келди, Кыргыз каганынан Тардуш Ынанчу Чур келди...”-деген жазуу бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 69). Демек, бул булактарда кыргыздар, кыргыз эли, алардын мамлекети жөнүндө маалыматтар айтылып жатат.

1.2. Кыргыз каганатынын (VI-XIII кк.) мамлекеттик-башкаруу системасындагы титулатурасы (титулдар, бийлик рангалары, кызмат орундары)

Кыргыз Каганаттарынын мамлекеттик-административдик башкаруу системасы, өлкөнү башкаруунун салттары байыркы доорлордон бери карай эволюциялык жол менен өнүгүп келди. Мамлекеттик-башкаруу терминдери жана ага негизденген титулдар илимде **социалдык детерминативдер** деген ат менен белгилүү. Социалдык ар түрдүү топтордон турган мамлекетти калыптандыруу, башкаруу аппараттарын кармап туруу, аны өнүктүрүү аскердик-административдик башкаруу системасында өтө татаал маселелерден болгон. Мамлекеттик бийликтин кызмат (аскердик-административдик) орундарындагы иерархияга (мамлекеттик башкаруу системасындагы кызмат тепкичтери) өтө катаал көзөмөл орнотулган. Кандайдыр бир титулга ээ болуу, саясий жана мамлекеттик башка кызматтарды алуу коомдо орун алган көп жагдайларга жана шарттарга байланыштуу болгон (Махпиров 1997, 135). Титулдар жана мамлекеттик ж.б. кызматтар өлкөнүн алдында сиңирген өзгөчө кызматы үчүн, тектүүлүгүнө, жөндөмүнө ж.б. сапаттарына карата берилген. Бул белгилер адамдын коомдогу ээлеген статусун да көргөзчү. Титулдар, наамдар жана кызмат орундары аркылуу Кыргыз Каганатынын коомундагы мамлекеттин саясий структурасын, административдик-аймактык түзүлүшүн, өлкөнүн калкынын социалдык катмарларынан, чарбалык укладдарынан ж.б. маалыматтар алууга болору анык. Рангалар, наамдар (өзгөчө аскер наамдары), аскердик-административдик кызматтар адамдын өлкөдөгү бийлик системасындагы ээлеген ордун чагылдырган. Байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз каганатындагы **социалдык терминология** кыргыз коомундагы башкаруу системасынын дифференциалашуусун чагылдыруу менен бирге, ар түрдүү функцияларды аткарган коомдун мүчөсүнүн саясий иерархиядагы, административдик-башкаруу системасындагы ээлеген ордун, аскердик наамын, динияттык жана граждандык кызмат абалын дааналап турган. Мисалы, Кыргыз каганатындагы айрым ири мамлекеттик-аскер ишмерлери бир нече титулду (Бойла

Бага Тарган ж.б.) алып жүрүшкөндүгү тарых илимине маалым. Ошол эле учурда кызматтык бир иерархияда турган адам экинчи иерархиядагы кызмат абалына ээ боло албай турган учурлар да кездешет (Деоник 1979, 107). Айрым кыргыз титулдарынын грамматикалык мааниси жагынан чечмеленишинде чет элдик, өзгөчө кытай терминдери да болуусу ыктымал. Аларды кыргызга таптакыр жат деп атоодон алыспыз, бул бир чети илимий негизсиз тыянак да болуп калат. Анткени, мамлекеттик-башкаруу терминологиясы, өзгөчө аскер терминдери интернационалдуу, консервативдүү мүнөзгө ээ. Өз учурунда кошуна элдердин лексикасында кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдердин терминдери да арбын колдонулары илимге белгилүү. Мисалы, кыргыз, түрк, уйгур ж.б. элдердин элчилерине, өлкө башчыларына, мамлекеттик чиновниктерине кытай императорлору ар кандай даражадагы титулдарды ыйгарган.

Төмөндө Кыргыз каганатынын (VI-XIII кк.), Энесай Кыргыз мамлекетинин (VI-XIII кк.) административдик-башкаруу системасынын курулушу, убактылуу кызматтык жана өмүр бою ыйгарылган титулатурасынын айрымдарына, алардын түпкү маанилерине токтолобуз:

Казына - бүгүнкү кыргыз тилинде мамлекеттин, өлкө падышасынын, элдин акча, кымбат баалуу металл, таш ж.б. сакталган атайын жайы, имараты маанисин туюнтат. Экинчи бир тарыхый мааниси «казына үчүн» же мамлекеттин пайдасы, кызыкчылыгы үчүн үчүн бекер же арзан иштеп берүү дегенди түшүндүрөт. «**Казына**» сөзү байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз тилинде «өлкө» дегенди туюнткан. Энесай кыргыздарынын урпактары болгон хакастар мамлекетти азыр да «казына» деп аташат (Бутанаев 2000, 124). Тувалар да ушул терминди колдонушуп жүргөндүгү белгилүү. Бул термин «казына», «казна», «казначейство» ж.б. формаларында славян тилдүү элдерге ж.б. тараган. «Жумурият» (Жумхуриет), «мамлекет» (Мамлакот) терминдери кыргыз үчүн төл сөз эмес, кыргыз тилине араб-фарси тилдеринин таасири астында, так айтканда кыргыздар ислам динин кабыл ала баштаган доордо келип кирген. Демек, казынага төлөө, казынага иштеп берүү деген сөз «мамлекеттин казынасына салык төлөө», «мамлекет үчүн милдеттүү түрдө иштеп берүү» ж.б. туюнтат. «Мамлекеттин казынасы» же «казынага тиешелүү» деген сөздөр өлкөнүн байлыгын, коомдук менчигин билдирет.

Каган (Qagan) - байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз кагандыктарындагы, Түрк жана Уйгур каганаттарындагы өлкөнүн жогорку башкаруучусунун жана башкы аскер жетекчисинин даражасы (титулу). Оболу, «**каган**» термини жуан-жуандардын (жужандар же аварлар) аскер башчысынын наамы катары кытай жыл баяндарында б.з. 312-ж. баштап эскерилет (Махпиров 1997, 127). Мамлекеттик-башкаруу салты жогору даражада өнүгүп-өскөн кыргыздарда жана кыргыз коомунда бул мамлекеттик башкаруу титулу б.з.ч. III к. эле белгилүү болгон. Анткени, «Каган» даражасы (титулу) алгачкы Кыргыз мамлекети жана кыргыздар менен замандаш жашашкан хунну, сабир, хазар, булгар, аварларда да белгилүү болгондугу илимде маалым. Бул мамлекеттик-башкаруу наамын б.з. VI-к. тартып уйгур, карлук башкаруучулары кабыл алышкан, «каган» - император, шахиншахка маанилеш эң жогорку мамлекеттик башкаруу титулу болгон. Байыркы мамлекеттик түзүлүштөрдө коомдун саясий негизи аскердик-саясий жана аристократиялык багытка таянган. Мындай мамлекеттик-саясий өнүгүүдө салттуу аристократиянын колуна коомду идеологиялык жактан башкаруу шыбагасы тийген (История первобытного общества, 1988, 230). Арийне, «аскердик демократия» принциптери үстөмдүк кылган коомдо мамлекеттин алгачкы пайдубалы болгон уруулук бирикмелерди элдик жыйналыш, аксакалдар кеңеши башкарган. Дал ушул шарттарда коомдун социалдык номенклатурасындагы эки топтун (аскердик жана аристократиялык-башкаруучулардын) милдеттерин бириктирүү менен акырындап уруунун, уруулук бирикменин жетекчиси бир эле учурда аскер башчылык милдетин аткара баштайт. Бул функцияны «каган» (мамлекет жана аскер башчысы) аткара турган болуп калган. VIII к. аягы - IX к. башынан XIII к. чейин киевдик княздар (Киев Русу) да каган титулун пайдаланышып, саясий жактан өздөрүн түрк тектүү Хазар кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Арийне, мындай маалыматтар мурдагы советтик доордогу окуу, илимий басылмаларда чагылдырылбай келгендигин билебиз. Мисалы, 843-844-жж. Тан (Кытай) императорлорунун кыргыз кагандарына жазган мамлекеттик-расмий каттарынан эки өлкө тең өз ара легитимдүү бийликтерин тааныгандыктарын көрүүгө болот: «...Падыша урмат менен **Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) Ошкор Сангун келди, (Сиз) белекке берген 100 жылкы, он бүркүтүнүздү тапшырып алдым...**» (Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун Кыргыз кагандарына жазган каттары.-Б.:2003, 27-б). Борборлошкон Монгол мамлекетин негиздеген Темучин (Чынгыз-хан) да ушул наамды кабыл алган. «Каган» термини мусулман булактарында тилдик өзгөчөлүктөргө жараша «**хан**»,

“**хакаан**” түрүндө пайдаланылган. Изилдөөчүлөрдүн айрымдары бул терминди байыркы кытай тилинен (Хань доору) кирип, “улуу башкаруучу” (кэ-хан) дегенди аныктарын белгилешет. **Qagan** < **kekuan** ≈ улуу башкаруучу, көсөм маанисин туюнтат (Баскаков 1985, 154; Рамстедт 1951, 62). Титул кыргыз ж.б. жазуу эстеликтеринде антропонимдердин (адам аттары) компоненттери катары кездешет: Бумын-каган, Ай-каган, Боз-каган, Билге-каган, Барс-бек каган ж.б. Кыргыз мамлекетинин башкаруучулары - **Кагандар** бир эле учурда коомдогу **башкы шамандын** жана **башкы темир устанын** милдеттерин аткарышкан. Тарыхый маалыматтарга караганда байыркы Түрк Каганатындагы мамлекеттик бийликте кесиби темир уста болгон шамандардын (бакшылардын) коомдогу таасири өзгөчө күчтүү болгон. Япон чыгыш таануучусу Масао Мори өз иликтөөлөрүндө байыркы кыргыз (түрк) доорундагы каган бир эле убакта темир устанын функциясын аткарганын чагылдырган кытай булактарындагы (Чжоу династиясынын мезгили) уламышка токтолуп, муну шаман дининин өнүгүп, калыптанышынын алгачкы этабы катары карайт (Потапов 1991, 123). Шамандардын жана темир усталардын генетикалык-ритуалдык байланышын байыркы түрк тилдүү уруулардын күндөлүк жашоо турмушундагы, чарбасындагы темир устанын ээлеген орду тастыктайт. Уруулук коомдо бир эле мезгилде эки кесипти тең аркалагандар (шаман-темир усталар) Түштүк Тувада жакынкы мезгилдерге чейин жашап келди. От менен тыгыз байланышкан темир устанын кесиби ыйык эсептелип, шамандардын түпкүрүнөн адамдардын эс-акылында адамдар коомунда жашап келе жаткан от кудайын кыйыр чагылдырат. Байыркы кыргыздарда темир иштетүү, зергерчилик кылуу жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн археологиялык табылгалар тастыктап келери бышык. Бүгүнкү Хакас-Минуса ойдуңунда эзелки кыргыздар иштеткен шахталардын эбегейсиз зор чалдыбарлары сакталып калганы буга далил. Түркүн металлдардан ширелип, жасалган зергер буюмдары **кыргыздардын өлкөсүнөн** ыраакы жерлерге да белгилүү эле. Буга кыргыздар өндүргөн сапаттуу темир металлын кытайлар жана түрктөр өзгөчө баалагандары далил боло алат. Кыргыз аскер куралдары өзгөчө сапаты, кооздолуп, ширетилген жасалгалары аркылуу айырмаланган (Каратаев 2003, 267). Кыргыз кагандары шаман дининин (Көк Теңирдин) урматына өткөрүлгөн жамааттык диний-ритуалдарды өткөрүүдө башчылык кылышкан. Жамааттык сыйынуу жыйындары азыркы Хакасиядагы, Тувадагы, Түндүк Монголиядагы Хайрахан тоолорунун (кыргыздар массалык түрдө сыйынып, түлөө өткөрүп туруучу ыйык эсептелген бийик тоолуу чокулар) этектеринде өтө турган. Бул тарыхый маанилүү жерлер бүгүнкү расмий географиялык карталарда да дал ошол түпкү тарыхый аттарын сактап келет.

Кунчуйум (канчайым) - каныша. **Qunchui** - каныша, каныш кыз. Кунчуйумдар (каныш кыздар, канышалар) кагандар тегинен (кагандар династиясы) чыгышкан. **Qunchui** < кытайча **Qung - chu** - «каныша» маанисин туюнтат (Махпиров 1997, 139). Улут Кем (Тува, Енисейдин куймасы) суусунун жанынан табылган, кыргыздын Эл Туган Тутук аттуу аймак башчысына, мамлекеттик ишмерине багышталып тургузулган жазуу эстелигинде: «...Элим (өлкөм, мамлекетим), канышам (эстеликте, байыркы кыргыз тилинде - кунчуйум), уулум, журтум сиздерден алтымыш жаш курагымда айрылдым...»-деген маалымат бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Уйук-Туран (Тува) суусунун жанынан табылган, тархан Үчүн Күлүк Тирикке багышталган кыргыз жазуу эстелигинде: «...Өргөөдөгү канышам (кунчуйум), уулума бөкбөдүм (жетпедим?), алтын кемер тагындым, теңир жараткан элиме тойбодум..., ...өлкөмдүн тагдырына туура келдим...»-деп жазылат. Кызыктуусу, эстеликтердин бир катарында текст «канчайымдан айрылдым» деп башталат. Мисалы, **кыргыз аскер башчысы** (сангуну) Ток Бөгүтө арналган эстелик: «...Өргөөдөгү канышам (кунчуйум», аттигиниң, өз уулум сиздерден айрылдым. ...Каныма (каганыма), элиме – тойбодум (кызмат өтөй албадым). ...Калың журтум кайраттангын, эл (өлкө) заңын (мыйзамын) бузбагыла...» - деген мазмунда жазылган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 154). Ча-Холдогу (Тува) эстелик да ушундай мазмунда жазылган. Жогорудагы маалыматтардан Чур Күч Барс, Ток Бөгү, Эл Туган Тутук, Күлүк Тирик, Жарук Тегин (Ча-Хол, 1-эстелик), Алп Уруну (Ча-Хол, 2-эстелик), Чур (Чор) (Ча-Хол, 5-эстелик), Ынаң Уграч (Ча-Хол, 10-эстелик) ж.б. мамлекеттик жогорку чиндеги адамдар (аскердик-административдик) гана эмес, кагандардын жана алардын үй бүлөлөрүнүн күйөө балдары болгондугун байкоого болот.

Сангун (Sanggun). Бул мамлекеттик жогорку чин бери болгондо б.з. VI к. маалым. VI-XIII кк. чегинде Кыргыз каганатында бул термин «**ханзаада**», «**тактын мураскери**», «**кол башчы**» маанилерин туюнткан. Кытай императорлору кыргыз кагандарынан расмий элчиликке келген адамдарды мамлекеттеги ээлеген кызмат даражасына карата «сангун» деп аташкан. Тан

доорундагы (VII-X кк.) кытай тилинде (диалектилеринде): **sanggun; xiang gong** – «ханзаада», «принц» маанисин берген жана хан тукумунан тарагандардын атына жалганып айтылган титул болгон. Барлыктагы (Тува, Элегест) кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: «...Байна Сангун уулу Күлүг Чормун, муңсуз улгатым (улгайдым), Теңир берген күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум), өргөөдө кунчайым (канчайым-канышпа), уулум калды...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 149). Ал эми, Улуг Кем-Күлү Кемдеги эстеликте Чочук Бөрү Сангун деген адам аты кездешет (аталган эмгек, 156-б.). Уйбат өрөөнүндөгү (Хакасия) үчүнчү эстеликте: «...Теңирим (мени) жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм...» - деп жазылат (аталган эмгек, 176-б.). 843-ж. Кыргыз каганынан Тан династиясынын императорунун атайын мамлекеттик-расмий кабылдоосунда **кыргыздын тектүү элчилери Тапказ сангун (Чжу-у-Хэсу), Жоокусол сангун (Табу Хэцу), Ошкор сангун, Дадас Инанч Чорлор (Вэн-у Хэ)** болушкан (Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары, -Б.: 2003). Байыркы кыргыз (түрк) тилинде **Inanch** - ишенимдүү, ишеним жүктөлгөн адам («элчи» сөзүнүн синоними) маанисин туюнткан (Махпиров 1997, 191). Ал эми биринчи элчиликте Кыргыз каганынын Тапказ(ж) аттуу элчиси жетектеп барган. **Tawgach** – байыркы кыргыз тилинде «кытай», «кытай адамы» деген маанини берген. Болжолу, Тапказ(ж) Кыргыз каганына ак дилден кызмат өтөгөн, теги кытай адамы болуусу да ыктымал. Анткени, мамлекеттеги тышкы иштер маселелеринде кошуна элдердин, маданиятын, үрп-адатын, тилин билген адамдар өзгөчө зарыл болгондугу маалым. Кыргыздар менен эң оболку дипломатиялык алакалар Тан династиясынын (мамлекетинин) «Сяцяцы ча гунту чжуан суй» («Китепкана казынасы») аттуу жыл баянда чагылдырылат. Бул баян Кыргыз каганынан расмий иш сапары менен келген Тапказ (Чжу-у Хэсу) деген элчиден соң жазылган. Кытай императору (Тан династиясы, IX к.): «Падыша урмат менен Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) **Дадас Инанч Чор сангун** ордо шаарга (борборго) келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга келген эки ак боз аргымакты кабыл алдык...» -деп жазат. Болжолу, Кыргыз каганы Тан династиясына өзүнүн мураскерлерин же жакындарын элчи катары жөнөткөн болуу керек. Каттардын соңунда Тан императору: «...Каган ден соолугуңузду жакшы күтүңүз, Сиз сангундарыңызга, жайсандарыңызга, ошондой эле бардык вазирлериңизге менден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бирден атап салам айтууга болбоду»-деп жыйынтыктаган (Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. -Б.: 2003, 43-44-бб.).

Катун (Хатун) - орто кылымдардагы түрк-монгол династияларында тектүү жерден чыккан аялдарга, ханышаларга өз аттарына «хатун» («катун») термини жалганып айтылган. Бул термин улуу даражалуулукту, тектүүлүктү аныктап турчу (Монгол орос толь, 1957, 519). Кыргыз каганаттарында хан тегинен чыккан ханыша-аялдар «канчайым» (кунчуйум) деп аталарын жазуу эстеликтери баяндайт. Сары уйгурларда «катын» - тектүү жерден чыккан аял, бийик даражалуу кызмат адамынын аялы маанисин туюнтат (Малов 1957, 56). Туваларда «кадын» сөзү «падыша аял», «ханыша» дегенди туюнткан (Тувинско-русский словарь, 1968, 217). Бул сөз кыргыздарда «улуу аял», «байбиче» маанисин да түшүндүргөн.

Ябгу (Jabgu) – Борбордук Азиядагы (Түштүк Сибирь ж.б.) түрк тилдүү мамлекеттердеги кагандан кийинки башкаруучу, вице-каган, мамлекеттеги кагандан кийинки экинчи таасирлүү адам. Хазарларда, булгарларда, батыш түрктөрдө (Чыгыш жана Батыш Түрк каганаттары экиге бөлүнгөндөн соң) алгач «ябгу» өлкөнүн башкаруучусунун титулу (мисалы, карлуктар, огуздар) болгондугу маалым. Бул мамлекеттик титулду **Кыргыз Кагандыгында** да пайдаланышкан. Маалыматтарга таянсак, оболу ябгу Каган тарабынан өз үй-бүлөсүнүн ичинен дайындалган. Ябгулук бийлик мансабы кагандын дайындалган жатындаш кичүү иниси же өз уулуна таандык болгон. Изилдөөчүлөр титулдун келип чыгышын өз кезегинде кушандыктардын мамлекеттик-саясий салттарын уланткан эфталиттерден келип киргендигин белгилешет. **Jabgu < iawuga** - «башкаруучу», «буйрук берүүчү» маанилерин туюнтат (Махпиров 1997, 128). Кыргыз (түрк) жазуу эстеликтерде Тоң-Йокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный 1964, 31).

Ынанчы (Inanch) - Кыргыз кагандарынын ишенимдүү жардамчылары, элчилери. Кыргыз жазма эстеликтеринде (V-XIII кк.), кытай жылбаяндарында бул термин кыргыз энчилүү адам аттарына жалганып айтылат. Мисалы, **Inanch han, Inanch Kair han, Dadas Inanch Chor, Inanchi Mengu, Inanch bek** ж.б. **Inanch** - «ишеничтүү киши», «ишенич жүктөлгөн чабарман» маанисин туюнткан. Демек, бул сөз (Inanch) дипломатиялык титулду, «элчи»

терминин синонимин туюнтат. Абакан суусунун (Хакас-Минуса ойдуңу) оң жээгининдеги Ачура деген жерден табылган кыргыз жазуусунда: «...ил (эл) эгеси Ынычу Билге ириг өлүг ара..., улунун аты Күч уры, өз атаңыз Уры бек (башкаруучу), өз элиңиз (мамлекетиниз) үчүн жакшылык кылып, сиз (айрылдыңыз)...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 166-167). Бул лексика бүгүнкү кыргыз тилинде «ынануу», «ынаным», «ынаным», «ынанымдуу», «ынангычтуу» формаларында сакталып калган.

Тутук (Tutuk) – Кыргыз каганатындагы (V-XIII кк.) аскердик-административдик титул. Изилдөөчүлөрдүн (Рамстедт 1951, 75) тыянактарында терминдин келип чыгышы кытай тилиндеги **tutuk chin** - «генерал» маанисиндеги берилиши илимий негиздүү (Махпиров 1997, 131). Башка илимий адабияттарда **Tutuk** - «аймактын аскердик башкаруучусу» маанисинде чечмеленип жүрөт (ДТС, 593). Титул-компонент катары антропонимдерге (адам аттары) жалганып айтылат: **Abak tutuk, Alp tutuk, Begu tutuk, Tutuk Beg** ж.б. Өөк Тарлак деген жерден табылган (Тува) кыргыз эстелигинде: «...Атым Эл Туган тутук (tutuk) мен теңири элимке элчиси эртим, баг будунка бек эртим...» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Чаа-Көлдөгү (Тува) төртүнчү эстеликте: «...Мен Алп Уруңу Тутукмун, өргөөдөгү канышам, эки уулумдан, жалгыз кызымдан алыстадым (айрылдым), ал эми Означенная кыштагынын жанынан 1847-ж. табылган кыргыз эстелигинде: «...Канышаман, курдашыман айрылдым, муңайып жоого кирдим. Күчтүү Күл Тутук сизден айрылдым, элим, каным сиздерден айрылдым, алтын кештен (кемер) айрылдым» - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 165). Эң кызыктуусу, Барлыктагы экинчи эстеликте: «...Мен Күнү Тирик, үч жашымда атасыз калдым, мени даңктуу тутук (**Tutuk**) агам киши кылды, тарбиялады, өргөөдөгү канышамдан, өз энемден, эжелеримден айрылдым» – деген маалыматтар баалуу (аталган эмгек, 148-бет). Ал эми, Жежилиг-Хобудагы (Тува) эстеликте: «...Эр атым **Шубуш Инал, атым Күмүл Өгө**. Беш жашымда атадан, он тогузумда энемден айрылдым. Эр жетип, отузга толгондо мамлекеттик (каганга) кызматка кирдим. Кырк жыл мамлекеттик Тутук катары журтумду башкардым, тышкы душманды жоолодум, жеңдим...»-деп жазылганы илим үчүн маанилүү (аталган эмгек, 149-бет). «Өгө» - кадимки эле өгөөнү туюнтат. Мисалы, Күмүл Өгөө деген энчилүү кыргыз адам аты. Бул маалыматтар кыргыздардын мындай маанидеги атайын эскертүү жазуулары бар эстеликтер мамлекеттин (кагандын) алдында өзгөчө эмгеги сиңген адамдарга гана арналып тургузулгандыгын айкындайт.

Элтебер (Elteber) – коомдогу, өлкөдөгү өтө таасирлүү адамдарга, атактуу аскер башчыларына ыйгарылган титул. Бул титулду атактуу кыргыз башкаруучусу, 642-ж. Тан императору Ли Шиминдин кабылдоосунда болгон элтебер Шибокюй Ачжан алып жүргөндүгү тарыхый булактардан белгилүү. Бул титул аздарда жана карлуктарда да белгилүү болгон. Атактуу уйгур аскер башчылары, ошол доорго замандаш Булгар (волгалык булгарлар) хандары да «Элтебер» титулун алып жүрүшкөн.

Шад (Sad) – «улуу, башкы жетекчи» маанисин берген. Шад - Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу. Шаддар көбүнчө мураскер ханзаадалардан дайындалып, мамлекеттеги эң жогорку административдик жана аскердик жооптуу функцияларды аткарышкан. Рун сымал кыргыз (түрк) жазуу эстеликтерде Тоң-Йокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный 1964, 31).

Тегин (Tegin) - орто кылымдар доорундагы Борбордук Азиядагы түркий тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзааданын синонимдеш аталышы. Изилдөөчүлөр титулдун кытай тилинен келип киргендигин белгилешет. **Tegin < кытайча tek** – «улуу урматтуу, тектүү, жогорку», **him** – «адам» же «жогорку тектүү адам, киши» маанисин туюнтат (Махпиров 1997, 139). Мисалы, Күл Тегин ж.б.

Аксакалдар кеңеши - Кыргыз Каганатында жана анын башкаруу иерархиясында өзгөчө функцияны аткарган. Бул кеңешке кыргыз коомуна жана мамлекеттин алдында өзгөчө эмгек сиңирген коомдук-саясий, аскер ишмерлери, уруу жана уруулук бирикмелердин жетекчилери, кагандын кеңешчилери, жакын жардамчылары катыша алышкан. Аксакалдар кеңешинде каган тарабынан сунушталган маанилүү мамлекеттик маселелер, өлкөнүн ички жана тышкы саясатындагы учурдагы урунттуу жана болочок маселелер талданып, мерчемделген. Чарбалык-экономикалык түзүлгөн жалпы абал, өлкөдөгү калктын жашоо деңгээли талданган. Бул кеңештин патриархалдык-уруулук мамилелер терең калыптанып, өнүккөн коомдо өзгөчө абройго ээ болгондугу илимде маалым. Аксакалдар кеңеши Кыргыз мамлекетинин жана

мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн соңку доорлоруна чейин өз функциясын аткарып келди. Арийне, борборлошкон Кыргыз каганаттары түзүлүп, өнүгүп-өсүп жаткан доорлордо мамлекет башчылары болгон **кагандар** өлкөдөгү өтө маанилүү маселелерди жеке өздөрү да чече алышкан. Аксакалдар кеңеши - алгачкы общиналык (жамааттык) коомдо (көпчүлүк учурда мамлекетке чейинки коомдордо да) коллективдик-жамааттык, уруктук, уруунун ичиндеги жашы боюнча башкаларга салыштырмалуу улуу мүчөлөрү, ошол коллективдин бийлик жана башкаруу органы болгон. Аксакалдардын коомдогу ээлеген (эреже катары, эркектер) орду алардын каада-салттарды сактап алып жүргөн кадыр-баркы, аброю менен аныкталган. Алгачкы общиналык (жамааттык) коомдун өсүп-өнүгүшү менен бирге, аксакалдар менен катар башка да бийлик жүргүзүүчүлөр, анын ичинде жолбашчылар (жолбашчы деп көбүнчө мураска калуучу башкаруу бийлигин түшүнүшөт) пайда боло баштайт. Аксакалдар менен жол башчылардын коомдогу (уруудагы, уруулук бирикмедеги) реалдуу бийлигинин салыштырмалуу салмагы өзгөрүп турган. Коомдун өнүгүүсү, жеке менчиктин жана мүлктүк дифференциянын пайда болуусу менен бирге жол башчылардын бийлиги жогорулай баштайт. Уруу башчылары болгон аксакалдар кеңеш берүүчүлөргө айланышат. Бирок, бул жаатта да аларды жол башчынын жан-жөөкөрлөрү (аскердик дружина же жамаат мүчөлөрү) артка сүрүп олтурушту. Ошого карабастан, алгачкы жамааттык коом ыдырап, бузулуп бара жатканда аксакалдар жамааттын жаш мүчөлөрүнө салыштырмалуу көбүрөөк артыкчылыктарды алууга мүмкүндүк алышкан. Аксакалдар мындай артыкчылыктарды өз туугандарына бекемдеп берүүгө умтулушкан. Ошону менен бирге, алар урук-уруулук өзгөчө аристократиялык катмардын калыптанышында негизги булактардын бири катары калышкан.

Элчи – Кыргыз каганатынын тышкы иштер маселесин тейлеген, ага көз салган мамлекет кызматкери, кагандын өзгөчө маселелер боюнча чабарманы, жакын жардамчысы, мамлекеттик ири чиновник. Кыргыз кагандарынын элчилери Кытай династиялары, Түрк (Батыш, Чыгыш, Экинчи Чыгыш Түрк каганаттары) Түрк, Түргөш, Уйгур каганаттары, Карлук, Тибет, Тангут мамлекеттери менен саясий-дипломатиялык үзгүлтүксүз алакаларды алып барышкан. Кыргыз каганаттарында **Inanch** - «ишенимдүү адам», «ишеним жүктөлгөн чабарман» маанисин туюнткан элчилик термин да колдонулгандыгын тарыхый булактар ырастайт. Дипломатиялык алакалар, өз ара мамлекеттик келишимдер түзүлгөн саясий кырдаалга карата өзгөрүп, өнүгүп турган. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык эстеликте: «...Атым Эл Туган тутук (tutuk) мен теңри элимке (**Теңир колдогон элдин элчиси**) **элчиси эртим**, баг будунка (аймактык башкаруусу бар журтка) бек эртим (бек элем)...» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Бул маалыматтардан аймак (баг) башчысы бек Эл Туган элчилик милдетти да аткарганын көрүүгө болот. Хакасиядагы Алтын-Көл аймагындагы Барс-бек каганга арналып тургузулган эстелик жазуудан алыс эмес жерден Тибетке ж.б. өлкөлөргө барган **Эрен Улук** аттуу кыргыз элчисине багышталган эстелик табылган: «...Болшар уруусунан, күчтүү элден (**кыргыздан**) чыккан эр атым Эрен Улук..., Менин элим кайраттуу, мамлекетим (өлкөм) чоң (кубаттуу, күчтүү) болгондугу үчүн журт козголгон жок. Энем он ай көтөрдү, эр жеттим, дүйнөнү төрт кыдырдым (тегерендим), эрдигим үчүн Ынанчу алп (атагын) алдым. Болшардан (байыркы кыргыз уруусунун аталышы) чыккан эрдигимен Эсин Алтын Капарга (Капкага ?) кирдим. **Эрдигим үчүн Тибет канына элчиликке бардым, олжо алып келдим...**» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 171-172). Бул кыргыз эстеликтериндеги маалыматтардан дипломатиялык иерархияда (кызмат тепкичтери) «элчилик» («элчи») термини менен катар, **Inanch** - кызматтык титул наамы колдонулгандыгын көрүүгө болот. Мисалы, **Ынанчу алп** ж.б. Ал эми, Кыргыз кагандарынын өргөөлөрү жайгашкан Уйбаттагы (Хакасия) биринчи жазуу эстелигинде: «...Эрдигим, каармандыгым үчүн Кара ханга бардым, **элчи болуп барып**, келбеңиз, бегим...» деген маалыматтар жазылган (көрсөтүлгөн эмгек, 172-б.). Кыргыз элчилери жөнүндө Тан Кытайынын императору кыргыздардын каганына мындай деп жазган: «...Мына бул жоокерлик мөөнөттө (убакыт чеге) сөзсүз убадага бек бололу. Каган толук ишенимде, биз менен бир аракет, бир максатта болот деп ойлоймун. Дадас **Инанч** Чорду (Чоро) (кыргыз элчиси) өзүм **Ли ды гу** сарайында кабылдагамын, кадыресе аны конок алып, оюн-шоок менен күттүк. Ошону менен бир убакытта Сиз жазган каттын талабы боюнча аны (элчини) көпкө жүргүзбөдүк...» (Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары.-Б.: 2003). Байыркы жана орто кылым доорлорунда «элчи» термини «бакшы» маанисин да туюнткан. Себеби, бакшылар көбүн эсе кат-сабаттуу, өз мезгилинин билги, коомдун кадырлуу адамдарынан болушкан. Ошондон улам, каганга жакын

болгон билги бакшылар (шамандар) мамлекеттик өзгөчө маанилүү дипломатиялык-саясий тапшырмаларды да аткарышкан.

Бакшы – шаман динин тутунган кыргыз коомундагы өзгөчө статуска ээ социалдык топтун өкүлү. Элдик илим-билимдерден кабардар, кат тааныган бакшы-шамандар коомдун алдыңкы катмарында турушкан. Боло турган окуяларды алдын ала билүү касиетине эгедер бакшылар кыргыз кагандарынын жакын жардамчылары болушкан. Айрым маалыматтарга караганда бакшылык кесип атадан-балага мурас катары өтүп турган. Бакшы-шамандар өзгөчөлөнгөн тектүү уруулардын ичинен чыккан. Мисалы, байыркы кыргыздарда бакшы-шамандардын көпчүлүк бөлүгү мангыт («манги» - аюу маанисин берет) уруусунан чыгышкан. Кыргыз, казак, көчмөн-өзбек, кара калпак, түркмөндөрдөгү “бакшы”, монгол тилдүү элдердеги “бөө”, тунгус-манжур тилдүү ж.б. элдердеги “шаман”, Саян-Алтайдын түрк тилдүү элдериндеги “кам” (кям) терминдери мааниси бир синонимдеш сөздөр. Шаман тунгус-манжур тилдүү элдердеги дин (шаман дини) адамдарынын кызматтык-иерархиялык тепкичин аныктайт жана илим айлампасына бабаларыбыз сыйынган диндин шарттуу аталышы (шаман дини - О.К.) катары орус ж.б. илимпоздору тарабынан XIX к. киргизилген. Шаман дини түрдүү тарыхый-тилдик, маданий шарттарга ылайыкташып, тарыхый өнүгүүдөгү эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. «**Бахши**» термини санскрит тилинен келип кирип, “катчы”, “кат тааныган билимдүү адам” маанисин туюнткан (МИКК, 1973.-Вып. I. -С.241). Бул термин байыркы кытай тилине санскриттен “бао-ши” формасында өтүп, мааниси «**окутуучу**», «**устат**» дегенди аныктаган (ЦТС, 83; Махпиров 1997, 186). «**Пахшы**» - санскритче “кечил” (монах) дегенди да туюнтканы маалым (Малов 1957, 185). Ал эми түркмөн тилинде «**багшы**» - ырчы, дастанчы, санжырачы маанилерин берет. Мындан сырткары, “багшы” деген наамды түркмөнөрдүн уруу башчылары да алып жүрүшкөн. Хива хандары түркмөндөрдүн атактуу уруу башчыларына “бакшы” титулун ыйгарышкандыгы маалым (Атаниязов 1988, 27). Демек, “бакшы” термини билимдүү, кат тааныган, жетекчилик шыгы бар киши», «шайтандарды» кубалап чыга турган сыяктанып, буркан-шаркан түшүп, жаалданган аракеттер менен эмдеп-домдой турган дарымчы (“Манас”. Энциклопедия, Т. I, 134-бет). Өлкөдөгү башкы шамандын (бакшынын) милдети, негизги диний-ритуалдарды уюштуруп, ага өзгөчө маани берип өткөрүү шыбагасы кыргыз каганына таандык болгон. Кыргыз каганы жаматтык диний каадаларды уюштуруп, алып баруу, жетектөө милдетин аткарган. Ал эми билими күчтүү шаман-бакшылар кагандын эң жакын жардамчы, кеңешчилеринен болушкан.

Күлүк (Kulug) – мамлекеттеги белгилүү башкаруучулардын, аскер башчыларынын, кыргыз кагандардын жакын тууган-туушкандарынын аттарына жалганып айтылган. Бул терминдин баштапкы мааниси **Kulug** – «атактуу», «тектүү» деген маанини туюнтат (Баскаков 1986, 53, 65, 80). Кемчик-Хая Бажыдагы (Тува Республикасы) аскадагы жазууда ошол доордогу кыргыз **Аннын** аттуу битигчинин (тамгачы, жазгыч, сабаттуу адам) жазгандарынын мазмунунда: «...Ынанчу Күлүк Чигши Бек Кара Сеңирдеги эрдигим үчүн алты баг (аймак) элди, кыштымдарды (баш ийген элдердин аталышы) башкардым... Сангун Бөдбү бул аймактын мыкты башкаруучусу, **Кыргыз каганы** аркылуу жазылды...» - деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Бул маалыматтардан аталган мамлекеттик ишмердин көзү тирүү мезгилинде алган мансап наамдарын, даражаларын да байкоого болот. Кызыл-Чыраадагы (Тува) экинчи эстеликте: «...Учүн Күлүг Тириг(к) уулумун, Күлүк Туганмын. Теңир колдогон өлкө (мамлекет) үчүн тогуз эр (баатыр) өлтүрдүм...» - деген саптар бар (аталган эмгек, 187-бет). Жазуу эстеликтеринен төмөнкү энчилүү аттарды (наамдарды) байкоого болот: **Az Kulug, Kulug Chigsi, Kuluk Inanch Sachu Sangun, Kuluk Tiriq, Kuluk Tutuk, Kuluk Urungu** ж.б. Маалыматтар титул-терминдин байыркы Кыргыз каганатынын аймагында кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу, ошону менен катар мансап ээлерине түбөлүк ыйгарылуучу энчилүү ат, антропокомпонент болгондугун тастыктайт.

Тарган (Tarqan) - Кыргыз каганатындагы жогорку мамлекеттик башкаруу титулу (VI-XIII кк), үлкөн таасирдүү кызмат даражасы, наамы, коомдогу өзгөчө укуктарга ээ болгон аскердик сословиени (кыргыз коомундагы өзгөчө социалдык катмар) аныктаган. Таргандар (Тархан) кыргыз коомунда өзгөчө социалдык статуска ээ катмар. Бул термин же башкаруу институту кийинчерээк Чынгыз-хан жана анын мураскорлору түптөгөн мамлекеттик-башкаруу системасында (XIII-XIV кк.) да кабыл алынып, колдонулгандыгы маалым. Кыргыз тилинде: 1. Согуштук куралдарды жасоочу уста; 2. Өтмө мааниде: Ардактуу, касиеттүү, ыйык, кадырлуу, сыймыктуу дегенди туюнтат (КТТС, 239). Монгол тилинде төмөнкү маанилерде чечмеленет: **Дархан**. I. Уста, устакана; Дархан 1. Ыйык,

аяр, кол тийбес; 2. тарых. Мамлекеттин алдында аткарылуучу ар кандай милдеткерликтен бошотулган эркин адам (Монгол орос толь, 1957, 143). Бул мамлекеттик-башкаруу титулу, бийлик мансабы кыргыздарда эрте орто кылымдардан эле белгилүү болгон. Сужин-Давандагы (азыркы Монголия) кыргыз жазуу эстелигинде: «...Мен кыргыз баласымын, буйрукмун, Бойла Бага Тарганмын...» – деген маалыматтар бар. Бул титул Түрк каганатында да (VI-VII кк.) белгилүү болгон. Кыргыз кагандарынын өргөөсү жайгашкан Уйбат өрөөнүндөгү (Хакасия) үчүнчү кыргыз эстелигинде: «...Теңирим жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм...» - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 176). Дархандар (тархандар) орто кылымдардагы монгол хандарынын сарайында «кол тийбес укугуна ээ болушкан» (Чареков 1990, 73; Жанузаков 1982, 136). Байыркы түрк доорунда темир уста бир эле учурда шамандык жана кагандык милдетти аткаргандыгын аныктаган фактылар бар. Бул мисал темир устанын коомдогу ээлеген ордун чагылдырган. «Манас» эпосунда Даркан деген эпизоддук кейипкер, белгилүү уста баяндалат. Эпостун айрым варианттарында Манас үчүн Даркан ак болоттон кылыч жасап берет («Манас». Энциклопедия.Т.1, 177). «**Tarqan**» - таанымал чыгыштаануучу Э.Пуллиблэнктин пикиринде титул катары эзелки хунну доорунан эле белгилүү болгон. Чындыгында эле, Кытайдын Хан династиясынын доорундагы хуннулардын «шаньюй» титулу кытай транскрипциясындагы «**tarqan**» маанисине дал келет. Демек, «**тарган**» (**tarqan**) термини оболу «уруу бирикмесинин башчысы», «мамлекеттин жетекчиси» маанисин туюнтушу ыктымал. Терминдин кытай тилинен келип чыгышын изилдөөчүлөр «**ta-t**» - «көп билген, көп окуган» маанисине байланыштырышат (Махпиров 1997, 131). Башка түрк тилдүү эстеликтерде **Apa Tarhan, Altun Tamgan Tarhan, Alp Tarhan, Hazar Tarhan, Ton Tarhan** ж.б. маалыматтар бар. Таш эстеликтердеги жазууларда Тоңюкук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары чагылдырылат (Кляшторный 1964, 31). Этностук жана топонимикалык аталыштар катары Дархан (Тархан) кенен аймактык ареалды кучагына камтыйт. Тарган (Тархан) деген аталыш адегенде байыркы булгар (болгар) урууларынын курамынан, ошол уруулук конфедерациядагы аристократиялык уруу катары белгилүү болгон. Айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этногенетикалык жактан «тархан» этноними дунай болгарлары, венгр, волгалык болгарлар, чуваш жана башкырлардын ортолугундагы этностук байланыштарды чагылдырат (Кузеев 1974, 342-343). Этноним «дархат» формасында казак, ордостук монголдордо жана туваларда «дархан» (тархан) вариантында бүгүнкү түркмөн, башкырлардын уруулук курамдарынан кездешет (Жанузаков 1982, 167; Потапов 1965, 50; Аганиязов 1988, 111; Молдобаев 1995, 183). Ал эми монголдордо (Чынгыз-хан, Алтан-хандардын тушунда) таргандар өзгөчө сиңирген кызматы үчүн эркин көчүп-конуу укугуна ээ болушкан. Монгол чөйрөсүнө бул социалдык термин, мансап абалы кыргыздардан кабыл алынуусу толук мүмкүн. Жогоруда келтирилген айрым мисалдардан «дархан» сөзүнүн баштапкы мааниси «эркин», «кол тийбес», «милдеткерликтен бошотулгандар» дегенди түшүндүрөт деген тыянакка келүүгө болот. Демек, бул термин байыркы кыргыз коомундагы салыктан бошотулган, каганга жакын, эркин аскер адамдарынын өзгөчө катмарын (сословиесин), туруктуу аскер бөлүктөрүнүн мүчөлөрүн түшүндүргөн. Дархан – Ысыккөл кылаасындагы айылдын аталышы катары да маалым (СГНК, 1988, 52).

Бага («Baga») - байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз каганатында аскердик-административдик башкаруу титулу катары маалым болгон. Бул титул жазуу эстеликтеринде «**Baga**» формасында кездешип (ДТС, 77), белгилүү бир аймактын акими, башчысы, наместниги, губернатору деген мааниси туюнткан Сужин-Давандан табылган кыргыз жазуу эстелигинде «**Мен кыргызмын. Мен Бойла Бага Тарганмын...**»-деген маалыматтар илимде белгилүү. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык жазуу эстелигинде: «...Атым Эл Туган Тутук. Мен теңри элимке элчи эртим, баг будунга бек эртим...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Мындан бек Эл Туган Тутук бир аймактын жетекчиси, кагандын элчиси экендигин байкоого болот. Барлыктагы (Тува, Элегест) эстеликте: «...Йигин Алп-Туран алты баг будунда үч жыйырма жашымда адырылдым (айрылдым)...» - сыяктуу баалуу маалыматтар кездешет (аталган эмгек, 148-б.). Илтереш-каган өз амири менен Тоңюкукка («Юань чжен») «бойла бага тарган» деген титул ыйгарганы маалым (Кляшторный 1964, 31). Байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз мамлекети административдик-аймактык жактан алты бирдикке («баг») бөлүнгөндүгү (азыркы маанисинде - аймак) тууралуу даректүү маалыматтар бар (Кызласов 1965, 39). Бүгүнкү Тувадагы Өөк Тарлактан (Е.1) табылган байыркы кыргыздарга таандык эстеликте: «...атым Эл Туган Тутук бен(мен). Теңири элимке элчиси эртим. Алты баг будунга [элге,

журтка] эр[тим]»-деген саптар жазылган (Памятники...-Вып. III, 8-9). Анткени, эзелтеден аймактык-административдик бөлүнүштөр уруулук же этностук белгилерге карата аныкталып келери аныкталган. Багачы - мунгуш, моңолдор урууларынын курамдарындагы уруктар катары белгилүү.

Бойла - Кыргыз мамлекетинин байыркы жана орто кылым доорлорундагы мамлекеттик-башкаруу титулу. VII к. таандык жазуу эстеликтеринде Тоңюкуктун (Тонюкук) демилгеси менен Кутлуг өзүн Илтериш-каган деп жарыялап, Тоңюкук “бойла бага тархан”, ал эми Мочжо жана Дусифу деген кенже инилери “шад”, “ябгу” (“жабагы”) наамдарына ээ болушкан. Демек, “бойла бага тархан” кагандын башкы кеңешчиси, иш башкаруучу баш министр, мамлекеттик-башкаруу аппаратынын жетекчиси титулуна дал келген. Арийне, Монголиянын Сужа деген жеринен табылган (Сужа жазуусу) рун сымал кыргыз жазуу эстелиги өтө баалуу тарыхнаамалык мааниге ээ. “...Мен келдим, Уйгур жергесинде Яглакар-ханды жаа менен атып өлтүрдүм. **Мен кыргыздын уулумун (перзентимин).** Мен Бойла Кутлуг Тарганмын. Мен башкаруучу Кутлуг Бага Таркандын өкүмүн (буйругун) аткаруучумун. Менин даңкым күн чыгыштан күн батышка чейин угулду. Менин ондогон айылым, сансыз мал-жаным бар эле. Жети кичүү инилерим, үч уулум, үч кызым бар эле. Уулдарыма чарба, мал-жан, энчи бөлүп бердим, кыздарымы калыңсыз күйөөгө узаттым... Демек, Кутлуг Ярган (таркан) - кыргыз аскер башчысынын энчилүү атын, ал эми “бойла” термини титулду аныктайт. Кыргыздын көрүнүктүү аскер башчысы Бойла Кутлуг Тарган (Тархан) кыргыз тартибинин Борбордук Азиянын аймактарына орношуна жетекчилик кылган. Бул жазуу эстелиги кыргыз тарыхын, анын байыркы тил маданиятын изилдөөнүн өтө баалуу булагы.

Чоро - Кыргыз каганатындагы аскердик-административдик башкаруу титулу. Хан менен бектин ортосундагы мансаптык даража болгон. Антропоним, генеоним катары кыргыздарда (Кара чоро, Кара чор ж.б.) байыртадан белгилүү. Кыргыздардын аскердик-башкаруу титулу болгон “чур” (чор), (чура) “чора” сөзү байыркы фарси тилинде “жоокер, “баатыр” деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок соңку мезгилдеги түрк (кыргыз тили) тилдеринин өнүгүү баскычтарында (байыркы кыргыз доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым (“Манас.” Энциклопедия, Т. II, 337). Мындан сырткары, термин кожоюн, башкаруучу, ээлик кылуучу; экинчи бир маанисинде союз, биримдик, бир жамаат (Жанузаков 1982, 163). Ойрот-калмак (Жунгар) мифологиясында көптүк түрдө “**чорос**”, “**цорос**” деген дэрбэт жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо - (жунгар калмактары) “**цор**”, ортоңку кыпчак тилинде - “**чора**”, “**шора**”, “**чоро**” терминдери “баатыр” деген маанини билдирген. Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга байыркы кыргыз жазуу эстеликтеринде чагылдырылган Агуш Чур, Бег чур, Ил Чур, Моюн Чур өңдүү ысымдар күбө (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен “Манаста” гана салттуу түрдө туруктуу айтылат. Чоролор өз алдынча уруу катары XIII к. эскериле баштайт. Изилдөөчүлөрдүн айрымдары чекир саяктардагы чоро уругун Моголстандагы чорос уруусу менен жалпылыкта караган пикирин айтат (Абрамзон 1990, 62). Чоро - с; -с/-з көптүк маанини аныктоочу байыркы сөз жасоочу мүчө экендиги маалым. Изилдөөчүлөр чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандан Чагатай улусуна журт которгондугун жазган. Чоростор Моголстандын (өзгөчө Чыгыш Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышышкан (Караев 1995, 132). Захреддин Бабур өзүнүн мемуарларында («Бабур-намэ») Моголстандын аймагында чорос аттуу уруунун болгондугун тастыктайт (Губаева 1983, 56). Чынында эле, чоростор бүгүнкү Булгаачы (уруулук бирикмеси), тагай (генеоним), кушчу, дуулат, баргы уруулары менен бирге эскерилет (Юдин 1965, 56-59). Этнокомпонент кыргыздардын курамына дал ушул тарыхый доордо кирүүсү мүмкүн. “Чорос” этноними бир эле учурда ойрот-калмактардын да курамында эскерилет. Жунгар (дэрбэт) хандарынын басымдуу көпчүлүгү “чорос” аттуу аристократиялык (ак сөөк) уруудан чыгышкан. Муну “Илэтхэл Шастирден” башка монгол жана калмак булактары да ырастайт (Санчилов 1990, 55). Жунгар хандыгы коомдук-саясий түзүлүшү жагынан башында хан турган негизги төрт ойрот уруусунун союзу болгон. Ар бир уруунун башчысы тайджы (да-тобцзи) деп аталчу. Чорос уруусунун чоң тайджиси уруулук бирикменин жетекчиси болуп, бир эле учурда хан деп да аталган (Чернышев 1990, 57). XIV к. аягында (1399-1445-жж.) кыргыздар Угечи Кашка (Гүйлүжү, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жеткендиги белгилүү

(Бейшеналиев 1989, 9). Демек, Угечи Кашка (Өгөөчү кашка) ойрот-калмак урууларын бириктирген кыргыздын чоро(с) уруусунан чыккан деген жыйынтыкка келүүгө болот. Тарыхый жазма даректердин маалыматтары, иликтөөлөрдүн жыйынтыктары кыргыздардын этностук тарыхында, этногенезинде, салттуу маданиятынын калыптанышында орто кылымдардагы түрк-монгол тилдүү уруулардын тийгизген таасирин чагылдырат. Өз кезегинде кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдер, уруулар монгол ж.б. тилдүү элдердин этностук тарыхында, этногенезинде өзгөчө ролду ээлешкен.

Инал (Энал) - байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасындагы титул. Болжолу, XIII к. мамлекеттик бытырандылыкты (бир нече өз алдынча ээликтер) башынан өткөрүп жаткан кыргыздарда «каган» терминине синонимдеш сөз катары колдонулган. Азыркы Тувадагы (Оттук Даш, Е-5) кыргыздарга таандык жазуу эстеликтеринде (VI-X кк.) «ынал» («инал») термини жөнүндө маалыматтар айтылат (Памятники др.-тюркской письменности Тувы. Вып. I-III, 1963. -С.23). Рашид ад-Дин (XIII к.) кыргыздар жөнүндө маалымат бергенде, алардын падышасы «инал» деп аталарын, кыргыздарды Урус инал аттуу хан башкараарын жазат (Рашид ад-Дин, Т.1, Кн.1. -С.150). Чынгыз хан тарабынан жөнөтүлгөн Алтан жана Букра аттуу чабармандар менен бирге хандын өргөөсүнө (Чынгыз хандын) кыргыз хандарынан расмий элчилер Урут, Уйгу, Элик Темир, Аткирактар келишти (көрсөтүлгөн эмгек, 150-б.). Бул маалыматтар кыргыздар жана алардын мамлекети кара кытай чабуулунан соң эки бөлүккө аргасыз ажырап калышкандыгын чагылдыраары бышык. Абул Гази Бахадур хан «Түрк санжырасында» («Шеджарай-и түрк») Кыргыз каганы Урус Инал Чынгыз хандан келген Алтан жана Турамыш аттуу элчилери менен монгол өкүмдарына расмий элчилер тобун кошо жибергендигин жазат. Чынгыз- ханга тартуу кылынган белектердин ичинен эң кымбаты ак түстөгү алгыр куштар болуптур (Абул Гази 1906, 76). Кыргыз-монгол согуштук саясий тыгыз мамилелери XIII к. баш чендеринен (1206-ж. кийин) жигердүү уланган. Чынгыз хан такка мураскер уулу Огодойго (Угедей) Кыргыз каганынын Дачин деген кызын кудалагандыгы, ал эми Дачин-хатун хандын байбиче аялы болуп калгандыгы маалым (Бутанаев, Худяков 1998, 123). Махмуд Кашгари «Сөздүктө» «инал» сөзүнө төмөнкүдөй аныктама берет: 1. Энеси хан тегинен, атасы карапайым жерден чыккан; тектүү, жогорку даражалуу. 2. Энчилүү ат, титул (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк -С.209). Ал эми ушул эле Туванын Көжелик Хову деген жеринде табылган [Е - 45] кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: «Баатырдык атым Шубуш-ынал, өз атым Күмүш өгө..., ...отуз жашка чыкканда акылым толду, мамлекетте тутуктук (башкаруучу) кылуу менен бирге, эл башкардым, тышкы душмандар менен согуштум, жеңдим...»-деп жазылат (Памятники..., Вып.II. -С.44-46). Минуса музейинде (Тува эстелиги): «...Эр атым Ак-Баш атык, мен Ынал Өгө жетимиш жашымда кырк эки того (белги) менен сыйландым, жоодо отуз эрди өлтүрдүм»- деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 194). Ак-Юс дарыясынын боюндагы жардагы таш бетинде: «...Алту Шанга келдим, менин мамлекетим, менин элим..., менин улуу эр (баатырдык) атым Өгдөм Алп Ынал...»-деген кыргыз жазуусу чегилген (атаалган эмгек, 180-б.).

Буйрук (Buiruk), буйруктар - Кыргыз каганатындагы административдик-башкаруу кызматтык функциясын аткарышкан. Түрк каганаты үч «ичкерки» жана алты «сырткары» буйруктарга бөлүнгөндүгү маалым (Махпиров 1997, 131). Кытай жыл баяндарында бул административдик-башкаруу мансаптары министрликтер, тутуктар же жер-жерлердеги мандаты бар башкаруучулар деп жазылган.

Кашка - байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз каганатындагы аскердик, мамлекеттик-башкаруу титулу. Илимий адабияттарда **“кашка”** сөзүнүн бир мааниси **“уруу башчысы”, “жол башчы”** дегенди туюнтат (Юдахин, 363). Кашка. 1. **Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү**; 2. өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган (КТТС, 493). Энесайлык кыргыздардын уруулук курамында “кашка” (“хасха”) деген уруу (этноним) болгон. Этнонимдин параллели байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз этнокомпоненттери басымдуулук кылган азыркы хакас-качиндерде “хасха” формасында белгилүү. Мындан сырткары, хакастардын курамында **“хаска хыргыс”, “хасха пүрүт”, “хасха пүүр”, “хасха иргит”** аттуу тектүү уруулар (сөөктөр) белгилүү. “Хасха” бүгүнкү хакастардын курамындагы ири урук (сөөк) болуп эсептелет. «Кашка» титулу энесай кыргыздарынын мамлекеттик-башкаруу системасында кеңири колдонулгандыгын тастыктаган маалыматтар бар: “Энесай кыргыздарынын коому социалдык жиктелүүдө байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн: **“Хасха сөөк”- ак сөөктөргө (башкаруучу, аристократиялык уруу)** - кыргыздар, ал эми **“пора сөөк”** же боз сөөктөргө,

кыргыздарга түбөлүк салык төлөшкөн “кыштымдар” же көз каранды уруулар, элдер (түндүк, түштүк алтайлыктар, шорлор, тувалар, хакастардын айрым этнографиялык бөлүктөрү ж.б.) киришкенин ырастарында шек жок (“Манас”. Энциклопедия, Т.1, 1995, 286). Түрколог Т.Абдракунов да өз иликтөөлөрүндө “кашка” титул-этноними жөнүндө бир топ кызыктуу ой-пикирлерин айтат (Абдракунов 1995, - 2, 7-12). Демек, “кашка” башкаруу титулу жана этностук аталыш катары кыргыздарда энесай доорунан (V-IX кк.) белгилүү. Ошону менен бирге, кыргыздын саруу уруусунда “онтогор кашка”, мунгуш уруусунда “эрке кашка”, дөөлөс уруусунда “чулум кашка” аттуу параллелдери сакталып келет. Шорлордун элдик оозеки чыгармаларында “хашхалар” тулкусу жаныбар сыяктуу болгон мифологиялык эл катары чагылдырылат (Бутанаев 1999, 185). Болжолу, бул маалымат Саян-Алтайда узак убакыт бою үстөмдүк абалды ээлеген байыркы кыргыздар жөнүндө кыйыр кабар берет. Бүгүнкү шорлордун ата-бабалары да кыргыздардын кыштымдары болушкандыгы маалым. Кашка -басыз, сары багыш, тейит урууларынын курамдарындагы урук аталыштары катары белгилүү.

Бектер – байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардагы аскердик титул. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул терминди титул катары карашат. Обогу, байыркы түрк (кыргыз) коомунда бектер каган менен карапайым элдин ортосундагы уруулук аристократияга кирген социалдык катмарды түзүшкөн. Бул титул байыркы айрым антропонимдерге жалганып айтылып жүрөт. VII-VIII кк. чектеринде Кыргыз каганатын атактуу Барс бек каган башкаргандыгы белгилүү. Мындан сырткары, **Beg Arslan, Beg Bars, Beg Buqa, Urun beg, Bek Temur** ж.б. энчилүү аттар болгондугу маалым (Махпиров 1997, 132). “Бек” сөзү байыркы доорлордо эле “бекем”, “темирдей катуу, бекем” маанисин туюнтканын түркологдор белгилешет. Мисалы, **Irinchin beg, Nimasiri beg** ж.б. (Махпиров 1997, 186). XVIII к. баш чендерине чейин энесай Кыргыз мамлекетинде бектер (бег) коомдогу өзгөчө аскердик башкаруучу катмарды түзүшкөн. Кемчик-Хая Бажы (Тува) аскасындагы жазуусунда Аннын аттуу тамгачы (аскага жазуу түшүргөн) **кыргыз**: «...Сиздин улуу даражаңыз, Бул менин каганымын жана Өлкөмүн (мамлекетимин) Кара Сеңир тоосундагы түбөлүк калган эстелиги. Ынанчы Күлүк Чигши бек өлкөнүн (эстеликте - «үлкени») алты баг элине, кыштымдарына ээлик кылдым»- деп жазган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Энесай кыргыздарынын орус басып алуусуна каршы күрөшкөн (XVII к. экинчи жарымы) аскер жетекчиси атактуу Эренак-бек болгондугу белгилүү. Кыргыз мамлекетин башкарган Эренак-бек орустарга каршы ийгиликтүү жоортуулдарды уюштуруп, Кыргыз жерин жан аябастан коргогон. «Кыргыз жерин» (Хакас-Минуса ойдуңу) Орусия басып алгандан кийинки элдик кыймылды Ханза-бек жетектегендиги маалым (Бутанаев, Бутанаева 1998, 34). Бек - “Манас” дастанында аскердик титул катары да эскерилери маалым (“Манас”. Энциклопедия. Т.1, 142-б.).

Бий. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө XX к. биринчи чейрегине чейин башкаруу жаатындагы административдик титулу, бийлик мансабы, уруу башчысына ыйгарылуучу титул. Уруудагы административдик өзүн-өзү башкарууну ишке ашырган бийлөөчү. Бул бийлик мансабы мурас катары атадан-балага берилген эмес. Уруунун бийинин мансабы жамааттын (уруунун) добуш берүүгө укугу болгон эркек мүчөлөрүнүн шайлоосунун жыйынтыгы менен бекитилген. Бийлер чарбалык-экономикалык, укуктук негиздеги талаш-тартыш маселелерди адат укугунун негизинде жөнгө салып турушкан. Уруулар жана уруулук бирикмелер жыйынына өз уруусунун (уругунун) атынан катыша алган мандатка ээ болгон. Өз уруусунун укугун коргоо менен бирге, кыргыз урууларынын жайлоо-кыштоо багыттарын тактоо, аскер ж.б. иштерине катыша алган. Кыргыз урууларынын атайын чакырылган (зарыл учурда жылына бир канча ирет) курултайына катышуу менен бирге, добуш берүү укугуна ээ болгон. Мисалы, XV-XVIII кк. Энесай Кыргыз мамлекетинде курултайга 300дөн ашуун делегат катышканын тактаган маалыматтар бар. Алардын дээрлиги жер-жерлерде бийлик милдеттерин аткарышкан. Россияга каратылгандан соң, кыргыз бийлери салык жыйноо, административдик-башкаруу милдеттерин да аткара башташкан. Бий – кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу иерархиясындагы титул-термини катары VII к. чейин эле белгилүү болгон. Бул терминден «бийлик», «бийлик жүргүзүү» ж.б. сөздөр келип чыккандыгы айкын. Кытайдын Тан династиясынын (VII-X кк.) жыл баяндары VII к. орто чендериндеги энесайлык кыргыздардын башкы министрлери Гйеси бей (бий), Гуй-шабо бей (бий) жана Ами бей (бий) жөнүндө маалымат берет. Болжолу, бул өтө маанилүү мамлекеттик-башкаруу титулу менен өлкөдөгү этникалык негизди жана аскер бирдиктерин түзгөн (мисалы, кыштым урууларын, угро-финндер, монгол ж.б. тилдүү уруулар, элдерди кошпогондо) кыргыздын үч уруулук топторунун (Оң, Сол, Ичкилик уруулук бирикмелери)

жетекчилери аталышкан. Кыргыз каганатындагы (V-XIII кк.) «бий», «бийлик кылуу» терминдери бүгүнкү «министр», «баш министр» кызматынын функциясын аткарган.

Жайчы - жайташтын жардамы менен аба ырайын өзгөртүп жиберүүчү сыйкырчы. Бул касиет көпчүлүк учурда жайчы-шамандарга таандык. Жайчылык өнөрдүн кыргыз коомундагы ролун, салттык маанисин баатырдык дастандардан көрүүгө болот. Термин кыргыздардын байыркы мифологиялык-диний түшүнүктөрүнө карата келип чыккан. **Жайташ** - аба-ырайынын өзгөрүшүнө таасир кылуучу магиялык күчкө ээ таш. Коомдук өнүгүштүн алгачкы баскычтарында адам табияттын сырын билип, баш ийдирүүгө кылган аракетинен келип чыккан. Мифологиялык термин байыркы түрк (кыргыз) доорунан белгилүү; **«jadci»** – байыркы кыргыз (түрк) тилинде “сыйкырчы” маанисин туюнткан. Бул сөз Орто Азия чөлкөмүнөн табылган таштагы орто кылымдык несториандык жазууларда да бар экендигин аныкталган. Жайчылык салт түрк-монгол урууларында кенен таралганын фарсы тарыхчысы Рашид ад-Диндин (XIV к.), кытай авторлорунун эмгектеринен байкоого болот. Жайташ монголдордо «жада», «яда», казактарда – «жайтас», якуттарда – «сата» деп аталып, сыйкырдуу керемет (магиялык) күчкө ээ таш катары сүрөттөлөт. Байыркы кыргыздардын ишениминде жайташ көбүнчө койдун же уйдун карынынан табылган. Мифтик мындай ишенимди дүйнө элдеринин оозеки чыгармаларында кеңири кездешкен суунун ээси жылан ажыдаар болуп эсептелген белгилүү салттык сюжеттин бир элеси, көрүнүшү катары кароого болот. Жайчылык өнөргө «Манас» эпосундагы оң каарман Алмамбет ээ экендиги кенен чагылдырылган. Эпосто жайчынын чагылдырылышы табияттын ар кандай кубулуштарынын ички сырларын үйрөнүүгө, табийгатты адамдын эркине баш ийдирүүгө болгон ой-мүдөө болуп эсептелет. «Яда» терминин (фонетикалык өзгөргөн формасы) Авестадагы «yatu» (сыйкырчылык), жаңы фарси тилиндеги «jadu» сөзү менен параллел кароого болот. Бул Ирандын жана фарси маданиятынын байыркы кыргыздарга тийгизген таасирин аныктайт. Этноним кыргыздардын байыркы шамандык түшүнүктөрүн чагылдыраары ырас. Туваларда өзгөчө “чат” деген ташы бар шаманды “чатчы хам” деп аташкан. Бул таштын жардамы менен тува шаманы коркунучтуу кырсыктарды жарата алган экен. Маселен, тувалар күчтүү шамандар “чат” ташынын жардамы менен душмандарга каршы мөндүрдү, бороон-чапкынды жарата алышат деп ишенишкен. Мындай маанидеги шамандык түшүнүктөрдү кыргыз эпосторунан да кезиктирүүгө болот.

Калча – кыргыздарда аскердик алгачкы такшалууну, машыгууну калыптандырган жалпы аң уулоону башкарган адам. Бул коомдук кызматты атайын такшалуудан өткөн адамдар аткарышкан. Бул көрүнүштү тектеш ж.б. элдерден да көрүүгө болот. Мисалы, байыркы буряттарда коллективдүү аңчылыктын жетекчиси коомдук өзгөчө абройго ээ шаман (бакшы) болгондугу маалым. Жалпылап (коллективдүү) аң улоонун алдында ырым-жырым каадасын (ритуалын) жасоо менен бардык ишти башкарган шаман **«галша»** деп аталган (Вяткина 1933, - № 5-6. -С.64-65). Галша (галшин, галчи) сөзүнүн түпкү мааниси **“гал” -от, -ша/-ча** суффикси кесиптин жана кыймыл-аракеттин маанисин аныктайт. “Галша” - отту сактоочуну, бир эле учурда алачыкты күзөттөө, чабылып алынган аңды ууга катышкандар үчүн бөлүштүрүүнү башкаруу милдетин да аткарган. Терминдин баштапкы маанисинде байыркы бабаларыбыздын отко сыйынуу салты жатат. Алгачкы жамааттык коомдо уруктагы (уруудагы) отту өчүп калуудан сактоочу абройлуу милдет жана ага сыйынуу каадасын (ритуалын) аткаруу кийинчерээк, шамандардын шыбагасы болуп калган (Жамбалова 1991, 92-95). Анонимдүү фарси тилдүү булак “Худуд ал-Аламда” (X-XI кк.) кыргыздар отко өзгөчө маани беришери баяндалат. Шамандын коомдогу ээлеген социалдык жана экономикалык ролунун жогорулашы менен бирге, галша\галча урууда (урукта) шаман, уруу жетекчиси, аскер башчылык милдеттерин да аткара баштайт. Бул процесс жапайы жаныбарларга карата уюштурулган коллективдүү аң улоо гана эмес, кошуна жашаган башка урууларга да кол салуу менен коштолгон (Вяткина 1933, 64-67; Жамбалова 1991, 92-93). Узак тарыхый процессте галшанын (галча) коомдогу ролу жана милдеттери бир топ өзгөрүүлөргө учураган. Ошондуктан, кыргыздардын курамындагы калча (тейит уруусунда - галча) этнонимин байыркы **галша\галча** титул-термини менен параллел кароого болорун белгилегибиз келет. Анткени, башка түрк-монгол элдери сыяктуу эле көчмөн кыргыздар да тарыхый өнүгүүнүн бул этабын басып өтүшкөнү ырас. Кийинчерээк, чарбалык колдонуудан калып, унутулган “калча” же “галча” титул-термини кыргыздарда уруулук энчилүү ат катары калыптанышы чындыкка жакын. Калча - баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар катары белгилүү.

Манак - VIII-IX кк. Ысыккөлдөгү Барскан калаасынын акиминин титулу катары белгилүү болгон. XIV к. Түрк тилдүү жалайырлардын уруулук курамы “чу-манак” жана “сыр-манак” деген эки ири топко бөлүнгөнү маалым (Тынышпаев 1925, 6). Жогорудагы маалыматтар терминдин “сакчы”, “шаар сакчылары”, «шаарды кайтаргандар» маанилерин туюнтарын аныктайт десе болот. Сакчылар аймактагы полицейлик милдетти да аткарышкан.

Кыдык. Бул термин мамлекеттин, уруунун чегин кайтарган куралчан жоокерлер топтооруна карата айтылган. Байыркы түрк (кыргыз) тилдеринде **Qidig**: 1. Чет, чек ара. 2. Жээк маанисин түшүндүрөт (ДТС, 446). Болжолу, терминдин баштапкы мааниси «чек арага чукул жайгашкан уруу, урук», «чек ара аймагын кайтаргандар, көзөмөлдөгөндөр» деген мааниде болуусу мүмкүн. Этностук аталыш бүгүнкү тувалыктардын тилинде «чет», «ырааккы чекте», өтмө маанисинде «кысымга алынып сүрүлгөндөр», «чет аймакта жашагандар» дегенди туюнтат (ГРС, 1968, 122). Кыдык - бугу уруусунун курамындагы ири уруктун аталышы катары да белгилүү.

Ак үйлүү – Кыргыз каганатында ж.б. түрк тилдүү элдерде “барымта” маанисин аныктаган. «Ак үйлүү» термининин биринчи мааниси “тектүү жерден барымтага кармалгандар” дегенди туюнтат. Урууну, элди баш ийдирип кармап туруу максатында, же болбосо эки мамлекеттин ортосундагы өз ара түзүлгөн келишимдин гаранты катары тектүү адамдардын балдарын барымтага кармоо байыркы жана орто кылымдар мезгилдерине мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул саясий-дипломатиялык ыкманы кытай династиялары да өтө кенен пайдалангандыктары маалым. Көчмөн элдерде барымтага кармалгандар (же берилгендер) хан сарайына жакын жердеги ак боз үйлөрдө сыйлуу туткун денгээлинде, терең көзөмөл астында турушканы белгилүү. Бул тарыхый термин (“ак үйлүү”) ушул себептерден улам келип чыккан (Аннанепесов 1984, 57-58). Экинчи мааниси түркмөндөрдө, ошондой эле, каршилик көчмөн-өзбектерде уруунун ээлеген чегин кайтарган, үй бүлө күтө элек боз уландардын тобун түшүндүрөт (Абрамзон 1990, 224; Атанязов 1988, 13). Көчмөн элдерде байыртадан туруктуу сакталып келе жаткан эзелки барымта салты “Манас” эпосунда да кенен чагылдырылган.

Кернейчи – мамлекеттеги атайын кызмат орду. Керней - музыкалык үйлөмө аспап, Орто Азия жана Иранда аскердик кабар берүүчү музыкалык аспабы катары колдонулган. Керней көбүнчө сурнай менен бирдикте аткарылып, жоокерлерди, элди чогултуу үчүн тартылган (“Манас”. Энциклопедия. Т. I. 292-293-б.).

Баатыр - Байыркы доордо **Batur, Bagadur** формаларында белгилүү болгон термин. Согуштук аракеттер жүргөн кезде өзгөчө каармандыкты көрсөткөндөргө, эл четин кайтарган эр-азаматтарга берилген наам. Алар кошуунда он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башчысы (мисалы, Субедей багадур) дайындалышкан. Бул термин орустарга «богатырь» формасында печенек, кыпчактар, монголдор аркылуу өткөн. Байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар бул терминдин ордуна «эрен» титулун колдонушкандыгын кыргыздын рун сымал жазуу эстеликтеринен байкоого болот. Эрен титулу эрен (басыз), беш берен (саруу) урууларында урук аталыштары катары сакталып келет. Атактуу кыргыз аскер башчысы (сангуну) Ток Бөгүгө арналган жазуу эстелигинде (Элегест, Тува): «...Жүз эр (баатыр) менен чоролорумунун күчү бар үчүн, жүз эрен менен элүү жолу... согуштан кийин айрылдым (курман болдум)» - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 152).

Бөкөй – кыргыз коомундагы баатырлар катмарына карата айтылган термин. Бул сөз кыргыз, монгол тилдеринде “балбан”, “алп”, “күчтүү” маанисин аныктайт (Карасаев 1986, 79). Бөкө - “балбан”, “алп” (Юдахин, 151). -й/-ай, -ый, -ой, -ей/ мүчөсү алтай тилдеринде байыртадан көптүк маанисин аныктагандыгы илимде далилденген (Рамстедт 1957; Котвич 1962; Баскаков 1962; Бертагаев 1974). Байыркы түрк (кыргыз) эстеликтеринде **Boqu** 1. Акылдуу, акылман. 2. Энчилүү ат; Boqa 1. Баатыр, каарман, кайраттуу 2. Энчилүү ат (ДТС, 116). Биздин пикирде этнонимдин чечмеленишинин экинчи варианты илимий негизде туура (Бөкө - й). Монгол тилинде бул сөз “**буку**” формасында “балбан”, “күчтүү” маанисин берет (Чареков 1990, 35). “Манас” дастанында да “бөкө” термини жөнүндө маалыматтар чагылдырылат: Бөкө - эпизоддук кейипкер; **Бөкө** - балбан, карылуу адам. Түрк-монгол эпосторунда жеке адамдын күч-кубатын, тайманбас кайратын мүнөздөй турган көркөм каражат катарында милдет аткарат. Эпосто сейрек болсо да сакталып калган Бөкө деген көркөм каражаттын байыркылыгы байкалат. Анткени, алгачкы баатырдык эпостордун салттык эпитеттеринин бири болгон Бөкө деген сөздүн Манас менен Жолойго карата айтылгандыгы алардын байыркы образ экенин аныктайт

(“Манас”. Энциклопедия. Т. I, 157-бет). Демек, «**бөкөй**» - балбандар, алптар ж.б. деген маанини туюнтат.

Актачы – кыргыз кагандарынын жылкы үйүрлөрүн, минген аргымактарына көз салып, караган адам, кызмат наамы. Б.Орузбаева “акта” - монголчо “акта” – ат; - чы; “атчы”, “ат багуучу” деген маанини түшүндүрөрүн жазат (Орузбаева 1980, 70). -чы, -ча морфемасы кесиптин, кыймыл-аракеттин маанисин билдирүүчү сөз жасоочу мүчө. Сөздүн уңгусу “акта” (акта) П.М.Мелиоранскийдин белгилөөсүндө түрк жана монгол тилдерине Чынгыз хандын жеңип алууларынын учурунда фарси тилинен XIII к. чектеринде кирген. Сөздүн алгачкы мааниси “бычылган ат” дегенди түшүндүрүп, кийинчерээк жылкынын жалпы аталышы катары калыптанган (Щербак 1961, 86).

Койлон – геноним катары белгилүү. Элдик санжыра боюнча Койлондон кыргыздын оң канатына кирген кооз Жедигер уруусу тарайт. Эвенк тилинде “калун”- жаныбардын түсүн, “**кайлун**” - жылкынын өңү-түсү; монголчо “хайлун”- дарыя кемчетин туюнтат. Кыргыз (түрк) жана монгол тилдери тарыхый-аймактык жалпы бир чөйрөдө, жалпы бир кыртышта өнүккөндүгү эбактан белгилүү. Ошондуктан, генеонимдин монгол чөйрөсүндөгү маанисине көңүл бурсак: Жунгар (Ойрот) хандыгы боюнча маалыматтарды камтыган “Сиюй-Тучжиде” чек араны кайтарып, ага көз салып коргогон “калун” деген мамлекеттик-аскердик кызмат жөнүндө даректер бар. Жунгар (Ойрот-калмак) тилинде “калун” - “чек ара аскерлери” дегенди туюнткан. Калундар (чек ара аскерлери) мамлекетте төмөнкүдөй милдеткерликтерди аткарышкан: 1. Мамлекеттин карамагына кирген, уруулардын убактылуу пайдалануусуна бөлүнүп берилген мал жайыттардын чек араларынын бузулбашын көзөмөлдөө. 2. Айыл чарбасына, кен казуу иштерине, устаканаларга жазасын өтөөгө чегерилген кылмышкерлерге көзөмөл салуу. 3. Сооданын жүрүшүн көзөмөлдөө. 4. Мал уурдоону болтурбоо. 5. Качкындарды көзөмөлдөө; 6. Зарыл учурда мамлекеттик маанилүү кагаздарды өз даректери боюнча жеткизүү (байланыш же почта кызматы). 7. Салык жыйноо.

Чындыгында эле, жогорудагы маалыматтар калундар чек ара иштери гана эмес, аскердик-полицейдик, салык жыйноо функцияларын да аткарышкандыгы байкалып турат. Ошону менен бирге, жунгар-ойрот хандарынын негизги тиреги болгон, өзгөчөлөнгөн катмарды түзүшкөн калундар институту жана “калун” (койлон) термини эрте орто кылымдардан эле белгилүү болуусу мүмкүн. Ушундан улам, «калун-койлон» терминдери баштапкы бир экономикалык-саясий маанини туюнтат деген тыянак келип чыгат.

1.3. «Кыргыз» этноними жөнүндө

«**Кыргыз**» - Евразия элдерине эзелтеден белгилүү элдин энчилүү аты. Мындан сырткары, өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө, салттуу маданиятына, тилине, жазуусуна ээ элдин өзүн-өзү атоосу, энчилүү аты катары маалым. Кытай жыл баяндарында, байыркы жана орто кылымдардагы кытай тилдеринин өзгөчөлүктөрүнө карата «**кыргыз**» аталышынын бир канча түрү кездешери маалым. Кыргыздар өздөрү ойлоп чыгарышкан, орто кылымдар доорлорундагы кыргыз тилинин керектөөлөрүн толук канааттандырган, таш ж.б. заттарга чегилген жазуу эстеликтеринде «кыргыз» атын, Кыргыз мамлекети жөнүндө маалыматтарды арбын жазып калтырышкан. Этноним Энесай чөлкөмүндө бир канча ирет, Орхондогу (Монголиядагы) жазуу эстеликтеринде («**кыргыз**») 14 ирет чагылдырылат. Мисалы, КТБ (Күлтегин, Билге каган) – Күлтегин эстелиги - 4, 14, 20, 35, 36; Тоңюкук - 20, 27, 28, 29; Могилян - 26, 27; Моюн Чур - 22, 23 ж.б. 1900-ж. атактуу түрколог Г.И.Рамстедт тарабынан Монголиянын түштүгүрөөк жагындагы Сужин-Даван («Сужа жазуусу» деген ат менен белгилүү) деген аймактан табылган кыргыздар калтырган эстеликтин тарыхый, тарыхый-лексикалык, лексикографиялык мааниси өтө зор. Эстеликтеги маалыматтардан кыргыздарда VIII-IX кк. чейин эле этностук өзүн-өзү таануусу толук калыптанып бүткөндүгүн байкоого болот. «Бойла Бага Тарган» аттуу эң жогорку титулдарга ээ болгон кыргыздын мамлекеттик жана аскердик белгилүү кызматкерине арналып жазылган эстеликте төмөндөгүдөй баалуу маалыматтар бар: «Уйгур жерине мен Яглахкар-кан келдим. Мен кыргыз уулумун. Мен Бойламын, даражалуу сотмун, Куттук Бага Таргандын буйрук берүүчүсүмүн. Атак-даңкым (кабарым) күн чыгыштан - күн батышка чейин жетти. Бай (бардар) элем. Агылым (короом) он, жылкым сансыз эле. Иним жети, уулум үч, кызым үч эле. Уулумду үйлөдүм, кыздарымды калыңсыз күйөөгө узаттым. Окутуучума (устатыма) жүз эр,

турак (жай) бердим. Жээнимди, неберелеримди көрдүм. Эми оо дүйнөгө кеттим (жөнөдүм). Уулум эр жеткенде окутуучундай бол, ханга (каганга, мамлекетке) ак ниеттен кызмат өтө, кайраттан. Улуу уулум сапарда (согушта) эле, көрбөдүм..., ...уул...» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 191). Бул жазуу эстелиги кыргыздардын Уйгур каганатын моюн сундургандан соң тургузулган дегенге толук негиз бар. Саян-Алтайдан табылып, илимге белгилүү болгон башка рун сымал жазуу эстеликтеринде да **«кыргыз»**, **«кыргыз эли»** деген маалыматтар учурайт. Кемчик-Хая Бажыдагы (Тува Республикасы) кыргыздар калтырган аскадагы жазууда ошол доордогу кыргыз **Анның** аттуу битигчинин (таш бетине жазуу түшүргөн тамгачынын же жазуу өнөрүн билген билимдүү адамдын) жазгандарынын мазмунунда: "...Ынынчу Күлүк Чигши Бек Кара Сеңирдеги эрдигим үчүн алты баг (аймак) элди, кыштымдарды башкардым... Сангун Бөдбү бул аймактын мыкты башкаруучусу, **Кыргыз каганы** аркылуу жазылды..." - деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Мындан мамлекеттик бул ишмердин мансап наамдарын да байкоого болот. Кызыл-Чыраадагы (Тува) экинчи кыргыз эстелигинде: "...Үчүн Күлүг Тириг(к) уулумун, Күлүк Туганмын. Теңир колдогон өлкө (мамлекет) үчүн тогуз эр (баатыр) өлтүрдүм..." - деген саптар бар (аталган эмгек, 187-бет). Кошо-Цайдамдагы (Монголия) Күлтегинге арналып тургузулган эстеликте (VIII к. баш чендери): **«...Кыргыз каганды** баштап балбал тиктим..., жыйырма алты жашымда **кыргызга** карай жортуулдадык. Сүңгү (найза) бою карды жиреп, Көгмөн жышын (жыш - байыркы кырг. «токой») ашып, кыргыз журтун уйкуда бастык. Каны менен Суңгада согуштук...» - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 65, 66). Тардуштар VIII к. башында кыргыздын бир уруусу болушкан. Анткени, Күлтегиндин эстелигинде: "Он ок (элинен), (менин) уулуман, түргүс (түргөш) каганынан Макра Тамгачы, Огуз Билге Тамгачы келди, **Кыргыз каганынан** Тардуш Ынанчу Чур келди..." - деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 69). Демек, бул булактарда кыргыздар, кыргыз эли, алардын мамлекети жөнүндө маалыматтар айтылып жатат.

Арийне **«кыргыз»** этноними оболу, кытай жыл баяндарындагы (Хань, Вэй, Суй, Тан, Юань, Сунь, Цинь династияларынын мезгилдери, б.з.ч. III к. - б.з. XVIII кк.) жазууларда эскерилет. Бул династиялардагы мамлекеттик тил жана иш кагаздарын алып баруу бири-биринен таптакыр айырмалангандыктан, «кыргыз» этнониминин аталышы жана жазылыш формасы да бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Хань династиясынын жыл баяндарында (Сыма Цянь «Ши-цзи»): **«...Кийинчерээк Маодун түндүктөгү хунюй, цюйше, динлин, гегунь (Кыргыз) жана синьми ээликтерин (мамлекеттерин) баш ийдиргенден соң, сюннулардын таасирдүү адамдары Маодун Шаньюйду акылман деп аташып, өздөрүнүн ага моюн сунгандыктарын билдиришти...»** (Караев, 1994, 4). Кытай булактарында «кыргыз» этноними Хань доорундагы иероглифте «ge-kun», соңку хань тилинде **«gizan-kun»** деп жазылганын, андан соңку китептерде **hu-gu, he-gu, dzte-gu, gzu-gu** формаларында чагылдырылат (Мухаммед Хучженьхуа, 2001, 12). Согуштук-саясий аренага чыгышкан хуннулар Борбордук Азиядагы мамлекеттерди баш ийдиришкен. Хань династиясы да өз учурунда хуннуларга зор салык төлөп турууга мажбур болушкан.

Андан соң, **«кыргыз»** этноними жана кыргыздар "Вэй-люэде" ("Вэй династиясынын таржымалы") б.з. 220–280 -жж. эскерилет. Пэй Сунь Чжи берген маалыматтарда: **«...батыштан Иу, Янциден түндүктө, Байшянь тараптарда цибиде, боло, чжи, де, субо, уху, хэгу (кыргыз), ниху ж.б. жайгашкан (Супруненко 1974, 238). «Хэгу (кыргыз) этноними Суй династиясынын (581-618-жж.) Борбордук жана Орто Азия аймактары боюнча түзүлгөн карталарында да чагылдырылат. Хэгулар жогоруда аталган элдер менен кайрадан чогуу эскерилет (Супруненко 1974, 238). Тарыхый булакта Цзянькунь (Кыргыздар мамлекети) Канцзюй (Каңды) мамлекетинен түндүк-батышта жайгашкан. Кыргыздар (цзянькуньдар) 30 миң тандалма аскер коюуга кудурети жетет. Мал чарбачылыгы менен кесиптенишет, асыл тукумдуу жылкылары көп, териси баалуу киш (кундуз) арбын кездешет... (МИКК, Вып.2, 2003. -С.15).**

Кыргыздар жана **«кыргыз»** этноними жөнүндө кеңири маалыматтар (VI-X кк.) Орхон-Энесайдагы кыргыз (Орхондогу түрк) жазуу эстеликтеринде жана Кытайдын Тан династиясынын жылбаяндарында чагылдырылат. Династиялык өз ара чыр-чатактардан улам, 583-ж. I Түрк Каганаты кулагандан соң, кыргыздар убактылуу, ары шарттуу түрдөгү көз карандылыктан арылышкан, толук суверендүүлүккө ээ болушкан. Кытай жылбаяндары («Бэй-ши» – Түндүк династиялардын тарыхы. Редактору Ли Яншоу): **«Тюкюлардан (түрктөрдөн) түндүктө жашаган Цигулар (кыргыздар) өч алуу үчүн өз мезгилин күтүп жатышат деген»** - маалымат беришет. Бул мезгилди кыргыз мамлекетинин өнүгүүсүнүн экинчи этабы катары кароо зарыл. Анткени, дал ушул тарыхый окуялардан соң **«кыргыз»** этноними жана кыргыздар

жөнүндө маалыматтар Кытайдын Тан династиясынын жыл баяндарында, араб-фарси жана башка булактарында жыш эскериле баштайт.

VI-VIII кк. кыргыздар саясий жактан бир топ күчтөнүшүп, Борбордук Азияда саясий үстөмдүгүн камсыз кылууга умтулушкан. 629-ж. Кыргыз мамлекети Төөлөс (Телес) каганатына убактылуу көз каранды болуп калган. 632-ж. Тан императорунун атынан элчи Вань Ихун Кыргыз каганына атайын миссия менен келген (Бутанаев, Худяков 2000, 84). 648-ж. телестер (теле урууларынын биримеси) мамлекети кулагандан соң, Кыргыз каганы “Эл аксакалы, Силифа (Элтебер) Шибокюй Ачжан өзү император Тайцзундун (Ли Шиминь) кабыл алуусуна келген. Бул дипломатиялык алакалардын түзүлүшү, эки өлкөнүн бирин-бири мамлекет катары таануусу эле. Кыргыз өлкөсү кытай документтеринде Тан династиясындагы мамлекеттик расмий-тилдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу **“гян-гун”** деп атала баштаган. 638-ж кытай мамлекеттик иш-кагаздарында **“гегун”** деп да жазылган. **“Гян-гун”** жана **“Гегун”** бир эле атты, “кыргыз” деген энчилүү атты туюнткан (Яхонтов 1970, 110-120).

Кытайдын «Тун Дянь» аттуу тарыхый энциклопедиясында: «...алар Бейтинден жана Бейхай дарыясынан түштүктө, **цзегулардан (кыргыздардан)** түштүк-чыгышка карай жайгашышкан. ...Бома жана **цзегулар** согушуп турушат, өңдөрү сыртынан окшош болушкандыгы менен, өз ара тилдерин түшүнүшпөйт (МИКК, Вып.2, 2003.-С.18).

758-843 -жж. “кыргыз” этноними кытай (Тан доору) тарыхый жазма булактарында **“хягас”** формасында жазыла баштаган. Профессор Ху Чженьхуа Тан мезгили (618-907-жж.) жана андан соңку мезгилдердеги **“кыргыз”** энчилүү атын кытай иероглифтеринде **Hia-dzizsi, Hia-dzia-si, he-ge-si, ge-ge-si** формаларында жазыларын маалымдайт (Ху Чженьхуа 2001, 13). Кытайда монголдордун Юань династиясы башкарган мезгилде (1280-1368-жж.) кыргыздар **dzi-li-dzi-si, chi-er-dzi-si, chi-li-dzi-si** формасындагы иероглифтер менен белгилүү болушкан.

Кыргыз (Тува, Хакасия, Тоолуу Алтай жана Кочкор, Талас жазма эстеликтери кыргыздарга таандык экендиги илимде далилденип келе жатат) жазуу эстеликтеринде этноним **“кыркыз”** формасында берилет. Күлтегиндин эстелигинде (711-ж): ...Тибет, табгач, апар, курум, **кыркыз**, үч курыкан, отуз татар, кытай, татабы - мынча журт келишти, ыйлашты, сыкташты..., Күлтегин жыйырма алты жашында **кыргызга** карай жортуулдады...- деп жазылган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 64-66). Могилья-каганга арналып тургузулган эстеликте:«...мен жыйырма алтыга толгонумда чик журту **кыргыздар** менен бирге жоо болушту...» - деген маалыматтар бар. «Кыргыз» этнониминин Орхондогу (Монголиядагы) рун сымал жазуулардан көп ирет эскерилиши кыргыздардын Борбордук Азиядагы согуштук-саясий бекем абалын чагылдырган. Кыргыз маданиятынын Түштүк Сибирдин аймактарына таралышы б.з. VI к. башталат. Археологиялык маалыматтар менен кыргыздардын Энесай тарапка журт которуусунун хронологиялык алкагы менен дал келет (Худяков 1995, 51-52). Бул тыянактар энтамга белгилери, петроглифтер жана башка тарыхый-этнографиялык маалыматтар менен да бекемделет.

Кытайдын “Тайпинхуанюйцзи” (“Тайпиндердин башкаруу доорундагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү”) аттуу жазуу эстелигинде төмөндөгүдөй баалуу маалыматтар бар: **Сяцзястар (кыргыздар)** - түндүк-батыш талаалардагы мамлекет. Алардын абалкы аталышы - **цзейгу**, башкасы - **цзюйу**, дагы бир аталышы **цзянгунь** деген ат менен белгилүү. “Тарыхый баяндарда” **цзянгунь** деп аталса, Хань династиясынын тарыхы бул элде **гегунь** катары белгилүү болушкан... Алардын (кыргыздардын) падышалыгында башкы аскер жетекчисин Хэси-бей (бий), андан соңку Ацзюйшэ-бей (бий), андан кийинки башкаруучусу Ами-бей (бий) деп аталышат. Ошол үч адам (министрлер) мамлекетти чогуу башкарышат. Алардын мамлекетиндеги өкмөт кызматкерлери цзай-сянь, ду-ду, цзянь-цзюня, дацянь (да-гань) деген кызмат даражаларын аткарышат. Чженгуаньдын (Ли Шиминь - Тан династиясынын императору) башкаруусунун 6-жылында (632-ж.) Тан мамлекети ян-ши-вэй Ван И-Хунду аларга (кыргыздарга) элчиликке жөнөтүштү (Кюнер 1961, 55-56). 647-ж. саясий окуялардан соң, кыргыздар Тан империясына менен түз байланыш түзүү максатында, 632-ж. элчиликке жооп иретинде 648-ж. белгилүү мамлекеттик ишмер, элтебер Шибокюй Ачжанды Тхай-цзундун (Лишминь) сарайына расмий иш сапары менен келген. «Император жогорку даражалуу мейманга атайын сый-тамак уюштуруп, **Цзянькундун (Кыргыз)** генерал-губернатору (ду-ху) титулун ыйгарган (Худяков 1995, 55). Жогорудагы кытай жыл баянында андан соңку мезгилдердеги кыргыз-кытай алакалары жөнүндө кенен маалыматтар бар. Кыргыздар менен аскердик-саясий алакаларга кытайлар өздөрү кызыктар болушканы анык.

Араб графикасындагы жазуу булактарында кыргыздар X к. орто чендеринен эскериле баштайт. Ал Истахри: Син падышалыгы көп тилдүү. Түрктөр, тогузгуздар, хырхыз, кимак, гуз жана хазладждар алардын тилдерин түшүнүшпөйт. **Хырхыздар (кыргыздар)** тогузгуз, кимактар, океан суусу жана хазладждардын жерлеринин ортосунда жайгашкан. Тогузгуздар Тибет (Туббет), хазладж, **хырхыз** жана Чин падышачылыгынын ортолугунда жайгашкан (Караев 1995, 36-37). «Худуд ал-Алам» аттуу фарс тилдүү булакта: «Рас дарыясынын кимак жана **хырхыздар** жашаган жерлерден башталып, гуздардын жери аркылуу Хазар деңизине куят... Ааламдагы 51 мамлекет...- Хиарган, Гуз, Кимак, Чигил, Тухси, Халлух, Йагма, Тогузгуз жана **Хырхыз**. ...Алардын жетекчилери **Хырхыз-хакан**... Алардын негизги кесиби көчмөн турмуш, кой, уй жана жылкыга байланышкан. Хырхыздар көчмөндөр, жайыт издеп көчүп жүрүшөт. Боз үйлөрдө турушат, аңчылык жана балыкчылыкты да кесип тутушат. Отко сыйынышат, сөөктү өрттөп көмүшөт (Караев 1995, 34-35). Исламга чейин кыргыздар сөөктү өрттөп көмүшкөндүгү кытай булактарындагы маалыматтар менен бекемделгени маалым.

Халлухтарга жакын жайгашкан аймактын калкы өтө жыш жайгашкан; чыгышка жана түштүккө карай халлухтар, батышка-тухсилер, түндүктө **хырхыздардын** ээликтери (жерлери) созулуп жатат. Халлухтардын жана кыргыздардын аймагында өндүрүлгөн, иштетилген чийки ж.б. заттарды чигилдер да алып турушат. Алардын алган кирешелери арбын, боз үйлөрдө жашашат, айылдар жана шаарлар сейрек учурайт; негизги байлыктары - уй, кой, жылкы сыяктуу үй айбандары. Алардын айрымдары күнгө, жылдыздарга сыйынышат; ал адамдар өз башкаруучусу (каганы) сыяктуу эле жылуу маанай, ак көңүл, алар менен баарлашуу өтө жагымдуу (МИКК, 1973, 107). Соңку мезгилдеги илимий иликтөөлөр карлуктар негизинен кыргыздардын этностук курамына жуурулушканын ырастоодо.

Атактуу энциклопедист-аалым Махмуд Кашгари (XI к.) кыргыздар жөнүндө баалуу маалыматтарды берет: «...Румдан күн чыгышка чейин мусулман жана башка элдерди зикир чалдым (сапар жасадым). Румга жакын биринчи эл (уруу) беченек, андан соң кыфчак (кыпчак), огуз, йемек, башкурт, басмыл, андан соң кайлар, йабаку, андан соң татар, андан соң **кыргыздар (кыркыз)** жайгашышкан. **Кыргыздар (кыркыздар)** Чинге (Кытайга) жакын турушат». Автор андан соң: «кыркыз, кыфчак, огуз, тухси, йагма, чигил, игрек, чаруктардын тили таза түрк тилдери»- деп жазат (Махмуд Кашгари, Т.І, 1960. - С.36). Андан ары, Махмуд Кашгари кыргыздардын каада-салттары жөнүндө да маанилүү маалыматтарды берет: «...Кыркыз (кыргыз), йабаку, кыпчактар жана башкалар кишиге касам ичиргенде же аткарылчу иш үчүн убада бергенде, кылычын кынынан сууруп, ошол кишинин алдына коюп, «көк кирип, кызыл чыксын»- дешет. Эгер убада же берилген шерт бузулса, бул кылыч көк кирип, кызыл чыксын, канга бөлөнүп чыксын. Бул шерт бузулса темир сени өлтүрсүн, үч өлтүрсүн дешет. Алар (кыргыздар) темирди өтө урматтап мамиле жасашат (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк, 342). XI к. Кыргыздар жөнүндөгү бул маалыматтардын бүгүнкү тарых илими үчүн мааниси зор.

Кыргыздар жөнүндө жогорудагыдай кабар берген негизги, булактарга көңүл бурсак, XIII к. Рашид ад-Диндин (1247-1318) «Жами-ат-таварихи» өзгөчө орунда турат. Автор кыргыздар жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды жазган: «**Кыргыз** жана Кэм-Кэмжиут чукул жайгашкан эки аймак, алар биригип бир мамлекетти түзүшөт. Кэм-Кэмжиут чоң дарыя... Алардын падышасы (ар бир) ысмы башка болсо да «Инал» деп аталат, ал эми бул аймактан чыккан мартабалуу жана таасирлүү адамдардын уруусун - «иди» деп аташары маалым болгон. Алардын падышасы болгон... (жазылбай калган). Экинчи аймактын аталышы – Еди Орун деп аталат, ал эми башкаруучусу Урус-инал деген ат менен белгилүү. Хижранын койон жылында (603-жыл; 1207-жыл) Чынгыз хан өзүнүн Алтан, Букра деген элчилерин (чабармандарын) кыргыздарга жөнөттү. Алар (кыргыздар) жооп иретинде өздөрүнүн үч мартабалуу өкүлдөрү Урутутуджу, Элик-Темир жана Аткирактарды жөнөтүштү. Алар Чынгыз-ханга кызыл тырмактуу, ак кыргыйды тартуу кылышты... (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.ІІ, 150). «**Инал**» - терминин орто кылымдарды энчилүү ат, титул катары белгилүү болгон. Махмуд Кашгари терминди «мартабалуу, тектүү, ак сөөк, энеси тектүү, атасы карапайым жерден чыккан башкаруучу» маанисинде чечмелейт.

Монгол чабуулуна чейин кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүн сактап келишкен. Чынгыз хан «каган» титулун кабыл алгандан соң, тун уулу Жоочуну (Жочжу) «токой элдерин» багындырганга жөнөтөт. Ойрот, бурят, бархун, урут, хапхас жана тубастарды моюн сундургандан соң Жоочу түмөн-кыргыздардын ээлигине жакындап келди. Жучунун алдынан кыргыз нойондору Еди Инал, Алдиер жана Олебек-тегиндер тосуп чыгышты. Алар Чынгыз хан

жана анын мамлекетине баш ийе тургандыктарын билдиришти (Худяков 1995, 75). 1218-ж. кыргыздар жана туматтар монголдорго каршы көтөрүлүш чыгарышкан. Жоочу хан башында турган, саны жагынан артыкчылык кылган монгол аскерлери бул көтөрүлүштү басышканы тарыхый булактарда, илимий адабияттарда кенен чагылдырылып келет. Туматтар хакас этнографы В.Я.Бутанаевдин иликтөөлөрүндө орто кылымдардагы кыргыздардын бир уруусу катары баяндалат. Кыргыздардын курамындагы тубай (саруу), төбөй, туба (канды), тума (ават), тума тукум (найман) ж.б. уруу-урук аттары туматтардын байыркы кыргыз уруусу экендигин чагылдырат. Монгол доору жана андан соңку маалыматтарда «кыргыз» этноними жана кыргыздар жөнүндө маалыматтар арбын кездешет. Соңку мезгилдердеги илимий изденүүлөр бүгүнкү хакастар кыргыздардын түз тукумдары экендигин далилдөөдө. Арийне, чет өлкөлүк айрым тарыхчылар (ата-бала Кызласовдор ж.б.) «хакас» байыркы элдин аталышы, бүгүнкү кыргыздарга «хакас» термининин эч кандай тиешеси жок деген суу кечпеген пикирлерин таңуулап келишери маалым. Бул пикирдин туура эместигине Ө.К.Караев, Ю.С.Худяков, С.Е.Яхонтов, Н.А.Сердобов, В.Я.Бутанаев, М.Ч.Кожобеков, Т.К.Чороев ж.б. окумуштуулар тарабынан илимий негиздүү тыянактар айтылган жана толукталууда.

Хакастар өздөрүн басымдуу көпчүлүк учурда «тадар» деп аташары маалым. Жалпы саны 80 миңден ашкан хакастар бүгүнкү күндө айрым өзгөчөлүктөрү бар төрт топко бөлүнүшөт: качиндер (хааш, хаас), сагай, кызыл, койбал (Бутанаев 1990, 21-25; 1895, 3). «Тадар» деген кошумча энчилүү ат бул элге келгин орустар тарабынан берилген. Азыркы Хакас-Минуса аймагы Россия каратып ала элекке чейин «Кыргыз жери», «Кыргыз өлкөсү» («Кыргызская земля», «Кыргызская страна») деген ат менен тарыхый булактарда чагылдырылат. Келгин орустар өздөрү менен кошо татар тилмечтерин алып жүрүшчү. Бул элдин (энесай кыргыздарынын кырылгандан аман калгандарын) тилинин татар тилине жакындыгынан улам, орустар жергиликтүү энесай кыргыздарын да «татар» деп атай башташкан. Бул термин мезгилдин өктөмү менен экзоэтнонимге (сырттан таңууланган энчилүү ат) айланган. Ал мезгилдеги чыгыш жерлерин каратып ала баштаган орустар энесай кыргыздарын ж.б. «сибирские татары» (сибирлик татарлар) деп да аташчу. Ал эми «хакас» этнониминин (термини) мааниси, келип чыгышы жөнүндө так жана туура маалымат берүү зарыл.

1917-ж. төңкөрүштөн кийин тынчтык мезгили орногондон соң, Эл Комиссарлар Кеңешинде (СНК) мурдагы Россия империясынын аймагындагы губерниялык жерлерди улуттук-аймактык белгилерге карата бөлүү чечими кабыл алынган эле. Бул чечим ошол учурдагы хакас интеллигенциясын түйшөлтүп, бир нече этнографиялык топторду бириктирген калкка энчилүү ат таба алышкан эмес. «Тадар» деген ат келгин орусар тарабынан берилген жана бул энчилүү аттар менен бир нече элдер белгилүү болгон (крым татарлары, астрахань татарлары, казан же волгалык татарлар, сибирь татарлары ж.б.)

Натыйжада, атайын чечим менен түзүлгөн мамлекеттик комиссия кыргыз этнониминин кытай тилиндеги жылбаяндарында жазылган (Ган династиясынын мезгили, 618-907-жж.) «**хягас**» деген формасын кабыл алууга токтолушат. Бул маалыматты ошол комиссия мүчөлөрү синолог Н.Я.Бичуриндин (Иакинф) кытай жыл баяндарынын орус тилиндеги котормосунан алышкан эле. Ошентип, элдин энчилүү атынын тагдыры бир нече кишиден турган топ тарабынан чечилген болучу. Арийне, «**хакас**» деген жасалма, сырттан таңууланган ат жашап кете албады (Бутанаев 1990, 23). Ойлонуп табылган «хакас» экзоэтноними бүгүнкү күнү расмий иш-кагаздарында гана колдонулат. Хакастар өз ара баарлашканда «тадар эли», «тадар тили», «биз тадарлар» ж.б. деген сөздөрдү көп колдонушарын көзүм менен көрүп, кулагым менен уктум (Каратаев 2005, 378).

1.4. «Кыргыз» этнониминин чечмелениши

«**Кыргыз**» этнонимин илимий чечмелөө жана анын этимологиясын аныктоо эң оболу Н.А.Аристовдун иликтөөлөрүнө таандык. Илимпоздун айрым этностук аталыштар жана алардын чыгыш тегине берген илимий тыянагы бүгүнкү күнү да өз актуалдуулугун жогото элек. Н.А.Аристовдун изилдөөлөрүнүн бирден-бир жетишпегендиги болуп, айрым этнонимдердин түпкү маанисине иликтөөлөр жүргүзүүдө кыргыз тилинин жана лексикасы, башка түрк тилдеринин системасындагы мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалана албагандыгында болгон (Абрамзон 1990, 24). «**Кыргыз**» этнониминин чечмелениши жана анын баштапкы мааниси боюнча чет өлкөлүк, мурдагы советтик жана ата мекендик изилдөөчүлөрдүн бир катар көз караштары, тыянактары

белгилүү. Мындан сырткары, этнонимдин чечмелениши боюнча элдик этимология, санжыранын ж.б. элдик оозеки чыгармаларда маалыматтарда да бар. Этнонимдин баштапкы мааниси элдик дастандарда, анын ичинде «Манас» эпосунда да чагылдырылат.

«**Кыргыз**» этнониминин маанисине адегенде венгр илимпоздору аныктама берүүгө аракеттенишкен. А.Вамбери: «кыр» - талаа, тоо, «кез» - тургуну, жашоочусу»- деген (кыр ≈ кез) пикирди айткан. Бул көз караш кыргыз санжыраларында «кыргез» (кыр ≈ гез) деген элдик этимология менен үндөшүп турат. Таанымал иликтөөчү Б.Мункачи болсо, «кыргыз» этноними «кыр» ≈ огуз» («тоо» же Л.Лигетинин маалыматы боюнча «талаа огуздары») - «талаа огуздары» маанисин туюнтушу ыктымал деген божомол айткан. Бул көз караш Сейф ад-Дин Аксыкендинин «Мажму ат-таварихиндеги» (XVI к.) кыргыздар «кырк гуздардан» келип чыгат деген орто кылымдык санжыралык маалымат менен үндөшкөнсүйт (МИКК, 1973, 206-209).

В.В.Радлов «**кыргыз**» этноними сандык маанисин туюнтат деген пикирин айткан. Изилдөөчү «кыргыз» - «**кырк ≈ жүз**» дегенди түшүндүрөрүн жазат. Болжолу, автор этностук аталыштын чечмеленишин кыпчак тилдүү элдерге кенен тараган жүз, миң деген этностук компоненттер менен жакын караган. Чындыгында эле, кыпчак тилдүү көчмөн өзбек, казактар уруулук бирикмелер – жүздөргө (өзбек жүз, казактардагы Улуу жүз, Орто жүз, Кичүү жүз ж.б.) бөлүнүшкөндүгү маалым. Ал эми, М.Шлегел «кыргыз» этноними «кыргу» - **кызыл түстү**, ал эми «жүз»- кишинин өңү-түсү дегенди туюнткан эки сөздүн биригүүсүнөн келип чыккандыгын жазат. Бул пикир орто кылымдардагы (VIII-X кк.) Кытайдын Тан династиясынын жылбаяндарындагы маалыматтар менен дал келерин байкоого болот. Кытай жылбаяндарында «кыргыз» этнониминин «гянгунь», «гегу», «сяцзясы» (хягасы) формалары басымдуу учурайт (Яхонтов 1970, 110-120). «Танхуйяодо»: «...биз уйгур тектүү тилмечтерден (котормочулардан) сураганыбызда (тактаганыбызда) «хя-гяс» сөзү **«сары баш» (сары чачтуу), «кызыл түстүү»** дегенди туюнтат деген»-маалымат жазылган. Болжолу, уйгурлар өз тилинде кыргыздарды ушундайча аташкан. «Хягас» сөзү котормочулардын айтымындагы ошол учурдагы уйгур тилиндеги **qirgu - qizgu** «кызгылт түстүү» дегенди туюнткан (Яхонтов 1970, 110-120). Болжолу, уйгур тилиндеги «кыргыз ≈ уз» сөзү **«кызыл»** маанисин аныктап, кытай тилине этноним дал ушул мааниде өтүп калган. Бул пикирди кытай изилдөөчүлөрү да колдоп жүрүшөт.

Л.Лигети өз эмгегинде Девернянын кытай тилинде «киянкун» - «кыргыз» этнонимин, ал эми «Кем»-Энесай, «Кун» - Орхон маанисин туюнтушу мүмкүн деген гипотезасы жөнүндө жазат (Лигети 1925, 4). Бирок, Девернянын бул пикирин далилсиз көз караш катары кароого болот. Мындан сырткары, илим чөйрөлөрүндөгү башка адистер жогорудагыдай гипотезаны колдоп чыгышкан жок.

Соңку мезгилдеги илимпоздор «кыргыз» этнониминин тоо, кыр, талаа адамдары, өңү «кызыл», «кызгылт» түстүү адамдар маанисинде чечмелеп жүрүшөт. «Кыргыз»-«кырыг» (же «кыргы ≈ з») байыркы түрк тилдеринде «кызыл» түсүн сыпаттаган сын атооч, - з көптүк маанисин (-лар мүчөсү) туюнткан сөз жасоочу мүчө» (Петров 1964, 81-89). Ушул эле көз карашты Н.А.Баскаков өз изилдөөлөрүндө колдоп чыккан тыянагын айткан (Баскаков 1964, 2, 92-93). Бирок, Н.А. Баскаков **qurquz** сөзүнүн баштапкы маанисинде **qirgu - qirguq** – «кызыл», экинчи компоненти **oquz - quz** же **qirguq oquz** — **«кызыл огуздар»** дегенди туюнткан. «Кызыл» түсү байыркы түрк доорунда «түштүк» маанисин берген. Изилдөөчүнүн пикиринде этноним бир эле учурда «түштүк огуздар» дегенди аныктайт (Баскаков 1964, 2, 92-93). Бул гипотеза (экинчи компоненти боюнча) XVI к. «алатоолук кыргыздардын Хожент тоолорунда кырк гуздардан-«кыргыз» этноними келип чыгат»-деген санжыра менен дал келет (Бартольд В.В. Соч. Т.II, Ч. I.1963. - С. 513).

XIII-XVIII кк. монгол тилдүү булактарда «кыргыз» этноними «киргут» - кырг ≈ ут- т (- ут) формаларында кездешет. - т (-ут; -үт) монгол тилдүү элдерде көптүк маанисин түшүндүргөн сөз жасоочу мүчө. Ойрот (Жунгар) хандыгын Угечи Кашка (Гүйлүчү, Мөңкө Темир) жетектеген кыргыздар (булактарда «киргуттар») 1499-1525-жж. Ойрот (Жунгар) хандыгын негиздешкендиги маалым

Этнонимдин тоо, талаа, кыр, кызыл ж.б.у.с. сөздөргө маанилеш келип чыккандыгын белгилеген пикирлер соңку мезгилдердеги илимий адабияттарда да жарык көрүп келет. Илим чөйрөсүндө бул маселе боюнча дагы бир багыт бар. Биздин пикирде ушул көз караш негиздүү илимий тыянак болуп калат. Доржи Банзаров, Л.Лигети, С.М. Абрамзондор кырг(к) - сан, -з көптүк маанисин туюнткан сөз жасоочу мүчө. **«Кырк ≈ з: - лар** көптүк маанисин түшүндүргөн

сөз жасоочу мүчө». «**Кырк** $\approx$ **тар**» же «**кырк уруу**», «**кырк уруу эл**». Бул илимий негиздүү пикирди эң алгач бурят окумуштуусу Доржи Банзаров айткан. Автор -з көптүк маанини аныктаган монгол аффикси деген тыянакка келет. Арийне, -з мүчөсү байыркы түрк доорунан эле белгилүү. Мисалы, кыргыз, огуз, телес, барлас, мундуз ж.б. Огуз $\approx$ ок(з) $\approx$ уз; «ок» - байыркы кыргыз тилинде «уруу», «эл» дегенди аныктаган **оq** $\approx$ **оq** «жебе», «урук» $\approx$ **uz**; **-z** көптүк маанисин аныктоочу байыркы аффикс (Кляшторный 1964, 122).

Санга байланыштуу этностук аталыштар байыркы кыргыз (түрк) доорунда өтө кенен тараган. Мисалы, он ок, он огуз, отуз татар, үч карлук, үч курыкан, тогуз огуз, отуз уул, үч ок, ж.б. Кыргыздарда кырк уулу (саруу), кырк тамга (жоокесек), отуз уул, тогуз (багыш), жети уруу (саруу), үч ок (басыз) ж.б. урук-уруу аттары кездешет. Түрк-монгол элдеринде, анын ичинде кыргыздарда жети, тогуз, кырк сандары ыйыктыкты туюнтары эзелтеден белгилүү. Мындан сырткары, башкыр, казак, өзбектерде жүз, кырктар, миңдер ж.б. этностук аталыштар кенен таралган.

Кыргыз-кырк $\approx$ ыз (з) $\approx$ кырк, -ыз (з) көптүк маанини түшүндүрүүчү сөз жасоочу мүчө. Кырк $\approx$ з – «кырк уруу эл», «кырк уруунун биримдиги, союзу» дегенди туюнтат. Элдик оозеки чыгармаларда «кырк уруулу калың кыргыз» сөзү арбын кездешет. Ушул эле маалыматтар «Манас» эпосунда да чагылдырылат:

...Кырк уруулуу кыргызмын
 ...Кырк уруу болгон кыргызмын
 ...Кыра уруу кыргыз уругум (Абрамзон 1946, 123-132) ж.б.

1.5. “Бурут” экзоэтноними жөнүндө

Элдин, уруунун, уруктун, этнографиялык топтордун, жер-суу объектилеринин энчилүү аттары кокусунан эле коюла бербеси ырас. Адам баласына белгилүү болгон ар бир энчилүү аттын, асман жылдыздарынын болсун, дарыя-суулардын, кокту-колоттордун, бийик чокулардын, өрөөндөрдүн, айыл-кыштактардын, шаарлардын, элдердин, этнографиялык топтордун, уруу-уруктардын аталыштары болсун, энчилүү аталыштарынын келип чыгышынын себеп-жагдайы, мааниси, тарыхый тагдыры, өзгөчө себептери бар. Топонимикалык (жер-суу аттары) аталыштардын келип чыгышында жердин рельефи, ландшафт, аба-ырайдын, климаттын аймактагы шарты, ал жерди мекендеген адамдардын, уруу-уруктардын энчилүү аттары, каада-салттары, жашоо образдары ж.б.у.с. көптөгөн объективдүү жагдайлар таасир берери эбактан далилденип келет (Никонов 1970, 23). **Экзоэтноним** - бир элдин (эностук топтун) экинчи бир элге берген энчилүү атын билдирет. **Эндоэтноним** - элдин (уруунун, этностук топтун) өзү-өзүнө берген же кабыл алган энчилүү атын түшүндүрөт. Этнонимдердин (уруу-урук, этнографиялык топ, эл аттары) пайда болушунда уруулук тотемдердин, байыркы диндердин, адамдардын кесиби, сырткы келбети, алар байырлаган жаратылыштын шарты, адамдар жашаган маданий-эностук аймак, тилдик чөйрө ж.б. реалдуу себептер негизги орунда турары илиге маалым. Айрым учурларда уруунун (уруктун) түпкү бабаларынын антропологиясы, өнү-түсү, чарбалык кесибинин өзгөчөлүгү, алар жашаган табигый шарт да энчилүү аттын келип чыгышында чечүүчү ролду ойногон (Атаниязов 1990, 23-27).

Көпчүлүк учурларда бир уруу (эл), экинчи бир урууга (элге) энчилүү ат ыйгарган мисалдар арбын кездешери байкалат (Никонов 1970, 12). Маселен, хакастар “абакан татарлары”, алтай-кижилер “ак калмактар”, “ойроттор”, азербайжандар болсо “терекеме”, “түрк”, кавказдык түрктөр ж.б.у.с. энчилүү аттар менен да белгилүү болушкан (Баскаков 1980, 201). Кытайлар өздөрүн “хань” (“ханзу”), ал эми мамлекетин эзелтеден “Жун-Го” (Борбордук же Ортолук мамлекет, өлкө) деп атап келишет. Ал эми “кытай” деген этностук аталыш (экзоэтноним) орто кылымдардагы Ляо мамлекетин негиздеген көчмөн тектүү, монгол-тунгус тилдүү «кидань», «кара кидань» (хак. алт. «кыдат», «хыдат») деген уруулардын аттарынын негизинде келип чыгып, хань (кытайлар) элине түрк-монгол тилдүү элдер тарабынан берилген энчилүү ат болуп саналат. Ханзулар батыш элдеринде «**China**» деген ат менен аталары текши белгилүү. «**Qitay**», «**Cina**» бүгүнкү кытайлар үчүн сырттан берилген ат болуп эсептелет; ал эми ошол эле учурда “хань”, «ханзу» этнонимин элдин өзүн-өзү атоосу, энчилүү аты катары түшүнүү зарыл. «Хань» этноними байыркы Кытайдын (б.з.ч. III - б.з. III кк.) Хань династиясынын аталышынан келип чыгат. «Хань-жэнь» - «хань адамдары» манисин туюнтат. Бул энчилүү аттын төркүнү Янцзынын куймасы болгон Хань

дарыясынын атына байланыштуу (Агеева 1990, 74-75). Этноним («Хань-жэнь») Хань дарыясын жээктеп жашаган калк маанисин туюнтат. Орто кылымдардагы (VII-XII кк.) Булгар хандыгы (Волга боюндагы XIII к. чейин жашаган мамлекет), Балкан жарым аралындагы түрк тилдүү көчмөндөр негиздеген Болгар падышачылыгы менен Түндүк Кавказдагы бүгүнкү балкарлардын этностук негиздүү байланыштарына байыркы түрк тилдүү булгар уруулары башкы ролду ойногондугу илимде далилденген. Булгар урууларынын үч ажырымга бөлүнүп тарап кетүүсү Түндүк Кавказ, Азов деңизине жамаатташ жерлерде жүргөн деген жыйынтыкка келүүгө болот (Кузеев, Гарипов 1976, 13-16). Айрым учурларда этностук аталыш жеңип алган уруу жана анын өкүлдөрү тарабынан (элдин) баш ийген же ошол ассимиляция (жуурулушкан) болгон урууга (элге) да берилүүсү мүмкүн.

Кыргыздын тынымсейит уруусунун курамында **“уранхайлар”** деген урук аталышы бар. Уранхай (Урянхай, Хурэнхэй) деген ат менен бүгүнкү саха-якуттар, тувалардын (тывалар) бир бөлүгү, Түндүк-Батыш Монголиянын аз сандуу түрк тилдүү этнографиялык топтору аталары маалым (Каратаев 2003, 54). Монголдор орто кылымдар доорлорунан тарта түндүктөгү байырлаган түрк тилдүү элдерди **«хурэнхэйлер»** - «суук жердин, табийгаты катаал аймактын адамы» жана **“биздин тилди түшүнбөгөндөр”** деп аташкан (Николаев 1970, 194-195). Бул энчилүү ат Саян-Алтайдын климаттык оор шарттарына карата берилгендиги анык. «Уранхай» этноними монгол тилдүү буряттарда - беш, волгалык калмактарда - бир ирет кездешери аныкталган (Галданова 1991, 23). Бул параллелдер орто кылымдардагы өз ара этностук жуурулушууларды чагылдырат. Туваларды бүгүнкү монголдор **“уранхаттар”**, ал эми ошол эле монголдор (халха-монголдор) түндүк-батыш Монголиянын түрк тилдүү этносторун **“хурэнхэйлер”** деп аташары маалым (Аристов 1894, 345; Вайнштейн 1961, 31; Каратаев 2003, 54). Уранхай (Хуренхей) - монголдордон тили айырмаланган түрк этносторуна карата берилген энчилүү ат.

Монографиялык иликтөөлөрүбүздө **“бурут”** деген аталыштын келип чыгышына дагы бир ирет кайрылдык. Экзоэтим жана анын келип чыгышы, мааниси, чечмелениши кыргыз тарых илиминде бир топ талаш-тартыштарды туудуртуп келет. **«Бурут»** аты жана анын этимологиясы, кайсыл элге таандык экендиги ж.б. маселелер илим адамдарын эки кылымдан бери кызыктырып, талкууга алынып келет. Айрым илимий басылмаларда экзоэтнонимге талаш-тартыштарды, бир беткей пикир келишпестиктерди жараткан макалалар жарыяланды. Ошондон улам, бул олуттуу маселеге илимий негиздүү тыянак берүү мезгили келип жетти. Экзоэтнонимди чечмелөөгө жасалган айрым аракеттерде бүтүндөй бир элди басмырлоо ж.б. орун алгандыгы илимде белгилүү.

VII-XVIII кк. Цинь-манжур (Кытай), монгол тилдүү булактарда, ошол мезгилдердеги орус авторлорунун эмгектеринде Теңиртоо кыргыздары **“бурут”**, **“буруттар”** деген ат менен да белгилүү болушкан (Сапаралиев 1999, 11-13). 1856-ж. кыргыздарга келип кеткен Ч.Валиханов: **“...кыргыздар кытайлар атагандай **“бурут”** деген атты таптакыр билишпейт, бул сөздү алар (кыргыздар) такыр утушкан эмес; **“бурут”** деген уруктун аталышын кыргыздардын ичинен кездештире албадым”**-деп жазат (Валиханов 1958, 324). **«Манас»** эпосунун бардык варианттарында калмак-кытайлар тарабындагы терс каармандар кыргыздарды **“бурут”** деп аташкан (**«Манас»**. Энциклопедия, Т.I, 161-бет).

«Бурут» экзоэтноними боюнча Н.Я.Бичурин, Р.Ф.Миллер, Н.А. Аристов, В.В.Радлов, Г.Гоурт, А.Левшин, Г.Е.Грум-Гржимайло, Г.В.Ксенофонов, К.И.Петров, Э.Ж.Маанаев, Ю.А.Зуев, А.Абдыкалыков, Ө.К.Караев, С.Аттокуров, Е.Кычанов, Т.К.Бейшеналиев, В.Я.Бутанаев, Д.Сапаралиев, О.К.Каратаев өңдүү иликтөөчүлөрдүн эмгектеринде айрым ой-пикирлер, терминдин чечмелениши, анын кыргыздарга байланышы жөнүндө сунуш-пикирлер айтылып келет.

Болжолу, биздин замандын баш чендеринде Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай же Ички Азия) жана ага чектеш аймактарды байырлаган кыргыздардын бир бөлүгү **«бурут»** (кыт. **«булу»**, **«булутэ»**) деген ат менен белгилүү болушкан. Н.Я.Бичурин (Иакинф) **“булутэ”** (бурут) термининин чыгыш тегин Хотондон түштүк-батыш, Тибеттен түндүгүрөөктө байырлашып, б.з. IV к. Теңиртоого журт которгон кыргыздарга байланыштырган эң алгачкы көз карашын илим чөйрөсүнө сунуш эткен. Автор терминди орто кылымдардагы Кытайдын Тан династиясынын жылбаяндарында (**«Си юй вэнь цзянь лу»** - **«Батыш аймактардагы өлкөлөр боюнча көргөн жана уккандарды таржымалоо»** ж.б.) **“болу”**, **“булу”** этнонимдери менен параллел карап, тарых илиминде **“кыргыз”** жана **“бурут”** этнонимдеринин байланышы, түпкү жалпылыгы жөнүндөгү эң алгачкы оюн айткан (Бичурин 1950, 28). Изилдөөчүлөр, негизинен чыгыштын жазма адабияттарына таянуу менен, Чыгыш Түркстан жана ага чектеш аймактарды кыргыздардын

алгачкы туруктуу калкы деп эсептешкен. Алар (Н.Я.Бичурин 1829, 28; 1881, 191; В.Шотт 1864, 465; Ч.Валиханов 1958, 312-314) Чыгыш Түркстанда жашаган «булу» урууларын өз тилдеринин өзгөчөлүгүнө карата «буру», «бурут» деп таанышып, «**буруттар**» - булар кыргыздар деген тыянакка келишкен (Маанаев 1969, 7). Жогоруда аталган авторлордун кыргыздарды Чыгыш Түркстандын жана ага чектеш аймактардын түпкү калкы катары карашкан пикирлерин эч ким төгүндөй элек. Чындыгында, андан соңку маалыматтар кыргыздардын азыркы Батыш Кытай жана ага жамаатташ жерлерди эзелтеден мекендеп келишкендигин тастыктоодо. Профессор Э.Ж.Маанаев өз эмгегинде мындай маанилүү фактыны келтирет: «Кыргыз урууларынын Энесай, Теңиртоо аймактарынан тышкары Притибет, Афганистандын райондорунда жашагандыгы жөнүндө кабарды XI к. жазылган Ибн ал-Асирдин «Тарих ал-Камал» аттуу чыгармасынан жолуктурабыз. Бул чыгармада Ибн ал-Асир XI к. аралыгында Түндүк Афганистанда болгон айрым окуяларга токтолот да, Газневийлер державасына (Махмуд Газневи негиздеген мамлекет) кызмат өтөгөн кыргыз (хыргыз) эмирине көңүл бурган, тагыраак айтканда орто кылымдагы автор өз эмгегинде кыргыздар Газневийлерге тиешелүү аскердик бөлүктөрдү башкарган» (Маанаев 1969, 9). Албетте, кыргыздардын эрте жана өнүккөн орто кылымдар мезгилдериндеги локализациясы, Борбордук жана Ички Азиядагы (азыркы Батыш Кытай жана ага чектеш аймактар) миграциясы жана анын негизги багыттары, жергиликтүү этностор менен өз ара этникалык-маданий алакалары өз алдынча олуттуу иликтөөлөргө муктаж.

Чыгыштаануучу Г.Е.Грум-Гржимайло «бурут» термининин келип чыгышы жана кыргыз этносунун теги, калыптанышына өз изилдөөлөрүндө өзгөчө маани берген. Изилдөөчү терминдин келип чыгышын бүгүнкү күндөгү белгилүү «бурят» этноними жана монгол тилдүү буряттар менен жалпы негизде карайт. Автор өз эмгегинде Рашид ад-Диндин «Жами ат-Таварихинде» эскерилген баргу-буруттар менен «бурут» термининин тарыхый жалпылыгы бар деген пикирин колдогон (Грум-Гржимайло 1926, Т.II, -С.537; Т.III. -С.188). Бул жүйөлүү илимий көз караш колдоого татырлык. Иликтөөчү «буруттарды» өз алдынча эл болуп, Теңиртоо кыргыздарынын этностук жүзүнүн калыптанышына негизги ролду ойногон этнокомпонент катары карайт. Г.Е.Грум-Гржимайло бул маселеге аргумент катары Хакас-Минуса ойдуңундагы сагай, качиндердин жана алтай-теленгиттердин курамдарынан бирдей жана дайыма кездешкен «кыргыз», «бурут» деген этнонимдеринин параллелдерин келтирет. Чындыгында эле, бүгүнкү хакас-сагайларда, хакас-качиндерде, хакас-кызылдарда-«пүрүт», «хыргыз», алтай-теленгиттердин курамында «бурут» деген уруктар (сөөктөр) бар экендиги маалым (Бутанаев 2001, 40-41). Мындан сырткары, Түндүк-Батыш Монголиядагы дэрбэт, баят, урянхай, хотон, мингат монгол тилдүү этностордун (халха монголдору) баарында тең «кыргыз» жана «бурут» этнонимдери бирдей кездешери кызыгууну жаратары ырас. Бул илимий негиздүү параллелдер аталган аймактын түрк-монгол тилдүү элдерине кыргыздардын тийгизген этникалык-маданий таасирлерин чагылдырат.

XVII к. Алтайда өз алдынча Бурут отогу (уругу) болгондугу маалым (Бутанаев 2001, 40-41). Бүгүнкү Астрахань облусунда жашаган ногойлордун (Астрахан ногойлору) курамында **кыргыз-бурут** аттуу уруу кездешери катталган. И.Г.Георгинин белгилөөсүндө кыргыз-буруттар башка этностук топтор сыяктуу эле 1758-ж. калмактардын Волга боюна акыркы көчүүсүнө кабылышкан (Викторин 1998, 225). Анткени, дал ушул жылдары Жунгар хандыгы талкаланып, калмактардын (ойроттордун) негизги бөлүгү циндер тарабынан толук кыргынга алынган болучу. Болжолу, бул кыргыз-буруттар кыргындан баш калкалаган, тагыраак айтканда 1703-ж. Жунгарияга көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын бөлүктөрү болуусу ыктымал. «1782-ж. Жүргүзүлгөн эл каттоодо» калмак хандарынын бийлигинен бошонгон «увача-буруттар» 350 жанды түзгөн. Алардын 200 жакыны утар-алабугаттардын, калган бөлүгү ногой-карагаштардын курамдарына киришти. Кыргыз-буруттар азыр да утар-алабугаттардын курамындагы сыйлуу жана ак сөөк аталган «**кыргыз**» уругун түзүшөт (Викторин 1998, 225). Бул мисалдар аталган кыргыз-буруттардын энесайлык кыргыздардан экендигинен кабар берери ырас.

Кыргыздардын жана жалпы түрк тилдүү элдердин тарыхын изилдеген көрүнүктүү окумуштуу Н.А.Аристов биздин баамыбызда «бурут» экзотонимдин келип чыгышы боюнча алгачкы илимий негиздүү пикирин айткан (Аристов 1894, 345). Изилдөөчү бул энчилүү атты «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын жазат. Бул маселеге түз мисал катары, кыргыздардын курамындагы адигине уруулук тобуна кирген бөрү уруусунун энчилүү атын келтирет (көрсөтүлгөн эмгек, 345-б.). Автордун пикиринде «бурут» (буру ≈ т) - «бөрү» этнониминин фонетикалык өзгөргөн формасы. (-т монгол тилдүү элдерде көптүк маанини билдирген сөз жасоочу мүчөнү туюнтат). Н.А.Аристовдун бул маселеге карата айтылган көз карашында

илимий негиздүү пикир жатат. Буга параллель катары баргу(т), нойгу(т), мерки(т), мурку(т), тайчиу(т), онгу(т), кыйа(т) ж.б. келтирүүгө болот. Байыркы хуннулар, түрктөр, монголдор ж.б. өздөрүн карышкырдан тараганбыз деген тотемисттик ишенимдери тарыхый жазма булактарда, илимий адабияттарда кенен чагылдырылган.

Кыргыз тарыхчыларынын ичинен А.А.Абдыкалыков өз эмгегинде терминдин келип чыгышы, мааниси, проблеманы иликтөөнүн тарыхнаамасы боюнча кенен маалымат берген. Автор илимий билдирүүсүндө “бурут” термини кыргыздарга бөтөн эл тарабынан таңууланган лакап ат (экзоэтноним), монгол-калмак тилдеринде “дини башкалар”, “күнөөлүүлөр” дегенди түшүндүрөрүн жазат (Абдыкалыков 1963, 127). Изилдөөчү бул маселеде тарыхчы И.И.Петровдун көз карашын колдойт. К.И.Петров монгол тилдери боюнча жарык көргөн сөздүктөрдөгү маалыматтарга таянып, “буруу” - “чыккынчылар”, “дини бөтөндөр” дегенди туюнтарын, ал эми термин кыргыздарга карата берилген лакап ат экендигине токтолгон (Петров 1961, 57). Арийне, тил илиминин гана каражаттарына таянып, бул маанилүү маселеде бачым тыянак чыгаруу илимий жыйынтык болбошу ырас. Маселен, кыргыз тилинде “тили буруу” деген сөз тили түшүнүксүз, дини бөтөн адамдарга, айрым учурларда элдерге айтылары маалым. Албетте, бул олутуу маселеде тарыхый-этнографиялык маалыматтарды пайдалануу так маалыматтарды берери абзел. Мындан сырткары, теңиртоолук кыргыздар XVI-XVII кк. ислам дининде болгондугу анык. Муну Сайф ад-Дин Ахсикендинин “Мажму ат-Таварихиндеги” берилген маалыматтар да тастыктайт (МИКК, 1973, 207-209). Ал эми аталган мезгилде монгол тилдүү калмактар (ойроттор), халха монголдор, буряттар лама (будда) динин тутунушкан. Болжолу, “дини бөтөн” деген экинчи бир түшүнүк дал ушул диний маанидеги себептерден улам келип чыгышы да мүмкүн.

Чыгыштаануучу Ю.А.Зуев колдо болгон бир катар тарыхый-этнографиялык маалыматтардын негизинде “бурут” термининин келип чыгышынын башатын тотемдик ыйык куш – бүркүткө байланыштырат (Зуев 1970, 84). Бүркүт - кыргыздардын байыртадан ыйык туткан негизги тотемдеринен болуп келгендиги уруу-урук аталыштарында (кара куш, жагалмай ж.б.), энтамга белгилеринде (жагалмай тамга ж.б.), уламыш-санжыраларда, эпостук жана фольклордук маалыматтарда чагылдырылат (Монгуш Кенин-Лопсан 1995, 145; “Манас”. Энциклопедия, Т.1, 85-86). Бул маалыматтарды Гардизи (X к.) жазуу түрүндө бергендиги да маалым. Автор кыргыздардын бүркүткө өзгөчө табынуу менен мамиле жасашарын жазган (Абрамзон 1946, 131).

Саха-якут тарыхчысы Г.В.Ксенофонов бул термин боюнча илимге өзүнүн кызыктуу пикирин сунуш эткен. Маселен, элоттор (өлет) - Жунгар (Ойрот) хандыгын негиздеген ири уруулук бирикмелердин бири катары тарыхта маалым (Санчилов 1990, 49-52). Этноним саха-якуттарда адамды кордогон, кемсинткен маанини түшүндүрөт. Ошол эле учурда “бурут ≈ буруут” сөзү “бөтөн уруудан”, “бөтөн жердик”, “чет жердик” дегенди да туюнтат. Мындан сырткары, саха-якуттардын лексикасында “бурут” сөзү жаш балдарды ыйлаганда сооротуу, коркутуу үчүн да колдонулган (Ксенофонов 1992, 162-164). Ал эми “кыргыз” (кыргыз) сөзү бүгүнкү монголдордо каймана маанидеги “каардуу”, “жаалдуу”, “кырыш-жойгуч” дегенди туюнтары маалым (Бутанаев 2001, 41). Ушул эле “кыргыз” термини Саян-Алтай элдеринде (шор, алтай ж.б.) жаш балдарды ыйлаганда сооротуу, коркутуу үчүн пайдаланышары белгилүү.

Кытайдын Юань жана Минь династияларынын жылбаяндарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга жана кыргыз тарыхына иликтөөлөрдү жүргүзүп келишкен Е.Кычанов жана Т.Бейшеналиевдер “бурут” термини ойроттор (жунгар-калмактар) тарабынан кыргыздарга берилген кошумча ат экендигин жазышат. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде бул термин ойрот-калмактардын тилиндеги бору(к) - “аска-зоолор” деген сөзүнөн келип чыккан. Энесайга куйган Хемчик-Борук дарыясына жамаатташ жашаган кыргыздардын бир бөлүгү өз учурунда «бору(к) ≈ бору ≈ т ≈ буру ≈ т» деген ат менен аталышкан деген тыянакты айтышат (Кычанов, Бейшеналиев 1991, 242-243). Авторлор этнонимди “кыр ≈ кыр” (кыргыз ≈ кыр ≈ гыр) термининин калькасы деген тыянакты айтышат. Деген менен бул жүйөлүү пикир кошумча илимий негиздүү тактоолорду талап кылмагы ырас.

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын, өзгөчө бул аймактын элдеринин мифологиялык-диний түшүнүктөрүн кунт коюп изилдеген Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) “**бурут**” (**bur-ut**) этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар - бугуга байланыштырат (Потапов 1935, 147-148). Көпчүлүк изилдөөчүлөр өз эмгектеринде бугу (байыркы мифологиялык “бука” термининин трансформацияга учураган формасы) этнонимин түрк-монгол тилдүү элдердин эң байыркы тотемдик түшүнүктөрүнөн улам келип чыккандыгын далилдеп жүрүшөт (Егоров 1985, 128-133). Буга кыргыздардын генеалогиялык баяндарындагы Бугу-Эне жөнүндөгү

санжыра-уламыштар мисал боло алары ырас. Санжыралардагы Бугу-Эне кыргыздын бугу уруусунун түпкү энеси, информаторлордун пикиринде этникалык башаты, баштоочусу катары маалым. Бул уламыш-санжыра жана анын маңыз-мазмуну, сюжети бабаларыбыз басып өткөн алгачкы общиналык коомдогу энелик доордон кабар берет. Арийне, автор (Л.П.Потапов) терминдин так маанисин, түпкү этимологиясын ачып көрсөткөн эмес. Ириде, Л.П.Потаповдун көз карашын илимге киргизилген жүйөлүү пикир катары кабыл алууга болот. Кыргыз тарыхчы-этнографы С.А.Аттокуров иликтөөлөрүндө «бурут» – бугулардын түпкү ата-бабасынын аталышы деген көз карашын жазат (Аттокуров 1997, 20).

Профессор В.Я.Бутанаевдин пикиринде “бурут” термининин төркүнү монгол тилдерине таандык. Кыргыздар бул экзотонимди төрт түлүк малдын сактоочусу болгон көк түстүү “ызыкка” (үй жаныбарларынын ыйык колдоочусу) байланыштуу кабыл алышкан. Автордун пикиринде бул түс кыргыздардын Саян-Алтайдагы аскердик-саясий, экономикалык үстөмдүгүнүн символун аныктаган түшүнүктү да чагылдырат (Бутанаев 2001, 41). “Бурут” термини монгол доорунда Теңиртоодо гана эмес, Саян-Алтай аймагында да кенен белгилүү болгон. Алтайлыктардын тарыхый фольклорунда Түштүк Алтай аймагын мекен кылган байыркы буруттар жөнүндө уламыштар бар. Алар (буруттар) тоолуу-талаалуу жерлерди мекендешкен, маданияты жогорку деңгээлде өнүккөн эл болушкан. Жер иштетип, канал казышып, арык чыгарышкан, дубал менен курчалган шаар-чептерди тургузушкан. Алтай жергесинде жер бетине дарактар өсө баштаганда, жаратылыштын бул кубулушун болор кырсыктын белгиси катары түшүнүшүп, бул аймакты калтырышып, түштүк тарапка көчүп кетишкен. Алар жөнүндө сакталып калган «бурут сувага», «бурут журту» деген топонимдер да кабарлагансыйт. Бул уламыштын аналогу бүгүнкү хакастарда сакталып келет. Мифологиялык болмуштуу бул эл (буруттар) хакастарда «кыргыздар» деп баяндалары маалым (Бутанаев 2001, 39-40). Демек, жогорудагы маалыматтарга таянсак, анда Саян-Алтайдын бүгүнкү элдери уламыштардагы буруттарды жана кыргыздарды бул аймактын эң байыркы эли катары түшүнүшөт. “Бурут” термини иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде байыркы «по-лу», «бу-лу» (Н.Я.Бичурин), «бурят» (Г.Е.Грум-Гржимайло) этнонимдеринен, «бөрү» (Н.А.Аристов), «бөтөн жердик», «дини башка», «каардуу-жаалдуу», «күнөөлүү» (Г.В. Ксенофонов; К.И.Петров; А.Абдыкалыков; О.Караев), «бүркүт» (Л.П.Потапов), “аска-зоодо жашагандар, тоолуктар” (Е.Кычанов, Т.Бейшеналиев), **Көк Теңирдин түсү, ыраңы жаныбарларды колдоочу** (В.Я.Бутанаев), **«бугу уруусунун түпкү бабасынын аталышы»** (С.Аттокуров) деген сөздөрдөн келип чыккан. Назар салганыбызда, **“бурут”** атынын тараган чөйрөсү Саян-Алтай, Монголия, Батыш Кытайдын жана ага чектеш жерлерге кенен таралгандыгы байкалат.

Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринин оозеки чыгармаларында кыргыздар менен **«буруттардын»** жашаган жерлери бир аймак экендиги баяндалат. Ошол эле учурда хакастардын жана алтайлыктардын тарыхый фольклорунда “буруттар” өз алдынча тектүү, күч-кубаттуу эл экендиги айтылган. Бул маалыматтардан **“буруттардын”** жашаган аймагы бирде Саян-Алтай, айрым учурларда азыркы Монголия чөлкөмдөрү экендигин баамдайбыз. Чындыгында эле, жогоруда аталган аймактардын түрк-монгол элдеринин бүгүнкү күндөгү уруулук курамдарынан “бурут” жана “кыргыз” өз алдынча урук аттары катары чагылдырылары ырас (караңыз: Бутанаев 2001, 40-41). Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринде (хакас, алтайлыктар, телеуттар, урянхайлар, хотон, торгоут, миянгат, дэрбэт) кенен таралган “бурут” (пүрүт) уруктарынын тегинин ушул аймактын эзелки эли болгон кыргыздар менен байланышы бар. «Бурут» кыргыздардын экинчи бир этностук аталышы болгон. Хакас фольклорунда “бурут” (пүрүт) уруусунун түпкү мекени Бурятия, экинчи маалымат боюнча Дэрбетия (Түндүк-Батыш Монголия) экени баяндалат (Бутанаев, Бутанаева 2001, 54-55). Хакас фольклорунда “буруттар” жөнүндө кызыктуу маалыматтар сакталып келет: “Бурут” (хак. «пүрүт») уруусунун түпкү бабасы болгон Ир Тохчын (Эр Тохчын) өз уулуна бурут ханынын кызын алып берүүнү чечет. Кара далы болуп калган бурут ханынын кызы ак кирген чачын үч тал кылып (хакасча - “сүрмес”) өрүп алыптыр. Кудалашып, чоң той өткөргөндөн соң, буруттардын ханы өз кызын толгон-токой себи менен Ир Тохчынга кошуп берет экен. Алар Саяндарды (Ах Марчык) ашып, Июс талаасына келип түшүшөт. Июс сууларынын айрылышындагы Утиг-Хая тоосунун этегине конуп калышат. Кыз уктап жатып, түшүндө Ата-Журтунун колдоочу-духу коөн кебин кийип келе жаткандыгын көрүптүр. Таң агарганда, оор түш көрүп ооруп калган келин артынан ээрчип келген буруттардын духтарын кайтып кетүүгө мажбурлоо үчүн Ир-Тохчындын курмандык чалып, түлөө өткөрүүнү суранат. Муну угуп ачууланган Ир-Тохчын: “Уу, татай! Мен келиндүү болуп кетип жатамын деп ойлосоом, көрсө, сен шаман (бакшы) турбайсыңбы!” -деп кыйкырып

жиберет. Кайын атасынан бул сөздү уккан бурут ханышасы эс-учунан танып, балбал ташка айланып калыптыр. Бул таш бүгүнкү күндө хакастарда “Хозан-хыс” (Койон кыз) деп аталат. Анын жаны ак койонго айланып, каргыш айткан бойдон Утиг-Хая тоосун үч ирет айланып, көздөн кайым болгон имиш. Ушундан соң, Ир-Тохчындын элине жугуштуу ооруу тарайт. Ир-Тохчын шамандарга жардам сурап кайрылганда, алар: “урукту аман алып калуу үчүн ар бир боз үйгө койондун элесин аныктаган жасалга коюш керек, ал эми бурут ханынын кызы минип келген агыш жалдуу кула атты уруунун сактоочусу “ызыхы” катары сактоо керек”-деп кеңеш беришет. Ушул окуядан соң, Ир-Тохчын жана андан тараган урпактар Бурут (Пүрүт) деп аталып калыптыр. Буруттар үч жылда бир ирет “Хозан-хыс” балбалына төмөндөгүдөй сөздөрдү айтып түлөө өткөрүшүп: “Сен атак-даңктуу **буруттардан** чыктың эле, ак коонго айланып калдың!”- деп дуба айтышчу. Ошентип, буруттардын уруулук сактоочу тумары “хозан төс”, төрт түлүктүн сактоочусу - ак түстөгү жалдуу кула ат – «ызых» болуп калды (Бутанаев, Бутанаева 2001, 54). Кызыктуусу, хакас фольклорундагы айрым маалыматтар, андагы урук-уруу аталыштары кыргыздын уламыш-санжыралары, этностук аталыштары менен толук дал келет. Бул маалыматтардан кыргыздардын монгол тилдүү уруулар менен алакалаш, кошуна жашаганын, алардын бир бөлүгүнүн “бурут” деген ат менен аталышын байкоого болчудай. Анткени, бул оозеки маалыматтардын пайда болгон мезгилин болжол менен XIII-XIV кк. деп алсак, анда “бурут” термини Хакас-Минуса ойдуңунда жана Монголияда бир мезгилде эскерилип жатат. Бул кыргыз урууларынын бир бөлүгүнүн миграциясын да аныктайт деген тыянакка келүүгө болот.

Цинь династиясынын мамлекеттик иш-кагаздарында кыргыздар «буруттар» деген экинчи бир аталыш менен белгилүү болушкандыгы маалым. Циндер болжолу, бул экзоэтнонимди династия негизделген учурдан (Цинь династиясы 1644-ж. негизделген) баштап расмий иш-кагаздарда колдоно башташкан сыяктуу. Цинь булактарында бул терминдин мааниси боюнча маалыматтар учурда табыла элек. Мамлекеттик-расмий иш-кагаздарындагы маалыматтарда, атайын билдирүүлөрдө колдонулган «бурут» экзоэтноними кошуна жашаган элге карата түз, маани-маңызы туура сөздү туюнткан.

Биздин пикирде, жогорудагы илимий талкуудагы Н.А.Аристовдун «бурут» термини «бөрү» дегенди туюнтат деген көз карашы илимий негиздүү жана колдоого негиз бар (Аристов 1894, 345). “Бурут” экзоэтнониминин оболку формасы «бөрү» (**бөрү** $\approx$ т $\approx$ пүрүт $\approx$ бурут) деп аталган. Бөрү $\approx$ т; - т (- ыт; - ут; - ит) аффикси монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө экендиги илимде далилденген. Мисалы, тангут, баргут, мангыт, дөрбөт, тайчиут ж.б.у.с.

Айрым изилдөөчүлөрдүн “бурут” бөтөн жердик, чыккынчы ж.б.у.с. тыянактарына макул болууга негиз жок (караңыз: Петров 1961, 57). XIII к. тартып монголдор, XV-XVI кк. ойрот-калмактар кыргыздар менен дипломатиялык алакаларды түзүп, союздаш болууга аракет жасашканы белгилүү. Мындан сырткары, кыргыздар менен монгол тилдүү уруулардын чарбалык-маданий типтериндеги, жашоо турмушунда, каада-салттарында, диний жөрөлгөлөрүндө тарыхый жалпылыктар болгондугу илимде далилденип келет. Кыргыздар монгол тилдүү уруулар менен бери болгондо, IX-X кк. этностук-маданий, тарыхый тыгыз карым-катнашта болуп келишкен. Мисалы, Чынгыз хан дүйнөдөн өткөндөн соң, улуу каган деп жарыяланган Огодой хан (Угедей) колдоо издөө максатында кыргыздын хандар тектүү белгилүү төрөсүнүн (болжолу хан тектүү) Жачын аттуу кызын “төртүнчү ханыша” аялы катары алган. XVII к. биринчи жарымында Энесай кыргыздарынын Алтыр улусун жетектеген Көчөбай аттуу белгилүү князы Жунгар (Ойрот) хандыгын негиздеген Карагул-тайшинин Абахай аттуу карындашына үйлөнгөн (Худяков, Бутанаев 2000, 156). Бирок, тарыхчы Т.Бейшеналиев кытай жыл баяндарындагы маалыматтарга таянган изилдөөлөрүндө Жунгар (Ойрот) хандыгын алгач, кыргыздар түптөгөн деген жүйөлүү пикирин айткан (Бейшеналиев 1988, 7). Бул маалыматтардан монгол жана ойрот-калмактар кыргыздардан табигый союздашын көрүшкөндүгү баамдалат. Кыргыздар Борбордук Азиянын аймактарында чоң саясий-согуштук күчкө ээ болушкан.

Башаты тотемдик негизден келип чыккан «бөрү» этнонимине аныктама берүү зарыл: бөрү - кыргыздын адигине уруулук тобундагы ири уруунун аталышы катары маалым (Абрамзон, 105). Этностук аталыштын параллели азык уруусунун курамында бар. Этноним тотемдик жаныбар - карышкырга байланыштуу келип чыккан. Бөрү, карышкыр, гурт\курт, мачак\мажак, чино\чоно синонимдеш сөздөр. Борбордук Азияны мекендеген байыркы уруулар (хуннулар, түрк-монгол тилдүү уруулар) өздөрүнүн башатын карышкырдан деп түшүнүү менен, ага касиеттүү күч катары сыйынышкандыктары маалым (Гумилев 1993, 21-23; Атаниязов 1988, 34). Карышкырга сыйынуу эзелки хуннулардан белгилүү. Хунну уламыштарында карышкыр (айрым

варианттарында - элик) Атилла жана анын аскерлерине жол баштоочу катары катышат (Боргояков 1976, 57). Хуннулардын санжыралары (мифтери) унутулуп калбастан, андан соңку башка урууларга, элдерге мурас катары өттү. Байыркы теле уруулары өздөрүн хунну төрөсүнүн кызы жана карышкырдан тараганбыз деген ишеникте болушкан (Атаниязов 1988, 24-35). Байыркы түрктөр санжыраларда өздөрүн хунну ханзаадасы менен эне-карышкырдын урпактары экендигин өзгөчө белгилешкен (Гумилев 1994, 21-23). Кытай жылбаяндарында Гаогюйлар ээлигинин ата-бабалары хуннулардан келип чыгары баяндалат. Хуннулардын шаньюйларынын бири эки кыздуу болот. Айдай сулуу болгон кыздарды падышанын ордодугулары болмуштуу аял-кудайларга салыштырышкан имиш. Шаньюй өз кыздарын Көк Теңирге ыраа көрүп, адамдын жолу, колу жетпеген жерге өргөө тиктирип, Теңирди чакыра баштайт. Өргөөдөгү ханышаларды картайып калган карышкыр кайтаруу милдетин өзүнө алыптыр. Карышкырды Көк Теңирдин өзү жөнөткөн кабар катары түшүнүштө жана кабыл алышат. Ханышалардын бири уул төрөп, ал бой тартып, акылы толгондо өз мамлекетин негиздептир (Потапов 1991, 80).

Байыркы элдик оозеки чыгармаларда сюжети окшош, жалпы санжыралык маалыматтар учурайт. Мисалы, энесайлык кыргыздардын урпактары болгон хакастардагы «читі пүүр» (жети бөрү) уругунун келип чыгышы жөнүндөгү уламыш байыркы түрк санжырасы менен толук дал келет: “Душман капыстан кол салганда, кош бойлуу аял Ниня дарыясынын жогорку агымындагы бир үңкүргө жашынып, анда көз жарып, уул төрөйт. Бул үңкүрдө алты бөлтүрүктүү Эне-карышкыр жашаптыр. Аял төрөт учурунда каза табат экен. Ошол наристени Эне-карышкыр өзүнүн алты бөлтүрүтү менен кошо эмизип чоңойтуптур. Алардан бүгүнкү хакастардагы «читі пүүр» уруусу (сөөгү) тарайт (Бутанаев, Бутанаева 2001, 44). Карышкыр жөнүндөгү уламыштардын тарыхый тамыры терең. Н.Я.Бичурин эмгегинде түрк-тугюлардын Эне-карышкыр жана кыргындан калып, журтта калган он жашар баладан тарагандыгы жөнүндөгү уламышты жазат. Түрктөрдүн түпкү бабаларынын бири болгон Ашинанын асабасына карышкырдын элеси түшүрүлгөн. Хуннулардын үйүнөн (тукумдарынан) тараган байыркы түрк кагандары келген элчилерди карышкырдын элеси түшүрүлгөн асабага сыйынмайын кабыл алышчу эмес (Бичурин 1950, 220, 231).

Илимде алгачкы адамдын келип чыгышы жөнүндөгү байыркы түрк тилдүү уруулардын төрт санжырасы белгилүү: «Түрктөр хуннулардын өзгөчө бутагын түзүшкөн. Алардын (түрктөрдүн) уруусунун аты Ашина эле. Капысынан кол салган душман бул уруктун адамдарын кырып, аман калган он жашар баланын колу-бутун кесип, журттагы саздак жерге таштап кетишет. Жарадар болуп, кансыраган он жашар баланы Эне-карышкыр эт, өзүнүн сүтүн берип бага баштайт. Жоонун башчысы жөнөткөн чабармандары баланы өлтүрүп кетишет. Бирок, Эне-карышкыр ошол баладан кош бойлуу абалда болуп калат. Эне-Карышкыр Гаочан (Турфан) тарапка качып барып, үңкүрдө он уул төрөйт экен. Алар бой жетишкенде жергиликтүү элдеги кыздарга үйлөнүшүп, өз урууларын, элдерин жетектеп калышты. Шайланган жетекчи ошол тараган элди (түрктөрдү) Алтайга көчүрүп алып барат. Темирди эритүүнү үйрөнүшкөн жана андан буюмдарды жасай билишкен түрктөр жужандарга (аварларга) көз каранды болуп калышкандыгы баяндалат» (Потапов 1991, 79).

Экинчи уламышта байыркы түрктөрдү Со деп аталган мамлекеттен чыгарышат. Түрктөрдүн жетекчиси он жети бир тууганы бар Апангу деп аталган киши болгон экен. Алардын Ичинишиту деген бир тууганы карышкырдан туулуптур. Ал көзү ачыктык (бакшылык) касиетке ээ болуп, жаан-чачынды чакыра (жайчылык) алчу экен... (Потапов 1991, 79-80). Коомдук мамилелердин өнүгүүсү менен бирге, карышкыр тотемдик гана эмес, магиялык сактоочу функцияларды аткара баштаган. Байыркы кытай жылбаяндарында эскерилген “Ашина” этнониминин (геноним) мааниси (ашина; -“а” урматтоону аныктаган кытай префикси; -шоно\чино\чоно - монголчо “карышкыр”) “бөрү”, “карышкыр” дегенди аныктаган (Атаниязов 1988, 24-25). Ю.А.Зуев “Цзычжи тунцзянь”, «Туньянь» жана “Чжоушудагы” чагылдырылган үч варианттуу уламыштарды бир нече кылымдардан соң пайда болгон “Цзянь Ханшу” жана “Ши-цзидеги” маалыматтарды усундарга таандык уламыштар менен салыштырган. Ал уламышта наристени таап алган жолоочу киши тамак издегени кетип, кайрылып келсе, наристени карышкыр эмизип жатканын көрөт. Ю.А.Зуев бул уламыштардын сюжеттериндеги майда деталдардын окшоштугуна, жалпылыгына көңүл бөлөт (Зуев 1960, 121-124; Абрамзон 302-303). Бул маалыматтан карышкырдын Усун уруу бирикмесинде (Усун мамлекети) сыйынган тотемдик жаныбар болгондугун байкоого болот (Абрамзон 1990, 303). Бул байыркы уламыштын аналогдору кыргыздарда да сакталып келет: “Окуя Теңиртоодо болуп өтүптүр. Жарык дүйнөгө келген наристе тубаса бечел төрөлүп, баса албай калат. Жайлоого камданган ата-энеси

наристени журтка таштап кетишет. Бейтаныш бир жолоочу келе жатып, ошол наристени карышкыр эмизип жатканын көрүп калат. Жолоочу киши наристеге Каба деген ат коюп, тарбиялап, багып чоңойтот экен. Анын кежигесинде жал сымал чач болгондуктан Жалдуу Каба деген лакап ат алат. Каба - кыргыздын саяк уруусундагы ири уруктун түпкү бабасы катары айтылары маалым. Кабадан ак тери жана боз тери уруктар топтору тарайт (Абрамзон 1990, 303). Бул фактылар байыркы кыргыз, усун, түрк ж.б. урууларда кенен таралган тотемдик түшүнүктү чагылдыраары ырас. Айрым абройлуу иликтөөчүлөрдүн пикиринде усундар - батыш кыргыз уруулары болушкан (Зуев 1960, 5-23). Буга кыргыздын тейит уруусундагы кара усун, сары усун урук аталыштары далил боло алары анык.

Түрк тилдүү элдерде кенен таралган Огуз каган жөнүндөгү уламышта карышкыр жол баштоочу, жол көрсөтүүчү катары катышат (Бернштам 1935, 25). Уламыш боюнча Огуз кагандын өргөөсүнө таңга жуук күн нуру сыяктуу жарык түшөт. Ошол нурдан көгүш түстүү жүндүү, көк жал алп карышкыр пайда болуп, сөз айтат: “Огуз-каган! Аскериң менен алга карай жыксаң болот. Бектеринди, элинди башта! Жолунду мен көрсөтүп беремин!”. Карышкырдын артынан батышты көздөй аттанган Огуз каган өзүнүн душмандарын жеңиптир (Шербак 1959, 37, 45). “Карышкыр - жол баштоочу” жөнүндөгү сюжет самниттердин (байыркы италиялыктар) гирпин (гирпус - “карышкыр”) жөнүндөгү уламыш менен окшош. Гирпиндер өздөрү жеңип алган жерлерге карышкырдын жетектөөсү менен келген дешет (Боргояков 1976, 56).

Башкыр элинин оозеки уламыштарында да бул маанидеги кызыктуу маалыматтар айтылат: «Сырдарыянын төмөнкү агымынан Түштүк Уралдын түздүктөрүнө көчүп бараткан башкыр уруулары чөл ортосунда жолдон адашып калышканда капысынан пайда болгон карышкыр жол көрсөтүп, элди аман алып калган имиш. Уралга жер которуп келген эл карышкырдын атынан “башкорт” (“баш карышкыр”) деп аталып калыптыр» (Илимбетов 1971, 224). Бүгүнкү монголдор чыгыш тегин касиеттүү марал (Гао Марал) жана карышкырдан (Бортэ Чино) таратышары уламыштардын өзөгүн түзөт. Ал эми башкырлардын фольклорунда бул элдин мергенчи менен эне-карышкырдан тарагандыгын баяндаган уламыштар баяндалары ырас (Сагитов 1984, 79). Карышкырдын (бөрүнүн) культунун калдыктарын төмөнкү санжырадан байкоого болот: Башкырдын усерган уруусунун келип чыгышын жаш мергенчи жигитке байланыштырышат. Мергенчи куралы менен бутада турган эне-карышкырга кезиккенде, ал адамдын үнү менен: “Мени куйругумдан кармап жерге чап!” дегенде, мергенчи анын айтканын орундатат. Карышкыр сулуу кызга айланып, дал ошол мергенчиге турмушка чыгат. Алардан бүгүнкү башкырлардын усерган аттуу уруусу тараштыр (Илимбетов 1971, 225).

Карышкырга тотемдик жаныбар катары сыйынуу мезгилдин жана доордун алмашуусу астында трансформацияга учурап, ал көпчүлүк түрк тилдүү элдерде кудай тарабынан жөнөтүлгөн сактоочу (покровитель) функциясын аткарып калган (Кузеев 1974, 155; Потапов 1991, 81). Тувадагы Бегре дарыясына жакын жерден табылган кыргыздарга таандык эстеликте (Е-11. М.40): “Мен Төр Апа Ичреки. Мен он беш жашымда билим алдым. Он беш жаш курагымда Табгач (Кытай) ханына эрдигимди даңазалаганы аттандым. ...баатыр болдум. Алтын, күмүш, килемдерди олжолодум, аял алдым. Жети бөрү өлтүрдүм, барс менен эликке тийген жокмун. Бөтөн жерде өзүмдүн шамандык (бакшылык) бубенимден айрылдым”-деген маалыматтар бар (Памятники древнетюркской письменности Тувы. -Вып. II, -Кызыл, 1966.-С.26-27). Бул маалыматтарда шамандык милдетти аткарган, Табгачтан (Кытайдан) билим алган кыргыздын мамлекеттик белгилүү төрөсү жөнүндө айтылганы ырас. Биздин пикирде, “жети бөрү”, “барс”, “элик” терминдери уруу жана уруулук бирикмелердин аталышын чагылдырат. “Жети бөрү” - жети уруу бөрү эли, жети аймактуу жер маанилерин аныктайт деген тыянакка келүүгө болот. Бул фактыларга төмөнкү маалыматтарды параллел коюуга болот. Бүгүнкү хакастардын курамындагы “читі пүүрлөр” (жети бөрү) эң байыркы кыргыз уруусу экендиги белгилүү. Энесайдагы жазууларда кыргыздар өлкөсүнүн ичинде “жети бөрү” жана алардын курамындагы “көк жана кара бөрү” уруулары менен согушкандыктары баяндалат. Хакастардагы “читі пүүр” уруусу “ак пүүр”, хара пүүр”, “көк пүүр” ж.б. жети уруктан турары маалым (Бутанаев 1990, 68). Бул кыргыз жазууларындагы «көк жана кара бөрү» урууларынын өз ара согушу, ошол учурлардагы мамлекеттин ичиндеги аскердик-саясий топтордун өз ара согуштарынан кабар берүүсү ыктымал. Кызыктуусу, ошол эле хакастардын курамындагы “кыргыз” уруусу “ах хыргыс”, “хара хыргыс”, “көк хыргыс”, “хасха хыргыс” ж.б.у.с. уруктардан турары маалым.

Кыргыздардагы карышкырга байланыштуу ырым-жырымдар байыркы тотемизм ишениминин изин чагылдыраары ырас (Баялиева 1972, 22). Карышкырдын тырмагы, тиштери, тарамыштары ж.б. ооруудан, түрдүү кырсыктардан сактоочу тумар (амулет) болгондугу ырас.

Мындай тотемистик ишенимдер, ырым-жырымдар Саян-Алтайдын түрк-монгол элдеринде (алтайлыктар, хакас, тува, тофаларлар, монголдор, буряттар, якуттар) абдан кенен таралган (Алексеев 1980, 48-51). Тува шамандарынын эң негизги жардамчы-духтарынын бири карышкыр болгондугун ырастаган фактылар бар (Вайнштейн 1981, 146).

Карышкыр - Саян-Алтай элдеринин жана кыргыздардын диний ишенимдеринде реликт катары сакталып келет. Ал магиялык мүнөзгө ээ болгон, жакшылыкка жооруучу көптөгөн белгилерге, тыюу (табу) салууларда колдонулган (Алексеев 1980, 38). Мисалы, кыргыздарда мүлккө кол салган ууруларды аныктоо үчүн карышкырдын тарамышын отко күйгүзгөн магиялык ишеним мурда кенен таралгандыгы маалым. Бул ырым-жырым саха-якуттарда да белгилүү болуп, карышкырдын тарамышын отко күйгүзсө, мүлккө кол салган ууру карышып калат деп түшүнүшкөн. Бул магиялык ырым-жырымдын хакас-кызылдарда да сакталгандыгы маалым (Бутанаев 1990, 45). Ал эми алтайлыктардын элдик медицинасында оорулууну дарылоонун магиялык ыкмаларын пайдаланышкан. Оорудан сактоочу тумарларга (амулеттерге) карышкырдын сөөктөрү, сүлөөсүн, аюунун тырмактары жана тиштери кирген (Алексеев 1980, 41, 48, 50-51).

Жогорудагы маалыматтардын жана фактылардын негизинде кыргыздардын башка элдерде бир эле учурда «кыргыз» жана «бурут» (булу) деген ат менен белгилүү болгондугун, ал эми «бурут» (булу – булу ≈ т) **“бөрү”**, **“карышкыр”** маанилерин туюнткан деген тыянакка келүүгө болот. Эки этнонимдин бир эле учурда зор аймактарда кездешиши кыргыздардын эрте жана өнүккөн орто кылымдар мезгилдериндеги көчмөн турмушунан (миграциясынан), кошуна жашаган элдер менен алакаларынан да кабар берет.

1.6. Евразия мейкиндигиндеги “кыргыз” этнокомпонентинин таралуу ареалы

Кыргызтаануучулардын иликтөөлөрүндө негизги маанилүү маселе катары кыргыздардын азыркы Монголиядан Мөңгү-Су (Минуса ойдуңу, Хакасия) ойдуңуна, Тува жана Алтай аймактарына, андан Чыгыш Түркстан, Теңиртоого журт которуусуна, миграциялык кырдаалдын тарыхый өнүгүү этаптарына көңүл бөлүнүп келди. Ириде, илим адамдарынын соңку иликтөөлөрүндө кыргыздардын эл болуп калыптануусун, маданий тарыхын тактоодо, анын курамына кирген негизги этностук компоненттерди аныктоо кыргызтаанууда олуттуу натыйжаларды жаратары көңүл борборуна айланды. Ошону менен бирге, Азиянын эзелки түптүү элдеринин бири болгон кыргыздардын түрк-монгол, тунгус-манжур, угро-фин тилдүү ж.б. элдердин этногенезисине катышкан ролу илимде толук тактала электиги маалым.

“Кыргыз” этноними Манжуриядан (Кытай Эл республикасы), Тува, Алтай, Хакасия, Монголия (Түндүк-Батыш Монголиянын түрк-монгол тилдүү этностук топторунун курамдарында), Батыш Кытай (сары югурлар), лакайлардын, катаган жана коңураттардын (Түштүк Тажикстан, Афганистан), башкырлардын, астрахандык ногойтордун, татар-алабугаттардын, крым татарларынын ж.б. курамдарынан кездешет. Ошол эле учурда, “кыргыз” аты Саян-Алтай, Кытай, Монголия, Өзбекстан, Тажикстан, Башкортостан, Крым жарым аралы, Молдовага чейинки эбегейсиз зор аймактардагы жер-суу аталыштарында бар. Бул маалыматтар кыргыздардын этностук калыптануу тарыхы кенен аймактарды кучагына камтуу менен бирге, көп кырдуу, узак татаал процесс экендигин аныктары ырас. Мындан сырткары, бул туруктуу фактылар аты аталып өткөн аймактардагы элдердин этногенезине жана маданиятына кыргыздардын катышуу деңгээлин көрсөтөт.

Тарыхчы С.М.Абрамзон бири-экинчисинен өтө ыраакта жайгашкан мазмуну жана формасы бирдей этнонимдер тектик, этностук жалпылыктарды тастыктай албайт деген айрым изилдөөчүлөрдүн көз караштарын колдогон пикирин айтат (Абрамзон 1990, 31). Арийне, бул процесс уруу-уруктун же уруулук бирикменин көчмөн, жарым көчмөн, отурукташкан жашоо образдарына, шартта-рына байланышкан. Уруу мүчөлөрүнүн өз ара биримдиги аймактык же тилдик жалпылык эмес, бир ата-бабадан тараган туугандык сезимге байланышкан (Козлов 1971, 93). Уруулук түзүлүштөгү чарбанын өнүгүүсү, алгачкы коомдогу идеологиянын (ата-бабалардын культу) калыптануусу, жарым отурукташкан жашоо образына өтүү доорунда аймак, “ата-бабалардын жери” уруктун же уруунун ыйык культунун жайгашкан жерине айлана баштаган (Козлов 1971, 92-94). Бул мисалдарды “кыргыз” этнониминин (этнокомпонентинин) Евразиянын

кенен алкагында кездешүүсү тастыктай алат. Хакас, тува, башкырлардын курамдарындагы “кыргыз” урууларынын келип чыгышы байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар менен тыгыз байланышта. Буга тарыхый фактылар, фольклордун маалыматтары менен катар энтамгалардагы этногенетикалык жалпылыктар да далил экени анык.

Кыргыз тарыхы боюнча олуттуу маселелерде башкырлардын курамындагы “кыргыз” этнокомпоненттери илимий негиздүү кызыгууну жаратары ырас. Башкыр тили түрк тилдеринин генеологиялык классификациясында кыпчак тобуна кирип, бүгүнкү татар тилинин грамматикасынан бир катар фонетикалык өзгөчөлүктөр менен айырмаланат (Языки мира: Тюркские языки - С.206). “Башкорт” ≈ “башкырт” этноними IX-XI кк. чыгыш жазма булактарында «башкард», «башгерд», «баскарт», «басжерт» ж.б.у.с. формаларда кездешет. Изилдөөчүлөр этноним мааниси жагынан “баш ≈ корт” - “баш карышкыр” маанисин туюнтарын белгилешет (Никонов 1970, 18). Башкырлардын этностук жүзүнүн калыптанышында финн-угор ж.б. келгин этностук элементтер, андан соңку мезгилдеги (XII-XIII кк.) кыпчак этнокомпоненттери басымдуу ролду ойногон. Түрк тилинде сүйлөгөн дээрлик бардык элдердин этностук тарыхында кыпчактардын өзгөчө орунга ээ экендиги талашсыз. Түрколог Н.А.Баскаков өз кезегинде бүгүнкү кыргыз тилинин типологиялык жана негизги өзгөчөлүктөрүнөн кыпчак тилдеринин зор таасирин байкоого болорун белгилеген (Баскаков 1962, 297). Албетте, тарыхый фактылар белгилегендей, X к. аяк чендерине карата кыргыз тили активдүү түрдө кыпчакташа баштаган. Анткени, бул мезгилде саны жагынан басымдуулук кылган кыпчак уруулары Иртыштан Днепрге чейинки мейкиндикте өз үстөмдүгүн орноткон эле. Кошуна жашаган кыргыздар менен чарбалык-экономикалык, маданий, тилдик ж.б. алакалар жүргөндүгү талашсыз. Ушул мезгилден тартып кыргыздардын курамына кыпчак элементтери кире баштаган. Түрколог-аалымдын бул илимий тыянагын Е.И.Убрятова, Э.Р.Тенишевдер да өз изилдөөлөрүндө колдоп келишери маалым (Тенишев 1966, 94). Кыргыз-башкыр маданий-этностук алакаларына С.М.Абрамзон, Р.Г.Кузеев, И.Б.Молдобаев сыяктуу илим адамдары өз иликтөөлөрүндө кайрылышкан (Абрамзон 1990, 73-74; Кузеев 1974, 360-362; Молдобаев 1995, 176-185).

Көрүнүктүү башкыртаануучу С.И.Руденконун белгилегенине караганда, кыргыздар монгол басып алууларына чейинки доордо эле башкырлардын негизги 12 уруусунун эң ирисинин этникалык аталышы, энчилүү аты катары белгилүү болгон (Абрамзон 1990, 73). Башкырлардын курамындагы “кыргыз” этнонимдери ири уруулардын аталыштары катары учурда Башкортостандын түндүк-батыш жана чыгыш аймактарында белгилүү. Р.Г.Кузеев иликтөөлөрүндө батыш аймактагы кыргыздарды IX-XI кк. кыпчак толкуну менен (Сырдарыя аркылуу журт которуп келген байыркы башкыр уруулары), ал эми бүгүнкү Башкортостандын чыгышындагы кыргыздар XVI-XVII кк. Энесайдан түз журт которуп келген кыргыз этнокомпоненттери же калмак чабуулунун тушунда көчүп келген кыргыздар деп жазат (Кузеев 1974, 360-362). «Кыргыз» этноними бүгүнкү башкырлардын курамында «танкей» жана «кадыкей» аттуу уруктарды бириктирген өз алдынча уруунун аталышы, табын, кудей, миң сыяктуу урууларынын ичиндеги эң ири уруктардын энчилүү аттары катары кездешет. Эң кызыктуусу, табын этнониминин параллелдери хакастардын жана фууй кыргыздарынын (хакастарда-“табхын”, фууй кыргыздарында -“табындар”) курамдарынан кездешет (Чжан Тайсян, Шомаев, Скобелев 1994, 230-234; Бутанаев 1990, 34). И.Б.Молдобаевдин берген маалыматтарына караганда Башкортостандын аймагында «кыргыз мүрзөлөрү» же «кыргыздардан калган мүрзөлөр» деген жерлер бар. Балким, бул кыргыздардын бир бөлүгүнүн аталган аймакта узак убакыт бою тургандыгын аныктап жүрбөсүн. Мындай параллелдер кокусунан эле келип чыгуусу мүмкүн эмес. Ал эми курамына “кыргыз” уругу кирген кудейлердин бүгүнкү кыргыздарда “кудайлат” (басыз уруусу) аттуу параллели бар. “Худалат” Хакасияда топонимикалык аталыш катары да маалым (караңыз: Бутанаев 1995, 68). Ал эми санжыра боюнча башкырлардагы **“кыргыз”** уруктары кирген кадыкей, танкейлер өздөрүнүн абалкы мекени катары Сибирь аймагын, теги жагынан Чынгыз-хан, түпкү бабаларынан болсо Төнөк-бий жана Кыдык-бийди аташат. Бул кыргыздардын этногенезинде өзгөчө орунду ээлеген Мөңгү-Суу (хак. Мөңгү-Суг, орусча Минуса) чөлкөмү менен тыгыз байланышын аныктары ырас. Далил болчу факт, кыргыздын бугу уруусунун бир уругунун аталышы “кыдык”. Р.Г.Кузеев башкырлардын курамына кирген кыргыз этнокомпоненттерин Сырдарыяга VIII-IX кк. огуз уруулары менен бирге журт которуп, соңку этностук жүзү ушул чөйрөдө өнүккөндүгүн баса белгилейт. Автор айрым оозеки маалыматтарда кыргыздардын түпкү бабасы катары Коркут-Ата айтыларын жазат (Кузеев 1974, 361-362). И.Б.Молдобаев “Манас” эпосундагы маалыматтарды иликтөөдө, эки элдин этностук тыгыз алакаларын айгинелеген 15 этнонимиялык аталыш бар

экендигин жазуу менен бирге, кыргыз-башкыр этностук алакалары Ногой ордосу аркылуу жүргөндүгүнө токтолгон (Молдобаев 1982, 89-90).

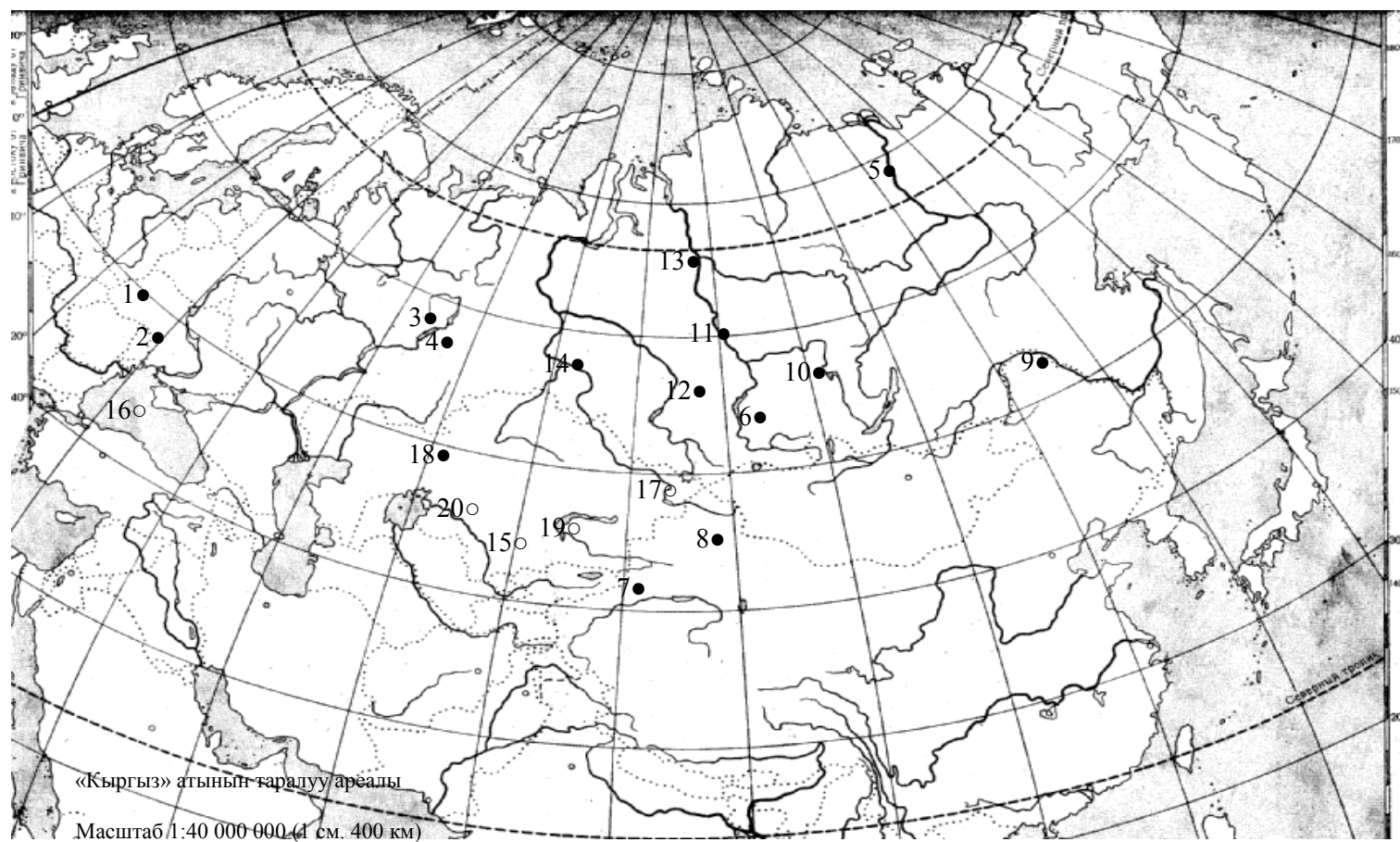
Орус букаралыгына кирердин алды башкырлар консолидациялуу бир этносту түзүшкөн эмес, алардын ичинен болгар, керей, **кыргыздар** өзгөчө бөлүнүп турушкан. Монгол жапырыгына чейин башкырлар 12 уруудан турган бирикмени түзүшүп, алардын жетөө мурдагы Өфө (Уфа) провинциясында, Ика дарыясынан батышка карай болярлар, Ика жана Деме дарыяларынын жогорку агымдарында **кыргыздар** турушкан (Руденко 1955, 50). П.И.Рычковдун 1730-ж. жазган “Топография Оренбургская” аттуу эмгегинде кыргыздар өз алдынча уруу, 113 түтүн үй, 4 айылдан турган волость болгондугу чагылдырылат. 1898-ж. башкырлардын чек араларын тактоо комиссиясы кыргыздарды өз алдынча 4 уруудан турган волость катары каттаган эле (Руденко 1955, 53-59). Демек, XIX к. карата кыргыздар бул аймакта компактуу жашай беришкен. Маселеге өз учурунда С.М.Абрамзон да кайрылып кеткени илимде белгилүү (Абрамзон 1990, 73-74).

Жогорудагы иликтөөлөрдөн жана илимпоздордун тыянактарынан улам, кыргыздар башкырлардын курамына эки этап менен кирген деген тыянакка келүүгө болот:

I этап: IX-XI кк. башкырлардын негизги урууларынын Түштүк Уралга журт которуусу (анын ичинде “кыргыз” уруусу);

II этап: XVII-XVIII кк. энесайлык кыргыздардын айрым бөлүктөрүнүн азыркы Чыгыш Башкортостанга көчүп келүүсү.

Мындан сырткары, иликтөөлөрүбүздө кыргыздардын жана башкырлардын уруулук энтамга белгилеринде эки элдин ортосундагы этногенетикалык жалпылыктар байкалды (караңыз: Karataev O.K. The Seals Turkish Old Kirgiz-Oguz etnik Connections\The Turks. II. Ankara, 2002, -s.476-480). Төмөндө башкырлардын курамындагы “кыргыз” уруулары менен кыргыз энтамгаларынын параллелдери берилди:¹

«Кыргыз» атынын (этноним, жер-суу аталыштары)**таралуу ареалы:**

- 1 * - Молдова (Кыргыз-Су, Кыргыз-Кытай энчилүү аттары);
- 2 * - Крым жарым аралындагы “кыргыз” (“бүйүк кыргыз”, “кичиг кыргыз”) этнонимдери жана топонимикалык аталыштары;
- 3 * - Түндүк-Батыш Башкортостандагы “кыргыз” уруусу;
- 4 * - Түштүк-Чыгыш Башкортостандагы “кыргыз” уруусу;
- 5 * - Саха-Якутиядагы “кыргыз” энчилүү аты;
- 6 * - Түндүк-Батыш Монголиядагы “кыргыз” уруу-урук аталыштары;
- 7 * - Сарыг югурлардын (КЭР) курамындагы “кыргыз” уругу;
- 8 * - Лобнорлуктар (КЭР);
- 9 * - Фууй (Манжурия, КЭР) уездиндеги кыргыздар, фу-йу кыргыздары;
- 10 * - Тувалыктардын курамындагы “кыргыз” уруктары;
- 11 * - Хакастардын курамындагы “кыргыз” уруктары, жер-суу аттары;
- 12 * - Алтайлыктардын курамындагы “кыргыз” уруктары;
- 13 * - Краснояр аймагындагы “кыргыз” топонимдери (гидронимдери);
- 14 * - Казакстандагы (Павлодар) “кыргыз” этнонимдери (топонимдери);
- 15 * - Лакай, катаган, коңураттардын курамындагы “кыргыз” уруктары;
- 16 * - Түркия Республикасындагы (Ван көлү) этникалык кыргыздар;
- 17 * - Кытайлык (Шинжаң-Чыгыш Түркстан) кыргыздар;
- 18 * - Каракалпак кыргыздары;
- 19 * - Тажикстандык кыргыздар;
- 20 * - Өзбекстандык кыргыздар;

Кыргыз энтамгалары:**Башкырлардагы «кыргыз» урууларынын энтамгалары:**

Кош тамга (муңгуш)			тэнкэй-кыргыз
Жагалмай (бугу)			тэнкэй-кыргыз
Багыш тамга			кадыкэй-кыргыз
Саяк тамга			түндүк башкырлар
Керки тамга (басыз)			түндүк башкырлар
Кара саадак (кесек)			түндүк башкырлар
Кош тамга (муңгуш)			түндүк башкырлар
Кайчы тамга (чекир саяк)			түндүк башкырлар
Кашка тамга (саруу)			түндүк башкырлар

Бөрү тамга			түндүк башкырлар
Кушчу тамга			түндүк башкырлар
Бай күчүк (азык)			түндүк башкырлар
Азык тамга			түндүк башкырлар
Куу сөөк (моңолдор)			түндүк башкырлар
Бугу тамга			түндүк башкырлар
Адигине тамга			түндүк башкырлар
Кылыч тамга (басыз)			түндүк башкырлар
Мундуз тамга			түндүк башкырлар

(Башкыр энтамгалары боюнча маалыматтар Р.Г.Кузеевдин (1974. -С. 369-374) эмгегинен иргелип алынды).

«**Кыргыз**» этнокомпоненти бүгүнкү тажиктердин арасынан кездешет. «Авлоди кыргыз» уруулары Гиссар, Яван, Канабад, Көкташ, Куляб, Гарм ж.б. жерлерде бар экендиги байкалган (Маанаев 1969, 28). «**Авлоди кыргыз**» уруулары Түштүк Тажикстандагы кесамир, карлук, барлас ж.б. этнографиялык топтордун ичинен да кездешерин иликтөөчүлөр белгилеп жүрүшөт (Кармышева 1974, 16-56). Бул маалыматтар кыргыздар Каратегин-Памир, Куляб, Коргонтобө (Хатлон), Түндүк Афганистандын аймактарын эзелтеден мекендеген деген илим адамдарынын тыянактарын бекемдейт. Мисалы, XIX к. Бухара эмирлигине караган Зеравшанда кыргыздар жашаган 20 айыл «**алты арык кыргыз**» деген ат менен белгилүү болушкан (Маанаев 1969, 31). Арык же суу чыгаруу чек араны белгилөө, тактоо дегенди туюнткан. Отурукташууга өткөн кыргыздар өздөрү жашаган аймактын чек арасын тактоо, жайгашкан сугат жерлерге менчикке ээ болуу үчүн атайын арык казышып, суу чыгарышып, ошол жерлерге өз урууларынын энчилүү аттарын ыйгарышкан. Бул сыңары жер-суу аталыштары кыргыздар менен отурукташкан (өзбектер, тажиктер) башка элдердин чек аралаш жерлеринде көп санда учурайт. Демек, бул маалыматтардан Заравшан түздүгүнүн бир бөлүгүнүн кыргыздардын ээлигине киргендигин билүүгө болот.

“**Кыргыз**” этноними казак-аргындрдын курамынан да кездешери аныкталган (Кузеев 1974, 360). Санжырачылар казактын улуу жүзүнүн курамында «кыргыз» уруктары учураарын маалымдашат. Айрым маалыматтарда Казакстандын Павлодар аймагындагы компактуу түрдө жашаган «кыргыз» уруктары XIX к. Чүй өрөөнү жана ага чектеш жерлерден сүрүлгөн кыргыздардын бир бөлүгү катары баяндалат.

Астрахан ногойлорунун ичинде “**кыргыз-бурут**” аттуу уруу бар экендиги катталган. Айрым иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде (И.Георги, Т.А.Трофимов) “кыргыз-буруттар” бул аймакка 1758-ж. калмактардын акыркы толкуну менен келгендиги айтылат. 1782-ж. “увачалык бурут-татарларда” жүргүзүлгөн каттоодо калмактардан бөлүнүп чыккандардын саны 350, анын ичинде утар-алабугаттардын курамында 200, калгандары болсо ногой-карагаштардын курамдарына жуурулушкан. Акыркылар ногой-утарлардын ичиндеги эң сыйлуу, ак сөөк “кыргыз” уругун түзүшөт (Викторин 1998, 225-229).

“Кыргыз” этноними Крым жарым аралындагы татарлардын курамында (крым татарлары) «**бүйүк кыргыз**» (улуу же чоң кыргыз), «**кичиг кыргыз**» (кичүү кыргыз) формаларында сакталып келерин профессор В.Я.Бутанаев тастыктап келет. XVII-XVIII кк. энесайлык кыргыздардын («Кыргыз жергеси») административдик-аймактык бөлүнүүсүндөгү Алтысар улусу “**Чоң кыргыз**” деп аталганы маалым (Бутанаев 1998, 34). Ушул эле этникалык аталыш кыргыздын канды, мундуз урууларында “чоң кыргыз” формаларында кездешери такталган (Тажикстан, Жергетал району; Сузак району, Чангырташ айылы).

“**Кыргыз**” этнотопонимдери Түштүк Молдованын аймактарынан кездешет. Бул энчилүү аттар (**Кыргыз, Кыргыз-Кытай**) дарыялардын аталыштары (гидроним) катары белгилүү (Баскаков 1964, 48-49). Мындан сырткары, ушул эле аймактагы Ак Маңгыт, Джалаир (кырг. Жалайыр), Кара-Кытай, Кара-Найман, Кереид (кырг.Кереит), Комрат (кырг. Коңурат), Копчак (кырг.Кыпчак), Костамгалия (кырг. Кош тамгалы), Манкыд (кырг. Мангыт), Найман, Тогуз (кырг. Тогуз) ж.б.у.с. этнотопонимдердин кыргыз урууларынын ичинде параллелдери кездешет. Н.А.Баскаковдун пикиринде бул этнотопонимдер XI-XII кк. эле пайда болгон (Баскаков 1964, 51). Кыргыз этнокомпоненттери бул аймакка, балким печенег урууларынын негизги толкуну менен IX-X кк. журт которуп барып калуусу ыктымал. Ушул эле аймакта печенектердин түз урпактары болгон гагауздар (айрым маалыматтарда «көк огуздар») байырлашары маалым (Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. -Бишкек, 2003, 86-бет).

“**Кыргыз**” этноними өз алдынча урук аталыштары катары Түндүк-Батыш Монголиядагы дэрбэт, урянхай, хотон, мингаттардын (мангут≈мангыт) курамдарынан кездешери тастыкталган (Бутанаев 2001, 40-41). Бул этностук компоненттер аталган этнографиялык топтордун курамына XII-XIV кк. кара кытай, монгол жапырыгында, айрымдары энесайлык кыргыздар Жунгар хандыгы тарабынан зордоп көчүрүлгөн мезгилден соң кирүүсү ыктымал. 4000 түтүн кыргыз Цеван Рабдандын аскерлери тарабынан көчүрүлүп кеткендигин орус документтери ж.б. булактар баяндайт (Грум-Гржимайло 1930, Т.III.-С.529). Жогоруда аталган этнографиялык топтордун баарында тең “**кыргыз**” аты менен бирге, “**бурут**” аттуу уруктар параллел кездешери илимий кызыгууну жаратары ырас (Бутанаев 2001, 40-41).

Кытай Эл Республикасынын **Фуьуй** уездинде монгол, даур жана кытайлар менен аралаш жашаган “**кыргыз**” аттуу этнографиялык топ белгилүү. Бул кыргыздардын жалпы саны 500 чамалуу (Абрамзон 1961, III.-С.119). Улуу муундар өздөрүн “кыргыз”, ал эми жаштары кытай тилинин өзгөчөлүгү менен “тиртиз” (кыт. «цзилицзи») деп аташары маалым (Тенишев 1966, 88). Фуьуйлук кыргыздардын аксакалдары берген маалыматтарга караганда, алар бул аймакка (Хэйлуныцзянь) орус Алтайынан, мындан 300 чамалуу жыл илгери көчүп келишкен экен (Тенишев 1966, 88), С.М.Абрамзондун пикиринде кыргыздар Хэйлуныцзянга император Цянь Лундун тушунда (1736-1796-жж.) көчүрүлгөн (Абрамзон 1961, III.-С.119). Фуьуй кыргыздары боюнча Э.Р.Тенишевден башка кытай илимпозу М.Хучженьхуанын иликтөөлөрү белгилүү. Илимпоз бул этнографиялык топту бир нече ирет изилдеп, баалуу маалыматтарды илимге киргизди; өзгөчө фуьуй кыргыздарынын лексикасы менен кыргыз тили боюнча салыштыруулары илим үчүн ченелгис мааниси бар. Мындан сырткары, Хэйлуныцзянда максаттуу сапарда болушкан Чжан Тайсян, А.А.Шомаев, С.Т.Скобелев өңдүү изилдөөчүлөр бир катар жаңы маалыматтарды илимге сунуш этишти (караңыз: Чжан Тайсян, Шомаев, Скобелев 1994, 227-233).

Бул багытта өзгөчө профессор В.Я.Бутанаевдин 2006-ж. уюштурган атайын экспедициясын белгилөө зарыл. Окумуштуу бул кыргыздардын арасында бир топ убакыт болуп, кыргызтаануу үчүн зор маалыматтарды топтогон. Натыйжада, этнографиялык-тарыхый баалуу эмгек жаралган. Анда жергиликтүү фу-йу кыргыздарынын антропологиясы жана бүгүнкү хакастардын антропологиясы менен салыштыруу иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Автор бир кыйла сандагы сөздүк жана терминологиялык салыштырууларды ишке ашырган (Бутанаев В.Я. Хакасы из провинции Хэйлуныцзян.-Абакан, 2006, 88 бет, иллюстрациялары, карталары менен).

Иликтөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү Фуьуй кыргыздарынын Хэйлуныцзянга көчүп баруусун XVIII к. (1703-ж.) баш чендериндеги энесайлык кыргыздардын Жунгар хандыгы тарабынан зордоп көчүрүлүүсүнө байланыштырышат. Алар бул тыянакты айрым тарыхый булактар менен катар, тилдик маалыматтарга таянып айтып келишет. Фуьуй кыргыздары кошуна жашаган манжур, монгол, даур, эвенктерден жүздөрүнүн ак жумалдыгы, европалык өңү-түсү менен айырмаланышат. Айрым үй-бүлөлөрдө ак-саргыл, күрөң түстөгү чачы бар кыргыздар кездешет. Кошуна турган этнографиялык топтордон кара мал кармашып, сүт жана сүт азыктарын кенен пайдалангандыктары

менен да айырмаланышат. Сүттөн айран, сүзмөдөн курут жасашат (Чжан Тайсян, Шомаев, Скобелев 1994, 229).

-з тилдер тобуна кирген Фууй кыргыздарынын тили, теги жагынан бүгүнкү хакас, шор, этностук башатынын кыргыздар менен жалпылыгы аныкталып жаткан сарыг югур (сары уйгур), лобнорлуктар менен жакын турат. Хакас лингвисти Д.И.Чанков бул этнографиялык топтун хакас-качиндер менен жалпылыгын аныктаган иликтөөлөрүн жүргүзгөн (Чанков Д.И. Согласные хакасского языка. Абакан, 1957.-С.17-68). Хакас-сагай, шор, хакас-белтир, хакас-качиндердин тили Фууй кыргыздарынын тили менен өтө жакын (Тенишев 1966, 91). Биздин иликтөөлөрдө хакас-качиндер менен теңиртоолук кыргыздардын этногенетикалык терең жалпылыктары такталды. Мындан сырткары, бири-биринен өтө ыраакта жайгашкан энесай кыргыздарынын урпактары болгон Фууй кыргыздары менен лобнорлуктар, сарыг югурлар, хакастар жана теңиртоолук кыргыздардын маданий-этностук, өзгөчө тилдик жалпылыктарынын сакталып калуусун илимдеги феноменалдуу көрүнүш катары кароого болот.

Тенишев Э.Р. тыянагында **Фууй кыргыздарынын** тили XVI-XVII кк. энесай кыргыздарынын колдонгон тили болуп саналат. Ал эми энесайлык кыргыздар болсо өз кезегинде IX-XI кк. таандык болгон байыркы кыргыз тилинде сүйлөшкөн (Тенишев 1966, 93). Бул жүйөлүү илимий тыянакты Э.Р.Тенишев өзүнүн соңку иликтөөлөрүндө өнүктүрүп келет (караңыз: Э.Р.Тенишев. Древнекыргызский язык. -Бишкек, 1997).

Согушчал, тынчы жок, аскердик-саясий түзүлүшү кубаттуу кыргыздардын аскердик-саясий күчүн алсыратуу максатында монголдор, андан соң Жунгар хандары кыргыздарды Монголия жана Манжурия тарапка бир нече ирет көчүрүү саясатын жүзөгө ашырышкан. Бул маалыматтар Юань династиясынын жыл баяндарында кенен чагылдырылат (Кычанов 1963, 59). Ал эми ушул мезгилдеги энесайлык кыргыздардын жалпы саны 9000 түтүн болгондугун немис синологу В.Шотт жана кыргызтаануучу К.И.Петров белгилешет (Петров 1960, Т.П.-Вып.3. -С.65-67). **“Цилицзилердин** (кыргыздардын) каада-салты башка ээликтегилерден таптакыр айырмаланып турушат. Алардын тилдери уйгур тилине тектеш. **Цилицзилер (кыргыздар)** алачык жана боз үйлөрдө жашашат. Алар жайыт жана суунун шартына карата көчмөңчүлүк менен күн көрүшөт. Алардын кадыресе жер иштетип, дыйканчылык кылгандыктары жөнүндө бир кыйла маалыматтар бар. Кар түшкөндө жыгач атты (лыжа) минишет жана аны минип аң уулашат. Алардын жеринде асыл тукумдуу ак боз жылкылар, аң уулай турган ак жана кара түстүү бүркүттөр көп тапталат” (Кычанов 1963, 59-60). Кыргыздардын Манжурия тарапка күч менен көчүрүлүүсү жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар бар: “...1276-ж. Монголияга Хайду-хандын аскерлери чоң жүрүш жасашкан эле. Кыргыз князы наместникке ачык каршы чыга албай, айлакерлик кыла баштады. 1279-ж. кыргыз князы Хао-ли менен сүйлөшүүлөр жүргүзө баштады... Кыргыздардын Хайдунун тарабына өтүшү, аларды (кыргыздарды) империя тарабынан өлкөнүн туш тарабына аскер айылдары кылып көчүрүп жиберүүсү, кыргыз этносунун башка элдерге жуурулуп кетүү коркунучу себеп болуусу мүмкүн. Аскер айылдарындагы абал өтө оор болгон. “1283-ж. Туле-Тудагы жашаган оокаттуу кишилерге берилчү 600 баш буканы кедей кыргыздарга таратып берүүгө буйрук берилген.” (Бутанаев, Худяков 1999, 157). “1292-ж. Тутуха Алтай тоолорундагы жерлерди талап-тоноду... Артка тартканда Хэлинге (Каракорумга) кайрыла кеткен. Ушул жерден ал (Тутуха) кыргыздарга (цилицзиси) ээлик кылууга буйрук алды. 1293-ж. жаз айларында анын аскерлери Цяньхэ дарыясынын жээгине чыгып, муздун үстү менен бир канча күндөр жол жүргөндө гана алардын **(кыргыздардын)** чегине жетишти. (Тутуханын армиясы) бул беш уруулуу элди ээлеп, кайтаруу үчүн аскерлерин жайгаштырды. Тутуха жетишкен ийгиликтерди билдиргенде, бийликтегилер анын кызмат абалын көтөрүүгө чечим кабыл алышты... Хайду кыргыздарды куткаруу максатында Цяньхэ (Энесай) дарыясы тарапка аскер жөнөтөт. Тутуха бул аскерди талкалап, аскер башчысы Болочаны туткунга алган эле” (Кычанов 1963, 63). Кыргыз жерлери монголдордун Юань империясына кайрадан баш ийдирилген болучу. Кыргыздардын бир бөлүгү Минусин ойдуңунан жана Тувадан Манжурияга козголоңчу Наян нойондун ээлигине көчүрүлгөн эле. 1293-ж. бул жерлерге “усухан, ханас, цилицзиси (кыргыздар) урууларынын өкүлдөрү көчүрүлгөн. “Хубилайдын атайын буйругу менен кыргыздар жана башка уруулар аскер айылдары катары жаңы негизделген Чжаочжоу шаарына отурукташтырылган. “1293-ж. ага (Хара-батар) кайрылып, император Ши-цзу (Хубилай) мындай деп айтты: Наянга таандык бул байыркы жерлер Абалху деп аталат жана балык берип турушат. Азыр мен ал жерге шаар тургузуп, анда үч уруу элди жайгаштырдым. Алар юансухан, ханастар жана **цилицзиси (кыргыздар)**. Бул шаар Чжаочжоу деп аталып калды. Сен ошол жакка жөнөп, сюанвэйшинин (аймактык башкаруучу) кызматын өз колуңа алгын...”. Кыргыздардын дагы башка бир бөлүгү “Хасыхэ жерине”, Манжуриянын дагы бир

аймагына жайгаштырылган. “1293-ж. Шицзу (Хубилай-хан) Хэсыхэ жерине аскер айылдары катары чжирхэхусотай цирциздердин (кыргыздардын) 700 үй-бүлөсү отурукташтырылган”. “1295-ж. Цзинь-Шань (Алтай) тоолорунда жашаган кыргыздарды Шаньдун аймагына отурукташтырышып, аларга жер, бука жана үрөн таратылып берилди...” (Кычанов 1963, 62). Бул аракеттер козголоң чыгарган урууларды бөтөн этностук чөйрөлөргө көчүрүп алсыратуу жана алардын үстүнөн көзөмөл кылуу үчүн жасалган чаралар эле. Бул саясий чаралар император Хубилай өлгөндөн кийин да улантыла берген (Бутанаев, Худяков 1999, 157-161).

Фукой уездиндеги кыргыздардын уруулук курамы алты уруктан турат. Алар төмөнкүлөр: Табхын, Табындр, Чигдыр, Сандырдыр, Былтырды, Өрттыр же **Кэргэстер** (Чжан Тайсян, Шомаев, Скобелев 1994, 230). Бул этнонимдердин параллелдери Мөңгү-Суу (Минуса ойдуңу, Хакасия) өрөөнүнүн, Кыргызстандын топонимикасында жана бүгүнкү кыргыздардын этнонимиялык аталыштарында чагылдырылат.

1618-ж. Василий Тюменец деген казак-орус атаманы Алтын-хандарга элчилик милдетин аткарганы кетип жатып, Жогорку Абакан суусуна туташ жайгашкан “Табын жери” аркылуу өткөн. Посолдук Приказда “Табын жери” - **Кыргыз жеринин** бир аталышы, алар Кыргыз жерине, Алтын-хандарга салык төлөп турушат (Чжан Тайсян, Шомаев, Скобелев 1994, 230-231; Бутанаев 1994, 15). Табандар (Табын) - бүгүнкү хакас-белтирлердин курамындагы, тагыраак айтканда, Табан аймагындагы кыргыздар менен теги байланыштуу урук. Табандардын бабалары жашаган жер Табан Чул (Табан суусу), аң уулаган жерлери Матур дарыясына туташ жерлерде жайгашкан “Табан-Тайга” аймагы болгон (Бутанаев 1994, 15). Табандардын кыштоосу “Табан-Чул” деп аталып калган (Бутанаев 1995, 117).

Фукой кыргыздарынын «былтырды» аттуу уруусу хакастардагы белтир (пилтир) уруулук тобунун аталышы менен толук дал келет. Бул этностук аталыштын параллели бугу уруусунун курамынан “билдир” формасында кездешери маалым. Ириде, бул маселе боюнча кыргызтаануучулар да өз ойлорун айтышканы маалым (Бутанаев, Молдобаев 1988, 23-24; Молдобаев 1995, 115), Бир негиздүү этнонимдик параллелдердин келип чыгышы кокусунан пайда боло бербешти ырас. Хакастардын тарыхый фольклору белтирлерди (хака. пилтир) 1703-ж. Жунгарияга күч менен көчүрүлгөн кыргыздардын ата-журтуна кайтып келгендердин урпактары катары баяндайт (Бутанаев 1990, 48). “Кыргыз жериндеги” Алтыр улусуна кирген Белтир аймагы орус жазма булактарында 1635-ж. белгилүү жана бул уруу “ак пилтир” жана “кара пилтир” деген топторго бөлүнүшкөн (Бутанаев 1994, 14). Белтирлер өз алдынча уруулук топ катары XVII к. белгилүү (Долгих 1960, 622). Фактылар билдир ≈ пилтир ≈ былтырды этноними кыргыздарда бери болгондо XIV к. белгилүү болгондугун чагылдырат. Маселен, учурда хакас-сагайлардын курамына сиңип кеткен “пилтир” этноними бурят-монгол (калмак) тилдеринде “аралаш”, “бир өңчөй эмес”, “жуурулушкан” деген маанилерди туюнтат. Убакыттын өтүшү менен “пилтир” деген термин этностук аталыш (экзоэтноним) катары калыптанган (Бутанаев 1990, 48). Азыркы учурда тувалар хакастарды “белдир” деп аташары маалым. Ал эми “белтир” - хакас, алтайлыктарда дарыянын, суулардын, коксулардын биригип кошулган жерлерин да туюнтары белгилүү (Баскаков 1966, 107). Демек, этностук аталыш энесай доорундагы кыргыз тилинде “бир нече уруктан, элден түптөлгөн уруу, урук”, “теги аралаш, жуурулушкан” деген маанини туюнткан деген тыянакка келүүгө болот. Маселен, кармыш - баргы, дөөлөс жана кыпчак урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1960, 118). Этностук аталыштар байыркы түрк тилдеринде “аралаш”, “курама эл”, “калк” маанилерин туюнтат (Жанузаков 1982, 149). Ал эми түркмөн тилинде “кармыш” - аралаш, конгломерат, теги түрдүү дегенди билдирет (Атаниязов 1988, 44). Этнонимдердин параллелдери түркмөн, казак, лакай, коңураттардын курамдарында бар (Кузеев 1974, 46; Шаниязов 1974, 147; Кармышева 1976, 233). Айрым иликтөөчүлөр кармыштардын тегин Дешт и-Кыпчак урууларынын этникалык чөйрөсү менен байланышта карап келишери маалым (Шаниязов 1974, 147).

Кыргыздын жору (адигине) уруусунун курамында каракунас аттуу уруу бар (Абрамзон 1960, 117). **Qarakunas** - байыркы түрк доорунда адамдын энчилүү атын түшүндүргөн (ДТС, 425). Рашид ад-Диндин “Тарыхтар жыйнагында” монголдордун сулдуз уруусунун курамындагы урук катары эскерилет (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І. -С.175). С.М.Абрамзон этнонимди канаттуу кушка байланыштуу келип чыккандыгын жазат (Абрамзон 1946, 130). Каракунас - буту менен мойну узун, илегилек сыяктуу келгин куш (КГТС, 595). Бул этноним Фергана өрөөнүн байырлашкан түрктөрдүн (учурда бул этнографиялык топтордун кыргыз, өзбек ж.б. курамдарына жуурулушу процесси жүрүүдө) курамдарында бар экендиги такталган. Ушул эле сөз менен XIII-XVII кк. Мавераннахр чагатайларынын лакап аты белгилүү болгон. Мындан сырткары, XV к. моголдор

(Моголстандыктар) теги аралашкан адамдарды “караунас ≈ карагунас” деп атачу (Губаева 1983, 71). С.Атаниязов түркмөндөрдөгү “гарнас” этнонимин “аралаш”, конгломерат” маанисинде чечмелейт (Атаниязов 1988, 47). Мындай маанидеги этностук аталыштар түрк-монгол элдеринде кенен тарагандыгы, негизинен “биримдик”, “топ”, “жыйын” маанилерин туюнткан деген тыянакка келүүгө болот.

Айрым изилдөөчүлөр фуюй кыргыздарындагы “чигдыр” этнонимин XVII к. Мөңү-Суг (Минуса) ойдуңундагы “Шик” улусу менен байланыштырышат (Быконя Г.Ф. Заселение русскими Приенисейского края в XVIII в. Новосибирск, 1981. –С.48-52). Мындан сырткары, кыргыздын ичиндеги саяк уруусунда шыкмамат аттуу ири уруктар тобунун аталышы белгилүү (Абрамзон 1960, 124). Хакас этнографы В.Я.Бутанаев хакас-сагайлардын курамындагы “ичеге” сөөгүнүн (уругунун) аталышынын байыркы чиктердин энчилүү аты менен үндөш экендигине токтолот (Бутанаев 1994, 14). Бул уруктун өкүлдөрү өздөрүн топон суу каптаган мезгилден тарта жашашарын, өз атын Тува тараптан алып келишкендигин айтышат. Фольклордун маалыматтары уруктун байыркы чиктер менен байланышы бар дегенди төгүндөбөйт (Бутанаев 1994, 14).

Чындыгында эле, “чик” же “чиг” байыркы рун жазуу эстеликтеринде эл аты катары баяндалат. Чиктердин болжолдуу турган аймагына Энесайдын жогорку агымына жамаатташ жерлер жана азыркы Туванын айрым аймактары кирген. Бүгүнкү Тува жана ага чектеш жерлер IX к. биринчи жарымынан тартып кыргыздар үчүн эң маанилүү согуштук-стратегиялык аймакка айлана баштаган. Айрым изилдөөчүлөр кыргыздар IX к. чейин эле Танну-Олага танапташ жайгашышкан деген илимий негиздүү пикирлерин айтып келишкен (Петров 1963, 13). Танну-Ола кыргыз кагандарынын ордолору жайгашкан ыңгайлуу аймак болгон. Туванын түштүгүнөн орун алган Танну-Оладан кыргыздар Борбордук Азиянын кенен мейкиндиктерине түз чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Могилян каганга (Билге-каган 716-734-жж.) багышталып тургузулган эстеликте: “Менин жашым жыйырма алтыга толгондо чик эли кыргыздар менен бирге мага жоо болушту” - деген маалыматтар бар (Караев 1994, 31). Бул маалыматтан чиктер өз алдынча эл (уруулук топ, бирикме) экендигин байкоого болот. Өз мезгилинде чиктер азыркы Түндүк-Батыш Монголиянын аймактарын мекендешкен. Уйгур каганы Моюнчурга багышталып тургузулган эстеликте (745-759 жж) төмөндөгүдөй маалымат айтылат: “Ал кыргыздарга чабармандарын (карлук ханы) жөнөтүп, чиктерди да көтөрүлүшкө үндөдү...” Бул окуя 751-ж. болуп өткөн. Уйгур каганы Моюнчур кол курап, чиктерге кол салып, жардамга келген кыргыз атчан аскерлерин сүрүп салды. Кара Иртыштын түштүк тарабындагы карлуктар талкаланган эле (Караев 1994, 32).

Орто кылымдардагы чиктер түрк тилдеринин бир бутагында сүйлөшкөнү анык. Махмуд Кашгари: “...кыргыз, кыпчак, огуз, тухси, ягма, игрек, чарук жана чигил тилдери - таза түрк тилдери” - деп жазат (М.Кашгари. Т.І. -С. 66). Чигил, Хифчак, Кима, Хиргиз ж.б. “Худуд ал-аламда (“Аалам чектери”) өз алдынча мамлекеттер катары баяндалат (Караев 1994, 41-42).

Кыргыздар бүгүнкү саха-якуттардын ата-бабалары менен орто кылымдардын эрте мезгилдеринен байланышта болуп келишкен. Якуттардын орто кылымдардагы кыргыздардын кошунасы болгон курыкандар менен этнографиялык байланышы, уйгурлар менен алакалары шамандардын “кара далы тогуз уйгур” же “тогуз кара далы уйгур кыздары” деген дубаларында чагылдырылат. Саха-якуттардын болмуштуу ата-бабалары болгон Омогой жана Эллей кыргыз уруусунан чыккан качкындар катары баяндалат (Чороев 1995, 95). Курыкандардын Байкал тараптан Ленанын төмөнкү агымдарына карай журт которуусу илимде алгылыктуу иликтенген (караңыз: Ксенофонов 1993, Т.І, II; Чороев 1995, 90-103). Якуттардын ата-бабаларын Байкалга көчүп келе баштаган монгол тилдүү уруулар сүрүп чыгарган.

Алакчындар түштүк-батыш тараптан кыргыздар, чыгыш тарабынан курыкан уруулары менен чектешкен. Якуттардын олонхосунда Аан Алахчын аттуу жердин мифологиялык кожоюну жөнүндө уламыштар баяндалат (Бекмух аялдын атынан калган) жерге (азыркы Якутск шаары) келип жашап калышат (Березкин 1987, 18; Молдобаев 1995, 131-132).

1937-ж. Якутскиде С.И.Боло Д.Н.Никифоров аттуу жергиликтүү кишинин оозунан «кыргыз уруусу» («Кыргыз ому») деген санжыра жазып алган: «Омогой Баая» жана Элтой Боотурлар башкарган мезгилде түштүктөгү өлкөдөн «**кыргыз уруусу**» жылкы жана ири мүйүздүү малдар менен көчүп келишет. «**Кыргыз**» уруусунун бул өлкөдөгү саны анчалык көп эмес эле. Эгер кимдир бирөө көз жумса, жылкынын ич майы менен сөөктү майлашып, атайын оюп жасалган жыгач табытка салышчу. Токой ичинде жыйналышып, түлөө өткөрүү учурунда атайын даярдалган тамакты жешчу. Андан соң, маркумду тирүү мезгилиндеги өз байлыгы менен ошол жерде өрттөп салышчу. Алар бул салтты «сөөк коюлду» деп аташат (Исторические предания и рассказы якутов.

Ч.И, 1960, 94; Молдобаев 1995, 132). Болжолу, бул сөөк коюу салтынын байыркы кыргыздар менен түз байланышы бар сыяктанат.

«**Кыргыз уруусу**» жөнүндө санжыралар Көбөй жана Якутиянын башка аймактарынан да учуратууга болот: «Кыргызтаах уругу Вилпойдан ооп келишти. Алар өздөрүн **кыргыз-якуттарбыз**, тегибиз Кыргыздай уругунанбыз деп билдиришти...» Санжыра Кобяйда жашаган «**кыргыз**» уругу жөнүндөгү маалыматы менен баалуу. Экинчиден, санжыра кыргыз жана Кыргыздай этнонимдерин салыштыруу аркылуу да кызыгууну жаратат. Н.А.Аристов өз учурунда «кыргыздай» терминин «кыргыз» этнониминин якут-бурятча аталышы катары караган (Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз//Мифология народов Якутии, 1980, 65; Молдобаев 1995, 132).

Соңку белгилүү иликтөөлөр «кыргыз» атынын Түштүк Сибирь (Саян-Алтай) аймактарында бери болгондо б.з. V-VI кк. маалым экендигин аныктайт. Саян-Алтайда жана анда жашаган элдердин курамында «кыргыз» аты («**хыргыз**», «**кыргыз**», «**кыргыз**», «**кыргут**» формаларында) топонимиялык, этнонимиялык аталыштарда кенен чагылдырылган. Алтайлыктар, хакастар жана тувалардын (карагас, шорлорду кошо эсептегенде) тарыхый фольклорунда, элдик уламыштарында кыргыздар жогоруда эскерилген аймактардын түпкү эли экендиги баяндалат. Муну «кыргыз» атына байланышкан, көп кездешкен жер-суу, уруу-урук, адам-аттары, уламыштар, жомоктор, аталган элдердин философиялык-диний көз караштары ж.б. айгинелей алары ырас.

Минуса (хак. Мөңү-Суг) ойдуңунун жана ага жамаатташ аймактарда мекендеген хакастар (өздөрүн «тадар» деп аташат) энесайлык кыргыздардын урпактары экендиги анык. 1703-ж. энесайлык кыргыздар Жунгарияга күч менен көчүрүлгөндөн соң, Энесай чөлкөмүндөгү кыргыз этносунун негизине монгол жапырыгынан кийинки экинчи ирет катуу сокку урулган эле. Бирок, «кыргыз» этнокомпонентинин бул аймактагы басымдуу ролу бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө.

Ал эми «кыргыз» жана «хакас» этноними жана анын мааниси жөнүндө олуттуу маселе илим чөйрөсүндө эбактан эле талаш-тартыш болуп келгени маалым (Аристов 1884, вып. III, IV; Бартольд 1963, т. II, ч. II; Бернштам 1955, № 2, 16-26; 1956, № 4, 118-125; Радлов 1989, 348-355; Абрамзон 1990, 3-81; Киселев 1951, 118-245; Евтюхова 1984, 60-67; История Тувы, т. I, 1964, 145-150; Яхонтов 1970, 100-12; 1992, 63-69; Кызласов 1968, № 4, 88-97; Караев 1970, № 4, 255-259; Потапов 1957, 278; Сердобов 1970, 53-58; Петров 1961, 17; Баскаков 1964, № 2, 92-93; Худяков 1982, 1980, 1986; Бутанаев 1988, 66-77; 1990, 16-19; Молдобаев 1988, 90-113; Караев, Кожобеков 1989, 81-89; Чороев 1995, 71-81; Кляшторный 1992, 59-61; Кызласов 1992, 69-75; Бутанаев, Худяков 2000, 7-40; Каратаев 2003; Каратаев, Эралиев 2005 ж.б.). Теңиртоо жана Саян-Алтай тоо кыркаларын байырлаган элдердин бири-бири менен болгон этностук-маданий байланыштарын иликтөөчүлөр 200 жылдан ашуун убакыттан бери козгоп келе жатышат. Ырас, орто кылымдарда аталган аймактарда «кыргыз» деген жалпы этноним менен аталган этносаясий бирикмелер болгондугу белгилүү (Бутанаев, Молдобаев 1988, 11-12). «Тадар» жана «хакас» терминдери жана алардын келип чыгышы жөнүндө негиздүү булактар менен жыйынтыкталган иликтөөлөр белгилүү (Бутанаев, Худяков 2000, 18-40). Хакастар учурда айрым өзгөчөлүктөрү бар төрт топко бөлүнөт: качиндер (хааш, сагай, кызыл, койбал). Бүгүнкү Минусин ойдуңу XVII-XVIII кк. «Кыргыз өлкөсү», «Кыргыз жергеси» деп аталып келгенин жазма булактар кенен чагылдырат (Бутанаев, Каратаев 1999, 99-106).

Кыргыздардын жана хакастардын тарыхый-этникалык, маданий байланыштарынын хронологиясын болжол менен V к. орто ченинен (кыргыздардын Минуса, Тува ойдуңуна журт которгон мезгили) XVIII к. баш чендерине (1708-ж.) чейинки мезгилди кароого болот. Бир катар тарыхый булактардагы, илимий адабияттардагы маалыматарга таянып, кыргыз-хакас этникалык алакаларынын тамыры терең, алар энесайлык кыргыздардын негизги бөлүгүнүн Теңиртоого жана ага чектешкен аймактарга журт которгон мезгилине чейин бирдиктүү тарыхый кыртышка ээ болгондугун байкоого болот.

Бүгүнкү хакастардын этникалык жүзүнүн калыптанышына самодий, кет тилдүү элементтер да катышкан. Бирок, сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезисинде башкы ролду ойногондуктан, хакастардын байыркы Энесай кыргыздары менен азыркы теңиртоолук кыргыздардын ортосундагы байланышын тактоодо Манчжуриядагы фу-ю (фуюй) кыргыздарынын тобу, сары уйгурлар жана лобнорлуктар (лоптуктар) сыяктуу эле бириктирүүчү жагдайлардан болуп кызмат аткаруусу мүмкүн. Энесай кыргыздарынын хакастардын этногенезисинде негизги орунда турарын хакастардын элдик санжыралары да ырастайт: «Тарыхый фольклордун маалыматтары боюнча хакастар теги кыргыз Пүрүстөн, экинчи бир варианттарында тогуз миң сандуу хоорайлар

(хакастар) тогуз бир туутан кыргыздан тарагандыгы баяндалат» (Бутанаев 1989, 66-69). Бул маалыматтар Юань династиясынын жылбаяндарында да чагылдырылат. Энесайлык кыргыздардын монголдордун ич ара согуштарына, андан соңку Жунгар (ойрот) мамлекетинин түзүлүшүнө жигердүү катышышканы, алардын башкы ролу негиздүү тарыхый булактарга таянып иликтенген (Петров 1961, 20-38; Бейшеналиев 1989, 7-9; Бутанаев, Худяков 2000, 145-190).

Хакастардын курамындагы «хыргыс» сөөгү (уруусу) азыр да эң көрүнүктүү, тектүү уруу катары маалым. «Хыргыс» этноними хакастардын ири урууларынын дээрлигинен кездешери байкалган. Эгерде, хакастарда жалпысынан 1200 фамилия белгилүү болсо, «хыргыс» сөөгү алардын 5 пайызын түзгөн (Бутанаев, Молдобаев 1988; Бутанаев 1990, 14). Мисалы, XVII-XVIII кк. азыркы Хакас-Минуса ойдуңунун калкы негизинен социалдык эки чоң топко бөлүнгөндүгү белгилүү. Кашка сөөктөр (ак сөөк уруу, эл) катмарына кыргыздар, кара сөөк (боз сөөктөр, тексиз уруулар) катмарына кыргыздарга салык төлөгөн көз каранды уруулар, этнографиялык топтор - кыштымдар кирген (Бутанаев 1995, 22). Нили дарыясынын өрөөнүндө «кыргыс» сөөгүнүн колдоочусу катары эсептелген «Иней тас» деген чулу таштар болгон. Бул уруктун өкүлдөрү жыл сайын, июнь айы келген мезгилде бул жерге атап түлөө өткөрүшүп, сыйынышчу. Уламыштар «Иней тасты» кыргыздардын ташка айланып калган түпкү энеси катары баяндайт. «**Хыр хыс**» – ак буурул чачы бар кызды аныктайт (Бутанаев 1994, 5). Хакастар жана кыргыздар Энесай кыргыздарынын өтө бай руханий маданиятынын мураскорлору экендигин В.В.Радлов да өз учурунда белгилеген: «Этностун мындай үстөмдүк абалын түрк тилдүү элдердин ичинен эки элден: абакандык жана минусиндик татарлардан (хакастардан) жана кара кыргыздардан гана көрө алдым» (Радлов В.В. Предисловие//Манас. Героический эпос кыргызского народа. 1989, 69). Чындыгында эле, аталган элдердин оозеки поэтикалык чыгармачылыгында сюжети жана аталышы бирдей чыгармалар бар. Мисалы, кыргыз фольклорчусу Т.Абдракунов «Ак Мактым» жомогу менен хакастардын «Абахай-Пахта» тарыхый чыгармасы аталышы жана мазмуну жагынан жалпы экендигин өз иликтөөлөрүндө далилдеген (Абдракунов 1983, 5). «**Хыргыс**» сөөгү (уруу) хакастардын ири уруктарынын дээрлик бардыгынан кездешет.

Бүгүнкү хакас-качиндердеги, хакас-тубиндердеги «хыргыс» уруусу төмөндөгүдөй уруулук ажырымга бөлүнөт:

- а) ах хыргыс – түрдүү фамилиялардын курамына кирет;
- б) хара хыргыс – Огуржиндер фамилиясы;
- в) көк хыргыс – Чабыновдор, Сарлиндер фамилиясы;
- г) хасха-хыргыс – Баклановдор фамилиясы;
- д) сарыг хыргыс – Созыевдер фамилиясы;
- е) малчан хыргыс – Чарковдор фамилиясы;
- ж) туба хыргыс – Бочегуров, Чарковдор фамилиясы;
- з) ойрот хыргыс – Баиновдор, Картиндер фамилиясы;
- и) чода хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- к) хырым хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- л) паратан хыргыс – Аткиндер фамилиясы;
- м) талчаң хыргыс – Нанахтаевдор фамилиясы;
- н) чарба хыргыс – Аешиндер фамилиясы;
- о) алгай хыргыс – Аршановдор фамилиясы;
- п) том хыргыс – Созыевдер фамилиясы;
- р) пилтир хыргыс – Рудаковдор фамилиясы ж.б.

Хакас энтамгалары, анын калктын коомдук-экономикалык мамилелердеги ордуна профессор В.В.Бутанаев өз иликтөөлөрүндө кайрылып жүрөт (Бутанаев 1980, 100-104). Уруулук энтамгалардагы параллелдүүлүктөр да этникалык жалпылыкты аныктарында шек жок. Төмөндө хакастардагы «хыргыс» сөөктөрү менен кыргыз урууларынын (уруктарынын) энтамгаларындагы этногенетикалык жалпылыктар берилди:

Хакастар Хырым хыргыс		Кыргыздар Азык тамга
Алгай хыргыс		Кашка тамга (саруу)
Ах хыргыс		Ача тамга (баарын)
Паратан хыргыс		Моңолдор
Ойрот хыргыс		Балта тамга (сары багыш)
Ак хыргыс		Мундуз
Кур хыргыс		Кудайлат (басыз)
Хыргыс		Бай күчүк (азык)
Ак хыргыс		Кушчу тамга
Хара хыргыс		Жагалмай тамга (мунгуш)
Көк хыргыс		Солто (ай тамга)
Пилтир хыргыс		Төгөрөк тамга (баарын)
Ак хыргыс		Кара саадак (кесек)
Кыргыс		Кайчы тамга (чекир саяк)

Хакастардын тарыхый уламыштары жана болмуштарында кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болушкандыгы баяндалат. Ал мамлекет «**Хыргыс-хан**» деп аталган жана анын башкаруучусунун Энесай өрөөнүндө (Оглахты тоосу), Абакан өрөөнүнө (Уй таг) жакын жерде өргөөсү болуптур. Ошол учурдагы кыргыздар мал чарбачылыгы жана жер иштетүүчүлүк менен кесиптенишкен (Бутанаев, Бутанаева 2001, 28). Бул маселеде Ю.С.Худяковдун монографиялык кенен изилдөөсү илим чөйрөсүндө маалым (караңыз: Худяков 1995, 185).

Топонимиялык аталыштар да тарыхый даректүү маанилүү маалымат боло алары ырас. Мисалы, орто кылымдарда кыргыздар иштеткен эгин талаалары - «хыргыс тарлактары», «кыргыз тегирмен-дери» деп аталат. Кыргыздар балыкты «суг хурты» (кыргыз тилинде - суу курту) деп, иренжиш жешчү эмес. Бул жерде талаа маданиятын алып жүргөн көчмөндөрдүн аңчылык жана балыкчылыкты кесип туткан токой элдеринен кескин айрымасы турат. Ошол балыктан (суу хурты) арылуу максатында курулган суу арыктары бүгүнкү күнү да «хыргыс кообы» деп аталып келет. Кыргыздар темир кенин иштеткен жерлер - «хыргыс узанган чир», атайын кыналып салынган таш

жол – «хыргыс чолы», жез тыйындар - «хыргыс ахчазы» ж.б. деп аталып келет (Бутанаев, Бутанаева 2001, 28). Мындан сырткары, хакастарда «хыргыстын хыргычы» - «кыргыз эрдиги» деген сөз айтылары маалым.

Ал эми монгол тилдүү элдерде «хыргыс» сөзү «**каардуу**», «**жаалдуу**» деген маанини билдирет (Бутанаев 1989, 69). Жогорудагы фактыларга XIX к. белгилүү хакас окумуштуусу, профессор Н.Ф.Катановдун: «Менин бабаларым чыккан сагай уруусу кара кыргыз аттуу түрк элинин урпактары болот» - деп жазганын мисал катары келтирүүгө болот (Молдобаев 1995, 116).

Төмөндө Минуса (Мөңи-Суг) ойдуңундагы кыргыздарга таандык жер-суу аттары боюнча маалыматтар берилет (кыргыздар калтырган жер-суу аттары В.Я.Бутанаевдин (Топонимический словарь Хакаско-Минусинского края. -Абакан, 1995. - С.189-192) эмгегинен иргелип алынды:

- Хыргыс-Хакасиянын Орусиянын баскынына чейинки аталышы;
- Хыргыс аргылары – Уйбат жана Бидна дарыяларына улап казылган байыркы кыргыз каналдары;
- Хыргыс аргычагы -Аскиз аймагындагы Ары-Таг тоосунун жанындагы байыркы суу аккан кыргыз арыгы;
- Хыргыс ахчалыг хыр - (кыргыз тыйындары табылган дөбөлөр). Ак Июс дарыясына жакын жердеги жез тыйындар табылган дөбөлөр;
- Хыргыс көдреси (Кыргыз сазы) - тарыхый фольклордун маалымат-тарында Ус дарыясына жамаатташ аталган аймактарда кыргыздар мекендешкен. Кыргыздар түштүккө ооп кеткенден соң, ал жерден кыргыз жылкыларынын кишигендери бүгүнкү күнгө чейин утулуп турат имиш;
- Хыргыс көшкөн хол - (кыргыздар көчүп өткөн бел, ашуу) - Мрасу дарыясынан Кобырза деп аталган дарыянын чатына чейинки тоонун бели. Санжыралык маалыматтар боюнча 1703-ж. Жунгарияга кыргыздар жогоруда аталган бел аркылуу зордоп көчүрүлгөн;
- Хыргыс көлү (Кыргыз-Көл) - Чулум дарыясына жакын жайгашкан көл. Минусадан келген кыргыздар аталган көлдүн жанында жашаган кыштымдардан салык жыйнашчу;
- Хыргыс Кообы (Кыргыз-Арык) - Бейка дарыясына туташ салынган байыркы кыргыз арыктары;
- Хыргыс орамнары (Кыргыз көчөлөрү) - Табат, Кара Июс дарыяларынын ойдуңуна орто кылымдардагы кыргыздар тарабынан салынган дөбө жана аң түрүндөгү атайын курулган коргонуу чектери (фортификациялык курулуштар);
- Хыргыс Пили (Кыргыз-Бел) - Божие дарыясына чукул орун алган ашуу;
- Хыргыс-Суг (Кыргыз-Суу): 1.Кичи Абакан дарыясынын куймасы. Бул суу Она дарыясынан агып чыгат. Бул жерде аң уулаган хакастарды алтайлыктар азыр да кыргыздар деп аташары маалым (Бутанаев 1995, 190); 2. Энесайдын сол куймасы Кыргыз-Суг деп аталат; 3. Хол дарыясынын оң куймасы;
- Хыргыс сөөктери (“Кыргыз бейиттери”) - кыргыздар калтырган көрүстөн-эстеликтер окумуштуулардын далилдөөлөрүндө Хакас-Минуса ойдуңунун он эки жеринен табылган. Бул эстеликтерди хакастар: “кыргыз жоокерлеринин бейиттери” - деп атап келишери маалым;
- Хыргыс сыххан чол (“Кыргыздар чыккан жол”) - Кобырза дарыясынын жогорку агымындагы Хакасиядан Шорияга ашып өтчү жол (Таштып аймагы);
- Хыргыс сынрады (“Кыргыз көрүстөндөрү”); “кыргыз көрүстөндөрү” деп аталган эстеликтер Минусин ойдуңунда алты ирет эскерилет;
- Хыргыстар аалы (“Кыргыздар айылы”); Бул ат мени Абакан, Ниня дарыяларынын ойдуңунда жайгашкан үч айыл белгилүү;
- Хыргыс тогынган чир (“кыргыз өндүрүшү жайгашкан жер”) – Июс дарыясынын аймагында көп сандаган күл дөбөлөр, көмүр табылган. Тарыхый булактар бул жерде кыргыздар темир иштетишкендигин кабарлайт;
- Хыргыс узанган жер (“Кыргыз устаканалары”) - Тея дарыясынын өрөөнү. Бул жерлерде кыргыздар ири темир кендерин иштетишкен;
- Хыргыз хара суг (Кыргыз булактары) – Көксө дарыясынын өрөөнү;
- Хыргыс чолы (кыргыз жолу). 1. Базин Бейка дарыясына туташ казылган байыркы канал. 2. Камышта дарыясына жакын жердеги байыркы канал. 3. Аскиз дарыясынын оң жээк тарабында казылган байыркы кыргыздардын сугат каналы. Бул канал Харахач тоосуна чейин жеткирилген. XX к. баш чендеринде ушул каналдын нугуна жаңыдан сугат системасы

салынган. Бул сугат каналдын курулушу байыркы кыргыздардан жогорку геодезиялык жана арифметикалык тактыкты, терең табигый илим-билимдин болушун талап кылгандыгы көрүнүп турат;

- Хыргыс Чул (“Кыргыз өзөндөрү”); Минусин ойдуңунда жогорудагыдай аталыш менен алты өзөн белгилүү;
- Хырхыс чазы (“Кыргыз талаасы”); 1. Абакан дарыясы аркылуу Тея жана Аскиз дарыяларынын куймаларына чейинки аймактын аталышы; 2. Божие көлүнүн айланасындагы түздүктүн аталышы;
- Хыргыс чурты (Кыргыз журту); 1. Рейнгол көлүнүн жанындагы жердин аталышы; 2. Уйбат дарыясынан Капчалыга чейинки жердин аталышы ж.б.

Кыргыздардын жана тувалардын этностук жана маданий байланыштары эрте орто кылымдар мезгилине таандык. Тыва (Тува ≈ туба) этноними да этногенетикалык терең алакаларды чагылдырат. Этнонимдин «тума», «тумат» формаларындагы аталыштары бар. Туматтар теги жагынан кыргыздарга жакын болушкан (Сердобов 1971, 120-121). Туванын жана Түндүк-Батыш Монголиянын аймактарында бул регионго мүнөздүү эмес таш курчалган көрүстөндөргө өрттөп көмүү салтын Минуса ойдуңунан (Хакасия) көчүп келишкен калкка байланыштырышат. Булар 840-ж. Уйгур каганатын биротоло талкалаган кыргыздар экендигинде талаш жок (Длужневская 1982, 122-123).

Маалыматтар көрүстөн таштардагы, аска беттериндеги жазууларды байыркы кыргыздарга таандык экендигин айгинелейт. Коктулардагы рун сымал жазууларды кыргыздар калтырган, бул жерлерден байыркы түрктөр калтырган эстеликтер илим чөйрөсүндө аныктала элек (Длужневская 1982, 124). Уйгур каганаты талкалангандан соң, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын андан аркы согуштук жеңиштүү басып алууларынын плацдармына айланган. Кыргыз каганынын өз ставкасын Танну-Олага көчүрүүсү бул аймактын аскердик-стратегиялык маанилүүлүгүн тастыктай алары ырас. Кызыктуусу, дал ушул аймакты тувалардын «кыргыз» уруусу эзелтеден мекендери маалым. 917-ж. Борбордук Азиянын чыгыш бөлүгү монгол тилдүү кидандардын (кара кытайлар) ээлигине өтөт. 917-ж. кийин кыргыздар негизинен азыркы Тува жана Минуса ойдуңуна ээлик кылып калышкан (Сердобов 1971, 92-98).

Кара кидан аскерлери кыргыздар менен азыркы Туванын түштүгүндө кагылышкандан соң Имил, Чугучак тарапка ооп кетишкен (История Тувы, 1964, Т.I, 144). Тува XII к. биринчи чейрегине чейин Кыргыз каганатынын курамында кала берген. 1199-ж. кыргыздар наймандар менен кагылышкан. Ошол эле жылы Чынгыз-хандан качкан наймандардын Буюрук-ханы Түштүк-Алтай тараптан **«кыргыздардын ээлиги»** болгон азыркы Тувага кире качкан (История Тувы, 1964. Т.I, 144).

Тувалардын курамында **«кыргыз»** этнонимдеринин учурашы, уруулук энтимгаларынын кыргыздардын уруулук энтимгалары менен жалпылыгы, тувалардагы **«кыргыз»** урууларынын өкүлдөрүнүн көп сандуулугу бул этностун калыптанышындагы кыргыздардын басымдуу ролун көрсөтөт. Жазуу булактары, изилдөөлөр туваларда өз алдынча «кыргыз» деген эки уруулук аталыш бар экендигин чагылдырат. Мындан сырткары, бул этностук аталыштар узак тарыхый убакыттан бери эле белгилүү (Дулов 1951, 60; Дьяконова 1978, 55). Биринчи Кыргыз сумону Салчак кошунунун курамына кирип, Сайзыг-Гол, Эрзин, Нарын дарыяларына туташ жерлерди, ал эми калгандары Танну-Оланын Түштүк аймактарын жердешкен. 1913-ж. бул Кыргыз сумону 1200-1500 адамды түзгөн. Бейге-Хошундун курамына кирген экинчи **Кыргыз сумону** (аймактын монголча аталышы) Саян тоолорун жана анын этектерин мекен кылышкан. Атактуу иликтөөчү Н.Ф.Катанов «Кыргыз уруусунун өкүлдөрүн Чаа Хол, Шаган, Арысу, Элли-Хэм, Чадан, Бош-Хемчик жана Улуг-Хемден да жолуктурган» (Дулов 1951, 60). Соңку мезгилдеги жүргүзүлгөн иликтөөлөрдө тува-кыргыздардын компакттуу жашаган үч жери такталган. Изилдөөчүлөр аларды энесай кыргыздарынын урпактары экендигин белгилешет. Бул маалыматтар төмөндөгүдөй: Терс-Хол (Түштүк-Чыгыш Тува) - 166 түтүн; Эрзин аймагы - 444 түтүн; Улуг-Хем - 721 түтүн, Овюр - 66 түтүн; баары - 1462 түтүн тува-кыргыздар бар (Сердобов 1971, 107). Жайгашуунун мүнөзү чагылдыргандай, келгин кыргыздар аскер күчү менен ыңгайлуу жерлерди ээлешкендигин бүгүн да байкоого болот. Кыргыздардын айрым бөлүгү башка уруулар менен да жуурулушкан. Буга, болжолу уйгур тектүү болгон «кыргыз-ондор» уругун мисал катары келтирүүгө болот (Сердобов 1971, 107). Түштүк-Чыгыш Туванын калкынын тең жарымын «кыргыз» уруусунун өкүлдөрү түзгөн. Көчмөн чарбалuu кыргыздар 1923-ж. административдик реформага чейин өз алдынча сумонду (Салчак кошуну) түзүшкөн. Жандыктан кара мал, топоз, эчки, кой, жылкы өстүрүшкөн.

Кыргыздар башка этностук топторго (урууларга) салыштырмалуу оокаттуу, бай жашашкан. Тилдери дээрлик монголдошуп, тувача түшүнбөй калышкан (Вайнштейн 1954, 164-165).

Байыркы кыргыздардын сөөктү өрттөп көмүү салты Сүт-Хол аймагында жашаган «ондар-кыргыз» уруусунун өкүлдөрүнүн эстериңде сакталып калган. Бул уруунун өкүлдөрү кайсыл бир өткөн мезгилдерде сөөктү өрттөп көмүшкөндүгүн эскеришкен (Потапов 1966, 12). Ал эми Эрзиндик тува-кыргыздардын сыйынган тоосу Хайырахан деп аталчу (Дьяконова 1978, 56).

Этногенетикалык жалпылыкты уруулук энтамга параллелдери да аныктайт. Эң кызыктуусу, башкыр-кыргыз, хакас-кыргыз, тува-кыргыздардын энтамгаларына кытай булактарында эскерилген кыргыздардын энтамгасы жана бүгүнкү кыргыздардын уруулук энтамгалары менен толук дал келет. Тува-кыргыздарынын энтамга белгилери:

Азык тамга

кыргыз (тува)

Козугуна (азык)

кыргыз (тува)

Жалпысынан, «кыргыз» этнониминин (топониминин) таралуу ареалын, кыргыздардын түрк-монгол тилдүү башка элдердин этногенезине тийгизген таасири, анын эбегейсиз зор ареалга таралуусу иликтенди. Тарыхый булактар, фольклордун маалыматтары менен катар энтамга белгилеринин, топонимиялык ж.б. булактардын маанилүүлүгү аныкталды. Колдо бар маалыматтардын дээрлиги «кыргыз» этнокомпоненттеринин тектеш түрк жана монгол тилдүү элдердин этностук тарыхына, маданиятына кыргыздардын тийгизген түз таасирин чагылдырат.

Бап II. Кыргыздардын этностук курамынын (эл катары) калыптануусунун эволюциясы

2.1. Кыргыздардын этностук курамынын байыркы катмары (б.з.ч. III к. - б.з. X к. чейинки мезгил)

Кыргыздардын этностук курамы Саян-Алтай (Түштүк Сибирь), Монголия, Чыгыш Түркстан, Орто Азия, Тибет жана аларга жамаатташ аймактарды эзелтеден мекендеп келген байыркы уруулар, элдер менен байыртадан алакалаш болуп келүүдө. Бул олуттуу маселе В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Ө.К.Караев, С.М.Абрамзон, В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков, Т.К.Чороев, И.Б.Молдобаев, Д.Г.Савинов ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө чагылдырылып жүрөт. Кыргыздардын этностук калыптануусу эл аралык, республикалык деңгээлдеги симпозиумдарда, илимий жыйындарда талкууланып келүүдө, ошол эле учурда 1956, 1994, 2003-жж. өткөн илимий симпозиумдарда да бир катар маселелерге көңүл бурулду. Анда этностук тарых, этногенез маселелери менен катар, кыргыздардын материалдык, руханий маданияттарынын ургаалдуу проблемалары көтөрүлгөн. Эмгекте кыргыз элинин эволюциялык калыптануусунун негизги этаптары жана эң байыркы этностордун бири болгон кыргыздардын курамына кирген этностук компоненттер, алардын кыскача тарыхы, лингвистикалык аныктамасы, таралуу ареалы, башка түрк-монгол элдеринин курамындагы параллелдери, кыргыз этносунун курамына кирген болжолдуу мезгилдери сыпатталды. Бүгүнкү кыргыздардын курамынан байыркы доорлорго (ээлери хунну, көөнө кыргыз (түрк) доорлору, б.з.ч. III к. - б.з. X к. чейин) таандык кыргыз, огуз, кыпчак, түнгүс-манжур, угро-фин ж.б. этнокомпоненттерин байкоого болот. Жогоруда аталган этнокомпоненттердин кыргыз этносунун курамына кирген мезгилдери узак тарыхый доорлорду кучагына камтыйт. Төмөндөгү кыргыз урууларынын (уруктарынын) айрымдарынын тегине жүргүзүлгөн иликтөөлөрдөн элибиздин байыркы тектүү эл экендигинен сырткары, анын көөнө маданиятын, байыркы диний түшүнүктөрүн (тотемизм, шаманизм ж.б.), чарбалык укладдарын, мамлекеттик-саясий жана административдик курулушун, мамлекеттик-коомдук титулатурасын, аскердик-саясий өнүгүүсүн, кыргыз урууларынын Евразия мейкиндигиндеги миграциясынын, кошуна жана башка мамлекеттер менен болгон өз ара дипломатиялык-саясий алакаларын ж.б. көрүүгө болот. Бул маалыматтар даректүү тарыхый жазма булактарга, орто кылымдардагы авторлордун эмгектерине, илимий иликтөөлөргө, оозеки чыгармалардын, элдик санжыранын маалыматтарына, кыргыздардын мифологиялык түшүнүктөрүнө, элдик илим-билимдердин каражаттарына таянылып иликтенди. Иликтөөлөрүбүздө көпчүлүк кыргыз урууларынын теги Евразиянын, өзгөчө Түштүк Сибирдин (Саян-Алтай, Монголия жана ага жамаатташ аймактар), Батыш Кытайдын, Борбордук Азиянын (Орто Азия) ж.б. этностук-маданий чөйрөсү менен тамырлаш экендиги такталды. Алар төмөнкүлөр: буйла бөрү (бөрү), азык, ачы (багыш, мундуз), ай тамга (саруу), адигине, акман (мундуз), ак үйлүү мундуз (мундуз), аюу (ават, бөрү, чекир саяк), ават, алет (солто), алагыр (моңолдор), абакан (мундуз), алакчын (саруу), атан (багыш), буурахан (жоо кесек), бай төбөт (кытай), баянды (жедигер), байтерек (сары багыш), баргы, басыз, бука (каңды), байсу (саруу), бууралар (дөөлөс), бөгөжү (кытай), бөрү, билдир (бугу), багачы (мунгуш), бечен (чоң багыш), баят (тейит), барак (жору, саяк), багыш, балыкчы (кытай, саруу), бычман (азык), бакшылар (мунгуш), бугу, гөклөң (тейит), түктүү курт, кызыл курт (дөөлөс, саруу), жети уруу (саруу), жоокесек, жедегер, жетиген, желдең (баргы, бугу), кайдуулат (саяк), карды (кушчу), карга (моңолдор, саяк), калча (баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит), кудайлат (басыз), кашка (басыз, сары багыш, тейит), каман (басыз, солто), кара усун (кесек), сары усун (кесек), каңды, куу сөөк (моңолдор), кыпчак, тейит, мангыт (мунгуш), он ок (кушчу), отуз уул, оргу, солто, соколок (мунгуш), сары багыш, сарттар, мунгуш, тубай (саруу), тата (солто), татар (мунгуш), туума тукум (найман), төрдөш (кытай), тогуз (багыш), уранхайлар (тынымсейит), үч ок (басыз), чот (ават), черик ж.б.

Кыргыздардын эл болуп калыптануусунун эволюциялык этаптарын жана анын курамына кирген этностук компоненттерди үч катмарга бөлүп алууга болот:

- 1. Б.з.ч. III – б.з. X кк. Байыркы катмар**
- 2. XI – XVI кк. Орто катмар**
- 3. XVII – XIX кк. Соңку катмар.**

Кыргыздардын эл болуп калыптануусунун байыркы катмарын болжолдуу эки этапка бөлүп алууга болот:

1. Б.з.ч. III - б.з. V кк. - кыргыздардын Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай, Ички Азия), Теңиртоо жана ага жамаатташ жерлерде байырлаган мезгилинде, кыргыздарга Минуса ойдуңуна жана ага чектеш аймактарга журт которгонго чейин келип кирген этнокомпоненттер төмөнкүлөр: төрдөш (кытай), канды (канглы), отуз уул, жетиген, кайдуулат, бугу, калча (баргы, жору, кара багыш, тейит), кара усун (кесек), сары усун (кесек), кыпчак, бөрү, төөлөс, мундуз, бука (каңды). ж.б.

2. Б.з. VI-X кк: кыргыздардын Минуса ойдуңуна жана ага чектеш аймактарга хуннулардын, айрым маалыматтар боюнча (б.з. V к.) жуан-жуандардын (аварлардын) кысымы астында журт которушуп байырлаган мезгили, IX к. орто чендеринде (840-ж.) Борбордук Азиянын мейкиндиктерине чыккандан соңку кирген этнокомпоненттер: адыгине, буйла бөрү (бөрү), азык, ачы (багыш, мундуз), ай тамга (саруу), акман (мундуз), ак үйлүү мундуз (мундуз), аюу (ават, бөрү, чекир саяк), ават, алет (солто), алагыр (моңолдор), абакан (мундуз), алакчын (саруу), атан (багыш), буура хан (жоо кесек), бай төбөт (кытай), баянды (жедигер), бай терек (сары багыш), баргы, басыз, бука (каңды), байсу (саруу), бууралар (дөөлөс), бөгөжү (кытай), бөрү, билдир (бугу), багачы (мунгуш), бечен (чоң багыш), баят (тейит), барак (жору, саяк), багыш, балыкчы (кытай, саруу), бычман (азык), бакшылар (мунгуш), бугу, гөклең (тейит), түктүү курт, кызыл курт (дөөлөс, саруу), жети уруу (саруу), жоокесек, жедегер, жетиген, желдең (баргы, бугу), кайдуулат (саяк), карды (кушчу), карга (моңолдор, саяк), калча (баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит) ж.б.

а) Б.з. VI-X кк. чектеринде кыргыздардын курамына Борбордук Азиядагы **тунгус-манжур, самодий** тилдүү элдерден (уруулардан) келип кирген этнокомпоненттерге болжолдуу түрдө төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: мангыт (мунгуш), билдир (бугу), алагыр (моңолдор), ботугур (саруу), тубай (саруу), бөгөжү (кытай), желдең (бугу), төбөй, эштек ж.б.

б) Уйгур-огуз этнокомпоненттери (болжол менен б.з. V-X кк.): геклең (тейит), текрең (тейит), акман (мундуз), түктүү курт (дөөлөс, саруу), кызыл курт (дөөлөс, саруу), уйгур (мунгуш), уйгур булга (найман), жедегер, баят (тейит), бечен (ек) (чоң багыш), баянды (жедегер) ж.б.

Кыргыздын эл болуп калыптануу процессинин экинчи этабына болжол менен б.з. XI-XVI кк. мезгилдер кирет. Бул этапты төмөнкү тарыхый доорлорго бөлүп кароого болот:

1. Кара кытай (кидандар), моңгол чабуулдары жана кыргыз урууларынын (мамлекетинин) Чынгыз-хан негиздеген монгол империясынын курамындагы мезгилинде келип кирген этнокомпоненттер (XII-XIII кк.).

2. Кыргыздардын курамына Моголистан мамлекетинин курамындагы мезгилинде келип кирген этнокомпоненттер (XIV-XVI кк.).

Иликтөөлөр, тарыхый булактардын маалыматтары найман, кереит (дөөлөс), меркит (дөөлөс), муркут (дөөлөс), ахна (мунгуш), аргын (кесек), кодогочун (мунгуш), моңолдор, баарын, монгол (багыш), токмок (ават, саяк), бөгөнөк (моңолдор), ардай (саруу, баргы), бөө найман (найман), чоро (чекир саяк), чогорок (тейит), төмөн жете (багыш), кара кытай (кытай), кытай, дархан (чекир саяк), оторчу (саруу), дуулат (саяк), сарай (бөрү), могол (ават), ногой (кытай, чекир саяк), жалайыр (солто), коңурат, кара кунас (жору), миң кытай (баргы, жедегер), сулдуз (мундуз) ж.б. жогоруда аталган доордун алкагында кыргыздардын этностук курамына жуурулушкандыгын тастыктайт.

Соңку катмарга кыргыздардын курамына XVII-XIX кк. кирген калмак, казак, уйгур ж.б. этнокомпоненттер кирет. Аларга чала казак (солто), сарт калмак, калмак (багыш), уйгур (тейит), калмакы (басыз), калмактар (тейит) ж.б. кирет.

2.1. Байыркы катмар (биринчи этабы)

Бери болгондо, б.з.ч. III к. тарыхта белгилүү кыргыздардын жана Кыргыз мамлекетинин этностук курамын тактоо өтө татаалга турат. Мамлекеттик жана этностук чек аралар өтө бат өзгөрүлүп турган шарттарда элдин этникалык курамы да бир кылка болуп турган эмес. Айрым учурларда бир эле этникалык аталыш (мисалы, кыргыз, туба, мажар, каңды, кыпчак, печенек, огуз, татар ж.б.) башка бир аймактардан да кездешкен учурлар арбын кездешет. Мамлекеттин,

уруулук бирикменин, уруунун курамдары, салыштырмалуу саны бат өзгөрүп турган. Бул этникалык процесстер ошол доорлордогу тарыхый, экономикалык кырдаалдардан көз каранды болгон. Кытай тилдүү жана мусулман жазма булактарында белгилүү болгондой Кыргыз каганатынын курамына көз каранды башка элдер, уруулар (жазма булактарда – кыштымдар) жашаган аймактар да кирген. Илимде белгилүү болгон маалыматтар төмөнкү этностук компоненттерди кыргыздардын курамына кирген эң байыркы катмар экендигин айгинелейт:

Кыпчак - кыргыздын эң ири жана байыркы урууларынын бири. Генеалогиялык маалыматтар боюнча кыпчактар ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобунун курамына киришет. Кыпчактар - орто кылымдардагы күч-кубаттуу уруулук бирикмелер катары белгилүү болушкан. Кыргыз-кыпчактардын жайгашкан ареалы өтө кенен аймактарды кучагына камтыйт. Бул уруунун өкүлдөрү Ош, Жалалабат, Баткен, Чүй облустарынан сырткары, Өзбекстандын Анжиян, Наманган, Тажикстандын Жергетал, Шаартуз, Тоолуу Бадахшан аймактары, КЭРдин Шинжаң Автономиялуу областынын айрым жерлерин мекендеп келишет. Кыпчактар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар кытай жыл баяндарынан белгилүү. Анда (б.з.ч. 201-ж.) хуннулар багындырган жана алардын мамлекетинин курамына кирген “кюсше” аттуу (кытай транскрипциясында) журт баяндалат (Бичурин 1950, 1, 50). Башка булактарда “кюс-ше”, “кин-ча”, “хи-би-са” формаларында да кезигет. Кыпчактар энесайлык кыргыздардын батыш тарабынан (Иртыш) кошуу турушкан (Урстанбеков, Чороев 1990, 97). Уйгур каганы Моюн Чурдун эстелигинде (751-жыл) кагандын түрк-кыпчактар мамлекетинде 50 жыл такта олтургандыгы баяндалат (Орхон-Енисей текстери, 128-бет; Малов 1959, 34, 38). Махмуд Кашгари кыпчактарды кыргыз, огуз, тухси, ягма, чигил жана чаруктар менен бирге таза түрк тилинде сүйлөгөнүн белгилейт (Махмуд Кашгари Т.І-С.66). Кыпчактар мусулман жазма булактарында “кыфчак”, “кыбчак”, орус жыл баяндарында “половец”, “половцы”, батыш жазма булактарында “куман”, “коман” формаларында эскерилет. Кыпчактар жөнүндөгү тарыхый маалыматтардын өтө кенендиги, бул уруулук бирикменин күч-кубатын, кенен мейкиндиктеги этностук чөйрөдөгү ээлеген ордун даана чагылдырган. Мындан сырткары, түрк тилдеринин генеалогиялык классификациясында батыш хунну группасындагы кыпчак бутагынын болушу орто кылымдагы бул элдин кийинки казак, кара калпак, татар, башкыр, кумук, карачай, балкар, көчмөн өзбектер, коңурат, катаган, лакай ж.б. элдердин кечки этностук жүзүнүн биротоло калыптанышына тийгизген чечүүчү ролун аныктай алат. Ошону менен бирге, кыпчактардын түштүк алтайлыктар, кыргыз, түркмөн, уйгур ж.б. элдердин этногенезисине тийгизген орчундуу орду илимде эбактан далилденип келет. Кыпчактардын эрте орто кылымдардан соңку мезгилдерге чейинки этникалык жана саясий тарыхын иликтеп калыбына келтирүү тарых илиминдеги толук чечилбеген маселе бойдон калууда (Кузеев 1974, 169). Болжолу, VII к. аягынан кыпчактар Саян-Алтай тоолоруна жамаатташ жерлерди мекендешкен же коңшу аймактардан журт которушкан. Г.Е.Грум-Гржимайлонун пикиринде кыпчак уруулары алтай динлиндеринин батыш канатын түзүшкөн, б.з.ч. III к. хуннулар тарабынан баш ийдирилген деген көз карашын таанымал иликтөөчү М.И.Артамонов колдоп чыккан (Грум-Гржимайло 1926, 57-59; Артамонов 1962, 420). Бул илимий тыянактар кытай жана мусулман жазма булактарына таянылып айтылган. Анда бул аймак Иртыш дарыясынын жогорку жана ортоңку агымдарына туш келет (Кузеев 1974, 169). Чыгыш мусулман булактарында кыпчактар Ибн Хордадбек тарабынан алгач ирет XI к. эскерилет. Бул уруулук бирикме VIII-IX кк. кимактар менен этносаясий карым-катнашта болуп турушкан. Бул элдердин этникалык маданиятынын мүнөзүндө айырмачылыктар кимак жана кыпчактардын этникалык башатынын бир нуктан келип чыгарын далилдебейт (Кумеков 1972, 42-44). X к. тартып, кыпчак уруулары эки багытка – түштүккө (Мавераннахр), батышка - Волга боюна журт которо башташкан жана бул процесс өзгөчө XI к. күч ала баштайт. Дал ушул мезгилден Сырдарыя жана Арал деңизинин айланасындагы жерлер “Кыпчак талаалары” - “Дешт и-Кыпчак” деп атала баштаган. Кыпчак урууларынын күч алып батышты көздөй журт которуусу печенегдерди түштүк орус талааларына көчүп кетүүсүн аргасыз кылган. XI-XIII кк. Иртыштан Дунайга чейинки эбегейсиз зор аймак жалпысынан “Кыпчак талаасы” деген ат менен белгилүү болуп калган. Кыпчактардын саясий-согуштук күч-кубатынын туу чокусу XII к. тартып, XIII к. биринчи он жылдыгына туура келген. Кыпчактар борборлошкон мамлекет түзүшпөгөнү менен эбегейсиз зор аймакка үстөмдүк кылышып, ошол доорлордун өтө маанилүү тарыхый окуяларына өз изин калтырышты (Кузеев 1974, 171). Монгол жапырыгынын тушунда кыпчак урууларынын бир бөлүгү басып алуучуларга баш ийип беришсе, айрымдары Паннонияга (азыркы Венгрия), Балкан жарым аралына көчүп өтүшкөнү маалым. Батый хан негиздеген Алтын Ордонун негизги бөлүгүн кыпчак уруулары түзүшкөн жана анын батышка карай жортуулуна кыпчактар өтө жигердүүлүк менен катышкандыгын тарыхый булактар тастыктайт. Шаман динин тутунган кыпчактардын, алар ээлеген аймактын этникалык

абалы бир кылка болгон эмес жана бул ири уруулук бирикме өз курамына кимак, кыргыз, печенег, болгар, хазар, берендей, истяк, ж.б. угро-фин этнокомпоненттерин сиңиришкен. Мындан сырткары, бүгүнкү казак, каракалпак, башкыр, лакай, кыргыз, түркмөн, алтай, ногой, крым татарлары ж.б. түрк тилдүү элдердин курамдарындагы “кыпчак” уруулары эь ири этнокомпоненттер болуп эсептелет. Бул негиздүү фактылар кыпчактардын аталган элдердин калыптанышына тийгизген таасирин чагылдыра алат. “Кыпчак” этнокомпоненти кыргыздардын этногенезисинде өзгөчө ролго ээ. Бул орчундуу маселеге С.М.Абрамзон да өз иликтөөлөрүндө кайрылып кетет (Абрамзон 1990, 55). Таанымал түрколог-окумуштуу Н.А.Баскаков кыргыз тилинин калыптаныш өнүгүшүндөгү кыпчак тилинин тийгизген таасирин өзгөчө белгилейт (Баскаков 1962, 297). Чындыгында эле, кыргыз тили түрк тилдеринин генеалогиялык классификациясында чыгыш хунну группасындагы өзгөчөлөнгөн кыргыз-кыпчак бутагына кирет. Бул факт кыргыз тилине орто кылымдардагы кыпчак тилинин тийгизген таасирин бекемдей алары ырас.

Кыргыз-кыпчак этникалык алакалары болжолу, б.з.ч. III к. эле башталган болуу керек. Бул процесс кыпчак урууларынын көчмөндөр дүйнөсүндөгү саясий-согуштук кубатынын өсүшүнөн улам күч ала баштайт. “Кыпчак” этнокомпоненти кыргыздардын курамына эрте орто кылымдар мезгилинде эле кирүүсү толук мүмкүн. Кыргыздын кыпчак уруусунун курамындагы урук аталыштары, энтамгалары менен казак-кыпчак, каракалпак-кыпчак, ногой-кыпчак, башкыр-кыпчактардын курамдарындагы этнонимдер, энтамга белгилеринин ортосундагы этногенетикалык жалпылыктар аныкталды. Бул маселе боюнча Р.Г.Кузеевдин далилдүү фактыларга негизделген илимий пикирлери бар (караңыз: Кузеев Р.Г. 1974, -С.172-175).

Бугу - оң канаттагы ири уруулардын бири (Аттокуров 1995, 112). Бул уруунун келип чыгышы, теги жөнүндөгү уламыш-санжыралар кыргыздардын байыркы тотемдик ишенимдерин чагылдырат. Этнонимдин параллели “пуга” формасында хакастардын курамында бар (Бутанаев 1990, 80). В.Банг кытай жылбаяндарында эскерилген “пу-гу” этнонимин хунну жана телелердеги аскердик титул-этноними менен байланышта карайт. “Бугу ≈ бугуг - аскер башчысы, оң же сол канаттын аскер жетекчиси” (Зуев 1960, 108). Арийне, VIII к. бугулардын локалдашуусу тактала элек. Айрым кытай тилдүү булактар бугуларды ба-е-гу(байырку) жана до-лан-гэ (теленгит) урууларына кошуна жайгашкан уруу катары эскеришкен (Зуев 1960, 108). Теле конфедерациясынын курамына кирген бугулар VIII к. орто чендеринен тартып Уйгур каганатына баш ийип калышкан (Гумилев 1993, 370). Этнонимдин экинчи мааниси тотемдик жаныбарды туюнтат жана ал тотемдик сыйынуу объектиси катары байыркы түрк доорунан белгилүү (Боргояков 1976, 57). С.М.Абрамзон да ушул пикирди кубаттап, өз иликтөөлөрүндө далил катары Мүйүздүү-Эне жөнүндөгү санжырага токтолот (Абрамзон 1990, 298-302). Бугу жаныбары алгач, бир гана уруктун сыйынган тотеми болуу керек. Үстөмдүккө ээ болгон уруктун тотеми өзүнө баш ийген, көз каранды уруктардын тотемдерин сүрүп чыгарып, бүткүл уруунун энчилүү аты ошол тотемдин аты менен атала башташы мүмкүн десек болчудай. Чыгыштаануучу Д.Е.Хайтун да өз изилдөөлөрүндө ушундай жыйынтыкка келген. Түштүк Сибирдеги ж.б. түрк тилдүү элдердин ишенимдериндги “бугу” жана “бука” түшүнүктөрү мифологиялык бир жаныбарды аныктаганын бир катар иликтөөлөр тастыктайт (Егоров 1985, 128-133).

Каңгыр - азык уруусунун курамындагы урук. Айрым маалыматтарда геноним катары баяндалат. Этнонимди орто кылымдардагы “кангар” этникалык аталышы менен байланышта кароого негиз бар. Византия императору Константин Богрянродный (905-959-жж.) кангар урууларын печенегдердин байыркы аталышы, тагыраак айтканда, X к. согушчал, тынчы жок, ак сөөк печенег урууларынын бир бөлүгү ушул ат менен белгилүү болгондугун жазат (Кляшторный 1964, 163-164). Р.Г.Кузеев бир катар далилдүү маалыматтарга таянып, кангар-печенегдердин жалпы бир аталышы болгон деген жыйынтыкка келет (Кузеев 1974, 174). Этнонимди байыркы кангюй ≈ кангха ≈ кенгерес ≈ канглы ≈ каңлы этникалык аталышынын бир варианты катары кароо зарыл. А.Т.Кайдаров бул этнонимдин түрдүү булактардагы варианттарын жалпылаган беш топко бөлөт (Кайдаров 1985, 42-43). Ал эми И.Маркварт кангарларды Орхондогу жазуу эстеликтериндеги эскерилген кенгерестер менен жалпылыкта караган алгачкы көз карашын айткан. Ибн Хордадбектин жазган маалыматтарында Сырдарыя - “Кангар дарыясы” деп аталат. Фарси тилдүү ж.б. булактар, руникалык жазууларда кездешкен маалыматтар кенгерестердин топтошкон жери аталган аймакта жайгашкандыгын тастыктайт (Кляшторный 1964, 165-167). Евразияда өтө кенен ареалда тараган “кан” сөзү жалганып айтылган жер-суу аталыштары “суу”, “өзөн”, “дарыя”, “суу бассейни”, “суу башаты” маанилерин туюндурат (Кайдаров 1985, 45). К.Менгес этностук аталышка төмөндөгүдөй аныктама берет: “кенг” - дарыя, “ерес” көптүк

маанидеги уланды мүчө же “Канг суусунун боюндагы адамдар” (көрсөтүлгөн эмгек, 47-бет). Демек, этнонимдин баштапкы мааниси “дарыя”, “дарыя боюн байырлаган уруу, эл” деген маанини берет. Орус жылбаяндары половец (кыпчак) урууларынын курамында “кангароглы” деген уруу болгондугун кабарлайт (Баскаков 1984, 66). Кангароглы - кыпчактарга печенектерден келип кирген этнокомпонент болуу керек. Кангюйлар огуз, кыпчак тилдүү элдерге жуурулушуп, алардын кийинки этностук тарыхында олуттуу орунга ээ. Буга түрк тилдүү элдерде кенен тараган канлы/кангар уруу, урук аталыштары далил боло алат. Кыргыз-печенег (кангар) этностук алакаларын чоң багыш уруусундагы “бечен” уругу аркылуу да байкоого болот.

Кара усун - кесек уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 195). Этностук аталыштын параллелдери ушул эле уруудан “сары усун”, казактардан “сары уйсун”, “уйсун” (үйшүн) формаларында кездешет (Жанузаков 1982, 172-173). Кара усундарды (сары усундарды) эзелки усундар менен этностук байланышта кароого негиз бар. Усундар кыргыз, динлиндер менен бирге Чжичжи шаньюй жетектеген хуннулар тарабынан баш ийдирилгендиги маалым (МИКК, Т.П, 2003. -14-бет). Усун урук союзу жөнүндө илимий адабияттарда, окуу китептеринде азын-оолак чагылдырылып келет. Байыркы усун уруулук бирикмелерин энесайлык кыргыздардын батыш бөлүгү деген көз карашты Н.А.Аристов алгачкы ирет, 1896-ж. айткан. Бул автордун гипотезасы япон аалымы К.Сиротори тарабынан Цинь Ханьшудагы (Хань династиясынын жыл баяндары) айрым энчилүү адам аттары, титулатуралык маалыматтардын негизинде колдоого ээ болгон. Бул көз карашты Ф.Хирт, О.Франке, И.Маркварт, П.Пелльо жана Ю.А.Зуев сыяктуу таанымал чыгыштаануучулар өз иликтөөлөрүндө колдоп чыгышкандыгы ырас (Зуев 1960, № I, -С.6-7). Биздин эрага чейинки I к. соңку чейрегинде канцу (канды) уруулары усундар тарабынан катуу кысымга алынган. Натыйжада, канцулар (кандылар) суюнну-хунну шаньюй Чжи Чжиге жардам сурап кайрылууга аргасыз болушкан. Усундардын ханзаадасы Күн-баг (кыт. кунмо) деген титулга ээ болгон (көрсөтүлгөн эмгек, 12-13 бет). Усундар өз эркиндигин, мамлекеттүүлүгүн узак мезгилдер бою сактап кала беришкен. Арийне, Жетисуудагы Усун урук союзунун тарых-таржымалы толук деңгээлде изилдене элек. Усундар тууралу акыркы кабарды 435-ж. алардын борборуна (“Өрөөндөгү кызыл шаар”) келген кытай элчиси Дун-Дин кабарлаган. Элчи бул мезгилде Жетисуу чөлкөмү аварлар (жуан-жуандар) тарабынан чабуулга алынганын жазат (Зуев Ю.А. “Тамги лошадей из вассальных княжеств” ...-С.121). Усундардын кыргыздар менен теги өтө жакын экендигин кытай булактарында чагылдырылган тарыхый уламыштар да тастыктамагы шексиз. “...Бул окуя Теңиртоодо болуп өтүптүр. Дүйнөгө бир наристе келип, өз убагында баса албай, бечел болуп алган баланы журтка таштап кетишет. Жолдо келе жаткан чоочун адам эне-карышкыр эмизип жаткан наристе баланы көрүп калат. Жолоочу асыранды бечел балага Каба деп ат койот. Жал сымал чачы бар наристе, кийинчерээк Жалдуу Каба деген лакап ат менен белгилүү болуп калган”. Санжыра боюнча Жалдуу Кабадан бүгүнкү кыргыздардагы саяктардын бир уругу тарайт (Абрамзон 1990, 303). Байыркы кытай булактарында (Цзинь Ханьшу) “Куньмо” деп аталган усун князы өлкөдөгү кичи ээликти башкарып калат. Куньмонун атасы Нан-доу-ниге кол салышып өлтүрүшөт, чочуган эли суннулардын ээлигине кире качууга аргасыз болушат. Жаңыдан төрөлгөн Куньмону асырап алган киши наристени шейшепке ороп чөптүн арасына тамак таап келүү үчүн катып кетет. Кайрылып келген чоочун киши наристени эне-карышкыр эмизип жаткандыгын, ошол эле учурда үстүндө бир үзүм этти мыкчый кармаган карганын айланып учуп жүргөнүн көрөт. ...Куньмону Шаньюй асырап алып, өз баласындай бапестеп чоңойтуптур...; ...Шаньюй эр жеткен Куньмого өз атасынын элин, аскерин кайрып берет. Ал эр жетип душмандарынан мурда жасалган ызасы үчүн өч алат (Зуев Ю.А. “Тамги лошадей из вассальных княжеств...”-С.122). Уламышта айтылган карышкыр жана карга усундардын тотемдик ишенимин чагылдырат. Байыркы түрктөрдө да жогорудагыдай маанилеш уламыштардын болгондугун кытай жыл баяндарында учурайт. Бул параллелдер абройлуу алымдардын илимий пикирлери кара усундардын (сары усундар) кыргыздардын курамындагы эң байыркы этнокомпоненттердин бири экендигин тастыктары ырас.

Канды - ичкиликтер (булгачылар) уруулук тобундагы ири уруунун аталышы. Канды - тектеш түрк элдеринде кенен таралган уруу-урук аталыштары катары маалым. Параллели башкыр, казак, кара калпак, ногой, өзбек, крым татарларынын курамдарында бар (Тынышпаев 1925, 6-7; Лезина, Суперанская 1985, 81). Изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү “канды” этнониминин б.з.ч. III-I кк. Сырдарыянын орто агымына канатташ жайгашкан Кангюй же Кангха (кытай жыл баяндары жана Авестанын маалыматтары боюнча) мамлекети менен байланыштырышат. Мамлекеттин борбору бүгүнкү Отрар шаары жайгашкан аймакта болгондугу белгилүү (Кайдаров 1985, 35). Түрк

тилдүү кангюйлар зароастризм динин тутунушуп күнгө, айга жана айрым жапайы аң жаныбарларга сыйынышкандыгы маалым. Усундардын көрсөткөн кысымынан улам, кангюй уруулары түндүк хуннулар байырлаган аймактарга көчүп өтүшкөн. Тарыхый өнүгүүнүн соңку этаптарында кангюйлар алан-сармат, хазар, согду, эфталиттерге, Батыш Түрк каганатына, арабдарга, караханийлер дөөлөтүнө каршы күрөшүшкөн, айрым учурларда көз каранды абалда да калып турушкан. Кангдылардын (канлы) кыпчак уруулары менен алакалары өзгөчө бөлүп каралуучу маселе. А.Т.Кайдаровдун пикиринде кыпчак үстөмдүгүнүн мезгилинде кандылар кыпчак уруулук союзуна структуралык компонент катары киришкен (Кайдаров 1985, 38). XIII к. кангдылар кыпчактардын орчундуу бөлүгүн түзүп калышкан (Кузеев 1974, 358). Рашид ад-Дин кандылар Элүй Сирас жана Көк Ирдыш (Иртыш) дарыяларынын ортосунда наймандар менен бирге кыргыздарга жамаатташ жайгашкандыктарын жазат (Рашид ад-Дин Т.І, Кн.І. -С.136-137). Болжолу, XI-XIII кк. кангдылардын бир бөлүгү Жетисуудан түндүк-чыгыш тарапта көчүп-конуп жүрүшкөн. Дал ушул мезгилде Хорезм шахтарынын мамлекетиндеги саясий турмушунда кандылардын таасири абдан күчтүү болгону маалым (Керейтов 1994, 10). Абул Гази кандыларды огуз уруулары менен Ысыккөл, Жулы, Телашта (Галас) жамаатташ жашагандыктарын баяндайт (Абул Гази 1906, 34). В.В. Бартольд бир катар тарыхый жазма маалыматтарга таянып, Чүй суусун бойлоп көчүп-конуп жүргөн кандыларды чыгыштан ооп келген кара кытайлар сүрүп чыгарганын жазат (Бартольд Т.І, Ч.І. - С.294.). Дал ушул тарыхый шартта кандылар Хорезм шахтары негиздеген мамлекеттин чегине сүрүлүшү мүмкүн. Планьо Карпини жана Рубрук XIII к. кандыларды Сырдарыянын төмөнкү агымына, Кара Кумга чектеш аймактарга жайгаштырышат (Тынышпаев 1925, 7). Демек, XIII к. карата кандылар Орто Азиядагы эбегейсиз зор аймакка (огуз-кыпчак этникалык чөйрөсүнө) чачырап кетишкен десе болот. Кыпчак уруулары менен жуурулушкан кандыларды бүгүнкү ногой, кара калпак, казак, крым татарлары ж.б. этностук пайдубалын түптөөгө катышкан негизги этнокомпонент катары кароо зарыл. Канды уруусу кыргыздардын курамында Булг(а)чынын тукумдары катары XVI к. Сайф ад-Дин Аксыкенди тарабынан жазылган “Мажму ат-Таварихте” эскерилет (МИКК, 1973, 208). Демек, канды этнокомпонентин кыргыздардын курамына жуурулушкан мезгилин X-XII кк. кеч эмес кароо зарыл. Этнонимдин чечмелениши жөнүндө төмөндөгүдөй көз караштар бар: Н.Ф.Катанов, А.Н.Бернштам, С.Г.Кляшторный жана В.Мурзаевдер канглы/канлы этнониминин жер-суу аттарында чагылдырылышы Евразиянын аймагынын көпчүлүк жерлеринен учуратууга болорун белгилешет (караңыз: Кайдаров 1985, 44). Фарси тарыхчысы Рашид ад-Дин (XIV к.) «канлы» этнонимин “канг” - “араба” деген мааниде чечмелейт (Рашид ад-Дин, Т.І.Кн.І.-С.84). Таанымал ономаст Р.А.Агеева, казак лингвисти Т.Жанузаковдун (1980, 20-21) - “Канлы” - Кан (Енисейдин байыркы аталышы) дарыясынын негизинде келип чыккан топоним деген илимий тыянагын колдойт (Агеева 1990, 72). Арийне, айрым изилдөөчүлөр канглы/канлы этноними байыркы мезгилдерде “дарыя боюн мекендеген адамдар”, “дарыяны жамаатташ байырлаган уруу, урук” маанисин түшүндүрөөрүн (канды ≈ канглы ≈ канлы; -лы жалпы түрк тилдериндеги таандык мүчөсү) белгилешет, И.Маркварт, К.Менгесттер жогорудагыдай айтылган пикирди колдошот (Кайдаров 1985, 45-46). Ал эми изилдөөчүлөр С.Г.Кляшторный жана С.П.Толстовдор этнонимди “Канг адамы”, “Канг адамынын тукумдары” деген варианттарда чечмелешет (Кляшторный С.Г. Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах\СЭ.1951, -№3.- С.54-63). А.Г.Кайдаров бир топ маалыматтарга таянып, этнонимди Канг\Кан\Каң - Сырдарыянын байыркы (иран тилдеринде) аталышын чагылдырган этноним деген жыйынтыкка келген. Демек, Кан - “дарыя” маанисин туюнтат (Кайдаров 1985, 47). Жалпы түрк-монгол этнонимиясында жер-суу аталыштарына байланыштуу келип чыккан уруу-урук аталыштары кенен учурайт.

Отуз уул - генеалогиялык маалыматтар боюнча оң жана сол канат кыргыз урууларынын жалпы аталышы. Ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобундагылар оң, сол канат кыргыз урууларын ушундайча атап келишет. **Отуз уул** - бугу, чекир саяк урууларынын курамдарындагы урук аталыштары катары да белгилүү (Абрамзон, 126). Отуз уул - Аксуу районундагы айыл аталышы (СГНК 1988, 149). Этникалык аталыштын параллели “отуз оглан” формасында Таластан табылган рун сымал (VI-X кк.) жазууларда эскерилет (Жумагулов 1963, 18-19). Г.Ф.Миллер XVIII к. Түштүк Сибирде “отус” аттуу аймактын аталышы бар экендигине өз эмгегинде бир нече ирет кайрылып өткөн (Миллер 1937, Ч.І.-С.261, 281, 573). Мындан сырткары, илимде теги кыргыздарга өтө жакын экендиги аныкталып жаткан сары уйгурларда “оглан” деген урук сакталып келет (Малов 1957, 81). XV к. жазылган “Шаджарак ал-атракта” (“Түрктөр санжырасы”) кыргыздар 40 монгол кызынан, ал эми “отуз огул” (отуз уул) алардын 30 баласынан тарагандыгын баяндаган уламыштар бар (Караев 1994, 35). Сайф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварихинде” (XVI к.) Отуз уул - Салус бек Бул(а)гачи Ак уулдун балдары катары көрсөтүлөт. Тарыхый санжыралык маанидеги булактарда

(«Мажму ат-Таварих») Адигине, Мунгуш, Кара багыш, Тагай баатырлар Отуз уулдун балдары экендиги эскерилет (МИКК, 1973, 208-209). Арийне, жогорудагы санжырада эскерилген Адигине, Мунгуш, Кара багыш, Тагай баатыр ж.б. аты аталгандарды ислам динин расмий түрдө кабыл алган кыргыз урууларынын өкүлдөрү катары кароо зарыл. С.М.Абрамзон отуз уулдун тукумдары катары XVI к. кийин сол канат кыргыз уруулары да атала баштаганын белгилейт (Абрамзон 1990, 38). Кыргыз тилчиси К.Сейдакматов “отуз уул” деген термин менен белгилүү болгон кыргыздардын уруулук курамынын түзүлүшү аскердик керектөөлөрдөн улам келип чыккандыгына токтолот. Автор аскердик-чарбалык бул түзүлүш байыркы дуалдык (отуз уул - он уул; оң - ичкилик - сол) системаны аныктайт деген жүйөлүү пикирин айтат (караңыз: “Мурас” 1991. № 3, 16-17-бб.). “Оглан”, “огул”(уул) терминдеринин мааниси боюнча бирдей пикирлер жок. В.Банг этнонимди (o-gu-l) - “күч”, “жардам”, “коргоо” маанисинде чечмелесе, Г.Вамбери (огул, огулан, оглан, олан) - “тукум”, “урпактар” түрүндө аныктама берүүгө аракеттенген (Кононов 1958, 175). Түрколог А.Н.Кононовдун илимий пикири чындыкка жакыныраак десе болчудай. Автор “огул” сөзүн (“ок ≈ ул”) ок ~ ог - “уруу”, “урук”, - ул, “кенже эне” формасында аныктама берет (Кононов 1998, 176). Мисалы, “огул ~ оглан” сөзүнө “огуз” (ок ≈ з) терминин параллель коюуга болот. Демек, “отуз уул” - отуз уруу маанисин туюнтушу толук мүмкүн.

“Отуз оглан” сөзү чагылдырылган Таластагы жазуу эстеликтеринде XVI к. тарыхый санжырада эскерилген Кара Чоро генониминин болушу да илимий чөйрөдө бир топ кызыгууну жаратары ырас. Айрым абройлуу иликтөөчүлөрдүн пикирлери Энесай жазуулары менен Таластагы эстеликтердин (руникалык жазуулар) тарыхый бир кыртышта жаралганын дагы бир ирет тастыктоодо. Кыргыз археологу К.Ш.Табалдиев жетектеген археологиялык экспедиция тарабынан Кочкордон табылган руникалык эстеликтерден “адык”, “азык”, “ач эли” сыяктуу илимий сенсациялуу табылгалары бул пикирибизди бекемдейт. Демек, VI-X кк. чегинде кыргыз урууларынын айрым бир бөлүгү бул аймакта байырлаганы деген жүйөлүү маселе келип чыгабы? (Бернштам 1942, 21; Жумагулов 1963, 5). Ушул эле эстеликтерде чагылдырылган “ынал”, “агулт” (ак уул ~ агул ≈ т) терминдери да кызыгууну жаратат. Фарси тарыхчысы Рашид ад-Дин өз эмгегинде кыргыздар (XII-XIII кк.) журт башчыларын “инал” («энал») дешерин эскерет (Рашид ад-Дин Т.И. Кн.I. -С 123). Махмуд Кашгари “Сөздүктө” “ынал” - энеси чоң (тектүү, белгилүү, күч-кубаттуу) уруудан, атасы “тексиз, карапайым жерден чыккан адам” деген мааниде аныктама берет (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк, 32-бет). Жогорудагы фактылар “отуз уул” VI-X кк. эле уруулук (этникалык) аталыш катары белгилүү болгондугун тастыктайт. Ө.Караев бир катар фактылардын негизинде Талас жергесин IX к. орто чендеринде эле кыргыздар байырлаганы деген ынанымдуу пикирин айтат (Караев 1994, 35).

Жетиген - сол канаттагы ири уруулардын бири (Абрамзон, 114). Н.А.Аристов жетигендерди (етиген) кыргыздардын этностук пайдубалын түптөгөн уруулардын бири экендиги жөнүндөгү эң алгачкы пикирди айткан (Аристов 1994, 449-450, 452). Мисалы, Чоң Жетиген жылдызы (орусча-Большая Медведица) хакастарда “идиген” формасында айтылат (Хакаско-русский словарь 1959, 382). Элдик санжыраларда этнонимди “жетиген” (жети шаар), “эдиге”, “жетиген жылдызы” ж.б. менен байланыштырышат (Төрөканов 1995, 118-119). Чоң Жетиген жылдызы тува шамандарынын акыл-эсинде Долаан (жети), Бурхаан (Кудай) - “жети кудай” маанисин аныктаган. Асмандагы жети кудайдын урматына өткөрүлгөн каада (ритуал) учурунда шаман кара койду өз колу менен курмандыкка чалган (Монгуш Кенин Лопсан 1995, 135). Арийне, этнонимди байыркы “Өтүкен” (Otukan jis) топоними менен да параллель кароого болот. Жетиген ≈ етиген ≈ өтүген ≈ өтүке(а)н. Otukan jis (Өтүкен йыш ≈ Өтүкен токою -О.К) тарыхый булактардагы байыркы (руникалык, кытай), изилдөөлөрдөгү маалыматтарда Чыгыш Хангайдагы токойлуу тоо кыркалары катары чагылдырылат (Кляшторный 1964, 34). Л.П.Потапов байыркы түрк доорундагы топонимикалык аталышты азыркы Туванын түштүк тарабында жайгашкандыгын жазат (Потапов Л.П. Новые данные о древнетюркском “Отукен”//СВ, 1957, -№ 1.-С.106-117). Аскердик-стратегиялык жактан маанилүү район байыркы түрктөргө азыркы Монголия, Түштүк Сибирь, Түштүк-Батыш Манжуриянын аймактарына толук үстөмдүк кылууну камсыз кылган. Рун сымал жазма эстеликте: “...акылман Тонукүк биротоло отурукташып жашоо максатында Өтүкен жерин тандап алды” - деген маалымат бар (караңыз: Кляшторный 1964, 34). Бул топоним жайгашкан Хангай (кырг. Каңгай) - “Манас” эпосунун бардык варианттарында топоним, этноним, айрым учурда өлкө катары да чагылдырылат (“Манас”. Энциклопедия. Т.I, 271). Өдүгене - азыркы Тувадагы дарыянын энчилүү аты (гидроним) катары белгилүү. Болжолу, этникалык аталыш кыргыздардын тарыхый мекени болгон Түштүк Сибирдеги байыркы топонимикалык атка байланыштуу келип чыккан. Акыркы

гидронимдин кыргыздын Адыгине уруулук тобунун энчилүү аты менен байланышы болушу толук мүмкүн. Мындай жалпылык башка жерден учурабайт.

Бука - канды уруусунун курамындагы урук (Абышкаев 1965, 15). Бул этнонимдин параллели жергеталдык кыргыздардан да кездешери аныкталган. Бука - түрк-монгол элдеринде байыртадан тотем-жаныбар катары кабыл алынып келгендиги ырас. Хуннулардын шаньюй (падышалары) чыккан уругунун тотеми да бука болгон (Бернштам 1946, 83-84; Боргояков 1976, 55). Огуз каган жөнүндөгү байыркы уламыштарда анын мифологиялык букадан (уйгур варианты) туулгандыгы баяндалат (Бернштам 1935, № 6, -С.34-35). Бул уламыш кийинки монгол доорунда да (Жувейни жана Юань-шинин маалыматтары боюнча) эволюциялык айрым өзгөрүүлөргө учурагандыгы анык. Түштүк Сибирдеги ж.б. түрк тилдүү элдерде бугу жана бука мааниси жагынан мифологиялык бир жаныбарды аныктаганын бир катар иликтөөлөрдүн жыйынтыктары тастыктайт (Егоров 1985, 128-133). Бурят мифологиясында ушул эле элдин курамына кирген булагат жана хурхуттардын түпкү мифологиялык атасы катары касиеттүү бука эсептелери маалым (Кайыпов 1990, 109; Манжигеев 1978, 32-33). Ал эми буряттардын айрым уруулары (хонгодорлор, хубсугул буряттары) Буха нойонду ири мүйүздүү малдын сактоочусу (покровитель) катары билишкен (Галданова 1992, 14-15). Буха нойон жөнүндөгү эзелки уламыштар этнограф К.В.Вяткинанын иликтөөлөрүндө да кенен чагылдырылат (Вяткина 1933, 61). Тотемдик жаныбар шаман дининин эволюциялык өнүгүшү менен бирге, шамандар сыйынган культтук объектке айлана баштаган. Мисалы, **бука культу** тува шамандарынын дубасы абдан күчтүү, абройлуу жана билимдүүлөрүнүн колдоочусу болгон. Бука-шаман деген наамды алып жүрүүчүлөр айрым башка шамандарга салыштырмалуу өтө кадыр-барктуу, сыйлуу болушуп, көпчүлүккө устат болууга, өз окуучуларын (шакирттерин) тарбиялоого кадыресе укук алышканы маалым (Монгуш Кенин Лопсан 1995, 162, 183).

Кай ≈ дуулат - саяк уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 116). Кай ≈ дуулат эрте орто кылымдардагы эки этностук аталышты чагылдырат. Алгач, “кай” этноними кытай жазма булактарында **Си(hai)** формасында эскерилген (Зуев 1960, 123). Кайлардын теги байыркы монголдордун сяньби уруулук бирикмесине барып кошулат. Кытай булактары Ци-дань (кидан) жана си (кай ≈ hai) урууларынын тилдеринин өтө жакындыгын кабарлайт (Зуев 1960, 129). “Кай” этностук аталышы IX к. белгилүү жана анын мааниси “жылан” дегенди түшүндүргөн (Кумеков 1971, 20; Кляшторный, Султанов 1992, 136-137; Чороев 1995, 96-99). Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” йабаку, басмыл, татарлар менен катар, кайлар да жалпы түрк тилинде сүйлөшөрү, ал эми кайлардын өзүнчө бир тили (диалекти) бардыгы айтылат (Махмуд Кашгари, Т.І, 64-65). Кытай булактарындагы даректерди жана Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүнүн” берген маалыматтарын байланыштырсак, IX к. монгол тектүү кайлардын бир бөлүгү түрктөшүү процессин башынан өткөрүүсү мүмкүн. Анткени, кайлар IX к. түркмөн-огуздардын курамындагы уруу катары айтылат (Зуев 1960, 129). Дал ушул учурдан тартып, кайлар кимак-кыпчак, огуз- түркмөн урууларын батышты көздөй сүрө башташат. Эдестик Матвей мындай деп билдирет: “жылан” деп аталган эл “сары чачтууларды” (сарыларды) өз жерлеринен сүрүп чыгарышты... (Ахинжанов 1980, 47-48). Мусулман даректеринин айрымдарында кайлар Энесай кыргыздарынан чыгышта делсе, кээ биринде алардан батышта деп көрсөтүп жүрөт (Урстанбеков, Чороев 1990, 70). Этнонимдин параллели алтайлыктардын курамынан “кый” формасында кездешет. Демек, “кай” этнокомпоненти кыргыздардын курамына орто кылымдардын эрте мезгилдеринде эле кирүүсү мүмкүн.

Бөрү - оң канаттагы (адигине уруулук тобу) ири уруулардын бири (Абрамзон, 107). Этнонимдин параллели кыргыздын азык уруусунун курамында да бар экендиги аныкталган. Этникалык аталыш тотемдик жаныбар карышкырга байланыштуу келип чыккандыгы аныкталган. Бөрү, карышкыр, гурт//курт, мөжөк// мачак, чоно//чино синонимдеш аттар болуп эсептелет. Борбордук Азияны мекендеген байыркы уруулар (хуннулар, түрк-монгол тилдүү уруулар) өздөрүнүн башатын карышкырдан деп түшүнүү менен ага касиеттүү күч катары сыйынышкандыктары маалым. Байыркы теле (төөлөс) уруулары өздөрүн хунну акиминин кызы жана карышкырдан тараганбыз деген ишеничте болушкан. Байыркы түрктөр өздөрүн хунну ханзаадасы менен эне-карышкырдын урпактары экендигин өзгөчө белгилешкен (Гумилев 1967, 21-23). Байыркы түрктөргө таандык “ашина” этноними (ашина ~ “а” урматтоону аныктаган кытай префикси, - шоно/чоно/чино; - «чино» монг. “карышкыр”) “бөрү”, “карышкыр” маанисин берет (Атаниязов 1988, 34-35). Бүгүнкү монголдор чыгыш тегин касиеттүү марал (Гао марал) жана карышкырдан (Бортэ Чино) таратышары уламыштарда чагылдырылат. Огуз кагандын аскер

жүрүштөрүндөгү жол баштоочусу карышкыр болгондугу жөнүндө уламыштар айтылат (Боргояков 1976, 56). Башкыр фольклорунда бул элдин (башкырлардын) мергенчи менен эне-карышкырдан тарагандыгын баяндаган уламыштар бар (Сагитов 1984, 79). Р.Г.Кузеев көпчүлүк түрк элдеринде коомдук өнүгүүнүн соңку баскычтарында тотем-карышкыр сактоочу (покровитель) функциясын аткарып калганын белгилейт (Кузеев 1974, 155). Кыргыздарда түз тиешелүү маалыматтар жоктугуна карабастан, карышкырга байланыштуу ырым-жырымдар тотемизмдин изин чагылдырат (Баялиева 1972, 12). Карышкырдын тырмагы, тиши, тарамышы ж.б. ооруулардан, түрдүү кырсыктардан сактоочу амулет болгондугу ырас. Мындай ишеним ырым-жырымдар Түштүк Сибирдин элдеринде (алтай, тува, хакас) да абдан кенен таралгандыгы илимге маалым (Алексеев 1980, 48-51). Мисалы, карышкыр тувалардагы шамандардын жардамчы-духтарынын бири болгон (Дьяконова 1981, 146). Байыркы кыргыздардын карышкырга карата тотемдик ишенимдери Түштүк Сибирдеги рун сымал кыргыз жазуу эстеликтеринде да чагылдырылат: “Мен жети бөрүнү өлтүрдүм...”-деген маалыматтар бар (Малов 1952, 33). Бүгүнкү хакастардын курамында теги эң байыркы “чити пүүр” (жети бөрү) аттуу урук (сөөк) белгилүү. Энесайдагы кыргыз жазууларындагы маалыматтарда кыргыздардын өлкөсүнүн ичинде “жети бөрү” жана алардын курамындагы “көк жана кара бөрүлөр” уруулары менен согушкандыктары баяндалат. Энесай кыргыздарынын урпактары болгон хакастардын курамындагы “чити пүүр” (жети бөрү) уругу (хакас-сагайлардын ичинде) ак пүүр, хара пүүр, көк пүүр ж.б.у.с. жети уруктардан тургандыгы маалым (Бутанаев 1990, 68). Жогорудагы орчундуу фактылар, келтирилген айрым параллелдер түз этногенетикалык байланыштарды аныктары бышык.

2.2. Байыркы катмар (экинчи этабы):

Кыргыз элинин тарыхындагы, кыргыздардын этногенезиндеги өтө солгун иликтенген мезгил болгон (б.з.ч. III – б.з.V к.) байыркы катмардын биринчи этабына кайрылып өттүк. Кыргыздар жөнүндө кеңири маалыматтар Түрк Каганаты (VI к.), андан соңку Кытайдын Тан династиясы (VII к.) калыптана баштаган мезгилден бери карай кенен белгилүү боло баштайт. Дал ушул доордон Кыргыз Каганатынын курамындагы айрым уруулар, элдер жөнүндөгү маалыматтар Орхон-Энесай кыргыз жазма эстеликтеринен (мисалы, аз, ачы, эдиз, кабай, чик, болчар, түлбер, татар ж.б.), кытай жылбаяндарында чагылдырыла баштайт.

Ачы - кыргыздын байыркы урууларынын бири. Анын бүгүнкү параллели багыш уруусунун курамынан учурайт (Агтокуров 1995, 69). Маалыматтар бул этностук аталыштын параллелдери кыргыздын бөрү, мунгуш урууларынын курамдарында бар экендигин чагылдырат. Ачы - эң байыркы кыргыз уруусунун биринин энчилүү аты. Энесай кыргыздарынын курамы татаал этностук жалпылыкты түзгөн. Алар негиздеген мамлекеттин курамы түрдүү тилдик жалпылыктардан турган аймактарды кучагына камтыгандыгын тарыхый булактардагы жана илимий адабияттардагы маалыматтар тастыктайт. Кытай жылбаяндары тарабынан эскерилген, Тибетке расмий сапар менен барган кыргыз элчиси атактуу “болчар” (болшар) уругунан чыккан. VI-IX кк. кыргыздардын этностук курамына руникалык таш жана аска беттериндеги жазуу эстеликтеринде баяндалган “Ач” аттуу эл кирген (Савинов 1984, 78). “...VII-IX кк. Кара-Июс дарыясынан Енисейге, Уйбат дарыясынан Койбал чөлүнө чейинки аймактарды кыргыздын “Ач” аттуу уруусу мекендегенин таш бетиндеги жазуулар ырастайт” (Евтюхова 1948, 5). Ошону менен бирге, бул жазуу эстеликтеринде “ач” жана “болчарлар” менен бирге кыргыздын “ли” аттуу уруусу да эскерилет. Таанымал тарыхчы Н.А.Сердобов бир катар иликтөөлөрдүн соңунда, VI-VIII кк. Июс жана Уйбат дарыяларынын ортолугундагы жерлерде кыргыздын “ач” аттуу уруусу мекендеген деген С.В.Киселевдун көз карашын колдогон (Сердобов 1971, 88). 1924-жылы Уйбаттан табылган байыркы кыргыздарга таандык күмүш идиште: “...алтын..., ач элинин белеги...” деген маалымат бар (Евтюхова 1948, 33). С.Е.Малов бул жазууну “...алты он ашагы ачын - ач элинен алтымыш түр тамак” маанисинде чечмелеп окуп чыккан. Автор “ач” элин энесай кыргыздарынын бир бутагы болгон деп эсептейт (Малов 1952, 15). Профессор Д.Г.Савинов “ач” эли VII-IX кк. кыргыздардын этностук курамынын өзөгүн түзгөн деген ойду айтат (Савинов 1984, 77-78). Жогорудагы көрсөтүлгөн фактылар, илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары байыркы бабаларыбыз түптөгөн мамлекеттин уруулук курамынын түзүлүшүн чагылдырары ырас. Мындан сырткары, Кыргызстандын жана Түштүк Сибирдин топонимикасында чагылдырылган Ачы (Көкарт өрөөнүндөгү, Базаркоргон жергесиндеги топонимдер), Ачинск, Канск-Ачинск (Россия

Федерациясы, Түштүк Сибирь аймагы) сыяктуу жер-суу аталыштары (этнотопонимдер) жогорудагы фактыларды бекемдери ырас.

Алакчын - кыргыздын эң байыркы урууларынын бири. Параллели сол канаттагы саруу уруусунун курамындагы ири уруктардын бири катары учурайт (Абрамзон 1956, 106). Алакчындар адегенде, “Цзю-Таншуда” (Тан династиясынын жыл баяндары, VII-X кк.) “Те-ло-чжи”, “э-ло-чжи”, “бо-ма” (ала аттуулар уруусу) формаларында 638-ж. эскерилет. Ушул эле тарыхый жазма булакта алакчындар **киргуттардын (кыргыздардын)** курамына кирген уруу экендиги баяндалат (Зуев 1960, 124). “Бо-ма” (Алакчын) уруусу “Цзю-Таншуда” “ту-цзюэлер” (түрктөрдөн) түндүккө карай 14 000 ли аралыкта көчүп-конуп жүрүшөт, 30 000 аскер коюуга чамалары жетет, алар турган аймакта кар көп жаайт, жерди соколуу ат менен иштетишет. Алардын жылкылары ала түстө, ошондон улам алардын жергеси Алакчын (Бо-ма ≈ кытай транскрипциясы, VII-X кк.) деген ат менен белгилүү. Деңизге чукул байырлаган бул эл жылкы миништейт, бирок, анын сүтүн тамак-аш азыгы катары пайдаланышат. Цзе-гу (кыргыздар) менен согуш абалында болуп турушат... (Зуев 1960, 124). Болжолу, бул маалыматтардан кыргыздар өлкөсүнүн ээлигинин курамына кирген алакчындар уруусу айрым учурларда көз каранды эместикке ээ болуп турушкандыгын байкоого болот. Буга албетте, Түштүк Сибирдин катаал жаратылыш шарттары, бул аймактардын ыраактыгы да себепкер болгондой. Байкал көлүнө туташ жерлерди мекендеген алакчындар кыргыздар мамлекети менен согуш абалында болушкандыгы жөнүндө маалыматтар бар (Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. -М.: 1961. - с.52-53). VII-IX кк. Ангара дарыясы аркылуу жана кыргыздарга баш ийген чыгыштагы башка уруулар менен (кыштымдар) алакчындардын ортолугунда табигый чек ара өткөн (Савинов 1985, 31-33).

“Түрк санжырасынын” автору Абул Гази Бахадур хан (XVI к.) төмөндөгүдөй маалыматты жазат: “...бул дарыянын (Ангара-Мурен) боюнда ири шаар жайгашкан, анын айланасында курчалган сандаган айыл-конуштарда көп сандуу уруулар жашашат. Алардын минген аттары абдан зор, түстөрү өңчөй ала келет. Алакчын деп аталган шаардан алыс эмес жерде күмүш кендери жайгашкан, ошондуктан алардын казан-табак, карапа идиштери бир өңчөй күмүштөн жасалат” (Абул Гази 1906, 40). Алакчындар жөнүндөгү кытай жана мусулман булактарынын маалыматтары негизинен дал келет. Кытай жылбаяндарынын берген маалыматтарына караганда, алакчындар (ала аттуулар уруусу) айрым учурларда кыргыздарга көз каранды абалда калып турушкан. П.Пелльо Абул Газинин 1233 жана 1254-жылдардагы алакчындарга атайын жөнөтүлгөн монгол элчилиги тууралуу жазган маалыматтарына таянып, бул элди Енисей дарыясынын Түндүк муз океанына куйган жерине жайгаштырат. Ю.А.Зуев байыркы кытай жыл баяндарынын маалыматтарынын негизинде алакчындарды Байкал көлүнүн (кыт. “Бей-Хай”) чыгыш тарабына локалдаштырат (Зуев 1960, 125). Демек, алакчындар түштүк-батыш тараптан кыргыздар, чыгыш тарабынан курыкандар менен чектешкен деген жыйынтыкка келсе болот. Кыргыздарга жамаатташ жашаган байыркы курыкхандардын тукумдары болгон саха-якуттардын олонхосунда Аан Алахчын аттуу жердин мифологиялык кожоюну (ээси) жөнүндө уламыштар баяндалат (Бекмухамедова 1995, -№ 2, 21-б.). Ырас, олонходогу бул маалыматтар бүгүнкү саха-якуттардын ата-бабалары болгон курыкандардын алакчындар менен байланышын тастыктайт. “Алакчындар” этностук аталыштын мааниси аныктагандай эле байыркы түрк тилдеринин бир диалектисинде сүйлөшкөндөй. Г.Е.Грум-Гржимайло кыпчактарды “бо-ма” деген динлин урууларынын бир бутагы катары караса, Л.Н.Гумилев “бо-маларды” (алакчындар) өз алдынча мамлекеттик түзүлүшкө ээ, түстөрү ак жүздүү эл (уруу) болгон деп жазат (Грум-Гржимайло. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.II, -С.59; Гумилев Л.Н. Динлинская проблема//ИВГО. Т.XCI, -М-Л., 1859.-С.18-20). Л.Н.Гумилев бомаларды эки топко локалдаштырат: бир бөлүгү (түндүк бомалар) бүгүнкү Саян-Алтайдан түндүгүрөөктө, калган бөлүгү “ди” бутагы деп аталып, Түндүк Кытайда (Ганьсу аймагы, КЭР) жашашкан (Шаниязов 1974, 31). Байыркы “алакчын” (кыт.“Бо-ма”) этнониминин түз параллели бүгүнкү күндө кыргыздарда гана сакталып келет. Этникалык компонент кыргыздардын курамына VII-VIII кк. кеч эмес кирген десе болот. Айрым изилдөөчүлөр алакчындарды бүгүнкү казактардын, каракалпактардын ичиндеги “алчын”, “алшындар” менен этногенетика-лык жактан жакындыкта карашат. Арийне, бул пикир кошумча илимий негиздүү тактоолорго муктаж. Алак ≈ чын; -чын ≈ чин ≈ джин; Бурят-монгол тилдеринде бул мүчө жалганып жасалган сөздөр кесипти, айрым учурларда адамдардын жашаган аймагын түшүндүрөт (салыштырыңыз: Т.А.Бертагаев 1970, 127-129). Мисалы, Баргуджин-Токум (Баргулар жашаган

аймак), булгачин - “булгун кармоочулар”, кермучин - “тыйын чычкан кармоочулар” ж.б. Кыргыздарда “Ак алакчын” деген термин бийлик иерархиясындагы мансапты да аныктаган.

Баянды - жедигер уруусунун курамындагы урук. Этноним эзелки мезгилдерде баяндыр ≈ баяндур формасында аталып, жазылганы маалым. -р көптүк маанини аныктаган байыркы сөз жасоочу мүчө. Параллели түркмөндөрдүн курамынан “байындыр” формасында кездешет (Атаниязов 1988, 28). Энциклопедист Махмуд Кашгари “Сөздүктө” (X к.) баянды(р)лардын (“Сөздүктө” байундур) огуз-түркмөн уруулук бирикмесине кирери жөнүндө жазып, энтамгасы тууралуу алгачкы маалыматты берет (Karataev O.K Turk boilarinda Tamgalar ve Eski Kirgiz-Oguz Etnik Baglantlari\Turkler.II.Yeni Turkiye yayinlari. Ankara, 2002, -s. 85-89.). Энтамгасы: 𐰉𐰺 формада болуп, байыркы даректүү булактарда чагылдырылган жалпы кыргыз эн тамгасына (𐰉) түзүлүшү жагынан окшош турат (М.Кашгари, Т.І. -С.90). Рашид ад-Дин “Жами ат-Таварихте” баянду(р)ларды Огуз кагандын Көк-хан аттуу баласынан тараган уруу (урук) катары маалымат берет. Фарси окумуштуусунун берген маалыматтарына караганда баяндурлардын эн тамгасы 𐰉𐰺 формаларында, ал эми сыйынган кушу - кыргыз болгон (Рашид ад-Дин. Т.І, Кн.І.-С.89). Ушул эле автор этнонимди жөнөкөй этимологиялык негизде “жер жүзү жыргалчылыкка толсун” деген мааниде чечмелейт (аталган эмгек, 89-б.). Абул Гази Бахадур хан болсо, этностук аталышка “бактылуу”, “телегейи тегиз” маанисинде түшүндүрмө берет (Абул Гази 1906, 25-26). Академик В.В.Бартольд орус жылбаяндарындагы берендейлерди - байандурлар менен жалпылыкта карайт (Бартольд В.В. Соч.Т.V. -С.272). Арийне, этностук аталыштар бири-биринен ыраак жайгашкан эки башка урууну да аныктары маалым. А.Н.Кононов “баяндур” жана “баят” этнонимдерин негизин түзгөн “бай”, “баян” сөздөрү “бай”, “байлык” маанилерин аныктарын жазат (Кононов А.Н. Родословное древо тюрков.-С.92, 96). Биздин пикирде, этнонимдин маанисин чечмелөөдөгү А.Н.Кононовдун пикири илимий негиздүү. Энтамгалардагы генетикалык жалпылыктарга жана кыргыз-огуз этностук байланыштарына таянып, баяндылардын кыргыздардын курамындагы байыркы этнокомпонент катары кароого негиз бар.

Буйла бөрү – бөрү уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 112). Этникалык аталыштын биринчи компоненти буйла: 1. Мурундун эки таноосунун ортосундагы чемирек калканч; 2. Төөнүн мурдун тешип өткөзүлгөн шиш же байланган жип (КТТС, 185). Монгол, тува тилдеринде “буйл” жогорудагыдай маанини туюнтат (Монгол орус толь, 1957, 84). Буйла (Бойла) биздин иликтөөлөрүбүздө эзелки кыргыздын энчилүү аты, антропоним, айрым жазма булактарда мамлекеттик башкаруу титулу катары чагылдырылат. VII к. рун сымал жазуу эстеликтеринде Тонукуктун (Тонюкук) демилгеси менен Кутлуг өзүн Илтериш-каган деп жарыялап, Тонукук “бойла бага тархан”, ал эми Мочжо жана Дусифу деген кенже инилери “шад”, “ябгу” (“жабагы”) наамдарына ээ болушкан (Кляшторный 1964, 31). Демек, “бойла бага таркан” - кагандын башкы кеңешчиси, иш башкаруучу баш министр, мамлекеттик башкаруу аппаратынын жетекчиси титулуна дал келген. Арийне, Монголиянын Суджа деген жеринен табылган (илимде Сужа жазуусу деген ат менен белгилүү) руникалык жазуу эстелиги өтө баалуу тарыхнаамалык мааниге ээ. Бул эстеликтеги жазуу маалыматтарынын чечмеленишинин сунуш этилген бир катар варианттары бар. Илим чөйрөсүндө С.Г.Кляшторныйдын соңку чечмелөөсү өзгөрүүгө учурай электигин эске алуубуз зарыл. Адепки ирет бул жазуу түрколог Т.Рамстедт тарабынан окулуп чыккан. Суджадагы эстелик IX к. туура келип, кыргыздарга таандык экендиги талашсыз. Жазуу эстелиги төмөндөгүдөй болуп окулат: “Мен келдим, Уйгур жергесинде Яглакар-ханды жаа менен атып өлтүрдүм. Мен кыргыздын уулумун (перзентимин). Мен Бойла Кутлуг Ярганмын. Мен башкаруучу Кутлуг Бага Таркандын өкүмүн (буйругун) аткаруучумун. Менин даңкым күн чыгыштан күн батышка чейин угулду. Менин ондогон айылым, сансыз мал-жаным бар эле. Жети кичүү инилерим, үч уулум, үч кызым бар эле. Уулдарыма чарба, мал-жан, энчи бөлүп бердим, кыздарымы калыңсыз күйөөгө узаттым... (Кляшторный 1959, 163). Демек, Кутлуг Ярган (таркан) - кыргыз аскер башчысынын энчилүү атын, ал эми “бойла” термини титулду аныктайт. Кыргыздын көрүнүктүү аскер башчысы Бойла Кутлуг Тарган кыргыз тартибинин Борбордук Азиянын аймактарына орношуна жетекчилик кылган. Бул жазуу эстелиги кыргыз тарыхын, анын байыркы тил маданиятын изилдөө үчүн өтө баалуу булак болуп саналат.

Азык - оң канаттагы ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 105). Этнонимди байыркы руникалык жазууларда кездешкен “аз” (аздар) этникалык аталышы менен байланышта кароого толук негиз бар. Аздар байыркы кыргыз (түрк) доорунда (VI-IX кк.), бүгүнкү Туванын батыш аймактарын мекендешкендигин тарыхый булактар тастыктап келери маалым (Потапов 1969, 166). Географиялык өңүттөн караганда, бул аймак IX к. чейинки Кыргыз мамлекетинин ээлеген

жерлери менен чектешкен. Даректүү тарыхый булактар байыркы аздардын кыргыздарга кошуна жашагандыктарын баяндайт (Орхон-Енисей текстери, 1982, 67-б; Бартольд 1991, 139). Кыргыздардын жана аздардын ортосундагы этникалык түз алакалар дал ушул тарыхый мезгилдерден (VII к.) башталышы ыктымал. Ошону менен бирге, бир эле учурда **аздар** байыркы кыргыздардын уруусу болуусу да толук мүмкүн. Аздарды б.з. 706-жылы Могилян каган жеңилүүгө учуратса, Күлтегин 716-жылы биротоло баш ийдирип алгандыгы маалым. Ушул окуялардан соң, көз карандысыздыгын жоготкон аздар батышты көздөй журт которушуп, түрктөрдүн курамына киришти (Потапов 1969, 166-167). В.В.Бартольд VII к. Жетисуудагы түрктөрдүн курамындагы “азийлер” менен байыркы “аз” элин этникалык жакындыкта карайт (Абрамзон 1990, 50-51). Л.П.Потапов бир катар маалыматтарга таянып, аздар алгач, VII к чейин теле конфедерациясынын курамына кирген деген пикирин айтат (Потапов 1969, 167). Кыргыз археологу К.Ш.Табалдиев жетектеген археологиялык экспедиция Кочкор өрөөнүнөн табылган рун сымал жазуу эстеликтеринен **“аз эли”**, **“азык”** этникалык аталыштары бар экендигин белгилеп жатышат. Ал эми кытай жылбаяндарында азыктар (ассиги) кушчу (гэшу) уруусу менен бирге, VI-VII кк. Батыш Түрк каганатынын Нушиби аймагына киргендиги эскерилет (Бичурин 1850, -Т.І-С. 288-289). X к. анонимдүү фарси тилиндеги жазма булак “Худуд ал-Аламдын” (“Аааламдын чектери”) маалыматтары, XI к. фарси географы Гардизи аздарды огуз-түркмөндөрдүн бир бөлүгү катары баяндашат (Потапов 1969, 167). Албетте, бул маалыматтар аздардын батышты көздөй журт которгонуна кийин жазылганы ырас. Кийинчерээк, “аз” этнокомпоненти кыргыздардын курамына “азык”, алтайлыктарга (телеут-алтайлар) “төрт ас” формаларында кирген. Буга аталган “төрт ас” этноними менен кыргыздардагы “төрт тамгалуу азык” уруусу далили боло алат (Абрамзон 1990, 51). Болжолу, алтайлыктардын курамындагы “төрт ас” этнокомпоненти бул элдин курамына орто кылымдардагы кыргыздар аркылуу келип кирген. Азы ≈ к; -к мүчөсү чыгыш теги боюнча байыркы гана болбостон, көптүк санды билдирип, түрдүү этнонимдердин жасалышына катышат. Байыркы түрк тилдеринде көптүк маанини билдирүүчү бул мүчө өтө көп колдонулган (Серебренников, Гаджиева 1979, 88). Арийне, азык этнониминин эң байыркы формасы катары тотемдик **“Азык”** сөзүн (мааниси боюнча -“аюу”) алууга да мүмкүн (ДТС, 13). Мындай болгондо, этноним Борбордук Азиянын аймактарында жашаган уруулардын аң-сезимине кеңири тараган тотем-жаныбарга (аюу) сыйынуунун негизинде келип чыгуусу толук мүмкүн. XI к. “азык” сөзү огуз, кыпчак, ягма тилдеринде “аюу” дегенди түшүндүргөнү ырас (Махмуд Кашгари. Индекс-сөздүк, 13-бет). Байыркы түрк (орхон, кыргыз, уйгур) тилдеринде көпчүлүк учурда сөздүн ортосунда, аягында -с-з (азак), -д-т (адак) тыбыштарды колдонулгандыгы маалым. Назарыбыздагы фактылар этнонимдин байыркылыгын, ал эми азык уруусу - кыргыздардын курамындагы эзелки этнокомпонент экендигин ырастайт.

Ай тамга - саруу уруусундагы уруктун, энтамганын, солто уруусунун эң тамгасынын аталышы катары белгилүү (Абрамзон 1956, 105). Этнонимдин параллелдерин өзбек-конурат, түркмөн, башкыр ж.б. элдердин уруулук курамдарынан учуратууга болот (Кармышева 1976, 90-93; Атаниязов 1988, 15; Кузеев 1974, 202-204; Молдобаев 1995, 182). Башкыр этнографы Р.Г.Кузеев көп жылдык өзүнүн изилдөөлөрүндө башкырлардагы эң ири “ай” уруусунун чыгыш тегин байыркы огуз-печенег этникалык чөйрөсү менен байланыштырган жыйынтыкка келет (Кузеев 1974, 202-203). Чындыгында эле, орто кылымдарда огуз урууларынын (XI к.) биринин энтамгасы (жувалдар уруусу) формасы жагынан кыргыздардагы ай тамгага окшоштугу аныкталды (караңыз: Махмуд Кашгари, Т.І, 1960, 90). Буга кыргыздын солто уруусундагы энтамга, анын формасы, уруунун түпкү бабалары деп эсептелген Эштек (башкырча - “Истяк”) этнониминин бүгүнкү башкырлардагы ынанымдуу параллелдери мисал боло алат.

Акман - мундуз уруусунун курамындагы ири уруктун аталышы (Төрөкан уулу 1995, 88). Акман - Базаркоргон аймагындагы айылдын аталышы (этнотопоним) катары да маалым. Параллели казактардан “акбан” формасында кездешет (Востров, Муканов 1968, 88-89; Атаниязов 1988, 17). Бул уруунун (уруктун) чыгыш теги орто кылымдардагы огуз-түркмөн этникалык чөйрөсү менен байланышта болуусу толук мүмкүн. Анткени, XII к. огуз-түркмөндөр **“акман”** жана **“караман”** деген ири уруулук бирикмелерге бөлүнгөндүгү маалым (Агаджанов 1969, 227). Бүгүнкү Кытайдын Сюньхуа округун байырлап келишкен огуз (түрк) тилдүү саларлар өздөрүнүн түпкү бабалары катары легендарлуу Акман жана Караманды аташат (Атаниязов 1988, 17). Кыргыз-огуз (түркмөн) этностук алакалары орто кылымдарда өтө активдүү жүргөндүгүн этнонимиялык параллелдер (175 параллель) да аныктары анык (караңыз: Каратаев О.К. Кыргыз-огуз тарыхый-этникалык байланыштары// Коомдук илимдер журналы. КТМУ. -Бишкек, 2001,

175-185 бб; Karataev O.K Turk boilarinda Tamgalar ve Eski Kirgiz-Oguz Etnik Baglantlari\ Turkler.II.YeniTurkiye yayinlari. Ankara, 2002, -s. 85-89). Кыргыздардын этникалык курамына кирген огуз компоненттерине төмөнкүлөрдү мисал катары келтирсе болот: геклең (тейит), текрен (тейит), эрсары (кесек, тейит), түркмөн (каңды), йолатан (кыпчак) ж.б.у.с.

Багачы - мунгуш уруусундагы төлөйкөндүн курамындагы урук. Этникалык аталыштын параллелдери кыргыздардын саяк уруусунан- “бакачы”, түркмөндөрдөн -“бага”, “багача” формаларында кездешери маалым (Абрамзон, 109; Атанязов 1988, 24). **“Baga”**- байыркы түрк доорундагы аскердик-административдик титул катары да маалым болгон (ДТС, 77). Илтереш-каган өз амири менен Тонюкукка (“Юань чжень”) “бойла бага таркан” деген титул ыйгарганы маалым (Кляшторный 1964, 31). Байыркы Кыргыз мамлекети административдик- аймактык жактан алты бирдикке (**“bag”**) бөлүнгөндүгү тууралуу даректүү маалыматтар бар (Кызласов 1965, 39). Бүгүнкү Тувадагы Өөк Тарлактан {E.1} табылган байыркы кыргыздарга таандык эстеликте: “...атым Эл Туган Тутук бен(мен). Теңири элимке элчиси эртим. **Алты баг будунгка** [элге - О.К.] эр [тим]” - деген саптар жазылган (Памятники... Вып. III, -С.8-9). Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТС, 39) төмөнкүдөй маалыматтар бар: “Altı bag” IX к. азыркы Туванын аймагындагы аскердик-административдик бирдиктер. 840-ж. кийин (IX к.) азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын курамына киргендиги маалым. Уйгурлардан тартылып алынган жерлерге, жаңы ээликтердеги жашаган уруулардын үстүнөн кыргыздар өзгөчө башкаруу системасын киргизишкендиги көрүнүп турат. **Бага** ≈ **чыг**: чыгыш тегин байыркы мезгилдерге таандык -чы/-чу мүчөсү түрк тилдеринде өтө көп колдонулуп, адамдардын жашаган аймактарын да аныктайт. Л.З.Будагов “бага” сөзүн “топ”, “түйүн”, “бөлүк” же, тагыраак айтканда, мааниси “урук”, “уруу” дегенди түшүндүрөрүнө токтолот (Атанязов 1988, 26). Демек, “bag” термин административдик-аймактык бирдиктерге бөлүнүүдө “уруу”, “урук” деген аталыш менен бирдей мааниде колдонулган десе болот. Анткени, эзелтеден аймактык-административдик бөлүнүштөр уруулук же этностук белгилерге карата аныкталып келери аныкталган.

Бечен/печен - сол канаттагы чоң багыш уруусунун курамындагы уруктардын бири. Айрым маалыматтарда “бечина”, “пичине” формаларында чагылдырылат (ТКАЭЭ T.V.-С.110). Печенектер (бэченэк, печенак) байыркы түрк тилдүү ири уруулук бирикмелерден болгондугу маалым. Бул уруулук бирикме кытай жылбаяндарында “бей-жу” деген ат менен белгилүү (Кляшторный 1963, 177). Орус жазма булактарында печенектер уруулук союзу IX-XI кк. чектеринде маалым боло баштайт. Бул бирикменин курамына хазар ж.б. көчмөн уруулар да киргени талашсыз. Болжолу, кийинчерээк ковуи, берендей, каепич, боут, могут, торк (орус жыл баяндарындагы аталыштары өзгөрүлбөй берилди- О.К.) уздар (огуз) печенек союзунан бөлүнүп чыгышкан. Обогу, печенек уруулары Балхаш көлү менен Арал деңизинин ортолугун байырлашкан (Гумилев 1993, 214). IX к. печенектерди чыгыштан жер которгон кимак-кыпчактар уруулук союзу кысымга ала баштаган. Волга дарыясынан чыгыш тарапта көчүп-конуп жашаган печенектер IX к. Киев Русунун түштүк аймактарына журт которушат (Бартольд В.В. Соч. T.V. - С.204). XI к. Махмуд Кашгари печенектерди (“Сөздүктө” - “бечанак” формасында берилген) Румга (Византия империясы) чектеп байырлаган түрк тилдүү уруулардын (элдин) бири экендигин жазат (Махмуд Кашгари T.I.-С.64, 90). IX-XI кк. Византия империясы, Киев Русу печенектердин чабуулунан көп жапа чеккендиктери тарыхый булактарда, элдик болмуштарда (орус былиналары) кенен баяндалат. Печенектер тарыхый аренага келген кыпчактардын этностук жүзүнүн калыптанышына да олуттуу катышышкан. Айрым печенек этностук компоненттеринин орто кылымдардагы кыпчактардын уруулук курамына жуурулушкандыгын изилдөөчүлөр белгилеп жүрүшөт (Кузеев 1974, 170). IX-XI кк. печенек-кыпчак тилдери тегин жагынан өтө жакын болгон. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” кыпчак жана печенек тилдери өтө жакын, окшош тилдер экендигин эскерген (Махмуд Кашгари T.I. -С.66). **Кыргыз-печенек** этностук алакалары болжолдогондо, VIII-IX кк. Орто Азия чөлкөмүндө жүргөн десе болот. Биздин пикирде, бул алака Итил (Волга) бою жана ага жамаатташ аймактарда да уланган. Таанымал иликтөөчү С.И.Руденко бүгүнкү башкырлардын курамындагы “кыргыз” этнокомпоненти аталган аймакта кыпчак толкунуна чейин эле (IX-X кк.) белгилүү болгон деген жүйөлүү пикирин жазат (Руденко 1955, 50, 329). IX к. Сырдарыядан бүгүнкү Түштүк Уралдын аймактарына журт которгон башкорттордун тогуз уруусунун эң ириси кыргыздар же булактарда баяндалган «кыргыз уруусу» болгон. Демек, курамына **“кыргыз”** этнокомпоненти кирген башкырлар Волга тарапка печенектер менен бир мезгилде журт которгону аныкталып турат. С.М.Абрамзон **печенек** - **бечен** (чоң багыш) этнонимдеринин тегинин жалпылыгын белгилөө менен, Теңиртоодон түндүк-батыш тарапта

(Волга дарыясы, Түштүк Урал аймактары) жүргөн кыргыз-огуз (печенек) этностук байланыштары жөнүндө илимий негиздүү пикирин айткан. Кыргыздардын айрым элдик уламыштарында Болгар (Булгар) өлкөсү жана ал жактан бүтүн кыргыз жергесине журт которуп келген (күркүрөө, жетиген, кушчу) уруулар жөнүндө маалыматтар бар (Абрамзон 1990, 76). И.Б.Молдобаев иликтөөлөрүндө кыргыз этнонимиясындагы бечен, чарык, баят ж.б. уруулук аталыштар орто кылымдар мезгилиндеги кыргыз-огуз этникалык алакаларынан кабар берерин белгилейт (Молдобаев 1985, 162). Кыргызтаануучу Т.Абдракунов “Манас” эпосундагы “Бээжинди” белгиленип жүргөндөй Пекин топоними менен эмес, VIII-X к. Сырдарыяга жамаатташ байырлаган көчмөн уруулардын энчилүү аты “бэжэнэк” этноними менен жалпылыкта караган көз карашын айтат (Абдракунов 1990, 92-93). Бул жүйөлүү илимий пикир кошумча иликтөөлөргө, айрым тактоолорго муктаж. Түрк тилдеринин огуз бутагында сүйлөгөн гагауздардын этностук жүзүнүн калыптанышында печенек уруулары чечүүчү ролду ээлешкен. Бүгүнкү гагауздардын негизги бөлүгү жашаган Түштүк Молдавияда Кыргыз, Кыргыз-Кытай гидронимдеринин болушу да капысынан эмес чыгар (караңыз: Баскаков 1984, 54-61). Этнонимдин мааниси жөнүндө илим чөйрөсүндө бирдей пикирлер жок. Рашид ад-Дин “жакшылык аракетте керектөө жана колдоо”, Абул Гази “жасоочу”, “аткаруучу” маанилеринде чечмелешет (Махпиров 1997, 114). С.П.Толстов этнонимди байыркы иран тилдүү апасиак же пасиандар менен параллель карайт (Атаниязов 1988, 32). Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү москвалык профессор Н.А.Баскаковдун илимге киргизген көз карашын колдоп келишет. Автордун пикиринде печенек этноними «бажа ≈ нак»; “бажа” же негизинен бир уруудан үйлөнүшкөн урук, топ маанисин түшүндүрөт. Ал эми -нак мүчөсү кичирейтип, эркелетчү татаал суффикс (Баскаков 1985, 51). Бул илимий пикир В.В.Бартольд, О.Притцак, В.Бангдын көз караштарын колдоо дегенди аныктары калетсиз. Арийне, бул көз карашка немец аалымы Г.Дерфер өз иликтөөлөрүндө каршы чыккандыгы маалым (Махпиров 1997, 114).

Биздин пикирде, этнонимди башка мааниде, анын чыныгы маңыз-мазмунун аныктаган өңүттө чечмелөөгө болот. Беченек; бечен ≈ ек; «бечен» деген сөз тунгус-манжур тилдеринде “элик” маанисин билдирет. Айрым изилдөөчүлөрдүн белгилөөсүндө бул термин тунгус-манжур тилдерине түрк тилдеринен келип кирген (Новикова 1972, 141). -к; -ек көптүк маанини туюнткан байыркы сөз жасоочу мүчөлөр. Демек, беченек этноними “элик уруусу”, “эликтин тукуму” дегенди туюнтуп, байыркы тотемистик ишенимди чагылдырат. Буга кыргыздардын бугу, багыш, кийик, найман, куран найман, теке ж.б. этнонимдерди параллель коюуга болот. Жыйынтыгында, этнонимдин маанисинин чечмеленишинин акыркы варианты чындыкка жакын.

Баят - тейит уруусунун курамындагы урук. Бул этностук аталыш байыркы түрк доорунан эле белгилүү. Махмуд Кашгари байыркы огуз уруулук бирикмесине кирген баяттар жана аны энтамгасы жөнүндө маалымат берет (Махмуд Кашгари Т.І, 67). Рашид ад-Дин баяттарды орто кылымдардагы огуз-түркмөн урууларынын оң канатына кирген өз алдынча уруу экендигин билдирген (Рашид ад-Дин. Т.І, Кн.І. -С.76). Арийне, ушул эле фарси автору баяттарды (монг.“баят”) монгол тилдүү этностук чөйрөгө таандык экендигин, “жадай-баят” жана “кэхэрин-баят” деген эки дарыяга жамаатташ байырлаган сулдуздардын кошунасы катары сүрөттөйт (аталган эмгек, 173-175-беттер). Абул Гази Бахадур хан да өз эмгегинде Рашид ад-Диндин берген маалыматтарын бышыктаган ойду айтат. (Абул Гази 1906, 52). Болжолу, XII-XIII кк. бул этностук компоненттер бир эле учурда монгол жана түрк тилдүү уруулардын курамдарында болуу керек. Анткени, айрым изилдөөчүлөр байыртадан эле белгилүү болгон “баяттарды” печенек-огуздардын курамындагы ушул эле ат менен маалым болгон уруу менен этностук жалпылыкта карашат (Кузеев 1974, 174; Атаниязов 1988, 30). Этностук аталыштын параллелдери казак, өзбек, сары уйгур (югур) жана түркмөндөрдүн уруулук курамдарында бар. Учурда, Монголиянын Убсунур аймагында өздөрүн “баят” деп аташкан, монголдордон айрым бир өзгөчөлүктөрү бар уруу жашайт (Народы мира: Историко-этнографический справочник. -М., 1988. -С.93). Арийне, аталган этностук топ монголдошкон түрк тилдүү уруулардын бири болушу да ыктымал. “Баят” сөзүн Махмуд Кашгари аргу (оргу) тилинде “кудай”, “алла-таала” маанисинде чечмелейт (Чороев 1991, 457). Рашид ад-Дин “бактылуу”, “телегейи тегиз”, ал эми Абул Гази “бактылуу”, “бай” деген формада аныктама беришет (Абул Гази 1906, 25; Кононов 1958, 53). Бирок, соьку мезгилдеги изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү baiat < baiān, монголчо “бай”, “байлык” (бая ≈ бай - т; -т мүчөсү бурят-монгол тилдеринде көптүк маанини билдирет) маанисин аныктарына токтолушат (караңыз: Махпиров 1990, 67). Этникалык компонент кыргыздардын курамына IX-X кк. чейин эле кирүүсү мүмкүн.

Ак үйлүү мундуз - мундуз уруусунун курамындагы ири урук (Аттокуров 1995, 163). Этнонимдин параллелдери бүгүнкү түркмөндөрдө - **“агөйли”**, көчмөн-өзбек урууларында - **“ак үйли”** формаларында кездешет (Атаниязов 1988, 13; Абрамзон 1990, 222). “Ак уйлик” термини орто кылымдардагы түрк тилдеринде (чагатай тили - О.К.) “барымта” маанисин аныктаган (МИКК, 1972, 241). “Ак үйлүү” термининин биринчи мааниси “тектүү жерден барымтага кармалгандар” дегенди туюнтат (караңыз: Karataev O.K Eski turk devrindeki kirgiz etnik isimleri\Turkler.II.Yeni Turkiye yayınları. -Ankara, 2002, -s.80-85.). Урууну, элди баш ийдирип кармап туруу максатында, же болбосо эки мамлекеттин ортосундагы өз ара түзүлгөн келишимдин гаранты катары тектүү адамдардын балдарын барымтага кармоо байыркы жана орто кылымдар мезгилдерине мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул саясий-дипломатиялык ыкманы кытай династиялары да өтө кенен пайдалангандыктары маалым. Көчмөн элдерде барымтага кармалгандар (же берилгендер) хан сарайына жакын жердеги ак боз үйлөрдө сыйлуу туткун денгээлинде, терең көзөмөл астында турушканы белгилүү. Бул тарыхый термин (“ак үйлүү”) ушул себептерден улам келип чыккан (Аннанепесов 1984, 57-58). Экинчи мааниси түркмөндөрдө, ошондой эле, каршилик көчмөн өзбектерде уруунун ээлеген чегин кайтарган, үй-бүлө күтө элек боз уландардын тобун түшүндүрөт (Абрамзон 1990, 224; Атаниязов 1988, 13). С.М.Абрамзон көчмөн элдерде байыртадан туруктуу сакталып келе жаткан эзелки барымта салтын “Манас” дастанында да кенен чагылдыраарын белгилейт (Абрамзон 1990, 222).

Аюу - ават, бөрү, чекир саяк урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 108). Аюу дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде эзелтеден тотемдик жаныбар катары белгилүү. Байыркы түрк тилдеринин диалектилеринде бул сөз “aziq”, “adiq” формаларында айтылганы маалым (караңыз: Махмуд Кашгари, T.I. -С.86; ДТС, 13). Учурда туваларда жана хакас тилинин айрым диалектилеринде бул жаныбардын аталышы “адыг”, “азыг” түрлөрүндө айтылары аныкталган. Кыргыздардагы адигине (адыг-эне) этникалык аталышы да чыгыш теги жагынан тотемдик мүнөзгө ээ. Түштүк Сибирдин түрк тилдүү элдеринде, өзгөчө саха-якуттарда аюуга байланыштуу табу (“тыюу салуу”) кенен таралганы анык. Мындан сырткары, аюуга байланыштуу бир топ эвфемизмдер белгилүү. Мисалы, саха-якуттар аюуну - “өхө” (чоң ата), хакастар - “аба” (ата), алтайлыктар - “абага” (тайаке, ага), тувалар - “ава” (эне, апа) деп аташат (Шербак 1961, 131). Тунгус-манжур тилдүү элдерде (эвенктерде) “манги” аюу келбеттүү адамды элестетип, ата-бабалардын духунун мифологиялык символу, шамандардын башкы колдоочусу катары түшүнүктү аныктаган. “Манги” сөзүнүн семантикасы учурда “аюу”, “ата-бабалардын духу” маанисин аныктайт (Анисимов 1951, 200-203). “Тайганын кожоюну” деген ат менен белгилүү болгон бул жаныбар бүгүнкү күндө да бугу, жолборс, бүркүт сыяктуу кайберендер менен бирге тотемдик ыйык жаныбар катары белгилүү болуп келет. Изилдөөчүлөр адамзат коомунун өнүгүүсүндөгү энелик доордогу коллективдүү чарба жүргүзүү (коллективдүү аң уулоо) менен байланышына токтолушат. Сибирь элдеринде аюуга байланыштуу жамааттык түлөө өткөрүү каада майрамы (шаман ритуалы) бүгүнкү күнгө чейин өзгөрүлбөй сакталып келет (Васильев 1948, 78-79). Изилдөөчүлөр Түштүк Сибирди тунгус-манжур тектүү уруулар өздөштүргөнгө чейин эле бул аймакта “манги” (“аюу”) аттуу уруу жашаганын далилдеп келишет (Васильевич 1970, 31-32). Болжолу, манги уруусу түркий тектүү болушу ыктымал. Параллелдери башкыр, өзбек-конураттарда бар (Атаниязов 1988, 15).

Ават - ичкиликтер (Булгачы) уруулук тобундагы ири уруулардын бири. Этнонимдин параллелдери “аба” формларында алтайлыктардын (телеуттар) жана шорлордун курамында бар экендиги маалым (Потапов 1969, 168-169). Ават ~ аба ≈ т; -т мүчөсү бурят-монгол тилдеринде көптүк маанисин туюнтат. Чыгыш теги байыркы сөз жасоочу мүчөнүн колдонулган, таралган ареалы абдан кенен. Мисалы, тунгус тилдеринде бул мүчөнүн фонетикалык -тан/-тен, манжур тилинде -та/-те, байыркы корей тилинде -тен формаларынын болгондугу белгилүү (Рамстедт 1957, 59). Д.Е.Еремеев бир катар далилдүү маалыматтарга таянып, -т мүчөсү уланган түрк этнонимдери монгол тилдеринин таасири астында XIII к. кийин гана калыптанган деген пикирин айтат (Еремеев 1970, 38). Бул уруунун тегин байыркы **“аба”** уруусу менен параллель караса болгудай. **“Аба”** - теле урууларынын бири катары Суй династиясынын жылбаяндарында Батыш түрк мамлекетинин курамындагы уруу болгондугу эскерилет (Потапов 1969, 169). XVI-XVIII кк. “аба” же **“абиндер”** бүгүнкү алтай-телеуттарга кошуна жашашып, негизинен мал чарбачылыгы менен кесиптенишерин И.Гмелин жана И.Георги өз изилдөөлөрүндө белгилешкен. Л.П.Потапов да бул уруунун чыгыш тегин байыркы “аба” уруусуна байланыштырат (Потапов 1969, 169).

Курамына “аба” уругу кирген алтай-телеуттардын этногенетикалык жактан кыргыздар менен жалпылыгы илим чөйрөсүндө эбактан далилденип келет.

Алет - солто уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1965, 106). Этнонимдин байыркы формасы “алат” болушу мүмкүн. Изилдөөчүлөр бул уруктун аталышын “алакчын” этноними менен байланышта карап жүрүшөт. “Алат” этноними кытай жыл баяндарында “гюньма”, “хэлэ”, “била”, “элочжи” формаларында чагылдырылат. Ошол кытай жылбаяндарындагы “алат” этноними “ала аттуулар уруусу, эли” деген маанини туюнткан (Бичурин 1950, Т.1-С. 350; Бартольд 1963, Т. II-С. 480-481; Савинов 1985, -С.30). Байыркы кытай жылбаяндарында эскерилген “Бо-ма” этноними “алат” этностук аталышынын түз калыбы катары “ала аттуулар” маанисин берери такталган. Түсү ала жылкылар хуннуларда, байыркы түрктөрдө, уйгурларда, кийинки доорлордогу башка көчмөн элдерде сыйынуучу ыйык жаныбар катары белгилүү болгондугу маалым (Савинов 1985, 30). “Цзю-Таншу” 638-ж. Батыш түрк каганы Торок ханга (Ду-лу кэхан) баш ийдирилген басмыл, **кыргут** (кыргыз - О.К.), тухси-кундарда да “ала аттуу уруулардын” болгондугун кабарлайт (Зуев 1960, 124). Алаттар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар б.з. IV к. белгилүү боло баштайт. Ордос жана Иньшандын түндүк тараптарын байырлашкан алаттар VI-VIII кк. Алтайдын түндүгүнө журт которушуп, кийинки кыпчак, огуз-түркмөн урууларынын курамдарына жуурулушуп кетишкен (Зуев, 1962, 116). Алаттардын айрым бөлүктөрү Лена дарыясынын жогорку агымы аркылуу түндүккө карай жер которушуп, кийинки саха-якуттардын этногенезисинде олуттуу ролго ээ болушту (Савинов 1985, 37). Кытай жыл баяндары алаттардын сырткы антропологиялык келбети, каада-салттары кыргыздарга окшош келип, тили жагынан айрымаланын кабарлайт (Бичурин 1950, 37). Бул маалыматтардан улам, алаттарды кыргыздардын курамындагы эң байыркы этностук компоненттердин бири катары кароого толук негиз бар.

Алагыр - моңолдор уруусунун курамындагы урук. Этноним аркылуу кыргыздардын тунгус-манжур тилдүү элдер менен эзелки тарыхый байланышын, бир эле учурда бүгүнкү кыргыздардын курамындагы тунгус-манжур компоненттерин байкоого болот. Ала ≈ гыр: гир/гыр/гур - эвенк тилинде “адамдар”, “урук”, “уруу” маанисин аныктайт. Мисалы, гурагир (гуран) - “жапайы теке уруусу”, путугур - “каздар уруусу”, куктыгыр - “күкүк уруусу”, кандыгир - “өрдөк уруусу” ж.б. (Анисимов 1951, 194). Аталган эвенк урууларынын энчилүү аттары тотемизм менен түз байланышта келип чыккандыгы анык. Этноним (алагыр) “ала урук”, “ала түстүү уруу” маанисин аныкташы толук мүмкүн. Мисалы, алакчын ж.б.

Абакан - мундуз уруусунун курамындагы урук (Төрөкан уулу 1995, 88). Айрым маалыматтар бул уруктун тегинин Борбордук Азия менен байланышын аныктайт. Хакастардын тарыхый фольклорунда Абакан дарыясы (Минуса ойдуңу, Хакасия) жөнүндө төмөнкүдөй уламыштар айтылат: “Алаирт дарыясынын боюнда “Аба-кан” аттуу зор баатыр жашаган экен. Шар аккан дарыяны Аба-кан баатыр куш сымал аргымагын минип бат эле кечип өтчү дешет. Күндөрдүн биринде минген аты дарыяда мүдүрүлүп, Аба-кан баатыр сууга чөгүп өлөт. Ушул кайгылуу окуядан соң, баатырдын наамына дарыя Абакан деп аталып калыптыр...” (Вяткина 1933, 53). Кыргыз санжыраларында уруу ичиндеги ич ара чыр-чатактан соң, туугандарына таарынган Абакан деген белгилүү журт башчысы өз жакындарын алып, Энесайга (Енисейге) көчүп өткөндүгү, андан энесайлык мундуздар тарары баяндалат (А.Тургунбаев, уруусу мундуз, Жалалабат облусу). Бул сыңары фольклордук параллелдер капысынан пайда болбошу ырас. Абакан уругу курамына кирген мундуз уруусунда Түштүк Сибирдин этностук чөйрөсү менен байланышкан компоненттер бир топ санда кездешет. **“Аба-кан”**; “Аба” - Саян-Алтай элдеринде **“аюу”**, **“кан”** сөзү **“кан”**, **“хан”** маанилерин берет. Демек, этнонимди “аюу кан” маанисинде чечмелөөгө болот. Аюу Сибирдин элдеринин дээрлигинде тотемдик ыйык жаныбар катары маалым (караңыз: Васильев 1948, 78-104). Иликтөөчүлөрдүн далилдөөлөрүндө “аба” – сөзүнүн баштапкы, байыркы маанисинде “эне” мааниси жатат (Вяткина 1933, 53). Бул мисалдар эзелки энелик доордон (матриархат) да кыйыр кабар берери ырас.

Атан - багыш уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 60). Атан - байыркы түрк тилдеринде “жумушчу төө” маанисин аныктаган (ДТС, 59). Атан - кыргыз, казак, тува тилдеринде мингич төөнү аныктары маалым. Бул сөз кыргыз тилинде эки мааниде чечмеленет: 1.Бычылган эркек төө; 2. Аты чыгып, элге кеңири белгилүү болуу, атагы чыгуу (КТТС 1984, 97). Арийне, кыргыз тилинин байыркы лексикалык катмарына кирген бул этностук аталыш шамандык диний ишенимди чагылдырышы мүмкүн. Бүгүнкү алтайлыктардын курамындагы челкан, телеут жана теленгиттерде шамандын бубени “ак адан” деп аталары белгилүү (алт. тув. “ак адан” - “ак төө”). Хакастарда бүгүнкү күндө “адан” сөзү шамандын бубенин аныктайт (Бутанаев 1999, 17). Түштүк

Сибирдин түрк тилдүү элдеринде бубен шамандын мингич аргымагын элестетери белгилүү. Ритуал учурунда жаныбардын терисинен (марал, бугу, багыш, төө ж.б.) оролуп, кооздолуп жасалган бубен шамандын Жер-Эне менен Көк Теңирдин ортосундагы аткарылуучу кабарчылык миссиясында канаттуу мингич аргымакты элестетет (Потапов 1969, 74-75). Телеут шамандары диний-ритуал процессинде “алты өркөчтүү ак адан” деген дубасын айткан (Потапов Л.П., аталган эмгек, 176-177-беттер). Ушул эле автордун белгилөөсүндө “ак адан” диний ритуал мезгилинде челкан шамандарынын кыялында бычылган ак төөнү туюнткан. Бул мисалдар челкандардын, телеут жана теленгиттердин ата-бабалары өткөн тарыхый мезгилдерде төө багуу менен кесишпешкендиктерин да тастыктайт (Потапов 1969, 79). Унутулуп калган мал чарбачылыгынын бир тармагынын шаман бубенинде чагылдырылышы “ак төөнүн” алгач, тотемистик мүнөзгө ээ болгондугун аныктайт. Кыргыз, тува, өзгөчө казактарда ак төөгө сыйынып, курмандык чалып, түлөө өткөзүү өткөн доорлордо кенен тарагандыгы маалым (Валиханов Ч. Изб. соч. 1958, -С.153-154).

Буура хан - жоокесек уруусунун курамындагы урук. Этностук аталыш XI к. Караханийлер мамлекетин негиздөөчүлөрдүн бири Сатук Богра (Буура) хан Абдали Керимдин аты менен дал келет. “Богра хан” - Сатук Абдали Керимдин бийлик иерархиясындагы кошумча наамы болгон. Буурахан - Караханийлер мамлекетиндеги эң жогорку бийлик ээлери пайдаланган мансап наам болгондугу илимде маалым (Урстанбеков., Чороев 1990, 34). Профессор З.Эралиев өзүнүн изилдөөсүндө Буура-хан Карахандар мамлекетинде “миң башы” деген аскердик-административдик наамды аныктагандыгын жазат (Эралиев 2000, 27). Буура - кыргыз тилинде “тукумдатуучу төө” маанисин туюнтат (КТТС, 138). Айрым изилдөөчүлөр этностук аталыштын маанисин тотемдик-жаныбар төөгө байланыштырышат. Караханийлер мамлекетинде төөнүн өзгөчө тотем-жаныбар болгондугун тастыктаган далилдер бар. (Бартольд 1963, 505; Караев 1975, 177-178). Арийне, бул илимий көз караштар негиздүү илимий тактоолорго, иликтөөлөргө муктаж. Буура - алтайлыктарда (алтай кижилер), телеуттарда (буро-пуро) - курмандыкка чалынуучу жаныбарды аныктаса, монгол жана саха-якуттарда “бугу”, сойоттордо - “багыш” маанисин туюнтат (Вяткина 1933, 50). Хакас тилинде “пугра” - “шамандын жаны” дегенди билдирет (Бутанаев 1999, 94). Демек, бул мисалдар теги байыркы этнонимдин Саян-Алтай чөлкөмү, анын диний-мифологиялык чөйрөсү менен терең байланышын чагылдыраары ырас.

Бай төбөт - кытай уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 109). “Төбөт” - сөзүнүн маанисине түрк тилдеринде этимологиялык так аныктама бериле элек. Айрым изилдөөчүлөр бул этностук аталышты “иттин дөбөтү”, “карышкырдын дөбөтү” маанисинде чечмелеп жүрүшөт (Щербак 1961, 127-128). Этноним алгач “түбүт” формасында Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” (XI к.) эскерилет. Автор: “...түбүтгөр - түрк тилинде сүйлөгөн бир уруу. Чыгыш тарабынан Чин (Кытай), түштүктө - Хинд (Индия океаны) деңизи, батышта - Кашмир, түндүгүндө - уйгурлардын ээликтери менен чектешет. Түбүттөрдө араб тилинин таасири күчтүү, энелерин “ума”, аталарын “аба” деп аташат” - деп жазат (М.Кашгари Т.І. -С.337). “Манас” эпосунда Тибет (Тебит) - топоним, кыргыздарга чектеш, карым-катнашы бар элдин жери катары бир катар эпизоддордо эскерилет (“Манас”.Энциклопедия.Т.ІІ, 277-278). Жогорудагы маалыматтар орто кылымдардагы кыргыздар туралуу чагылдырат. Айрым далилдүү фактылар, фольклордун, жер-суу аттарындагы ж.б. маалыматтар кыргыздардын Тибет, Кашмирге чейинки өтө кенен аймактарды байырлашкандыктарын тастыктайт (Абрамзон 1990, 67). Буга ушул аймакты чукул мекендеп келишкен сары уйгурлар жана лобнорлуктардын кыргыздар менен этностук терең жакындыктары да далил болору калетсиз. Бул маалыматтарды Б.Солтоноевдин жазгандары да бышыктай алат: “...1916-ж. Кытайга барган соодагер кашкарлыктын айтуусунда Тибетте эң азында 30-40 миң түтүн кыргыз бар. Тили бузулбаган, таза, араб сөзүн катыштырбаган, дини калмакча (буддизм - О.К.), мусулманча бата кылбастан, өзүнчө бата кылат” (Манас: Энциклопедия. Т.ІІ, 278). Бул маалыматтар төбөт (бай төбөт) этнониминин келип чыгышында аталган аймактын этностук жана табигый таасирин ырастагансыйт.

Байтерек - сары багыш уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 109). Азыркы кыргыз тилинде төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилет: Байтерек - жалбырактары калың, туш-тушка тармакталып бутактап чыгуучу чоң терек (КТТС, 118). Минуса ойдуңунда (Хакасия) “Пай-Тирек” аттуу эзелки топоним сакталып келет (Бутанаев 1995, 87). Ошол эле хакас тилинде “пай” сөзү “ыйык” маанисин түшүндүрөт. Өткөн доорлордо ар бир уруунун сыйынган жаныбары, кушу, тоосу, энтамгасы, дарагы болгондугу маалым. Бул кыргыздарда, өзгөчө Түштүк Сибирдин түрк-монгол тилдүү элдерде соңку мезгилдерге чейин сакталып келди. Байтерек кыргыздар үчүн ыйык дарак болгондугун айгинелеген фактылар бар. “Манас” үчилтигинде Букарды көздөй

качып, жолдо чарчап-чаалыккан Каныкей жана Чыйырды ыйык деп эсептелген байтеректин көлөкөсүнө эс алууга токтоп, уйкуга кетишет. Ушул учурда кайдан бир аркар пайда болуп, Семетейди сүтү менен эмизгендиги баяндалат (Абрамзон 1990, 303-304). Ушул эле эпосто асман менен жердин ортолугундагы тирөөч катары турган дүйнөлүк дарактын модел-түшүнүгү чагылдырылат (Молдобаев 1995, 208-211). Байтерек (Чынар терек) эпос боюнча бутагынан адамга укмуштуу ал-кубат берүүчү сүт чыккан касиеттүү дарак. Дүйнөлүк оозеки чыгармачылыкта жана диний түшүнүктөрдө аалам дарагы (өмүр дарагы, космос дарагы) жөнүндөгү миф кеңири белгилүү. Ал дарактын тамыры жер астындагы дүйнөдө (өлүктөр өлкөсүндө), ортоңку сөңгөгү жер үстүндө (кадимки адамдар өлкөсүндө), башы асманда (кудайлар өлкөсүндө) жайгашып, бүткүл ааламды өзүнө туташтырып турат деген ишенимге ээ. Байтеректин ээси көпчүлүк учурда аял (эне) түрүндө элестетилет. Атайын изилдөө жүргүзүлгөн окумуштуулардын пикирине караганда “бай” - “ыйык”, “жаратуучу” (кудай) деген мааниге ээ. Демек, “байтерек” - “ыйык терек”, “жаратман терек” дегенди билдирет. Соңку мезгилдерге чейин байыркы дин - шаманизмди тутунуп келген Борбордук Азияда жана Сибирде жашаган түрк элдеринин чыгармаларында Байтерек биздин эпостогука салыштырганда байыркы белгилерин толук сактай алган. ... Якут олонхолорунда ушундай эле дарак адамдарды ар кандай кырсыктан сактоочу гана эмес, алардын түпкү энеси да болуп саналат (“Манас”.Энциклопедия, Т.І, 127). Кыргыз, хакас, алтайлыктардын дүйнөлүк дарак жөнүндөгү мифологиялык түшүнүктөрүндө бир катар жалпылыктар бар экендиги аныкталган (Молдобаев 1995, 209). Этностук аталыштын параллели казактарда “байтерек” формасында сакталып келет (Жанузаков 1982, 166). Мындан сырткары, казактын улуу жүзүнүн курамына кирген “канлы” уруусунун аскердик урааны “байтерек” деп чакырылгандыгы маалым. (Тынышпаев 1925, 29).

Баргы - адигине уруулук тобундагы ири уруунун бири (Абрамзон 1956, 110). Санжыра боюнча Баргы Адигиненин улуу баласы экендиги баяндалат. Оң канатка кирген баргылар кыргыз этносунун пайдубалын түптөгөн байыркы уруулардан болот. Баргу - азыркы Монголияда топонимикалык аталыш катары да белгилүү (Лебедева 1958, 222). Айрым маалыматтар Ички Монголиядагы (Кытай Эл Республикасы) монголдордо “**барга**” аттуу ири уруу бар экендигин кабарлайт. Рашид ад-Дин (XIII к.) төмөнкүдөй маалыматтарды жазат: “Кыргыз жана Кэм-Кэмжиут кошуна, жакын турган аймактар, бул жерлер бир мамлекеттин (Кыргыздар мамлекети.- О.К.) курамына кирет. ...Кэм-Кэмжиуттун бир тарабы наймандар, андан ары Баргужин-Токум деген жерде кори, баргу, тумат, байаут уруулары жашашат, алардын айрымдары монгол тилинде сүйлөшөт (Рашид ад-Дин Т.І, Кн.І-С.150). Фарси автору баргулардан Иранда (монгол администрация-сында, XIII к.) белгилүү мамлекеттик ишмерлер болгондугун жазат. Рашид ад-Дин: “баргут, кори, төөлөс, тумат уруулары тектеш элдер, аларды Селенга дарыясынын аркы жээк тарабында жашагандыгы үчүн баргуттар, алар турган аймак ушундан улам Баргужин-Токум деп аталат” - деп жазат (көрсөтүлгөн эмгек, 121-бет). Баргулар түрк (кыргыз) тилинде сүйлөгөнүн тарыхый булактагы адам аттары, алардын титулатурасы айгинелеп турары бышык. Демек, XIII к. бүгүнкү кыргыздардагы эң ири уруулар катары эсептелген найман, дөөлөс (төөлөс), баргы, баят (тейит), туума тукум (найман) ж.б. “Кыргыз өлкөсү” жайгашкан аймактарды мекендешкен, кыргыз этносунун курамына жуурулушкан. Энесайдын чыгыш тарабындагы жайгашкан жерлер монголдордо XII-XIII кк. “Баргужин-Тукум (Токум)” деген ат менен белгилүү болгон (Бертагаев 1958, 173). Рашид ад-Дин берген маалыматтарга караганда, баргуттар (-т монгол тилдеринде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө - О.К.) Чынгыз хан жана анын мураскорлоруна ак дилден кызмат өтөшкөн (караңыз: аталган эмгек, 122-бет). Баргу, төөлөс, туматтар падышаларын “инал” деп аташары алардын теги кыргыздардан экендигин дагы бир ирет тастыктары ырас. Баргалжан (Баргужин) монгол тилдеринде “түнт токойлуу”, “өздөштүрүлө элек тоолуу аймак”, токум - монг. төхүм. “төркүн”, “уруулаштар”, “туугандар” дегенди туюнтат (Бертагаев 1958, 174). Учурда Бурятияда Баргузин аттуу аймактык-административдик бирдик бар экендиги маалым. Демек, жогорудагы маалыматтарга таянсак, этностук аталыштын эзелки мааниси “токойлуу, тоолуу аймакта жашаган тектеш, уруулаш туугандар” маанисин билдирет.

Басыз - сол канаттагы ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 110). Уруунун аскердик урааны “Акбуура” деп чакырылганы маалым (Абрамзон, Т.ІV. -С.79.). Басыз - кыргыз, мундуз, дөөлөс ж.б. этнонимдери сыяктуу эң байыркы этникалык аталыш катары кароого болот (караңыз: Karataev O.K.Ankara, 2002, -s.80-85.). Басыз: -з мүчөсү байыркы түрк доорунан көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө катары белгилүү (Серебренников, Гаджиева 1979, 88). Сейф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварихинде” (XVI к.) жазылган генеалогиялык баяндар боюнча басыз уруусу кыргыздардын сол канатына кирери айтылат (МИКК, 208). XVIII к. кытай булагы “Сиюй тучжи”

басыз уруусу “батыш кыргыз ордосунун” курамында экендигин баяндайт (Абрамзон С.М. Т.IV.-С.80). Этнонимдин параллели Афганистандын түндүк-чыгыш аймагын байырлаган катагандардын курамында да бар. Бул ири этнографиялык топтун этностук тегинин кыргыздарга өтө жакындыгы бир катар изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде далилденген. Д.Лорддун берген маалыматтарында басыздар өзбек-катагандардын (эскертүү: илимге өзбек-катаган деген ат менен кирип калган бул этностук топтун өкүлдөрү өздөрүн “өзбек” деп аташпайт) он алты уругунун бири болгондугу чагылдырылат (Кармышева 1976, 105, 244-245; Молдобаев 1995, 149-150). Бул басыздардын катагандар менен этникалык байланышын тастыктары бышык. Санжыралык маалыматтарда басыз уруусунун түпкү атасы Аксуулук Түгөл деп аталат. С.М.Абрамзон бул топонимди Чыгыш Түркстандагы Ак-Суу менен байланышта карайт (Абрамзон 1990, 68). Ч.Валиханов, П.П.Семенов Тянь-Шанский, Н.А.Аристовдор өз эмгектеринде басыздарды оң канат кыргыздар экендигин баса белгилешет. Болжолу, бул пикирлер басыздардын оң канаттагы кыргыз уруулары менен бирге көчүп-конуп жүргөнүнөн болуусу мүмкүн. XVIII к. кытай жазма булагында (“Сиюй Тучжи”) басыздар (кыт. ба-се-цзы) батыш кыргыз ордосунун курамына киришери баяндалат (Абрамзон С.М.1960, Т.IV.-С.79-80).

Байсу - саруу уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 109). Этностук аталыш катары VII-VIII кк. даректүү тарыхый булактарда эскерилет. Кытай жылбаяндары (648-ж.) байсилер (байсу) - теле урууларынын бири экендигин чагылдырат (караңыз: Karataev O.K.Ankara, 2002, -s.80-85). Тан династиясынын жыл баяны “Тан шу” берген маалыматтарга караганда байсилер (байсу) азыркы Эдзин-Голго жамаатташ аймактарды байырлашкан (Зуев 1960, 112). Кыргыз жана теле урууларынын өз ара алакалары VII-VIII кк. чейин эле жүргөн десе болот. Кыргыздар жуан-жуандардын (айрым маалыматтарда хуннулар) кысымы астында азыркы Монголиянын аймагынан Минуса ойдуңуна журт которгонго чейин эле (V-VI кк.) теле уруулары менен этностук-маданий, соода алакаларында болуп турушкан. С.М.Абрамзон байыркы телелердеги “пу-гу”, “бай-си” урууларынын энчилүү аттарын бүгүнкү кыргыздардагы бугу, байсу (саруу) этностук аталыштары менен жалпылыкта карайт (Абрамзон 1990, 65). Изилдөөчүлөр Крым жарым аралында да Байсу этнотопоними бар экендигин аныкташкан (Лезина, Суперанская 1984, 84). Байсу компоненти кыргыздардын этностук курамында бери болгондо VI-VII кк. белгилүү десе болот. Мындан сырткары, байыркы телес (теле) урууларынан кыргыздардын курамына төөлөс/ дөөлөс, төлөк, телек ж.б. этнокомпоненттер кирген.

Бууралар – дөөлөс уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 204). Этностук аталыш Караханийлер мамлекетинде мансап наам катары белгилүү болгон (караңыз: буура хан этноними). Кыргыз тилинде “буура”-тукумдатуучу төө маанисин аныктайт (КТТС, 1984, 138). Ушул эле мамлекетте “буура” тотем-жаныбар болгондугун аныктаган фактылар бар (Бартольд В.В. 1963, 505; Караев 1975, 177-178). Арийне, этностук аталыш биздин баамыбызда кыргыздардын байыркы шаман дини менен болгон байланышын аныктап турат. Кызыктуусу, түркмөндөрдө “пыр хан” - бакшы (шаман) маанисин туюнтат. Этноним (Буура) алтай кижилери жана телеуттарда курмандыкка чалынуучу жаныбарды аныктаса, монгол жана якуттарда – “бугу”, сойоттордо - (тувалар) “багыш” маанисин билдирет (Вяткина 1933, 50). Буура (пура) - алтайлыктардын шамандарынын диний лексикасында кенен пайдаланылган термин болгон. Алтай түздүгүндөгү жана Тоолуу Алтайдагы телеуттардагы шамандар бул термин менен кансыз (муунтулуп өлтүрүлгөн) курмандыкка чалынган жылкынын жана анын көрүнбөгөн көмүскөлүү колдоочу шеригин аташкан экен. Түндүк алтайлыктарда (теленгит, куманды, челкандар) “бура” ыйык духтардын жана кудайлардын мингич атын аныктаган. Көк Теңир “бураны” шамандарга жардамчы, колдоочу иретинде жөнөтүп турат имиш. Айрым шамандар диний ритуал (жөрөлгө) учурунда “буранын” жардамы менен “көк асманга” көтөрүлүп турушкан (Потапов 1991, 51). Шор, куманды, түндүк телеут, качин, сагай шамандары бураны (пура) башкы жардамчы жана колдоочу катары билишип, аны бул дүйнөдөгү өзүнүн өмүрү, жашоосу менен бир карашкан. Бул фактылар шаманизмдин Түштүк Сибирдин түрк тилдүү элдеринде тарыхый-этностук, маданий бир кыртышта өнүккөндүгүн ырастайт. Бура - шаман дининде үч функцияны аткарган: 1.Тын бура (“тирүү” же “кайрадан өлүп-тирилген бура”) - шаманга жеке таандык болгон өзгөчө буура. Көк Теңир менен сүйлөшүү учурунда шамандын түгөйү, колдоочусу катары милдетин аткарган; 2.Таг бураны - шаман Улген (Өлгөн) кудайынан жамаат сыйынган ыйык тоо аркылуу кабыл алган жана анын элеси шаман бубенине түшүрүлгөн; 3. Чар буранын - (жер бура) - бубенге элеси түшүрүлүп, шаман тарабынан көпчүлүккө көрсөтүлбөй, жашыруун колдонулган (Потапов 1991, 75). Негизинен, буура - жер менен Көк Теңирдин ортосундагы шамандын мингич аргымагын элестетип, шаман лексикологиясында кудайлар, духтар менен бууранын ыйык, касиеттүү байланышын чагылдырат

(жаныбардын териси капталып жасалган бубен шамандын мингич аргымагынын функциясын аткарган). Жалпылаганда, этностук аталыш кыргыздар тутунган байыркы шаман дининен кабар берет. Исламдын таралышы менен бул диний термин коомдук колдонуудан чыгып, урук (уруу) аталышы катары сакталып калган.

Бөгөжү - кытай уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 111). Бөгөжүлөр - байыркы кыргыз уруктарынын бири болорун аныктаган далилдер бар. Параллелдери хакастардагы туба, койбалдар-дын жана Чыгыш Саяндардагы хакас-камасиндердин курамдарынан “пөгечи”, “бугажы” формаларында кездешет. Бул маалыматтар бөгөжүлөрдүн (хак. “пөгечи”, “бугажы”) байыркы мезгилдерде өз алдынча кыргыз уруусу болгондугун айгинелери шексиз. Хакастардын тарыхый фольклору пөгечилерди 1703-ж. Жунгарияга күч менен көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын калган бир бөлүгү экендигин баяндайт (Бутанаев 1990, 66). Мындан сырткары, кыргыздарга теги жакын экендиги далилденип жаткан сары уйгурлардын уруулук курамында да “пөгечи” (яглыкыр уруусунда - О.К.) аттуу урук бар экендиги аныкталды (караңыз: Малов 1957, 89). В.Я.Бутанаевдин иликтөөлөрүндө казактын улуу жүзүнүн курамындагы “бөгечи” уругу 1703-жылы Жунгарияга көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын урпактары экендиги аныкталып келет (Бутанаев 1990, 66). Жогорудагы фактылар байыркы кыргыздардын уруулук курамын, түзүлүшүн тактоодо негиздүү маалымат болору шексиз.

Билдир - бугу уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 11). Этностук аталыштын параллелдери хакастардан “пилтир”, фууй кыргыздарынын курамынан “былтырды” формаларында кездешери аныкталган (Молдобаев 1995, 115; Чжан Тайсан, Шомаев, Скобелев 1994, 230). Кыргыздар, хакас жана фууй кыргыздарынын (Кытай Эл Республикасы) тегинин жакындыгын аталган этнонимдер далилдеп турат. Хакастардын тарыхый оозеки чыгармалары белтирлерди (хак. пилтир) 1703-жылы Жунгарияга күч менен көчүрүлгөн кыргыз-хоорайлардын ата журтуна (Минуса ойдуңу) кайрылып келгендердин урпактары катары баяндайт (Бутанаев 1990, 48). Учурда, хакас-сагайлардын курамына сиңип кеткен “пилтирлер” калмак (монгол) тилинде “аралаш”, “бир өңчөй эмес”, “жуурулушкан” деген маанилерди туюнтат. Убакыттын өтүшү менен “пилтир” деген термин этностук аталыш (экзоэтноним) катары калыптанган (Бутанаев 1990, 48). Азыркы учурда тувалар хакастарды “белдир” деп аташары маалым. Ал эми “белтир” хакас жана алтайлыктарда дарыянын, суулардын, коктулардын биригип кошулган жерлерин да туюнтары белгилүү (Баскаков 1966, 107). Арийне, “белтир” энесай кыргыздарынын уруулук энчилүү аты катары 1703-ж. чейин эле белгилүү болушу мүмкүн. Бул маселеде кыргыздын бугу уруусундагы “билдир” уругунун энчилүү аты далил боло алары калетсиз. Фууй уездиндеги кыргыздар (чигдир, былтырдыр, табхын, кэргэс (кыргыз), табындар, сындырдыр) XVIII к. орто чендеринде Жунгар хандыгы Цинь (Кытай) империясы тарабынан талкалангандан соң, Манжурияга көчүрүлүп кеткен кыргыздардын урпактары болуп саналышат.

Барак - жору, саяк урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон 1956, 109). Уруктар аталышынын параллелдери өзбек-катаган, өзбек-коңурат (кийинки учурларда бул этникалык топтордун өкүлдөрү лакайлар сыяктуу эле “өзбек” деген кошумча, жасалма аттан баш тартышкан фактылар бар), казак, түркмөндөрдүн уруулук курамдарында бар. “Барак” байыркы түрк тилдеринде “ит” деген маанини түшүндүрөөрүн Махмуд Кашгари “Сөздүктө” чагылдырат (Махмуд Кашгари, Т.І. -С.359). Барак - орто кылымдардагы (X-XI кк.) кыпчактарда узун түктүү иттин породасын (тукумун) түшүндүрүп, половец (кыпчак) княздарынын энчилүү аты катары да маалым болгондугун орус жыл баяндары чагылдырат (Баскаков 1984, 53). Рашид ад-Дин “Жами ат-Таварихте” ит-барак терминин эскерип кетет (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І. -С.148). Демек, бул фактылар “барак” жана “ит” деген синонимдеш терминдердин түрк дүйнөсүндө өтө кенен колдонулгандыгын аныктайт. Түркмөн ономасты С.Атаниязов айрым таанымал изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянып (Карпов Г.И. Список родоначальных групп Ирана.-Ашхабад, 1942; Босварт К.Э. Мусульманских династии: Справочник по хронологии и генеологии. М.: Наука, 1971.-С.204), түркмөндөрдөгү “барак” этнониминин келип чыгышын Алтын Ордо ханы Барак хан жана Чагатайдын түз тукумдарынын бири болгон Барак менен байланышта карайт (Атаниязов 1988, 29). Арийне, бул этностук аталыштын негизинде байыркы көчмөн уруулардын, анын ичинен кыргыздардын итке тотемдик жаныбар катары сыйынуусу бар. Буга кыргыз санжыраларындагы мифологиялык иттер жөнүндөгү уламыштар да мисал боло алат. Уламыштын мазмуну жана маңызы кыргыздар ислам динин кабыл алгандан соң бир топ бурмалангандыгы ырас. Ушундай эле уламыш кыргыздарга теги жагынан жалпылыгы аныкталган лакайларда да бар экендиги ырасталганы анык (караңыз: О.К. Каратаев. Лакайлар деген кимдер?//Кыргыз Руху. 1997, -№11, 21-март). Итке байыркы монгол тилдүү уруулар да сыйынышкан. Байыркы кидандар (кара

кытайлар) жылдын күз мезгилине туш келген майрамын дан-хе-ми (кытайчадан сөзмө-сөз которгондо “ит баш”) деп аташкан. Ритуал учурунда мамлекеттин акими өз колу менен ак итти курмандыкка чалгандан соң, иттин башын хан ордо үйүнөн жети кадам түштүк тарапка көмүп, тиштерин жер бетине калтырып коюшкан. Жети күн өткөндөн соң иттин башы көмүлгөн жерге акимдин ордо үйүн орнотушкан (С.П.Толстов 1933, № 3-10; -С.12-13). Тува шамандары табыштык милдетти аткарууда көкжал карышкыр менен катар түсү кара болгон ит (тув. “кара адай”) оорулууну айыктырууда жардамчы-дух болоруна ишенишкени жөнүндө маалыматтар бар (Потапов 1991, 137). Итке тотем катары мамиле жасоо алгачкы общиналык (жамааттык) коомдо пайда болуусу ыктымал. Эң алгачкы колго үйрөтүлгөн үй айбаны иттин тотем катары чыгыш тегин карышкырга байланыштуу болуусу мүмкүн. Демек, мындан уламыштардагы мифологиялык сары иттер жана Борбордук Азия чөлкөмдөрүндө байырлап, кийинчерээк тукум курут болгон кызыл карышкырлардын ортосунда байланыш барбы деген суроо келип чыгат.

Багыш - кыргыздын оң канатына кирген ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 108). Этностук аталыштын параллелдери кыргыз урууларынан чоң багыш, кара багыш, куу багыш, ак багыш, сары багыш формаларында кездешет. Аталган этнонимдер өз алдынча ири уруулардын энчилүү аттары катары белгилүү. С.М.Абрамзон аталган уруулардын келип чыгышын иликтөө илимде татаал маселелердин бири экендигин жазат (Абрамзон 1990, 51). Чындыгында эле, багыш уруусунун генеалогиялык схемасына назар салганыбызда, анын курамындагы уруктардын көпчүлүгүнүн тегинин байыркылыгы байкалат. Багыш уруусунун Саян-Алтайдын этностук-маданий чөйрөсү менен байланышын оболку ирет, Н.А.Аристов айтып кеткен (Аристов 1894, 454). Этностук аталыштын маанисинин чечмеленишинде Л.П.Потаповдун илимий пикири абройлуу орунга ээ. Автор энчилүү аттын келип чыгышын түндүк алтайлыктардагы (челкандар - “куу кижилер”, “лебединецтер” деген кошумча аттар менен да белгилүү) шамандын бубенинин аталышына (“эр пагыч”) салыштырган семантикалык аныктама берген (Потапов 1969, 353). Демек, “пагыч” терминин кыргыздын “багыш” этникалык аталышынын фонетикалык өзгөргөн варианты катары кароого негиз бар (Абрамзон 1990, 52). Багыш (орус тилинде - лось) жаныбарынын терисинен улартып жасалган бубен (“эр пагыч” ≈ багыштын эркеги) сыйынуу-ритуалдык процессте шамандын кыялындагы мингич аргымакты элестетип, “Көк Теңир менен баарлашкан” (Потапов 1969, 353). Маселен, алтайлыктардын курамындагы телеуттардын ой-пикир, кыялданууларында шамандын бубени - чагал (чагал ≈ май//загалмай ≈ жагалмай) Көк Теңир менен Жер-Эненин ортолугундагы шаманды өзү менен кошо ала учкан канаттуу аргымакты элестетет (Дугаров 1988, 147). Бул салыштыруулар Л.П.Потаповдун шаман бубени жасалган тери кайсыл жаныбарга таандык болсо, бубен ошол жаныбардын аты менен аталат деген пикиринин тууралыгын тастыктайт. Саян-Алтай жана Сибир аймактарынын тоолуу-токойлуу мейкиндиктеринде жашаган бул жаныбар кыргыз тилинде гана “багыш” деген ат менен белгилүү. Багыш туваларда - “булан”, хакасча - “пулан”, татарларда - “болан”, казакча - “бүлан” формаларында айтылат. Монголдордо - “хандгай”, тунгусча - “хандага” деген ат менен белгилүү. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” “булан” - мифологиялык жалгыз мүйүздүү жаныбар” - деп жазган (Махмуд Кашгари. Индекс-сөздүк, 77-бет). Демек, маалыматтар XI к. эле багыш кенен аймакка белгилүү тотемдик ыйык жаныбар болгондугун аныктайт. “Манас” эпосунда да “булан” деп аталган жапайы жаныбар жөнүндө маалыматтар бар (Абрамзон 1990, 52). Ушул эле эпосто “кандагай” аң-териден жасалган баатырлар кийчү чалбар шым экендиги айтылат. Адепки учурда “кандагай” магиялык күчкө ээ болгон жоокерлер кийчү шым катары эсептелген. Муну анын “кандагай” деп аталышы да ырастайт. Якуттардын (саха-якуттар) мифтик ишениминде Алып Хандагай токойдун ээси, аңчылыктын колдоочусу, байыркы Сибирь элдеринде Хандагай (багыш) кудайы тотем-жаныбар болгон. Тотемдик жаныбардын терисин кийген адам анын колдоосу менен жеңилбес күчкө ээ болот деген ишеним болгон (“Манас”. Энциклопедия. Т.1, 265-бет).

Балыкчы - кытай, саруу урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон С.М. ТКАЭЭ. Т.V, -С.109). Этнонимдердин параллелдери башкыр, казак, каракалпак, тува, түркмөндөрдүн курамдарында кездешери маалым (Кузеев 1974, 351-352; Жанузаков 1982, 166; Потапов 1969, 47; Вайнштейн 1961, 40; Атаниязов 1988, 29). Р.Г.Кузеев башка түрк тилдүү көчмөн элдерде (башкыр, казак, кыргыз, каракалпак, тува, түркмөн) кенен таралган бул этнонимди байыркы түрк доорунда пайда болуп, кийинки найман, кара кытай этностук чөйрөсүндө калыптангандыгын белгилейт. Анткени, бул урук кытай (катай) уруулук бирикмелеринин толкуну менен келгендиги маалымдалган (Кузеев 1974, 351). Демек, башкырлардагы - “катай” (кытай), кыргыздардагы

“кытай” урууларындагы балыкчы этнонимдери аркылуу этностук жакындыктарды байкоого болот. Себеби, Р.Г.Кузеев байыркы кытай (катай) уруусунун энтамгасы менен башкыр-балыкчылардын энтамгасынын этногенетикалык жалпылыктарын да далил катары келтирген (аталган эмгек, 352-бет). Мындан сырткары, кыргыздын кытай уруусунун энтамгасынын башкыр-балыкчылардын (катай уруусунда) энтамгалары менен окшоштуктары аныкталды (караңыз: [— L |). Байыркы руникалык жазууларда **balik**, **baluk** “**шаар**”, **balukdaqu** “шаардыктар” маанисин берген (Малов 1951, 368). Махмуд Кашгари “Сөздүктө” **balik** - “шаар” дегенди түшүндүрөрүн жазат (Махмуд Кашгари, Т.І, 360). Ушул эле автор “**balikcin**” (балыкчын) – сөзүн “каркыра”, “ак кытан”, “балык уулай турган ак куш” маанисинде чечмелейт (Махмуд Кашгари, Т.І, 348). Балык ≈ чы; -чы мүчөсү адамдардын кесибин, жашаган аймагын да аныктары белгилүү. Байыркы кыргыз (түрк) доорунда Беш Балык, Орду Балык ж. б.у.с. шаарлар болгондугу маалым. Изилдөөчүлөр “балыкчы” этноними байыркы түрк (кыргыз) доорунда “отурукташкан адамдар”, “шаар айланасында жашаган көчмөндөр” маанисин берерин аныкташат (Кузеев 1974, 351). Ө.Караев изилдөөсүндө балыкчы (балыкчи) - насили түрк уруусу экендигин, XIV-XV кк. Аксу шаарына жамаатташ байыр-лашканын белгилейт (Караев 1995, 126). В.П.Юдин кыргыздардын курамына жуурулушкан монгол элементтерине балыкчы уруусун да кошот (Юдин 1965, -№ 3.-С.61). Арийне, бул маалыматтар айрым тактоолорду талап кылары ырас. Анткени, аталган этностук компоненттер кыргыздардын курамына VI-X кк. эле кирүүсү мүмкүн. Учурда Фергана өрөөнүндө “Балыкчы” аттуу топонимикалык аталыштар бир топ санда кездешери байкалган (Губаева 1983, 60).

Бычман - азык уруусундагы уруктар тобунун аталышы (Абрамзон 1956, 112). Этнонимдин параллели “бушман” формасында башкырлардын жана казак-конграттардын курамында бар (Кузеев 1974, 179). Этнокомпоненттин тегинин байыркылыгын анын сөз катары формасы да аныктап турат. Этнонимдик аталыштын экинчи компоненти -ман мүчөсү зор ареалдагы этностук аталыштардын, топонимдердин, антропонимдердин, гидронимдердин жасалышына катышат. Изилдөөчүлөр “киши”, “адам” деген маанини аныктаган сөз жасоочу мүчөнүн индоевропа тилдеринен киргендигин белгилешет (Баскаков 1972, 227; Тепляшкина 1970, 184; Аманжолов 1959, 54; Жанузаков 1982, 112-113;). А.П.Дульзон бул сөз жасоочу мүчөнүн Сибирь жана ага жамаатташ аймактарга кет, түрк тилдүү уруулар таралып, жайгашканга чейин эле тараган деген көз карашын жазат (Дульзон 1962, 23-25). Арийне, айрым иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде бул мүчөнүн чыгыш тегин азырынча тактала элек (Боронов 1988, 193). Таанымал этнограф-тарыхчы Р.Г.Кузеевдин далилдөөлөрүндө **бушман** ≈ **бычман** байыркы түрк (кыпчак) уруусу жана анын энчилүү аты (1974, 179). С.М.Абрамзон бычман уругун чыгыш тегин алтай аймагына таандык этностук группаларга кошот (Абрамзон 1990, 51). Бушман ≈ бычмандардын бир бөлүгү бүгүнкү татарлардын (XIII к.) курамына этностук компоненттер катары да киришкени маалым (Кузеев 1974, 179). Бүгүнкү башкыр-бушмандар менен кыргыздардагы азык-бычмандардын этностук жалпылыктарын уруулук эн тамгалардагы окшоштуктар да айкындайт. Башкыр-бычмандар: **Ү** (айры тамга); **У** (азык тамга). Бул энтамгалардын параллелин хакастардагы “хыргыс” сөөгүнүн (уругунун) энтамгасынан да байкоого болот (кыргыз сөөгү: **У** **У**) ж.б.

Бакшылар - баргы уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 109). Кыргыз, казак, көчмөн-өзбек, каракалпак, түркмөндөрдөгү “бакшы”, монгол тилдүү элдердеги - “бөө”, тунгус-манжур тилдүү ж.б. элдердеги “шаман”, Саян-Алтайдын түрк тилдүү элдериндеги “кам” (кям) терминдери мааниси бир синонимдеш сөздөр. Этностук аталыштын параллелдери түркмөн, каракалпак, казактардын уруулук курамдарынан кездешери такталган (Атаниязов 1988, 27; Жанузаков 1982, 168). Этностук аталыш шаман дининин таасири астында келип чыккан. Шаман манжур-тунгус тилдүү элдердеги дин (шаман дини) адамдарынын кызматтык-иерархиялык тепкичин аныктайт жана илимий айлампага бабаларыбыз сыйынган диндин шарттуу аталышы катары орус окумуштуулары тарабынан XIX к. киргизилген. Шаман дини түрдүү тарыхый-тилдик, маданий шарттарга ылайыкташып, тарыхый өнүгүүдөгү эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. “Бахши” - термини санскрит тилинен келип кирип, “катчы”, “кат тааныган билимдүү адам” маанисин туюнткан (МИКК 1973, -Вып.І.-С.241). Бул термин кытай тилине “баоши” формасында өтүп, “окутуучу”, “устат” дегенди билдирген (ДТС, 83; Махпиров 1997, 186). “Пахшы” - санскритче - “кечил” (монах) дегенди да аныктаган (Малов 1957, 185). Ал эми түркмөндөрдө “багшы” - ырчы, дастанчы, санжырачы маанилерин берген. Мындан сырткары “багшы” деген наамды уруу башчылары да алып жүрүшкөн. Хива хандары түркмөндөрдүн атактуу уруу башчыларына “бакшы” титулун ыйгарышкандыгы маалым (Атаниязов 1988, 27). Демек, “бакшы” термини билимдүү, кат

тааныган, жетекчилик шыгы бар киши, белгилүү дастанчы, санжырачы маанилерин аныктаган десе болчудай. Бул фактылар шамандардын коомдогу ээлеген ролунун маанилүүлүгүн, коомдук абройун чагылдырат. Шаман жамааттык коомдогу активдүү индивид катары бир эле учурда катчы, табып (дарыгер), ата мурасын алып жүрүүчү дастанчы, санжырачы, журт башкаруучу милдеттерин аткарган. Кытай жана мусулман булактары орто кылымдардагы кыргыздарда шамандар (бакшылар) “кам”, “фагинун” деп аталарын баяндашат (Караев 1995, 54-55). Бакшы - оорууга чалдыккан адамды дубалап, “жин-шайтандарды” кубалап чыга турган сыяктанып, буркан-шаркан түшүп, жаалданган аракеттер менен эмдеп-домдой турган дарымчы (“Манас”. Энциклопедия. Т.1, 134-бет).

Гөклөң - тейит уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 199). Этникалык аталыштын параллели түркмөндөрдөн “гөклөң” формасында кездешери маалым. Огуз-түркмөндөрдө “гөкли” аттуу ири уруу XI к эле белгилүү болгондугу жазма булактарда чагылдырылат (Агаджанов 1969, 245). Гөклөңдердин айрым учкундарын бүгүнкү күндө Азербайжан, Иран жана Түркиядагы огуз тилдүү чөйрөлөрдөн кезиктирүүгө болот. Айрым иликтөөчүлөр этностук аталышты “көкүл” деген мааниде чечмелешсе, кээ бирлери болсо, гөклө > гөклөн – көкүлөн ≈ “тамыр жайып, биротоло отурукташууга өтүшкөндөр” маанисинде аныктама беришет (Атаниязов 1988, 53). Арийне, байыркы кытай жылбаяндары гөклөндерди (гокландарды) байыркы хунну урууларынын бири катары баяндайт. Таанымал иликтөөчү Ю.А.Зуев гөклөндерди жана алардын жерлерин Ордостон Ци-Шаньга чейинки аймактарда байырлаган хунну урууларынын этносыясий бирикмесинин (б.з. II-III кк.) ажырымсыз бир бөлүгү катары карайт. Бул конфедерацияга усундар, куттар, куяндар жана гоклендер киришкен (Зуев 1960, 18). Автор П.Пелльо жана Л.Амбинин усундардын кыргыздардагы сары уйсундар (кара усундар), казактардагы жана өзбектердин ичиндеги “үйшүндөр” менен теги бир деген көз караштарын колдогон пикирин айтат (көрсөтүлгөн эмгек, 18-бет). Демек, гөклөндер усундар сыяктуу эле кыргыздардын курамындагы эң байыркы этнокомпоненттер деген тыянакка келүүгө толук негиз бар.

Гурт//курт. Кызыл гурт, түктүү гурт - саруу, түктүү курт – дөөлөс урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 123). “Гурт/курт” сөзүнүн байыркы мааниси “карышкыр”, “бөрү” дегенди аныктайт. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” түрк урууларынын ичинен огуздар карышкырды “курт” деп аташарын жазат (Махмуд Кашгари. Т.1, 328; ДТС, 469). Байыркы “гурт” сөзүнүн экинчи мааниси азыркы кыргыз тилиндей эле курт (червяк) маанисин туюндурат (ДТС, 469). Карышкыр байыртадан түрк-могол урууларынын дээрлиги сыйынган, ыйык туткан тотем-жаныбар болгон (Зуев 1960, 121-124; Сагитов 1984, 79; С.М.Абрамзон 1971, 280-290; Баялиева 1981, 44). А.М.Шербактын ырастоосунда карышкырдын түрдүү ат менен (эвфемизмдер) аталышы (мис., бөрү, мачак, гурт/курт, кызыл карек, агыз кара ж.б.) табу (тыюу салуу) салуу салты менен байланышкан (Шербак 1960, 132). Анткени, байыркы мезгилде сыйынуунун объектиси болгон жаныбарларды, канаттууларды өзгөртүлгөн аттар (эвфемизмдер) менен аташканы аныкталып келет. Бул салт Түштүк Сибирдин түрк, тунгус тилдүү элдеринде бүгүнкү күнгө чейин жашап келет. “Башкорт” этноними (баш ≈ корт) “баш карышкыр”, “башкы карышкыр” маанисин берери эбак далилденген. Айрым уламыштарда башкыр урууларынын Түштүк Уралга журт которуусунда карышкыр жол баштап баргандыгы айтылат (Кузеев 1974, 447-450; Айтмуратов 1986, 61-63). Этнонимдин параллелдери казактарда- “кызыл курт”, “онгурт”, түркмөндөрдө - “гурт” формаларында кездешери маалым (Тынышпаев 1926, 16; Атаниязов 1988, 55). “Гурт” термини байыркы огуз тилдүү уруулардан калган деп божомолдоого болот.

Жети уруу - саруу уруусунун курамындагы уруктар тобунун аталышы (Абрамзон 1956, 114). Бул уруктар тобуна балыкчы, сакоо, оготур, кашка тамга, кызыл курт, кызыл кулан ж. б. кирет (караңыз: Аттокуров 1995, 146). “Жети” саны Евразиянын калктарында, араб элдеринде эзелтеден ыйык каада-салттын маанисин аныктап келет. Ыйык сан Монголиядагы байыркы рун сымал жазууларда да эскерилери маалым. Күл Тегиндин эстелигинде анын жылдын он жетинчи күнүндө, кырк жети жашында көз жумгандыгы, жыйырма жетинчи күнү жерге коюлуп, эстелик жетинчи айдын жыйырма жетисинде тургузулгандыгы баяндалат (Петров 1980, 149). Кыргыздарда да эзелтеден жети атаны билүү, бабалардын арбактарын урматтоо салты сакталып келет. Ал эми алтайлыктарда жети атадан кийинки бабалардын атын атоого табу (тыюу) салынган ж.б. Жети - символикалык ыйык санды, тагырак айтканда, уруу союзун, бирикмелердин да аталышын аныктап келет. XI к. автор фарси Гардизи VIII-IX кк. Ибн Хордадбек, Джейхани жана ибн-Мукаффалардын маалыматтарына таянып, кимактар жөнүндөгү төмөнкү уламышты кагаз бетине түшүргөн: “Шад

дегенге оболу жети киши, андан соң жети жүз киши өз уруу жетекчилери менен келишти, алар: имек (йемек), татар, кыпчак, ланиказ, ажад, ими” (Петров 1980, 150). Байыркы кимак-кыпчак уруулук бирикмеси жети уруудан турган (Кумеков 1972, 35-36; Плетнева 1990, 26-27; Абдракунов 1995, 8-9 ж.б.). Тувадагы байыркы кыргыздарга таандык Төр Апа Ичреки аттуу атактуу жоокерге арналып тургузулган эстеликте (IX - X кк.) “...жети бөрү өлтүрдүм...” сыяктуу саптар бар. Бул атактуу жоокердин бир эле учурда шамандык (бакшылык) кызматты да аткаргандыгы баяндалган (Памятники др.-тюркской письменности Тувы, Вып. II, 1963. -С.26-27, Бегре дарыясы, Е 11, М-40). “Жети бөрү” термини, “жети баатыр”, “жети уруу” дегенди аныктаган. Буга бүгүнкү хакастардын курамындагы “чиги пүүр” уругу (сөөгү) мисал боло алат (Бутанаев 1990, 68). Алтай-кумандылардын курамындагы жети сары (алт. дьети сары) аттуу уруу энесайлык кыргыздардын тукумдары экендиги белгилүү. Энесайлык кыргыз мамлекетинин бийлик башында “жети сары” аттуу уруу турган (Потапов 1969, 34). Орус жыл баяндары Руска жамаатташ жайгашкан кыпчак (половец) урууларында “йетебичи” (“семь родов”) - жети уруу этноними болгондугун чагылдырат (Баскаков 1982, 65). Этностук аталыштын параллелдери башкыр, казактарда “жетиру” формасында сакталып келет (Кузеев 1974, 116; Жанузаков 1982, 168). Демек, жети уруу - этностук аталыш катары кыргыздарда эзелтеден (VIII-IX кк.) эле белгилүү болуп келет.

Жоо кесек - ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобундагы ири уруулардын бири. Жоо кесектер теги байыркы кыргыз урууларынан болуп эсептелет. Казактын алгачкы илимпоздорунун бири М.Тынышпаевдин жазганына караганда кесек (жоо кесек) урууларынын адепки бөлүгү Жетисууга VI к. эле байыркы түрк уруулары менен кошо көчүп келишкен. Алардын эзелки ата-теги Чу-Мусундар, алар Чу (Чүй) суусунун батышында жашашкан (Тынышпаев 1925, 23-25). Жоо кесектер кийинчерээк, XVI к. чегинде эскериле баштайт. Сайф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварихинде” (XVI к.) Жоо кесектер Булгаачылар уруулук тобуна кирери, алар кыргыздын ири урууларынын бири экендиги айтылат (МИКК, 1973, 208). Этностук аталыштын параллелдери казактарда - “кара кесек”, “караул кесек”, хакастарда - “кезегет”, тожулук туваларда “кезек-хуулар”, “кезек-саян”, башкырларда - “кесе-табын” формаларында кездешет (Жанузаков 1982, 169; Бутанаев 1990, 69-70; Вайнштейн 1961, 23; Сердобов 1971, 208; Кузеев 1974, 270-273). Түркмөндөрдө учурда “алты кесек” аттуу урук бар (Атаниязов 1988, 21). Бул параллелдер кокусунан эле келип чыгуусу мүмкүн эмес. Кызыктуусу, бүгүнкү хакас-сагайлардын курамындагы кезегет уруусу (сөөгү) энесайлык кыргыздардын түз урпактары экендиги аныкталган (Бутанаев 1990, 69-70). Р.Г.Кузеев башкырлардагы кесе(к)-табын уруусунун тегин Саян-Алтай аймагы менен байланыштырган негиздүү пикирин айтат. Изилдөөчү бул маселеде элдик оозеки чыгармалардын маалыматтарын, бул багыттагы иликтөөлөрдүн жыйынтыктарынан улам тыянакка келет (Кузеев 1974, 271, 273). Демек, бул илимий тыянактар хакастын белгилүү тарыхчы-этнографы, профессор В.Я.Бутанаевдин кезегеттер (сагай-кезегеттер) энесайлык кыргыздардын урпактары деген далилдөөсүн бекемдери бышык. Жоокесектин курамына тумар, телмин, турчак, кырк уруу, жейдемыш, жору, кырк-баатыр сыяктуу ири уруктар бар. Бул уруунун өкүлдөрүнүн бир бөлүгү Өзбекстандын Вуадил (Фергана) аймагын эзелтеден мекендеп келишери маалым.

Жедигер - оң канаттагы ири уруулардын бири. Элдик санжыранын маалыматтарында Койлондон кооз Жедигер уруусу келип чыгары айтылат. XVI к. жазылган Сайф ад-Дин Аксыкендинин “Мажму ат-Таварихинде” жедигерлер Тагай баатырдын Кулан (Койлон) деген уулуна тарары айтылган (МИКК, 1973, 208). Жедигерлер “Манас” дастанынын дээрлик варианттарында кыргыз урууларынын бири катары чагылдырылат (“Манас”. Энциклопедия. Т. I. 213-б.). Ошону менен бирге, башында Багыш деген белгилүү жетекчи турган жедигерлер эпосто көп ирет эскерилет (Молдобаев 1995, 139-140). Мындан сырткары, кыргыз санжыраларында Жедигер аттуу Астрахан ханы жөнүндө да баян айтылган. 1549-ж. Казань шаары Едигенин тукуму Жедигер тарабынан басып алынган маалым (Абрамзон 1990, 78-79). Акыркы мисал кыргыздардын этностук тарыхында, этногенезинде таасирлүү орунду ээлеген “ногайлы” доорун чагылдыраары туура. Этностук аталыштын параллелдери казактардан - “жедигер”, лакайлардан - “жадыгер” формаларында кездешет (Востров, Муканов 1968; Кармышева 1976, 99, табл.6.). Параллелдер жана айрым фольклордук маалыматтар жедигерлердин орто кылымдардагы печенег, кыпчак тилдүү этностук чөйрө менен байланышын чагылдырышы мүмкүн. Мисалы, кооз (жедигер) ≈ кууз≈гууз ≈ окуз ≈ огуз ≈ уз; Мындан сырткары, этнонимди байыркы “игдер” (игдер) уруусунун энчилүү аты менен параллель кароого болот деген тыянакка келебиз. Болжолу, жедигер этнониминин баштапкы формасы “жети игдер” же “жети бөлүктөн турган игдер урууларынын бирикмеси, союзу” дегенди аныкташы ыктымал. “Жети игдер” ≈ **жетигер** ≈ **жети иг(д)ер** ≈ **жедигер** - байыркы

эностук аталыштын фонетикалык айрым өзгөргөн формасы болуусу мүмкүн. Игдирлер араб графикалуу тарыхый булактарда байыркы огуз-түркмөн урууларынын бири катары түрдүү фонетикалык варианттарда чагылдырылат. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” огуздардын курамындагы игдер уруусун анын энчилүү энтамгасы менен бирге, ал эми Рашид ад-Дин - “йигдер”, Абул Гази Бахадур хан - “икдур” формаларында эскеришет (Махмуд Кашгари, Т.І. -С.89; Рашид ад-Дин Т.І, Кн.І. -С.66; Абул Гази 1906, 25-26). Аталган булактардын айрымдарында Игдир Огуз кагандын небереси, Деңиз хандын уулу катары айтылат. Изилдөөчүлөр этнонимди “негиздүү”, “таза кандуу” маанилеринде чечмелеп жүрүшөт (Кононов А.Н. Родословное древо тюрков. 1958, -С.53). Игдер (игдир) этнониминин параллелдери азербайжандыктардын, Түркия түрктөрүнүн, Ирандагы түрк (огуз) тилдүү этностордун курамдарынан кездешери аныкталган (Атаниязов 1988, 72).

Желден - баргы, буту урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон, 114). Айрым кыргыз таануучулар желден уруусу менен хакастардагы “чилдег” сөөгүнүн (уругу) түз этногенетикалык байланышына токтолушат (Абрамзон 1990, 66; Молдобаев 1995, 115; Бутанаев 1990, 62). Хакастардын курамындагы “чилдег” сөөгү теги жагынан кыргыздарга өтө жакындыгы далилденген хакас-качиндердин курамына кирет. “Чилдег” сөөгү хакас тарыхый фольклорунда желден, шамалдан туулган баладан тарагандыгын баяндайт. Хакас мифологиясындагы Чилдег хан шамандын кожоюну катары чагылдырылат (Бутанаев 1999, 216). Эностук аталыштын экинчи компоненти -денг/-денг кеттердин (самодий уруктары) “адам”, “киши” деген сөзүн түшүндүрөт. Хакас этнографы профессор В.Я.Бутанаев “кыргыздардын курамында кет (самодий) этнокомпоненттеринин болушу, теңиртоолук кыргыздардын мекени Энесай чөлкөмү деген теориянын тууралыгын далилдейт” - деп жазат (Бутанаев 1990, 62). Эзелки замандардан адамдар от, суу, жер менен катар абага, өзгөчө шаманга да ыйык күч катары сыйынып келишкенин шаман дининен байкоого болот. Алтай шаманизминде шамал (жел) жаратылыштын күчүн чагылдырган, ритуал учурунда шамандар бороон-шамалды, жөнөкөй эле желди чакырышкан. Шаман ритуал процессинде бубендин, байланган тал-чөптүн, кездеменин кесиндилери менен бирге кыймылдап, алардын жардамы менен жасалма түрдө айланган желди (шамал) пайда кылышкан. Ушул желдин (шамалдын) көмөгү менен шаман өзүн колдоочу духтар менен баарлашкан (Потапов 1991, 80-81). Демек, этноним жогорудагы илимий далилдерди эске алганда, шамалдан (желден) туулган адамдар, кишилер, урук деген шамандык түшүнүктү аныкташы ырас.

Карды - кушчу уруусунун курамындагы урук (Төрөкан уулу 1995, 14). Этнонимди байыркы карлык//карлук уруулук бирикменин аталышы менен байланыштырса болот. Түрк тилдеринде көпчүлүк учурда -лы мүчөсү -ды мүчөсүнө өзгөрүп айтылат. Карлы//ды ≈ к; кар//лы (ды) ≈ к ≈ карлык ж.б. Этнонимдин параллелдери түркмөндөрдөн - “тарлык”, өзбектерден -“карлук” формаларында кездешет (Атаниязов 1988, 46-47). Карлуктар бүгүнкү күндө өзбектердин курамына жуурулушуп бара жаткан өзгөчөлөнгөн этнографиялык топ катары маалым. Бул этнографиялык топтун тили, маданияты, каада-салты учурда жергиликтүү иран-тажик тилдеринин, маданиятынын, каада-салтынын таасирлерин өтө күчтүү алган. Эностук аталыш кытай жыл баяндарында (Тан династиясынын мезгили) 648-ж. “хэ-лу” формасында чагылдырылат. “Тан-шу” берген маалыматтарга караганда, карлуктар VII к. Батыш Түрк каганатынын саясий турмушунда үстөмдүк абалды ээлешкени маалым (Зуев 1960, 125). Араб жана фарси тилдүү булактарында карлуктар “харлух”, “халлух” деген аттар менен белгилүү болушкан (Бартольд В.В. Соч. Т.І. - С.547). VI к. таандык айрым тарыхый булактарда бул уруулук бирикме “үч өгүз” кийинчерээк, “үч карлук” деген ат менен белгилүү болгондугу маалым (Гумилев 1967, 61-62; Урстанбеков, Чороев 1980, 76). Көчмөн турмуш менен күн көрүшкөн карлуктар VII-VIII кк. Жунгария, Батыш Алтайга, андан ары Иртыш дарыясына жамаатташ аймактарды мекендешкен. 755-ж. аскердик кагылышууда күчтөнүп келе жаткан уйгурлардан жеңилгенден соң, карлуктар түргөштөрдүн жерине сүрүлгөн (Караев 1989, 91). Аз сандуу карлуктар кыргыздар жетектеген антиуйгурдук согуштук-саясий коалицияга киришкени маалым. Карлуктар IX к. орто чендеринде азыркы Кыргызстандын айрым аймактарын (батыш аймактары) кучагына камтыган чакан мамлекет түзүшкөн. Фарси тилиндеги анонимдүү тарыхый булак “Худуд ал-аламда” карлуктар кыргыздардын түштүк тарабындагы кошуналары катары учкай кабар айтылат. Ушул эле булакта кыргыздардын карлуктарга чукул байырлаган “кесайим” аттуу уруусу эскерилет (Шаниязов 1964, 9). Демек, 840-ж. кийин Энесайдан журт которгон айрым кыргыз уруулары карлуктарга коңшу туруп калышкан (Урстанбеков, Чороев 1990, 76). К.Ш.Шаниязов тарыхый жазуу даректерге таянып, кыргыздар IX-X кк. тартып, Ысыккөлдүн чыгыш бөлүгүн байырлай баштаган деген жогорудагы пикирге үндөш көз карашын айткан (Шаниязов 1964, 9). Карлук каганынын ордосу азыркы Жамбул шаарына жакын жерде жайгашкандыгы маалым (Зуев 1960, 126). Кыргыз-карлук

алакалары б.з. VIII к. эле башталган. Бул уруу (урук) кыргыздардын этностук курамына ушул тарыхый мезгилде кирүүсү мүмкүн.

Карга - моңолдор, чекир саяк урууларынын курамындагы уруктардын аталышы (Абрамзон, ТКАЭЭ. Т.V, -С.118). Этнонимдин параллелдери хакас, түркмөн, казак, өзбек-конурат, башкырларда бар (Бутанаев 1990, 73-74; Атаниязов 1988, 46; Жанузаков 1982, 169; Кармышева 1976, 212). Азербайжандарда да бүгүнкү күндө “гаргалы” аттуу урук бар экендиги такталган (Ахундов, Гейбуллаев 1978. -№ 2. -С.53). Р.Г.Кузеев башкырлардагы “карга” уругунун тегинин байыркылыгын белгилейт (Кузеев 1974, 332). В.Я.Бутанаев бирюсин-хакастардагы “харга” этнониминин (суг харгазы, таг харгазы) баштапкы маанисинде тотемдик негиз бар экендигин белгилейт. Хакастар (хакас-бирюсиндер) карганы ыйык тутушкандыгын, бул канаттуунун атын атоого табу (тыюу салуу) иретинде “кара таан” деп аташкандыктарынан байкоого болот (Бутанаев 1990, 74). Тунгус тилдүү элдерде (эвенктерде) харга ≈ харга “жапайы бугу” маанисиндеги этникалык аталыштар бар. Мындан сырткары, жапайы бугу (эвенкче - “харги”) шамандардын идеологиясындагы тотемистик башатты аныктайт. Харги - шамандардын башкы колдоочусу, жетекчиси, устаты катары түшүнүк калыптанган (Анисимов 1951, 194-198). Карга - тува шамандарынын түшүнүгүндө оорулуунун жаракатын айыктырууга жана өзүнө душман болгон шаманды издеп табууга жардам берген (Монгуш Кенин Лопсан 1995, 147). Бул мисалдар жалпы карга ≈ харга ≈ харги терминдеринин баштапкы тотемистик негизин аныктап жүрбөсүн. Анткени, карга (харги ≈ харга) бир эле учурда бутуну жана мифологиялык Эне-кудайынын элесин түшүндүрүп жатат. Тунгус тилдүү элдердин мифологиясында карга дүйнөнү жаратууга катышкан аялдын элесин берген. Ошондуктан, бул канаттууга багышталып, курмандык чалынган көрүнүштөр арбын кездешет (Анисимов 1951, 195). Арийне, кыргыздарда каргага тотемдик канаттуу катары тутунушканын айгинелеген фактылар болбогону менен башка түрк, монгол жана тунгус тилдүү элдерде бул канаттуунун этностук аталыш, мифологиялык түшүнүк катары сакталып калышы урук аталышынын капысынан пайда болгондугун бышыктайт. Жунгар(ойрот-калмак) уруулук бирикмесине киришкен дөрбөт (дэрбэт) жана байттерде “харгачууд” - “каргалар” аттуу ири уруктар болгондугу маалым. Бул фактылар карганын монгол тилдүү урууларда да тотемдик канаттуу болгондугун тастыктары бышык (Бутанаев 1990, 73-74).

Калча - баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 116). “Манас” үчилтигинде калчалар кыргыздарга жоо, ал эми айрым варианттарында теги жакын эл катары чагылдырылат. И.Б.Молдобаев калчалар кыргыздарга, өзгөчө тажик жана өзбектерге жакындыгын эпостогу “каратегин калча” терминине ж.б. этнографиялык маалыматтарга таянып айтат (Молдобаев 1995, 151-153). К.К.Юдахин калчалардын өзбек жана тажиктерге жакындыгын белгилеп, төмөндөгүдөй чечмелейт: 1. Көрүнүшү сүрдүү (кочкор тумшук) киши; 2. “Манас” эпосунда Конурбайга карата айтылчу эпитет; 3. Тоолук тажик (негизинен каратегиндиктер); 4. Эпостук чыгармаларда “сакчы”, “кароолчу” катары айтылат; 5. Эпосто - “кул” маанисин түшүндүрөт (Юдахин, 333-334; КГТС, 451-452; Молдобаев, 1995, 151-152). Х.Карасаев төмөндөгүчө аныктама берет: 1.Памирдик тоолук ирандыктар галча/калча, ал эми өрөөндөгүлөр “тажик” деп аталат; 2. өтм. кочкор тумшук, айбаттуу, багалчак адам (Карасаев 1986, 136, 421). Бирок, И.Б.Молдобаев этнонимдин чыгыш тегин тактоо зарылдыгын белгилейт (И.Б.Молдобаев 1995, 153). Биздин пикирде, этнонимдин чыгыш тегин аныктоодо анын баштапкы маанисин тактоо зарыл. Байыркы буряттарда коллективдүү аңчылыктын жетекчиси коомдук өзгөчө абройго ээ шаман (бакшы) болгондугу маалым. Коллективдүү аң улоонун алдында ырым-жырым ритуалын аткарып, жалпы процессти башкарган шаман “галша” деп аталган (Вяткина 1933, -№ 5-6, -С.64-65). Галша (галшин, галчи) сөзүнүн түпкү мааниси “гал” -от, -ша/-ча суффикси кесиптин жана кыймыл-аракеттин маанисин аныктайт. “Галша” - отту сактоочуну, бир эле учурда алачыкты күзөттөө, чабылып алынган аңды ууга катышкандар үчүн бөлүштүрүүнү башкаруу (бөкөөлдүк) функцияларын да аткарган. Терминдин баштапкы маанисинде байыркы бабаларыбыздын отко сыйынуу салты жатат. Алгачкы жамааттык коомдо уруктагы (уруудагы) отту өчүп калуудан сактаган абройлуу милдет жана ага сыйынуу ритуалын аткаруу кийинчерээк, шамандардын карамагына өткөн (Жамбалова 1991, 92-95). Анонимдүү фарси тилдүү булак “Худуд ал-Аламда” (X-XI кк) кыргыздар отко өзгөчө маани беришери баяндалат. Шамандын коомдогу ээлеген социалдык жана экономикалык ролунун жогорулашы менен бирге, галша\галча урууда (урукта) шамандын уруу жетекчиси, аскер башчылык милдеткерликтерин аткара баштайт. Бул процесс жапайы жаныбарларга карата уюштурулган коллективдүү аң улоо гана эмес, башка кошуна жашаган урууларга да кол

салуу менен коштолгон (Вяткина 1933, 64-67; Жамбалова 1991, 92-93). Узак тарыхый процессте галшанын (галча) коомдогу ролу жана милдеттери бир топ өзгөрүүлөргө учураган. Ошондуктан, кыргыздардын курамындагы калча (тейит уруусунда - галча) этнонимин байыркы галша\галча титул-термини менен параллел кароого болорун белгилегибиз келет. Анткени, башка түрк-монгол элдери сыяктуу эле көчмөн кыргыздар да тарыхый өнүгүүнүн бул этабын басып өтүшкөнү ырас. Кийинчерээк, чарбалык колдонуудан калып, унутулган “калча” же “галча” титул-термини кыргыздарда энчилүү ат катары калыптанышы чындыкка жакын.

Кудайлат - басыз уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Абрамзон 1956, 123). Этникалык аталыштын параллелдери тувалардан – “**хоодай**”, башкырлардан - “**кудей**” формаларында кездешет (Потапов 1969, 71; Кузеев 1974, 210-211). Айрым тарыхый фактылар, лингвистикалык салыштыруулар, топонимикалык аталыштар кудайлаттардын байыркы энесайлык кыргыздардын курамында болгондугун тастыктайт. Тувалардын тарыхый фольклорунун айрым маалыматтары тува элинин курамына жуурулушкан (Тува Республикасы, Эрзин аймагы) кыргыз уруусун Эрзин аймагына Хоодай жана Үстүт аттуу бабалары көчүрүп келгенин баяндайт (Потапов 1969, 71). Тувалардын курамындагы “кыргыз” уруусу (эскертүү: бүгүнкү тувалардын курамында “кыргыз” деп аталган өз алдынча эки ири уруу бар). Кудайлаттар 820-840 жж. кыргыздар Уйгур каганатын моюн сундурган мезгилден эле аталган аймакты байырлап келиши толук мүмкүн. Кызыктуусу, бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңунда Худалат (Кудалат) аттуу топонимикалык аталыштын сакталып келүүсү олуттуу факт болуп калары шексиз (Бутанаев 1995, 180). Бирок, бул маселеде айрым бир көз караштар бар. Л.П.Потапов В.В.Радловдун илимий негиздүү жыйынтыгын колдоп, курамына “хоодай” уруусу кирген эрзиндик тува-кыргыздарды 1663-ж. Алтан-хандар (монгол хандарынын династиясы) тарабынан Минуса ойдуңунан Түштүк Тувага көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын түз тукумдары деген жыйынтыкка келет (Потапов 1969, 65-66). **Хоодай** ≈ **кудай** ≈ **лат**; -лат сөз жасоочу мүчө. Өз кезегинде Р.Г.Кузеев башкыр-кудейлердин чыгыш тегинин Саян-Алтайдын этностук чөйрөсү менен тыгыз байланышын жазат (Кузеев 1974, 210-211). Демек, кудайлаттар кыргыз этносунун пайдубалын негиздөөгө катышкан байыркы урук (уруу) деген жыйынтыкка келүүгө негиз бар.

Кашка - басыз сары багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 113). Кашка - тегин байыркы титул-этноним. К.К.Юдахин “кашка” сөзүнүн бир маанисин “уруу башчысы”, “жол башчы” дегенди түшүндүрөөрүн жазат (Юдахин, 363). Кашка. 1.Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү; 2. өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган (КТТС, 493). Энесайлык кыргыздардын уруулук курамында “кашка” (“хасха”) деген уруу (этноним) болгон. Этнонимдин параллели байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз этнокомпоненттери басымдуулук кылган азыркы хакас-качиндерде “хасха” формасында белгилүү. Мындан сырткары, хакастардын курамында “хаска хыргыс”, “хасха пүрүт”, “хасха пүүр”, “хасха иргит” сөөктөрү белгилүү. “Хасха” - бүгүнкү хакастардын курамындагы ири урук (сөөк) болуп эсептелет (Бутанаев, Молдобаев 1988, 12). “Кашка” титул-этноними энесай кыргыздарынын коомдук-башкаруу системасында кенен колдонулгандыгын төмөнкү далилдер аныктайт: “Энесай кыргыздарынын коому социалдык жиктелүүдө байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн: “Хасха сөөк” - ак сөөктөргө (башкаруучу, аристократиялык уруу - О.К.) - кыргыздар, ал эми “пора сөөк” же боз сөөктөргө, кыргыздарга түбөлүк салык төлөшкөн - “кыштымдар”, көз каранды уруулар киришкен. Кыргыздардын белгилүү уруу башчыларынын ысымдарына “кашка” титулу жалганып айтылганы маалым. Мисалы, **Алтын Кашка, Матыр Магнай Кашка, Тармагай Кашка, Курбан Кашка, Барчык Магнай Кашка, Улагач Кашка** ж.б. **Кашка** - орто кылымдардагы монголдордогу нойон (он миң башы, князь) титулуна дал келген (Бутанаев 1990, 22). XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашканын (Гүйличи, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жетишкендиги белгилүү. Изилдөөчүлөр Жунгар (Ойрот) хандыгына кыргыздар негиз салган деген илимий негиздүү тыянактарын кытай жыл баяндарындагы даректүү маалыматтарга таянып далилдешет (Бейшеналиев 1989, 9). Бул титулду кийинки Жунгар хандары да алып жүрүшкөндүгү жөнүндө (мисалы, Чукула-Кашка) маалыматтар бар (МИКК, 1973, 223). Түрк-осмон тарыхчысы Сейфи Челеби “Таварих” аттуу эмгегинде (XVI к. аягы) төмөнкү кызыктуу маалыматтарды келтирет: “Кашкар тарапта “кыргыз” аттуу бир эл (уруу) жашайт. Алар моголдор (монголдор) сыяктуу эле көчмөндөр. Кыргыздар көп сандуу уруу(эл), алардын ханы жок, бектери болсо “кашка” деп аталат” (Караев 1994, 74-75). Болжолу, бул титул тууралуу ошол доордогу кыргыз коомундагы саясий бытырандылыктын тушунда жазылуусу мүмкүн. “Кашка”- кыргыздарда, хакастарда, өзгөчө “Манас” дастанында титул,

жетекчи маанисинде колдонулушу кыргыз жана хакас элдеринин түпкү тамыры бир экендигин ырастайын шек жок (“Манас”. Энциклопедия. Т. I, 1995, 286). Т. Абдракунов да өз иликтөөлөрүндө “кашка” титул-этноними жөнүндө бир топ кызыктуу ой-пикирлерин айтат (Абдракунов Т. 1995, -№ 2, 7-12-беттер). Демек, “кашка” этностук аталыш жана титул катары кыргыздарда энесай доорунан (V-IX кк.) белгилүү. Ошону менен бирге, кыргыздын саруу уруусунда - “онтогор кашка”, мунгуш уруусунда - “эрке кашка”, дөөлөс уруусунда - “чулум кашка” аттуу параллелдери сакталып келет. Шорлордун тарыхый фольклорунда “хашхалар”-тулкусу жаныбар сыяктуу болгон мифологиялык эл катары чагылдырылат (Бутанаев 1999, 185). Болжолу, шорлордун бул элдик оозеки маалыматы байыркы кыргыздар жөнүндө кыйыр маалымат берери ырас. Анткени, мезгилинде бүгүнкү шорлордун ата-бабалары кыргыздардын кыштымдары болушкандыгы маалым.

Каман - басыз, солто урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон 1956, 120). Басыз уруусунун курамындагы ири уруктардан болгон камандар айрым учурларда “шыбакай-каман” деген ат менен да белгилүү. Этностук аталыштардын адегендеги мааниси байыркы бабаларыбыздын тотемистик түшүнүктөрүн аныкташы мүмкүн. Каман - монгол тилдүү кара кидандарда (кара кытайлар) жана бурят урууларынын айрымдарынын тотемдери болгондугу белгилүү (Цыдендамбаев 1972, 207). “Qaman” (qaban) - орто кылымдардагы Дешт и-Кыпчак урууларында (кыпчак уруулары, XI-XIII кк.) бир эле учурда “каман”, “баатыр”, “алп” маанилерин туюнтат (Баскаков 1984, 62). Мындан сырткары, бул жапайы жаныбар дүйнөнүн айрым элдеринин мифологиясында аскердик күч-кубатты жана түшүмдүүлүктү, жашоодогу молчулукту түшүндүрөт (Мифы народов мира. -М., 1991, Т. I, -С. 232). Хакас тилинде “хаман” сөзү төмөнкү маанилерди туюнтат: 1. бийлик; 2. күчтүү бийлик; 3. штат; 4. өкмөт (Бутанаев 1999, 176). Шыбакай - байыркы кыргыз энчилүү аты. Б.з. 648-жылы Кытайдын Тан династиясынын императорунун атайын чакыруусу менен падышалык сарайга кыргыз элчилиги келген. Жаңы түзүлгөн аскердик-саясий кырдаалда кытайлар кыргыздардан өзүнүн согуштук күч-кубаттуу, табигый союздашын көрө алышкан. Бул элчиликти кыргыз каганынын атынан Шибокюй (Шыбакай) Ачжан жетектеп баргандыгын кытай жылбаяндары эскерет (Супруненко 1963, Т. V. Вып. I, -С. 69). Тан императорунун жана кыргыз каганынын сарайларына өз ара көптөгөн мамлекеттик денгээлдеги расмий элчиликтер жөнөтүлүп тургандыгын даректүү тарыхый жазма булактар тастыктайт. Кытайдын тарыхындагы экономикалык, аскердик жактан өтө кубаттуу мамлекет катары белгилүү болгон Тан империясынын кыргыздар менен согуштук-дипломатиялык терең алакада болушуна умтулуусу бабаларыбыздын Борбордук Азиянын саясий аренасындагы күч-кубатын аныктаган.

Куу сөөк - моңолдор уруусундагы бөгөнөктүн курамындагы урук (Абрамзон 1956, 122). Этностук аталышты кыргыздардагы “Куу уул” геноними, орто кылымдардагы “куман” (половец), алтайлыктардагы “куманды”, “куу кижиге” (челкандар, лебединецтер), тувалардагы “кезек хуулардын” уруу (урук) аттары менен параллел коюуга болот. Биздин пикирге жана колдогу болгон илимий негиздүү маалыматтарга таянып, этнонимди “Куу” - “ак куу (кара куу) уругу” маанисинде чечмелөөгө болот. Сөөк - хакас тилинде “урук”, “уруу” маанилерин берери маалым (Бутанаев 1999, 119-120). Мындан сырткары, “куда-сөөк”, “сөөк жаңыртуу” деген каада-салт терминдери кыргыз лексикасында колдонулуп келүүдө. Иликтөөчүлөрдүн айрымдары (В.В.Радлов, Н.А.Аристов ж.б.) алтай-кумандыларды жана челкандарды (куу кижиге) түрктөшкөн энесайлык остяктар деген жыйынтыкка келишет. Куу - эзелки хуннуларда, түрктөрдө сыйынуучу канаттуу-онгон болгондугун аныктаган фактылар бар. Бул мифологиялык сюжет байыркы славян урууларынын мифологиясында (Кый, Лыбед ж.б.) да кенен таралгандыгы анык. Байыркы Кытайдагы “Чжоушү” аттуу жылбаяндарында төмөндөгүдөй маанидеги уламыштар айтылат: “...түрктөрдүн ата-бабалары хуннулардан түндүгүрөөк жерде жайгашышкан Со мамлекетинен келип чыгат. Алардын жетекчиси Апангту дегендин он жети бир тууганы болуптур. Алардын ичинен Ичинишиту деген шаман (кам, бакшы) иниси төрт уулдуу болот. Анын үч уулу эл башкаруучу болуп, бир туугандардын эң кенжеси “Тюкю” деген наам алат. Ортончу уулу ак кууга айланып учуп кеткен имиш. Тюкюдан - Ашина, Ашинадан андан кийинки түрктөр таралыштыр...” (Бичурин Т. I. -С. 221-222). Н.А.Аристов Со өлкөсү жайгашкан аймакты Алтайдагы Куу (Лебединцы) дарыясы аккан жерге жайгаштырат (Аристов 1894, 279). Л.П.Потапов да өз иликтөөлөрүндө жогорудагы айтылган көз карашты колдойт (Потапов 1969, 54-55). Ак куу - Сибирь элдеринин мифологиясында түрдүү касиеттеги колдоочу (покровитель) жана сактоочу (хранитель) функцияларына ээ болгон. Маселен, тунгус тилдүү элдерде ак куу аңчылыкты колдоочу касиетине ээ болсо, бурят, якут жана Саян-Алтайды байырлаган башка элдерде ачык тотемистик белгилерге ээ болгон. Куудан - аялдар үй-бүлөлүк

жыргалчылыкты, ынтымакты, сактоочуну, ал эми эркек кишилер аң улоодогу колдоочуну көрө алышкан (Потапов 1959, -№ 2. -С.18-19). Г.Н.Потанин бурят-хангиндерде бул уруунун ак куудан тараган деген уламыш бар экендигин жазат. Уруктун өкүлдөрүнө ак кууну өлтүрүүгө, ага зыян келтирүүгө табу салынган (Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Т.IV, СПб, 1883. -С.23). Бул мифологиялык сюжетке “Огуз каган жөнүндөгү легендадагы тарыхый чындык” аттуу А.Н.Бернштамдын илимий макаласын параллель келтирүүгө болот (караңыз: Огуз этноним). Саха-якуттарда куунун этин жегенге тыюу салынган. Куу - эне тараптагы туугандардын (тайылар) сактоочусу милдетин аткарган. Тувалардагы кезек-хуулар уруусунун өкүлдөрү кызга кудаа түшүү үчүн атып алынган аккууну (кара кууну) болочок кайынга (кайын-журт) алып барса, алар (кайын ата) өз кызын сөзсүз берүүгө макул болгон. Кара Чоодуларда (тувалардын уруусу) бул салт аркылуу мүлктүк жеке абалын оңдоп алууга жетишишкен фактылар катталган. Бул мисалдар уруунун башкы тотеми болгон аккуунун көп кырдуу касиетинин адамдардын аң-сезимине өтө терең сиңгендигин чагылдырат (Потапов Л.П. 1952, 20-21). Жогорудагы салт закамандик буряттарда да кенен таралгандыгы маалым (Галданова 1992, 12-14). Атып алынган кууну болочок кайынга (кайын-журт) тартуу кылуу хакастарда “төргін” (кырг. төркүн) деп аталган. Бул архайкалык, тотемистик-мифологиялык салт байыркы энелик доор менен тыгыз байланышкан.

Маңгыт - мунгуш уруусунун курамындагы урук. Маңгыт - Ош облусундагы (Араван району) айылдын аталышы (этнотопоним) катары белгилүү (СГНК, 1988, 138). Оболу, маңгыттар тарыхый жазма булактарда XI к. чектеринде азыркы Монголиядагы Орхон суусуна жамаатташ жерлерди байырлашып, кара кытайларга (кара кидандар) көз каранды абалда калышкандыгы баяндалат. Кара кытайлардын кыргыздар менен болгон Түштүк Тувадагы согуштук кагылышуусунан соң, маңгыттар Жунгарияга аргасыз журт которушкандыгы маалым (История Тувы. 1964, Т.I. -С.144). Фарси тилдүү тарыхчы Рашид ад-Дин мангуттарды (маңгыттар) Чынгыз-ханга баш ийген монгол урууларынын бири катары карайт (Рашид ад-Дин, Т.I, Кн.П.-С.184). Айрым изилдөөчүлөр бул уруулук бирикменин Чынгыз хандын эң мыкты куралданган, согушчул аскердик бөлүгү болгондугун белгилешет (Васильевич 1970, 31). Монголдордун орто кылымдардагы жазма булагы болгон “Алтан Тобчи” (“Купая тарых”) да жогоруда белгиленген маалыматтарды тастыктайт (Волкова 1973, 77). Ушул учурда тунгус тилдүү эвенктерде - “манги”, монголдордун курамында (Кобдос аймагы) “мингат” аттуу уруктар бар экендиги маалым (Васильевич 1970, 26). Мындан сырткары, бүгүнкү монголдордун уруулук курамында “мангыт” аттуу этноним бар экендиги аныкталган (Лебедева 1958, 224). Мангы ≈ т; -т, -д (-ут ~ -уд варианттары менен) мүчөлөрү түрк-монгол тилдеринде көптүк маанини билдирет (Жанузаков 1982, 63). Изилдөөчүлөр тува-мингат жана монгол-мингаттарды XVII к. түрк тилинде сүйлөшкөнүн, ал эми ошол эле тарыхый доордо ойрот-калмактар тарабынан Или жана Таласка көчүрүлгөн бул күч-кубаттуу уруунун тили кийинчерээк монголдошкондугун белгилешет (Потапов 1969, 24-51). Р.Г.Кузеев башкырлардагы миң (миңгат) уруусунун теги байыркы Монголиядагы жана Алтайдагы түрк тилдүү чөйрөгө, тагыраак айтканда көөнө уйгурларга таандык деген пикирин айтат (Кузеев 1974, 306-308). Академик В.В.Бартольд өз иликтөөлөрүндө түрк тилдүү элдерден кездешкен (каракалпак, тува, түркмөн, ногой, казак, кыргыз) бул этноним монгол жеңип алууларынан соң, кенен таралгандыгына токтолгон (Васильевич 1970, 31). Арийне, бул байыркы уруунун теги кайсыл тил түркүмүнө таандык экендигин өзгөчө иликтөө зарыл. Р.Г.Кузеевдин “орто кылым көчмөн доорунда түрк этнонимдеринин монгол, тескерисинче, монгол этнонимдеринин түрк тилдүү чөйрөдө калыптанышы кадимки көрүнүш болгон” - деген жүйөлүү пикирине кошулууга болот (Кузеев 1974, 306).

XIV к. Алтын Ордонун абройлуу төбөлдөрүнөн болгон Нохой нойон негиздеген көчмөндөр улусу орус жана чыгыш мусулман булактарында “маңгыт” деген ат менен чагылдырылат (Волкова 1973, 76-77). Аталган улустун алкагында кийинки ногой этносунун этникалык жүзү калыптангандыгы маалым. XVI к. чейин бул улус “маңгыт журту” деп аталып кала берген **“маңгыт”** этнониминин бир эле учурда Монголия, Орто Азия, Түштүк Сибир, Түндүк Кавказ ж.б. жерлерде эскерилиши XIII к. баш жана орто чендериндеги массалык миграциясынан соң пайда болгон десек чындыкка шайкеш келери бышык. Бирок, аталган этнокомпонент кыргыздардын курамына байыркы түрк доорунда эле кирүүсү мүмкүн. **Манги** - тунгус тилдүү элдерде (эвенктер) “аюу”, тагыраак айтканда, аюу сөзүнүн синоними, экинчи мааниси “ата-баба”, “ата-тек” дегенди аныктайт (Васильевич 1970, 31). Ушул эле сөз эвенктерде аюу келбеттүү адамды туюнтуп, ата-бабалардын духунун мифологиялык символу, шамандардын башкы колдоочусу катары түшүнүк берген. “Манги” сөзүнүн семантикасы “аюу”, “ата-бабалардын руху” маанисин түшүндүрөт

(Анисимов 1991, 200-203). Албетте, этнонимдин мааниси тотемдик жаныбар “аюу” менен байланышын көрсөтүп турат. Тунгус-манжурлардагы шамандар “манги” уруусунан гана чыккандыгын далилдеген маалыматтар бар (Васильевич 1970, 31-32). Ушул эле автор бир катар далилдүү фактылардын негизинде мангилердин эң байыркы өз алдынча этникалык топ экендигин алгач тунгус-манжурлардын, андан соң, монгол тилдүү уруулардын курамына жуурулушкандыгын белгилейт (аталган эмгек, 34-б.). Демек, мангы(т) этноними кыргыздардын курамына Түштүк Сибирдин аймактарында эле кирген деген пикирге негиз бар. Этнокомпонент кыргыздардын курамында батыш Монголиядан Энесайга (Минусин ойдуңу) журт которгон мезгилде (VI к.) эле белгилүү болуусу мүмкүн.

Муңгуш (моңгуш) - кыргыздын ири урууларынын бири (Абрамзон 1956, 115). Информаторлордун бир тобу бул урууну оң канатка, айрымдары моңолдор уруусу менен бирге кыргыз урууларынын генеалогиялык схемасындагы өзгөчө бөлүнүп турган топту түзөрүн белгилешет. Муңгуш уруусу кош тамга жана жагалмай тамга деген эки чоң уруктар тобунан турат. Уруунун тегинин байыркылыгын ырастаган ынанымдуу салыштырууларды келтирүүгө болот. Дуалдык система хунну, байыркы түрк (үч ок, боз ок), монголдордо (барун гар, дзюн гар) болгондугу маалым. Хуннуларда “бугу” титул - этноними “аскерлердеги оң канаттын башкы командачысы” маанисин аныктаган (Зуев 1960, 108). Бул система бүгүнкү туваларда (он чак, сал чак), түркмөндөрдө (боз ок, үч ок), каракалпактарда (арысы конрат, он төрт уры) сакталып келет (караңыз: Баскаков 1985, 24; Атаниязов 1988, 270-272; Жданко 1950, 60-91). Муңгуш уруусунун энчилүү атынын параллели туваларда “моңгуш” формасында учурайт (Абрамзон 1990, 55). Ал эми тувалардагы “моңгуш”, “кыргыз” уруулары эң ири этнокомпоненттерден экендиги маалым (Дулов 1965, 131-132). Дуалдык система тува-моңгуштарда да сакталып калгандыгын бул уруунун “ак моңгуш” жана “кара моңгуш” уруктар тобуна бөлүнүүсүнөн байкоого болот. И.Б.Молдобаев эки элдин курамындагы муңгуш//моңгуш этникалык аталыштарын эң байыркы катмарга кошот (Молдобаев 1995, 113). Учурунда бүгүнкү Тува жери жана ага жамаатташ аймактар байыркы Кыргыз каганатынын бийлигинде (820-840 жж. кийин) узак убакыт болгондугу белгилүү. Бул аймактарды кыргыз уруулары мекендегенин көптөгөн илимий изилдөөлөр, кыргыз эстеликтери, кыргыз эпитафия жазуулары, археологиялык жана фольклордук маалыматтар, азыркы тувалардын курамындагы көп сандуу “кыргыз” уруусу далилдейт. Албетте, бул фактылар этногенетикалык байланыштарды тастыктайт. Муңгуш уруусунун курамындагы уйгур, онтогор, миң кытай, маңгыт, сарылар, жапалак, эрке кашка, тума, беш берен, ачы, моңол, татар, арык, соколок ж.б. урууларынын тегинин байыркылыгын аныктаган талашсыз фактылар бар. Бул аталган уруулардын (уруктардын) тегин Саян-Алтай, Монголиянын этностук-маданий чөйрөсү менен тыгыз байланышта кароого болот.

Онок - кушчу уруусунун курамындгы уруктардын бири (Төрөкан уулу 1995, 14). Бул этностук аталыш бери болгондо VIII к. белгилүү экендигин байыркы жазма даректер баяндайт. Этнонимдин мааниси “он ≈ ок” ≈ “он урук, он уруу, он уруу эл” маанисин туюнтат. Маселен, огуз ≈ ок(z) ≈ уз; oguz < oq~og “жебе, урук” ≈ uz; - z көптүк маанини аныктоочу байыркы аффикс. “Огуз” - эрте орто кылымдардагы түрк тилдүү уруулардын бирикмеси катары маалым. “Онок” этностук аталышы тууралуу маалыматтар азыркы Монголиядагы Күлтегиндин эстелигинде (VIII к.) берилет. Бул этнонимди даниялык окумуштуу В.Томсен 1916-ж. чечмелеп окуп чыккан (Кляшторный 1964, 122). “Он ок будун” (он октон, он жебеден куралган калк, эл) Батыш Түрк каганатынын (581-746 жж) калкынын өзөгүн түзгөндүгү белгилүү. Ырасында эле, 635-ж. тарыхый маалыматтарда Батыш Түрк каганатында “беш уруу Нушиби” жана “беш уруу Дулуларда” өзүн-өзү башкаруу укугу болгондугу маалым. Алардын башкаруучулары “шад” титулун кабыл алышып, бийликтин символун чагылдырган атайын жебелерге ээ болушкан (Гумилев 1967, 213; Атаниязов 1988, 93). Шад - “жогорку башкаруучу” маанисин туюнтуп, мыйзам түрүндө “кагандын орун басары”, “тактынын мураскору” деген маанини туюнтат. Шад титулун алып жүргөндөр жогорку аскердик-административдик башкаруу функцияларына да ээ болушкан (Махпиров 1997, 129). “Он ок” уруулук бирикмесинин бийлиги өтө кенен аймакка таралып, бул түзүлүштүн административдик борбору Суйаб шаары (Чүй өрөөнүндөгү Ак-Бешим шаар чалдыбары) болгон (Урстанбеков, Чороев 1990, 133). Күлтегинге арналган эстеликте: “...он ок элинен (менин) уулум, Түргүс (Түргөш) каганынан Макра тамгачы, Огуз Билге тамгачы келди” - деген маалымат бар (Орхон-Енисей текстери, 1988, 67-69). Кытай жазма даректеринде (Тан династиясынын жазма булактары, VII-X кк.) күчтөнүп келе жаткан уйгурлардын кысымынан улам, карлуктардын Су-е (Суйаб), Дан-ло-сы (Талас) тараптардагы жашаган “он окторго” чегингендиги баяндалат (Зуев

1960, 105). Бул тарыхый окуялар VIII к. биринчи жарымына таандык болуусу мүмкүн. Анткени, бул учурда карлуктар кыргыздар башында турган антиуйгурдук коалицияга киришкенин тарыхый даректер тастыктайт. Этностук аталыштын параллелдери тектеш түрк элдеринин курамдарынан учурабайт. Онок (он ок) этнокомпонент катары кыргыздардын курамына Батыш Түрк каганаты жашоосун токтоткондон соң кириши ыктымал.

Оргу - ичкиликтер (булгачылар) уруулук тобундагы ири уруктун аталышы. Этнонимдин параллели каңды уруусунун курамынан “ургу” формасында кездешет. Оргу уруусун кыргыздардын курамындагы эң байыркы этнокомпоненттердин бири катары кароого болот. Этникалык аталыш Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” өз алдынча тили (диалекти) бар элдин энчилүү аты катары чагылдырылат. Автор “Сөздүктө” XI к. аргулардын (оргу) тилинен бир топ салыштырма мисалдарды келтиргени маалым (караңыз: Махмуд Кашгари Т.І, II; Индекс-сөздүк). Котормочу С.М.Муталибов “Сөздүктөгү” лингвистикалык маалыматтарга таянып, аргуларды XI к. чегинде жети уруунун жуурулушуусунан соң келип чыккан этностук жалпылыктын аталышы деген пикирин айткан (Караев 1995, 123). XI к. орто чендеринде Жетисуу аймагынан Мавераннахрга аргулар менен бирге карлук, халадж, тухси ж.б. уруулар көчүп өтүшкөн (Шаниязов 1991, 51). Мындан сырткары, “Аргу” XI к. аймактык аталыш катары да маалым. Махмуд Кашгари бул топонимди: а) эки тоо ортолугу; б) Баласагын жана Тараз, Баласагын жана Исфиджабдын ортолугундагы жайгашкан шаарлардын жалпы аталышы экендигине токтолот. Автор, бул аймакты кийинки мезгилдерде (XI к. чейин) түрк тилдүү уруулар кенен мекендей баштаганын белгилеген (Махмуд Кашгари. Т.І, -С.148). XIII к. жашап өткөн Жемал Карши “Аргу өлкөсүнө” бүткүл Жетисуу аймагы кирерин жазат. 1253-ж. Или өрөөнү аркылуу өткөн Гильом Рубрук бул аймактын “Органум” деп аталарын эскерген (Кляшторный 1964, 130). Аталган аймак жөнүндө Рашид ад-Дин да “Жами ат-таварихте” эскерип өткөндүгү ырас (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І). Этностук компоненттин чыгыш тегинин башатын Саян-Алтай аймагы менен да байланышы бар экендигин азыркы Тожу-Тувадагы (Тува Республикасы) “Оргу” топониминин сакталып калышы да тастыктайт (Вайнштейн 1961, 40). Иликтөөлөрдө Оргу этнотопоним катары Чыгыш Түркстанда сакталып калгандыгы айтылары маалым (Абрамзон 1990, 70). Учурда этностук аталыштын параллели сары уйгурларда “өрге” формасында сакталып келет (Малов 1957, 84). Мындай параллелдер бул уруунун тегинин байыркы кыргыздар менен түздөн-түз байланышы бар экендигин тастыктайт. Этнонимдин түпкү мааниси жөнүндө да айрым кызыктуу фактылар бар. **Оргы** - хакас тилинде кийиктин, багыштын музоосу дегенди туюнтат (Бутанаев 1999, 74). Бул жерден этнонимдин эзелки мааниси тотемистик түшүнүктү аныкташы ыктымал деген суроо келип чыгат. Албетте, бул маселе кошумча тактоолорду талап кылары ырас. Тарыхый даректер, топонимикалык аталыштар, этнонимиялык параллелдүүлүктөр, уруунун энчилүү атынын мааниси аргулардын эң эзелки кыргыз урууларынын бири экендигин далилдейт.

Солто - кыргыздын оң канатындагы ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 129). Санжыралык маалыматтарда Ак уул, Ак уулдан - Тагай бий, Тагай бийден - Богорстон, Богорстондон - Эштек, Эштектен - Солто уруусу тарагандыгы баяндалат (Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы. 1991, 5). Уруулук символдордун бири болгон эн тамганын (Айтамга) сары багыштардын уруулук энтамгасы менен этногенетикалык жакындыгы байкалат. Этнонимдин параллели “солтус” формасында кыргыздарга теги жакын сары уйгурлардан кездешери маалым (Малов 1957, 103). Бүгүнкү сары уйгурларда байыркы Түштүк Сибирь (Минуса) этнокомпоненттери арбын учурайт. Солту ≈ с; -с көптүк маанини аныктаган байыркы сөз жасоочу мүчө. Уруунун түпкү бабаларынын бири катары эсептелген “Эштек” генониминин параллелдери бүгүнкү башкыр жана кара калпактардын курамында бар. Ногой менен казактарда башкырлар “истяк ≈ иштек” деген ат менен белгилүү болуп келишкендиги анык. Р.Г.Кузеев өз изилдөөлөрүндө башкырлардын курамындагы истяктар менен солто уруусунун эн тамгаларынын окшоштугу этностук терең алакаларды аныктарын тастыктаган илимий негиздүү пикирин жазган (Кузеев 1974, 205). Бүгүнкү башкырлардын этностук курамына VIII-IX кк. жана XI-XII кк. эки этап менен кирген “кыргыз” этнокомпоненттеринин бар экендиги такталды. Бул мисалдар байыркы доорлордогу кыргыз-башкыр этностук терең алакаларынан кабар берери бышык. Мындан сырткары, кыргыз-башкыр өз ара жакындыктарын чагылдырган этнографиялык, фольклордук лингвистикалык ж.б. параллелдер бир топ санда кездешери далилденип келет. Ушул эле учурда солто уруусунун курамында кыргыз урууларынан жана сырттан келип кирген башка этнокомпоненттер бир топ санда учурайт. Өз учурунда В.В.Радлов солтонун курамынан жетиген,

кутчу (кушчу), саруу, моңолдор, кыпчак, кытай, мундуз, азык урууларынын айрым учкундары бар экендигин жазган (Абрамзон 1960, Т.IV. -С.27).

Соколок - мунгуш уруусунун (кош тамга) курамындагы урук (Аттокуров 1995, 89). Уруктун тегинин байыркылыгы талашсыз. Параллелдери сары уйгурларда “сокалыг”, хакастарда - соххы (хакастарда “к” тыбышынын ордуна “х” көбүрөөк колдонулат) формаларында кездешет (Генишев 1962, 59-66; Бутанаев 1990, 60- 61). Алтайлыктардагы “сакал” этнонимин да жогорудагы этностук аталыштар менен жалпылыкта кароого негиз бар (Баскаков 1985, 13). Хакастардагы “соххы” сөөгү (уругу) учурда “ах соххы”, “хара соххы”, “хасха соххы”, “көк соххы” деген уруктарга бөлүнөт. В.Я.Бутанаев бир катар далилдүү маалыматтарга таянып, “соххы” сөөгүнүн энесай кыргыздары менен түз тамырлаш экендигин аныктаган талашсыз пикирин айтат (Бутанаев 1990, 60). Кыргыздардын хакастар, алтайлыктар жана сары уйгурлар менен этностук жалпылыктарын эске алсак, анда “соколок” - байыркы кыргыз урууларынын бири деген илимий негиздүү жыйынтыкка келүүгө болот. Кыргызстандагы Сокулук топониминин (райондун аталышы) ушул этникалык аталыш менен байланышы болуусу ыктымал.

Сарттар - оң канаттагы (адигине уруулук тобу) ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 127). Бул энчилүү ат менен төбөй уруусундагы чакан урук белгилүү. Этнонимдердин параллелдери бүгүнкү алтайлыктардан (алтай-кижи, теленгиттер) “сарт”, тувалардан “сат” формаларында кездешет (Баскаков, Тошакова 1947, 216; Дулов 1965, 123). Этностук аталыш Кытайдын Тан династиясынын жылнаамаларында (VII-IX кк.) Ша-то формасында батыш түрк урууларынын бири болгон чигилдердин (кыт. чу-юе) Ин-Со-Юлдуз дарыяларына туташ байырлаган бутагы катары баяндалат (Зуев 1960, 127). Сарт - байыркы санскрит тилинде **“Sartga”**-“соодагер” дегенди түшүндүрөт (ДТС, 490). Махмуд Кашгари “Сөздүктө” бул терминге жогорудагыдай эле мааниде аныктама берет (Махмуд Кашгари. Индекс-словарь, 1967.-С.210). Мындан сырткары, кыргыздар Чыгыш Түркстандын, Орто Азиянын өрөөндүү жерлеринде отурукташып жер иштетишкен, соодагерлик кылган түрк, иран тилдүү калкын жалпысынан “сарт” деп аташканы маалым. Болжолу, байыртадан көчмөндөр тарабынан отурукташкан иран-түрк тилдүү элдер жалпысынан ушул термин менен аталып келет. Арийне, бул этникалык аталышка башка маанидеги да аныктама берүүгө болот. “Сарт” бүгүнкү саха-якут тилинде “ылаачын, шумкар” дегенди аныктайт (Новикова 1972, 137). Этнонимдин уңгусу “сар” (-т монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктоочу сөз жасоочу мүчө) кыргыз, калмак, чагатай тилдеринде “айры куйрук”, монголчо “кулаалы”, алтай, туваларда “сары”, татарча - “сарыша” шумкарды туюнтат (Новикова 1972, 137). Демек, этноним (сар ≈ т) өзүнүн байыркы маанисин сактап калып (-т көптүк маанини аныктаган мүчө), “шумкарлар, ылаачындар уруусу” дегенди түшүндүрөт. Байыркы Чыгыш тарыхый булактары кыргыздардын жырткыч куштарга (мис., бүркүт, ылаачын) тотем катары сыйынышкандыктарын баяндашат. Буга Гардизинин, Рашид ад-Диндин маалыматтары далил боло алары шексиз. Этникалык аталыштын алтайлыктарда, туваларда сакталып келерин эске алганда, сарттар уруусун кыргыздардын курамындагы эң байыркы этнокомпонент катары кароого болот. В.Я.Бутанаев өзү жарыялаган фундаменталдуу сөздүгүндө бүгүнкү хакас-сагайлардагы “сартха” терминине “атканда үн чыгаруучу жаанын жебеси” маанисинде түшүндүрмө берет (Бутанаев 1999, 110).

Тубай - саруу уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Абрамзон 1956, 132). -й/-ай, -ый, -ой, -ей/ байыркы түрк дооруна таандык көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө. Этнонимдин оболку формасы туба(й) болуу керек жана тува/тыва, тубалар, (туба-кижи), тубиндер этностук аталыштары менен жалпылыкта кароого негиз бар. Этноним адегенде “дубо” формасында VI-VIII кк. азыркы Хубсугул көлү)Монголия) жана Энесай дарыяларынын ортолугундагы аймактарды байырлаган уруулук бирикменин энчилүү аты катары эскерилет (Потапов 1969, 179; Сердобов 1971, 36-37). Кытай жылбаяндарында “дуболор телелердин курамындагы өзгөчөлөнгөн уруу” деген маалыматтар бар (Кюннер, 292). Бүгүнкү тува (тыва) элинин энчилүү аты катары калыптанган байыркы “дубо” этноними Кытайдын Вей, Суй жана Тан (Гхан) династияларынын жыл баяндарында өтө кенен чагылдырылган (Сердобов 1971, 39; Потапов 1965, 189). Дуболор (дубо - кытай транскрипциясындагы “туба” этноними) кыргыздардан түштүк-чыгыш, уйгурлардан түндүк-батыш тараптарда жашашып, өз учурунда энесайлык кыргыздар менен алакалаш болуп турушкан (История Тувы, Т.I. -С.57-58). Дуболордун чарбачылыгынын негизин аңчылык, балык улоочулук, жыйноочулук түзүп, айрым топтору мал чарбачылыгы менен күн көрүшкөн (Сердобов 1971, 41). Рашид ад-Диндин “Тарыхтар жыйнагында” (“Жами ат-Таварих”) дуболор XII-XIII кк. Баргуджин-Токум деген жерде кыргыздарга кошуна жашагандыктары (Тумат формасында) эскерилет (Рашид ад-Дин Т.I, Кн.I.-

С.128). Аталган “тумат” этноними азыркы хакастардын курамында сакталып келет. Бүгүнкү хакастардын камлар (хамнар) уруусунун курамына “тумат” жана “хыргыс” сөөктөрү (уруктары) кирет. Хакастардын тарыхый фольклорунда бул сөөктөр (уруктар) кыргыз элинин бир бөлүгү болушкандыктары чагылдырылган. Бул жер азыр да “Тумат чазызы” (“Туматтар талаасы”) деп аталып келет (Бутанаев 1990, 80). Бул маселе боюнча изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн пикиринде дубо ≈ тубо ≈ туба уруулары оболу самодий (кет) тилдеринде сүйлөшкөн (Вайнштейн 1970, 219; Потапов 1969, 181-182). Тубалардын самодий тилдүү урууларга тектеш экендигин И.Георги, М.А.Кастрен, В.В.Радлов, П.Пелльо сыяктуу иликтөөчүлөр да белгилешкен (Вайнштейн 1970, 219). XVII-XVIII кк. карата Минуса ойдуңунда калган тубалардын (тубиндер) дээрлиги түрк тилинде сүйлөшүп калышкан. Эң кызыктуусу, орто кылымдардагы энесайлык кыргыздар (XVII-XVIII кк.) өзгөчөлөнгөн элитардуу Тубин (Туба) уругун түзүшкөнү белгилүү (Бутанаев 1990, 58). Таанымал изилдөөчү Л.П.Потапов самодий тилдүү тубалар кыргыздар тарабынан түрктөшкөнүн далилдүү фактыларга таянып жазган (Потапов 1972, 55). С.Вайнштейн XVII кк. тубиндердин энесайлык кыргыздар менен этногенетикалык жакындыктарын белгилейт. Ал эми ошол эле мезгилде орус булактары тубиндерди (туба) энесайлык кыргыздардын бир бөлүгү (Г.Миллер) экендигин баяндайт (Вайнштейн 1961, 34). Байыркы дуболор (тубалар) этнокомпоненти кийинки тува/тыва, алтайлык тубаларлар (йыш киж), тофаларлар (карагастар), хакас-тубиндердин этногенезинде негиздүү ролду ойногон десе болот, буга этнонимиялык аталыштардагы (кыргыздардагы “тубай”, «төбөй» ж.б. этнонимдерди эске алганда) окшоштуктар да мисал боло алат. Ошону менен бирге, байыркы бабаларыбыз жана XVII-XVIII кк. чейинки энесай кыргыздары да бул этностук процесстен четте калбаган. Эзелки кыргыз-самодий тилдүү уруулардын этностук алакаларына бүгүнкү кыргыздардагы желден, туматай, тума тукум (найман), тубай ж.б. сыяктуу уруу (урук) аттары далил боло алары бышык. Энесай кыргыздары түзгөн улуу мамлекетке көз каранды, салык төлөгөн элдер “кыштымдар” деп аталып, алардын бир бөлүгү самодий, кет тилдүү уруулар болгону маалым. Тубай этнокомпоненти кыргыздардын этностук курамына Энесай доорунда (V-IX кк.) эле кирген десе болот. Анткени, бул урук курамына кирген саруулар кыргыздардын ичиндеги теги байыркы уруу болорун анын энтамгалары, эзелки этнокомпоненттери далил. Этнонимди айрым изилдөөчүлөр “токой”, “бийиктик” маанисинде чечмелеп жүрүшөт (Вайнштейн 1970, 218). Чынында эле, бүгүнкү алтайлыктардагы тубалардын йыш-кижи - “токой адамдар”, “токой кишилер” деп аталышы кызыгууну жаратары шексиз. Анткени, этностук аталыштардын келип чыгышына жаратылыштын табигый шарты жана рельефи да таасир бергендигин аныктаган фактылар кездешет.

Тата - солто уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 129). Этностук аталыш кытай жыл баяндарында VII-VIII кк (Да-а-ши-дэ) Tat - a(o) - si - тек формаларында эскерилет (Зуев 1960, 119). “Тат” этноними жана таттар (таталар) “он октор” менен бирге, ханзаада Күлтегинге арналып жазылган эстеликте эскерилип, акыркылардын он окторго (Батыш Түрк каганаты) көз каранды абалда тургандыгы баяндалат. Таш бетине түшүрүлгөн маалыматтарды, “тат” этнонимин 1916-жылы даниялык окумуштуу В.Томсен окуп чыккан (Кляшторный 1964, 122). В.Томсендин чечмелөөсү Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндөгү” маалыматтар (XI к) менен бекемделет. Махмуд Кашгари: “...таттар ислам динин кабыл ала элек уйгурлар же кытайлар (тат - тавгадж) деп жазат (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк, 1967, 252). Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТС) “тат” сөзү “чет жердик”, “уруусу бөтөн”, “мусулман эмес уйгурлар” мааниде чечмеленет (ДТС, 541). Абул Гази Бахадур хан (XVI к.) “тат” термини менен Иран, Хорасан, Мавераннахрдын княздарын атайт (Кононов А.Н. Родословное древо тюрок. -С.56). В.В.Бартольддун пикиринде караханийлер доорунда (XI-XII кк.) “тат” сөзү бутпарас - уйгурлар жана Чыгыш Түркстандын теги ирандык мусулмандарга карата айтылган (Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. - Л.: 1927, 24). Ю.Зуевдин белгилөөсүндө “тат” термини Чыгыш Түркстандагы келгин мусулман-согдиялыктарды да аныктаган (Зуев 1960, 119; Кляшторный 1964, 122-123). Ошол эле учурда Тата - Алай тоолорундагы ашуу катары да маалым (СГНК 1988, 169).

Татар - мунгуш уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 87). Ош облусунун Карасуу районунун аймагындагы ушул ат менен айыл аталары белгилүү (СГНК, 1988, 169). Этнотопоним. Бул этникалык аталыш менен бүгүнкү күндө Волга боюндагы, Астрахань, Крымдагы ж.б. түрк тилдүү элдер белгилүү. Этноним байыркы кытай жылнаамаларында “да-дан”, “да-да”, Орхондогу рун сымал жазууларда “татар” формаларында VIII к. белгилүү. “Татар” этноними тууралуу Моюнчурга багышталган көөнө түрк эстелигинде: “...татарды жооптошууга чакырдым, койон жылы (751-ж.)” деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 123-бет). Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын тушунда “отуз татар” деген эл болгону Күлтегинге арналган эстеликтеги маалыматтардан улам

белгилүү. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” татарларды “түрктөрдүн уруусу” деп жазат (Кыргыздар. II китеп, 451-бет). Арийне, орто кылымдардагы татарлардын кайсыл тил чөйрөсүнө таандык экендигин далилдеген ынанымдуу булактар жокко эсе. “Ак татарлар” жана “кара татарлар” деп бөлүнгөн бул этнос өтө көп сандуу, кубаттуу уруулардан болгон. В.В.Бартольд кара татарларды түрктөшүп кеткен монгол уруулары деген пикирин айткан (Бартольд В.В. Соч. Т.II, Ч.I. -С. 616). XII-XIII к. карата татарлар Анкара-Мурэн суусуна жакын жерге кыргыздар менен кошуна байырлашары айтылат (Рашид ад-Дин, Т.I, Кн.I. -С.102). “Татар” этнокомпоненти кыргыздардын курамына дал ушул мезгилде кирүүсү ыктымал.

Чынгыз-ханга күч менен баш ийдирилген татарлар кийинки түрк тилдүү элдеринин энчилүү атынын келип чыгышына, калыптанышына чечүүчү ролду ойношту. Батый хандын Европага жасаган чабуулунда монголдор аскерлердин өтө аз бөлүгүн түзүшкөндүгүнө карабастан, хан ордосунда жалпысынан “татар” энчилүү аты калыптана баштаган. Этноним байыркы мезгилде “тат” формасында белгилүү болуусу мүмкүн. Татар, кажар, сувар, хазар, болгар ж.б. этностук аталыштардагы -ар, -ер, -ор, -ур, -ир мүчөлөрү чыгыш теги байыркы көптүк маанини билдирген сөз жасоочу мүчөлөр болуп саналат (Щаплин 1975, 94). Д.Е.Еремеев ар/ер/ир сөзүн түрк тилдерине иран тилдеринен хунну жана байыркы түрк доорлорунда келип киргендигин белгилейт (Еремеев 1970, 133). Арийне, таанымал түрколог Н.А.Баскаков -ар/-ер/-ир/-р мүчөлөрү этиштик негиз катары “киши”, “күйөө” дегенди түшүндүрүп, азыркы учурда да байыркы маанисин сактап калган деген пикирин айтат (Баскаков 1990, 204). Татарлар VIII к. тартып эле кыргыздар менен алакалаш болгону анык.

Туума тукум - найман уруусунун курамындагы урук. Этностук аталыштын биринчи компонентинин (туума) параллели түркмөндөрдөн “догма” формаларында кездешет. С.Атаниязов түркмөндөрдөгү “догма” этнонимине “күңдөн, токол аялдан туулган баладан тараган тукум, урук, уруу” деген аныктама берет (Атаниязов 1988, 64). Арийне, этностук аталышка илимий негиздүү так аныктама берүүгө болот. Тума - хакас тилинде “темир устанын сактоочусу, колдоочусу” дегенди туюнтса, кет тилдеринде “кара” маанисин түшүндүрөт (Бутанаев 1999, 156; Дульзон 1962, 25). Байыркы түрк каганы бир эле учурда эл башчысынын, башкы темир устанын функциясын да аткарган. Эзелки көчмөн түрк тилдүү элдерде темир уста шамандардын коомдогу таасири аябай күчтүү болгон (Потапов 1991, 123-125). Демек, байыркы кыргыздарда да шаман (кем) жана темир уста синонимдеш түшүнүктөр болгондугун байкоого болот. Шамандардын жана темир усталардын генетикалык-ритуалдык байланышын байыркы түрктөрдүн (кыргыздардагы) турмушундагы, чарбасындагы темир устанын ээлеген ордун тастыктайт (көрсөтүлгөн эмгек, 124-бет). От менен байланышкан темир усталардын коомдогу кесибин ыйык эсептелип, замандардын түпкүрүнөн адамдардын эс-акылында жашап келе жаткан от кудайын чагылдырган. Туума тукумдарды байыркы кыргыз урууларынын бири катары кароого толук негиз бар. Рашид ад-Дин, XIII к.: “Тумалар (туматтар) Енисейдин жогорку агымындагы кыргыздар өлкөсүнүн чегинде жашашат” - деп жазат (Рашид ад-Дин, 1952, Т.I. Кн.2. -С.122). Чындыгында эле туматтар XIII к. энесайлык кыргыздар менен тутумдаш жашагандыгы ырас. Бул жер тарыхый булактарда Баргуджин-Токум деп аталат (Караев 1994, 57-58). Р.Г.Кузеев башкырлардагы тамяндардын тарыхый мекенин деп Энесайдын жогорку агымын (Кичик Хем) көрсөтөт (Кузеев 1974, 165-166). Башкыр-тумалар (тамян - фонетикалык айрым өзгөрүүлөргө учураган этноним). Урал жана Волга дарыяларынын батыш тараптарына X к. кеч эмес, тагыраак айтканда, печенег урууларынын толкуну менен бирге келишкен. Бул процесстин казак-тамалар менен да терең тарыхый-этностук байланышы бар (көрсөтүлгөн эмгек, 166-бет). Этностук аталыштын параллелдери башкырларда - тамян, казак, каракалпактарда - тама, өзбек-курамаларда - тама, лакайларда - кара тума, алтайлыктарда - тумат, кара тума, туваларда, хакас-кызылдарда - тумат формаларында кездешет (Кармышева 1954, табл. 2; Файзиев 1963, 46; Потапов 1969, 23; Бутанаев 1999, 157). Бул параллелдүүлүктөр орто кылымдардагы “Кыргыз өлкөсүндөгү” тумалардын (тумат ≈ тума ≈ т; -т көптүк маанини билдирүүчү сөз жасоочу мүчө) кийинки миграция болуу ареалын чагылдырат. Этнонимдин мааниси, тумалардын оболку локалдашуусу, тарыхый булактардын баяндоолору, Саян-Алтай аймагындагы этнонимиялык, топонимикалык маалыматтар тумалардын (тумат) байыркы кыргыз урууларынын бири экендигин тастыктайт ырас.

Төрдөш – байыркы кыргыз уруусунун бири. Параллели кытай уруусундагы төмөн тамганын курамынан жолугат (Абрамзон 1956, 132). Этнонимдин параллелдери алтайлыктардын (алтай кижиси жана теленгиттер) курамдарынан “төдөш” формасында кездешет (Баскаков, Тошакова 1947, 217). С.М.Абрамзон “төрдөш” этнонимин чыгышын байыркы кытай булактарында жана рун сымал жазууларда (эпитафий эстеликтери) чагылдырылган “тардуштар” менен

жалпылыкта караган тыянагын айтат (Абрамзон 1990, 65). Тардуштар оболу, кытай жыл баяндарында “Ян-то” формасында VII к. тартып эскерилет. Чыгыш тегин теле урууларына тутумдаш болгон тардуштар VII к. Түрк каганатына баш ийип калышкан (Зуев 1960, 106-108). 628-638 жж. саясий аренада башы көтөрүлгөн тардуштардын бийлиги күчөп, 648-ж. чейин кыргыздар аларга убактылуу көз каранды абалда болушканы маалым (Бернштам 1991, 264). Арийне, бул маселе айрым илимий жактуу тактоолорго, түзөтүүлөргө арзыйт. Анткени, 634-ж. кыргыздар Тан императору Лишиминге, ошол эле Кытайдан келген элчиликке жооп иретинде атайын ыйгарымдуу элчилик жиберген. Жазган жооп катында Кытайдын Тан династиясынын императору кыргыз каганына Кыргыз мамлекетинин башчысы экендигин расмий тааный тургандыгын билдирген, өзүнүн терең урматтоону аныктаган салам-дубайын билдирген. Бул мезгилде (VII к.) кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болушканы анык. А.Н.Бернштам да ушул көз карашка токтолот (Бернштам 1991, 265). Аталган уруулук бирикме (тардуштар) сир уруулары менен бирге (сир-тардуштар ≈ “се-ян-то”), **Өтүкөн (Otügen)** тоолоруна жамаатташ жерлерди байырлашкан (Зуев 1960, 107). “Тардуш” - терминин мааниси байыркы түрктөрдө “батыш - оң канат”, “батыш бөлүгү” дегенди аныктаган (Абрамзон 1990, 65). Билге-кагандын аскерлеринин оң канатын тардуштар түзгөндүгү маалым (Кляшторный 1964, 138). Ю.А.Зуев бир катар изилдөөлөрдүн негизинде тарду(о) - ш ; -ш көптүк маанини аныктаган мүчө деген жыйынтыкка келет (Зуев 1960, 108). Мындан сырткары, Орхондогу рун жазма эстеликтеринде өтө кызыктуу маалыматтар бар. Мисалы, 732-ж. Күл Тегинди көмүү азаасына өкүл катары: “...Түргөш каганынан Макарач, ...Кыргыз каганынан күмбөз куруучу, эстелик ташка жазуу (тамга) салуучу Тардуш Ынанчу-Чур келди”-деп баяндалат (Кляшторный 1964, 126). Могилян (Билге) каганга арналып тургузулган эстеликте: “Кул Чур баш болгон Тардуш бектер..., Төөлөс бектер мени колдогон” - деген эскерүү бар (Орхон-Енисей текстери. 1982, 110). Моюн Чурдун эстелигинде (756-767 жж.): “...эки уулума йабгу шад деген наам бердим, мен аларды башкаруу үчүн **тардуш, төөлөс** журтуна бердим” - деп баяндалат (Орхон-Енисей текстери 1982, 128). Андан соң, кыргыздардын этностук курамына “төрдөш” формасында кирген десе болот. Болжолу, тардуштар дал ушул мезгилде кыргыздардын бир уруусу болуу керек. Анткени, эстеликтеги “...кыргыз каганынан тамгачы Тардуш Ынанчу Чур келди” - деген маалымат жөн жерден айтылбашы анык.

Тогуз - багыш уруусунун курамындагы урук. Этноним “тогуз урук”, “тогуз уруу” эл деген маанини туюндурат. Тогуз - “докуз”, “токус”, “дукуз” формаларында бир катар түрк элдеринде этностук аталыштар катары кездешери маалым. Түрколог Н.А.Баскаков тубаларлардын (алтайлыктардын курамындагы этнографиялык группа) курамындагы “тогус” этнонимин лингвистикалык иликтөөлөрдөн соң, Орхондогу рун жазууларында чагылдырылган “тогуз огуз” этностук аталышы менен тектеш деген жыйынтыкка келет (Баскаков 1958, 28). Р.Г.Кузеевдин жазган илимий пикирин да жогорудагы көз карашка жакын кароого болот (Кузеев 1974, 203-204). Тогуз-огуздар этносаясий бирикмеси кыргыздар менен терең алакалаш болушкан. Ошону менен бирге, “тогуз огуздар уруулук бирикмеси Чыгыш Түркстан жана ага жамаатташ аймактардагы калктын негизги бөлүгүн түзүшкөндүгү маалым” (Чоротегин 1995, 21-22). Таанымал изилдөөчү Л.Н.Гумилев бул этнонимдин төркүнүн “тогуз жамаат”, “тогуз эл” маанисинде чечмелейт (Гумилев 1967, 61-62). Тогуз-огуздар конфедерациясында VII к. орто чендеринен уйгурлар (буту, чыгыш карлуктар, басмыл, уйгур, хунну, байырку, тонгра, сыгие, киби) бийлик тизгинин алышкандыгы ырас (Гумилев 1993, 370; Чоротегин 1995, 22, ж.б.). Тогуз (“Токсоба” - токс ≈ опа) уруулук бирикмеси орто кылымдардагы кыпчактардын да курамында болгондугу белгилүү (Баскаков 1984, 49). Мындан сырткары, Шинжаандагы (КЭР) кыргыздардын ичинен “товур кыпчак”, “кара кыпчак” жана “тогуз кыпчак” ири урук аталыштары аныкталган (Шаниязов 1974, 117-118). Этнонимдин параллелдери каракалпак, түркмөн, башкыр, өзбек, алтай, ногой, гагауздардын курамдарынан учурайт (Жданько 1950, 167; Атанязов 1988, 64), Кузеев 1974, 203-294; Кармышева 1976, 93, 215; Потапов 1972, 53, 54; Баскаков 1964, 49).

Уранхайлар - тынымсейит уруусунун курамындагы урук. Бул уруктун чыгыш тегин Борбордук Азия (Саян-Алтай, Монголия) менен байланыштыруу зарыл. Илимий адабияттарда “Уранхайлар” деген ат менен бүгүнкү тувалар (тубалар), саха-якуттар, Түндүк-Батыш Монголиянын түрк тилдүү этностору белгилүү. Даректүү тарыхый булактар “уранхайлардын” байыркы түрк-монгол тилдүү этностук чөйрөгө таандык экендигин далилдейт (Вайнштейн 1961, 30). Уранхай (байыркы монгол тилинде - “Хурэнхэй”) этнониминин түпкү мааниси “суук, табийгаты катаал аймактын адамы” же “биздин тилди түшүнбөгөндөр”, “бөтөн эл, башка уруу” деген маанини аныктайт. “Уранхай” терминин якуттардагы “тонг жон” - “биздин тилди

түшүнбөгөндөр”, “тили буруулар” деген сөздүн калькасы катары кароо зарыл (Николаев 1973, 194-195). Тарыхта бир этнос экинчи бир этноско энчилүү аттарды берген учурлар (экзоэтноним) арбын кездешери маалым. “Алтан Тобчиде” - уранхайлар монголдордун мифологиялык түпкү ата-бабалары менен бир мезгилде эскерилет. Рашид ад-Дин уранхайларды эки топко бөлөт: токой уранхайлары жана түздүктөгү уранхайлар. Токой уранхайлары кори, тумат, баргуттарга жакын (Баргуджин-Токум) аймактарды байырлашат. Автор уранхайларды Кыян жана Нөкүстөн тараптарын, насилди монгол урууларынан эмес экендигин белгилейт (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І. - С.156). Демек, XII-XIV кк. монголдордо азыркы Монголиядан түндүктө жайгашкан түркий тилдүү элдер, уруулар жалпылыгынан “уранхайлар” деген ат менен белгилүү болгон. Уранхайларда монголдошуу процесси соңку мезгилдерде өтө тездик менен жүргөндүгүн Н.А.Аристов да белгилеген (Аристов 1894, 345). Бул монгол тилдүү уруулардын аталган аймакка жүргөн миграцияларын чагылдырат. Ал эми XVIII-XIX кк. тартып, монголдор туваларды гана “уранхай” деп атагандыктары анык (Аристов 1894, 345). Бул этностук аталыш монгол тилдүү ж.б. элдерде да кеңири тараган. Мисалы, “уранхай” деген урук аталышы буряттардын этнонимиялык системасында беш ирет, Волгалык калмактарда бир ирет кайталанат. Ал эми якуттар салтанаттуу учурларда өздөрүн “уранхай-сахалар” деп аташат. Бул якуттарды байыркы “уранкат” уруулары менен байланыштырып, бул элдин этногенезиндеги түштүк компонентин айкындайт. Этнограф С.И.Вайнштейндин пикиринде уранхайлар өз алдынча (XIII к. башы) ири уруулук бирикме болгон (Вайнштейн 1961, 31). Ушул мезгилдерде уранхаттар (уранхайлар) менен монгол урууларынын айрым бөлүктөрү жуурулушкан десе болот. Буга монголдордун курамындагы “уранхай” этноними мисал боло алат (Лебедева 1958, 224). Көпчүлүк булактарда азыркы тувалар жана аларга жамаатташ жашаган элдер, уруулар уранхайлар, бул аймак “Уранхай жергеси” деп аталат (караңыз: Аристов 1884, 348-349; Вайнштейн 1961, 31). “Уранхай” этнокомпоненти кыргыздардын курамына X-XIII кк. кеч эмес кирген десек болот. Анткени, байыркы кыргыздар жалпы негизден “уранхайлар” деп аталган уруулар (бүгүнкү тувалар, сойоттор ж.б. ата-бабалары) менен узак убакыттар бою жамаатташ, алакалаш жашашканы маалым. Болжолу, уранхайлар өз учурунда энесай кыргыздарынын да этностук курамына киришкен. Буга кыргыздар менен этногенетикалык жалпылыктары далилденип келе жаткан сары уйгурлардагы (сарыг югур) “ораңгат” этноними да далил боло алат (Малов 1957, 82).

Үчөк/үч ок - басыз уруусунун курамындагы урук. Этностук аталыштын баштапкы формасы “үч ок”, анын теги байыркы этнонимдерден экендиги калетсиз. Мааниси (үч ок) - “үч уруктун, уруунун, элдин союзу, бирикмеси” дегенди туюнтат, Түркмөн ономасты С.Атаниязов “үч бир туугандан, теги бир атадан тараган топ, уруу, уруулук бирикме” маанисинде аныктама берет (Атаниязов 1988, 120). Байыркы огуз тилдүү уруулардын бирикмеси, алар негиздеген мамлекеттик түзүлүштүн сол канаты “үч ок”, оң канаты - “боз ок” деген аскердик-башкаруу бирдиктерине бөлүнүшкөндүгү маалым (Рашид ад-Дин. Т.І.Кн.І.-С.85-86). Огуз каган жөнүндөгү уламыштарда каган үч уулуна үч жебе ыйгарып, мамлекеттин сол канат бөлүгүн (урууларын) башкарууга укук бергендиги баяндалат (көрсөтүлгөн эмгек, 85-бет). Түрколог-илимпоздордун басымдуу көпчүлүк бөлүгү “ок”, “жебе” терминдерин “урук”, “уруу”, “эл” маанилерин туюнтарын белгилешет (Кононов Н.А. Родословная туркмен... -С.83-84). Этностук аталыштын параллели бүгүнкү түркмөндөрдө “үч ок” формасында уруулук бирикменин аты катары сакталып калган (Атаниязов 1988, 120).

Чот - ават уруусунун курамындагы урук. Чот - кыргыз тилинде “сабы кетмендикиндөй сапталып, отун кесүү үчүн, жаруу үчүн колдонуучу курал” маанисин берет (КТТС, 701). Этнонимдин параллелдери алтайлыктарда (кумандылар) - “чооты”, хакастарда - “чоода” туваларда - “чооду” формаларында учурайт (Потапов 1969, 60; Бутанаев 1990, 65). Хакас тарыхый санжыралары “чоода” сөөгүн (уругу) 1703-ж. күч менен Жунгарияга көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын калган бир бөлүгү катары баяндайт. Хакас-качиндерде “чоода-хырхыс”, “чоода-пүрүт”, хакас-кызылдарда “чоода-хырхыс” аттуу уруктар бүгүнкү күнгө чейин сакталган (Бутанаев 1990, 65). В.Я.Бутанаев Түштүк Сибирдин аймагынан бир топ санда кездешкен чоода ≈ чооты ≈ чооду этнонимдерин өтө байыркы замандагы Түштүк Сибирдеги этностордун субстраты катары карайт (Бутанаев 1990, 65). Этнонимдин параллели монголдордо “чжот” формасында кездешери маалым (Лебедева 1958, 224). Сойоттор жана түздүктөгү тувалар тожу-туваларды ушул мезгилде да “чооты” (чооду) деп аташары белгилүү (Бутанаев 1990, 65). Келтирилген фактылар аталган этнонимдин параллели энесай кыргыздарында да болгондугун ырастады. Бул факты-материалдар аталган этнокомпоненттердин түпкү теги бир экендигин ырастайт.

Черик – оң канатка кирген ири уруулардын бири (Абрамзон, 133). Этностук аталыш бери болгондо VII-VIII кк белгилүү жана эң байыркы кыргыз урууларынын бири катары маалым. Кытай жылбаяндарында эскерилген “чэ-ли” этнониминин Л.Базен тарабынан “чериг” формасында окулган. Кытай булактарынан башка маалыматтарда (“чериктер”) VII к. “сак документинде” чериктердин бүгүнкү Чыгыш Түркстанда локалдашуусу эскерилет. Чыгыш Түрк каганатынын башчысы Эл-Каганды Тан династиясынын аскер башчысы, полководец Ли Цзинь жеңгенден соң, чериктер Юну Чжуну акимчилигинин аймагына жайгаштырылат. Ушул окуялардан соң, чериктер башка түрк тилдүү уруулар менен бирге, Тан династиясынын императорунун Тай-Шань аттуу ыйык тоого жасаган сыйынуу каадасына (церемониясына) катышышкан (Зуев 1960, 120-121). Демек, чериктер күч-кубаттуу Тан империясына убактылуу көз каранды абалда болуп калышкан. XI к. Махмуд Кашгари чериктерди (Сөздүктө- “жаруклуг” формасында берилет) Жетисууда игрек жана чомулдардын ортолугуна локалдаштырат. Ю.А.Зуев “чэ-ли” (чериктер) уруусунун бир бөлүгү азыркы Ички Монголияда “шарылар” (сары) менен кошуна байырлашкандыктарын жазат (көрсөтүлгөн эмгек, 121-бет). Бул маалыматтар Чыгыш Түрк каганаты кыйраган соң, чериктердин айрым бөлүктөрүнүн Ички Монголия, айрымдарынын Жетисуу тарапка оогондугун көрсөтүп турары анык. Чыгыш Түрк каганаты кулагандан соң, чериктердин бир бөлүгүнүн кытайларга убактылуу баш ийип калышкандыктарын жазма булактар чагылдырат (Бичурин, Т.И.-С.265). Болжолу, чериктер кыргыздардын курамына дал ушул тарыхый окуялардан соң кирүүсү мүмкүн. Айрым түркологдордун пикирлерине караганда “черик” байыркы мезгилдерде кыргыз (түрк тилдери) санскрит тилинен кирип, “аскер”, “кошуун” дегенди аныктаган (ДТС, 144). Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ут түрк” сөздүгүндө “черик”-“аскер”, “жоокер” деген маанини түшүндүрөт (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк, 327). Орхонду Моюн Чурдун эстелигинде (756-757 жж.): “Душман Селенгеге чейин черик коюшту...”-деген маалымат бар (Орхон-Енисей текстери, 1988, 128). Черүү (санскр. “чериг”)- “аскер”, “кол”, “кошуун”; “аскерлерден куралган согуштук күч”, айрым учурда “жортуул” маанисинде да айтылат (“Манас”.Энциклопедия, Т.II, 333-бет). Ушундан улам, черик этнониминин байыркы формасы менен маанисинин азыркы мезгилге чейин өзгөрүлбөй сакталып калгандыгын байкоого болот.

Жогоруда келтирилген маалыматтар кыргыз тегинин Борбордук Азиянын (Түштүк Сибирь, Монголия жана аларга жамаатташ аймактар) этностук-маданий чөйрөсү менен терең байланышы бар экендигин гана чагылдырбастан, Евразиянын зор мейкиндиктериндеги түрк-монгол тилдүү элдердин этногенезисине кыргыздардын да тийгизген таасиринин далили.

2.2. Кыргыздардын этностук курамынын өнүгүүсүнүн (эл болуп калыптанышынын) эволюциялык экинчи этабы (XI-XVI кк.)

Кыргыздын эл болуп калыптануу процессинин экинчи этабына болжол менен алганда б.з. XI-XVI кк. мезгилдер кирет. Бул этапты төмөнкү тарыхый мезгилдерге бөлүп кароого болот:

1. Кара кытай (кидандар), монгол чабуулдары жана кыргыз урууларынын (мамлекетинин) Чынгыз хан негиздеген монгол империясынын курамындагы мезгили (XII-XIII кк.).

2. Кыргыздардын Моголстан мамлекетинин курамындагы мезгили (XIV-XVI кк.).

Иликтөөлөрүбүздүн жыйынтыктары, тарыхый булактардын маалыматтарында алаш (моңолдор), найман, кереит (дөөлөс), меркит (дөөлөс), муркут (дөөлөс), ахна (мунгуш), аргын (кесек), кодогочун (мунгуш), моңолдор, баарын, монгол (багыш), токмок (ават, саяк), бөгөнөк (моңолдор), ардай (саруу, баргы), бөө найман (найман), катаган (сарттар, чекир саяк), чоро (чекир саяк), чогорок (тейит), курама (солто, тейит), төмөн жете (багыш), кара кытай (кытай), кытай, дархан (чекир саяк), оторчу (саруу), дуулат (саяк), сарай (бөрү), дөрбөн (тынымсейит), могол (ават), ногой (кытай, чекир саяк), жалайыр солто), коңурат, кара кунас (жору), миң кытай (баргы, жедигер), сулдуз (мундуз), токсоба (саруу) ж.б. жогоруда аталган доордун алкагында пайда болушуп, кыргыздардын этностук курамына жуурулушкандыгын тастыктайт:

Алаш - моңолдор уруусунун курамындагы урук жана ири этностук аталыш катары орто кылымдардын кечки мезгилдеринен белгилүү. Айрым элдер казак, алчын, ногойлорду өз энчилүү аттарынан сырткары, “алаш” деп аташкандары маалым. Кээ бир санжыралык маалыматтарда Алаш бүгүнкү казактардын түпкү болмуштуу атасы катары чагылдырылат (Аристов 1896, 363; Тынышпаев 1925, 54-55). Казактын алгачкы тарыхчыларынын бири М.Тынышпаевдин белгилөө-

сүндө Алтайдагы “Алаш” топоними ногойлордо аскер урааны катары да маалым болгон (Тынышпаев 1925, 54-55). Бул параллелдер “Ногайлы” доорундагы түрк тилдүү көчмөн уруулар менен кыргыздардын этностук алакаларын айгинелейт. Этнонимдин параллелдери түркмөндөрдүн жана казактардын уруулук курамында “алаша” формаларында белгилүү (Атаниязов 1988, 20; Жанузаков 1982, 165).

Аргын - кесек уруусунун курамындагы урук. Айрым маалыматтар боюнча бул уруктун өкүлдөрү Каратегин аймагын эзелтеден мекендеп келишет. Чыгыш теги байыркы этностук аталыштын параллелдери хакастардагы кызылдардын жана казактардын орто жүзүнүн курамындагы урук (сөөк) жана ири уруу катары белгилүү (Бутанаев 1990, 81; Молдобаев 1995, 143). Н.А.Аристов аргындар оболу, VII-VIII кк. азыркы Монголиянын түндүн чыгышын байырлашып, кытай жыл баяндарында (“Тан-шу”) “басими” деген ат менен белгилүү болгондугун жазат (Аристов 1894, 365). Басымы-аргындар V к. гаогюйлардын курамындагы уруулук бирикме болгон. Казак илимпозу М.Тынышпаев аргындарды Рашид ад-Диндин жазган маалыматтарына таянып, алардын монгол тилдүү уруулар болушкан-дыгын эскерген (Тынышпаев 1925, 7). Арийне, бул маалыматтар айрым тактоолорго, кошумча иликтөөлөргө муктаж. Анткени, этностук аталыштын маанисинин өзү түрк сөзү экендиги байкалып турат. XI-XII кк. карата аргындар Тарбагатайдан түндүктө, кыпчактардан чыгыш, найман урууларынан батыш тараптагы аймактарды мекендешкен. Кытайдагы монгол династиясынын тарыхын чагылдырган “Юань Шиде” аргындар канглы, кыпчактар менен бирге, өз алдынча этностук топтун курамына киришери эскерилет (Аристов 1894, 363). Демек, кечки орто кылымдарда (XIV-XV кк.) аргындар түрк тилдеринин бир диалектисинде сүйлөшкөнү анык. Аргындарды монголдордун кысымы менен жер которгон найман уруулары кыпчактар жашаган аймактардан чыгышка сүрүп чыгарышат (Аристов 1894, 363). Ушул эле мезгилде найман уруулук бирикмеси кыргыздар менен да кагылышканы маалым. Бул маалыматтар, аргындар кыргыздар менен жамаатташ бир аймакты байырлашканын байкоого болот. Бул маселеде Энесай кыргыздарынын түз тукумдары экендиги аныкталган хакастардын курамындагы “аргын” сөөгү биздин пикирдин тууралыгын бекемдейт (Бутанаев В.Я 1990, 81). Изилдөөчүлөр казактардын курамындагы аргын уруусун орто жүз уруулар тобунун аталышынын синоними катары карашат (Молдобаев 1995, 144). Автор казак-аргындар менен кыргыздардын этнонимиясындагы окшоштуктар түз этностук байланышты аныктарын белгилейт (аталган эмгек, 144-бет). Казак-аргындар менен кыргыздардын уруулук аталыштарында 36 параллель бар экендиги аныкталды. Бул параллелдер кокусунан эле келип чыгышы мүмкүн эмес экендиги анык. Этнограф Б.Х.Кармышева өз эмгегинде лакайлардын бүгүнкү казак-аргындар менен өтө тыгыз этностук алакалары бар экендигин белгилейт (Кармышева 1976, 232-236). Ал эми биз тараптан лакайлар менен кыргыздардын этногенетикалык жалпылыктары бир катар далилдүү фактылардын негизинде аныкталды. Монгол аскерлеринин кысымы менен Жетисуу тарапка оогон аргындардын бир бөлүгү XVI к. эл катары калыптанып жаткан казактардын курамына жуурулушту. Жогорудагы маалыматтар жана хакастардын ичиндеги чыгыш теги байыркы кыргыздарга таандык “аргын” сөөгү бул этнокомпоненттин кыргыздардын курамына VII-XII кк. кеч эмес киргендигин аныктайт.

“Аргын” этнониминин чечмелениши жөнүндө бүгүнкү күндөгү илим чөйрөлөрүндө бирдей пикирлер жок. Түрколог Г.Г.Мусабаев этнонимди монгол тилиндеги “аргуй”- “мал багуучу”, “мал баккандар” маанисинде чечмелейт. Таанымал иликтөөчү Н.А.Аристов өз кезегинде этностук аталыштын келип чыгышын Алтайдагы “Аргун” дарыясынын аты менен байланыштырат. Казак энциклопедиясында бул этностук аталышка “аруг” (арык) - “таза”, “тунук”, ал эми “гун” - “байыркы уруу” деген мааниде түшүндүрмө беришкендиги маалым. Казак ономасты Д.Жанузаков А.Н.Кононовдун “аргагун” термининде байыркы “arqa” - “жамаат”, “көпчүлүк”, “топ”, “абдан көп” деген сөзүнүн негизи жатат деген пикирин колдойт (Жанузаков 1982, 62-63).

Баарын - оң канаттагы анчалык чоң эмес уруунун аталышы катары маалым (Абрамзон 1956, 108). Этностук аталыштын параллелдери башкырларда “барын-табын”, моңголдордо “баарын”, орто кылымдын кечки мезгилдериндеги көчмөн-өзбектерде “бахрин” формаларында кездешет (Кузеев 1974, 268; Лебедева 1958, 220; МИКК, 215). Баарын - кыргыз тилинде “ителги менен ылаачындын аргындашуусунан келип чыккан алгыр куш” маанисин берет (КТТС, 109). Баарун(гар) - монголчо “батыш”, “оң”; -гар - “кол”, “оң кол”, “оң канат”; “оң канаттагы уруу” дегенди түшүндүрөт. XVI-XVIII кк Ойрот-монгол уруулары “барунгар”, “дзюнгар” (Жунгар) деген чоң уруулук бирикмелерге киришкендиги маалым. Этноним адепки ирет монгол урууларынын курамынан “байрин” формасында кездешери аныкталгандыгы ырас. Байриндер Чынгыз хандын сол канаттагы аскерлеринин курамына киришкен (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І. -С.186). Ушул эле фарси автору

баариндерди (баарын) теги таза монгол уруусу экендигин жазат (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.ІІ-С.78). Г.Е.Грум-Гржимайло изилдөөлөрүндө баарындарды (монг.бариндер) насили монгол уруулары экендигин, алар XII к. Селенге дарыясына жамаатташ аймактарды байырлашкандыктарын белгилейт (Кузеев 1974, 268). 1206-ж. энесайлык кыргыздар Чынгыз-ханга өздөрүнүн аргасыз баш ийгендиктерин билдиришкен соң, улуу каган аларды барин уруусунан чыккан Хорчинин ээлигине бөлүп берген. Арийне, Р.Г.Кузеев кыргыз жана башкырлардын курамдарындагы баарындардын этногенетикалык жакындыктарын (этнонимиялык жана уруулук эн тамгалардагы окшоштуктар) эске алып, XII к. эле Жетисууга журт которушкан баариндердин бир бөлүгү башкыр-табындардын, айрымдары кыргыздардын курамына жуурулушкан деген жүйөлүү пикирин айтат (Кузеев 1974, 268). Бул пикир кыргыз-башкыр этникалык тыгыз байланыштарын дагы бир ирет бекемдейт. Албетте, Борбордук Азиядагы баариндердин көпчүлүк бөлүгү XII-XIII кк. чегинде батыш тарапты көздөй журт которушкандыгы ырас. Кийинчерээк, бариндер теңиртоолук моголдордун курамынан кушчу, дуулат, черик ж.б. уруулар менен бирге эскерилет (Юдин 1965, 7-54). Моголистандын калкынын дээрлигин кыргыздар түзөрүн эске алганда, баариндер өз алдынча этнокомпонент катары кыргыздардын курамына XII-XIV кк. кеч эмес кирген деген пикир чындыкка жакыныраак. Этнонимдин адегендеги толук маани-мазмуну тотемдик алгыр кушту аныкташы да мүмкүн. Этноним топонимикалык аталыш катары да белгилүү. Ош облусунун Ноокат районунда Баарын аттуу айыл бар экендиги маалым (СГНК, 1988, 36). Бүгүнкү Крым жарым аралындагы Барын этнотопоними орто кылымдардагы кыргыз жана монгол тилдүү уруулардын миграциясын чагылдырат ырас (караңыз: Лезина, Суперанская 1985, 81). Буга аталган жарым аралдагы, Түштүк Молдавиядагы (Кыргыз-Кытай, Кыргыз-Суу, Мангыт, Комрат ≈ Коңурат ж.б.) этнотопонимдери далил боло алары анык.

Даркан - чекир саяк уруусундагы күнчубактын курамындагы урук (Абрамзон 1956, 112). Даркан. 1. Согуштук куралдарды жасоочу уста; 2. өтм. Ардактуу, касиеттүү, ыйык, кадырлуу, сыймыктуу (КТТС, 239). Монгол тилинде төмөнкү маанилерде чечмеленет: Дархан. I. Уста, устакана; Дархан 1. Ыйык, аяр, кол тийбес; 2. тарых. Мамлекеттик ар кандай милдеткерликтен бошотулган эркин адам (Монгол орос толь, 1957, 143). Дархандар орто кылымдардагы монгол хандарынын сарайында “кол тийбес укугуна ээ болушкан” (Чареков 1990, 73; Жанузаков 1982, 136). Байыркы түрк доорунда темир уста бир эле учурда шамандык жана кагандык милдетти аткаргандыгын аныктаган фактылар бар. Бул мисал темир устанын коомдогу ээлеген ордун чагылдырган. “Манас” эпосунда Даркан деген эпизоддук кейипкер, белгилүү уста баяндалат. Эпостун айрым варианттарында Манас үчүн Даркан ак болоттон кылыч жасап берет (“Манас”. Энциклопедия. Т.І, 177). “Tarqan” - Э.Пуллиблэнктин пикиринде титул катары эзелки хунну доорунан эле белгилүү болгон. Кытайдын Хань династиясынын доорундагы хуннулардын “шаньюй” титулу кытай транскрипциясындагы “**tarqan**” маанисине дал келет. Бул титул байыркы түрк доорунда да кенен колдонулган. Таш эстеликтердеги жазууларда Тонукук “бойла бага таркан”, ал эми Мочжо жана Дусифу “шад жана абгу” титулдарына ээ болушкандыктары чагылдырылат (Кляшторный 1964, 31). Этностук жана топонимикалык аталыштар катары Дархан (Тархан) кенен аймактык ареалды кучагына камтыйт. Этностук аталыш адегенде байыркы болгар (болгар) урууларынын курамынан кездешип, конфедерациядагы аристократиялык уруу катары белгилүү болгон. Айрым абройлуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этногенетикалык жактан “тархан” этноними дунай болгарлары, венгер, волгалык болгарлар, чуваш жана башкырлардын ортолугундагы этностук байланыштарды чагылдырат (караңыз: Кузеев 1874, 342-343). Этноним “дархат” формасында казак, ордостук монголдордо жана туваларда, дархан (тархан) вариантында бүгүнкү түркмөн, башкырлардын уруулук курамдарынан кездешет (Жанузаков 1982, 167; Потапов 1965, 50; Атаниязов 1988, 111; Молдобаев 1995, 183). Түркмөн тилинде бул сөз “мамлекеттин алдында аткарган зор кызматы үчүн айрым милдеткерликтен бошотулгандар” маанисин түшүндүрөт (Атаниязов 1988, 111). Жогоруда келтирилген айрым мисалдар “дархан” сөзүнүн баштапкы мааниси “эркин”, “кол тийбес”, “милдеткерликтен бошотулгандар” дегенди түшүндүрөт деген тыянакка келүүгө болот. Демек, бул термин байыркы көчмөн коомундагы салыктан бошотулган, каганга жакын, эркин аскер адамдарынын сословиесин түшүндүргөн. Дархан - көл кылаасындагы айылдын аталышы катары маалым (СГНК, 1988, 52).

Коңурат - кыргыздын эзелки урууларынын бири (Абрамзон 1956, 120). Элдик санжыранын маалыматтарында Булгаачылар уруулук тобуна, айрым варианттарында оң канатка киришери баяндалып жүрөт. Этностук аталыш XIII к. белгилүү жана өз кезегинде азыркы Монголиянын аймагын байырлаган күч-кубаттуу, көп сандуу уруулардан болгон. Ошол учурдагы коңураттардын уруулук бирикмесине бир нече ири уруктар киргендиги маалым. Алар төмөнкүлөр: инкирас,

олкунут, каранут, кункулут (Рашид ад-Дин. Т.І, Кн.І.-С.160-166). Монгол санжыраларында Көк Теңирден тарары баяндалган коңураттар (монг. “хонкират”) Чынгыз хандын жана анын мураскорлорунун тушунда хан сарайда өзгөчө сый-урматтуу абалга ээ болушкан. Улуу каган жана анын уруулаш туугандарынын басымдуу бөлүгү коңурат кыздарына үйлөнүшкөн. Чынгыз хандын энеси жана улуу байбичеси Бөртө коңурат кыздары болушканы маалым (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І.-С.160-163; Тынышпаев 1929, 18; Жданко 1950, 118). Арийне, орто кылымдардагы коңураттардын кайсыл тил тобунда сүйлөгөнү илимде толук тактала элек. Деген менен, XI-XIII кк. түрк-монгол этностук жуурулушу өтө бат жүргөн процесске айлангандыктан, айрым уруулардын кайсыл тил тобуна киришкендигин аныктоо өтө кыйынга турары ырас. Буга көчмөн табигый шарт, материалдык маданияттын, каада-салттын үлгүлөрүндөгү, диний-мифологиялык көз караштардагы жалпы окшоштуктар, чарба жүргүзүүдөгү жалпылыктар да негизги ролду ойногон. Мисалы, Абул Гази Бахадур-хан (XVI к.) “Түрк санжырасында” (“Шежарайи-түрк”) коңураттарды насили монгол тилдүү уруу экендигин жазат (Абул Гази, 1906, 47-48). Бирок, айрым иликтөөчүлөр өз маалыматтарында коңураттарды таза түрк тилдүү уруулар экендигин далилдөөгө аракеттенишкен (Навширванов 1926, Т.ІІІ. -С.83). Коңураттар XIII к. Чынгыз-хандын аскердик жүрүштөрүнө өтө жигердүүлүк менен катышышкан (Тынышпаев 1925, 18). Бул уруу кийинчерээк, Батый хан негиздеген Алтын Ордонун мамлекеттик-саясий турмушунда да өзгөчө абалды ээлегендиги маалым (Атаниязов 1988, 30). Бул фактылардын дээрлиги коңураттардын монгол жапырыгынын тушунда батышка жер которгондугун ырастайт. Н.А.Аристов Жучилердин мамлекеттик-башкаруу системасында, баш ийген элдерди башкарууда коңураттар өзгөчө укуктарды алууга жетишишкендигин жазат. Алтын Ордонун таасирлүү ханы Токтонун аялы да ушул уруудан чыккандыгы маалым (Кузеев 1974, 182). Дал ушул түзүлгөн тарыхый шарттарда баш ийген элдерге, урууларга жалпы коңурат энтамгасы тарала баштоосу мүмкүн. Анткени, бул пикирге Алтын Ордонун башкаруучу төбөлдөрүнүн, кийинчерээк мезгилдеги казак султандарынын уруулук белги катары ушул энтамганы кабыл алышкандыктары далил боло алат. Маалыматтар коңураттардын өздөрүнүн биримдигин катаал тарыхый шарттарда да сактап калышкандыгын аныктайт (Кузеев 1977, 182). Этностук аталыштын параллелдери казак, каракалпак, өзбек, башкыр, ногойлордун уруулук курамдарында бар (Тынышпаев 1925, 18; Жданко 1950, 118; Кармышева 1976, 90-93; Кузеев 1974, 181-183; Керейтов 1994, 17-18). Мындан сырткары, учурда монголдордун ичинде - “гунгир”, “гунграт”, сары уйгурларда - “конграт” аттуу уруктар бар экендиги белгилүү (Лебедева 1958, 222-224; Тенишев 1962, 62). Этнокомпонент кыргыздардын курамына Саян-Алтайда монгол тилдүү ж.б. уруулар менен кошуна жашаган учурда эле кирүүсү ыктымал.

Этнонимдин мааниси боюнча илим чөйрөлөрүндө бир катар кайчы пикирлер бар. Айрым авторлор этнонимди түз эле коңур түскө (коңур $\approx$ ат $\approx$ т; -т монгол тилдеринде көптүк маанини аныктайт) байланыштырышса (караңыз: Навширванов 1929, Т.ІІІ.-С.83), С.М.Абрамзон энчилүү аттын чыгыш тегин жылкылардын түсүнө карата бөлүнгөн аскердик топтун аталышына жакындатат (Абрамзон 1946, 129). Ал эми Абул Гази хан (XVII к.) этностук аталыштын келип чыгышын монгол санжыраларында эскерилген Чурлык Мэргэн Хонхиратка байланыштырат (Абул Гази, 1906, 47) ж.б.у.с. Кыргыз илимпоздорунун дээрлиги биздин баамыбызда, С.М.Абрамзондун пикирин колдоп келишери маалым. Арийне, этностук аталыштын мааниси боюнча бизде башкача, тагыраак айтканда, илимий негиздүү далилдер бар. Монгол тилинде “хондхур” - чуңкур, ойдуң, казылган тереңдетилген жер; бурятча “хонхор” - тереңдетилген, чуңкур, ойдуң, кокту-колот маанилерин туюнтат (караңыз: Молчанова 1979, 242). Хондхич $\approx$ ат ; -т (at) монгол тилдеринде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө. Мисалы, ойрот, дөрбөт, өлөт, тайчиут ж. б., демек, этноним жылкынын түсүн эмес, “ойдуң, колоттуу жерде, өрөөндө жашагандар” маанисин туюнтат. Кыргыздын мундуз уруусунун курамындагы “коткор”(мундуз) этноними да бурят-монгол тилдеринде “ойдундагы, түздүктөгү мундуздар” маанисин берет. Топонимикалык аталышка байланыштуу келип чыккан уруу (урук) аттары кыргыз этнонимиясында бир топ санда кездешери маалым. Хакас этнографы, профессор В.Я.Бутанаев сунуш этип жүргөн Хонгорай, Конгурай термини “ойдуң”, “өрөөн”, “тереңдик” маанисин аныктайт десе болот.

Каракунас - жору уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1960, 117). Qaraqunas - байыркы түрк доорунан адамдын энчилүү аты катары белгилүү (ДТС, 425). Каракунас (караунас) - Рашид ад-Диндин “Тарыхтар жыйнагында” (“Жами ат-Таварих”) монголдордун сулдуз уруусунун курамындагы урук катары эскерилет (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І, -С.175). С.М.Абрамзон этностук аталыштын канаттуу кушка байланыштуу келип чыккандыгын жазат (Абрамзон 1946, 130).

Каракунас - буту менен мойну узун, илегилек сыяктуу келгин куш (КТТС, 595). Бул этноним Фергана өрөөнүндө байырлашкан түрктөрдүн (учурда бул этнографиялык топтордун кыргыз, өзбек ж.б. курамдарына жуурулушу процесси жүрүүдө) курамында да бар экендиги аныкталган. Ушул эле сөз менен XIII-XVII кк. Мавераннахр чагатайларынын лакап аты белгилүү болгон. Мындан сырткары, XV к. моголдор (Моголстандыктар) теги аралашкан адамдарды “караунас ≈ карагунас” деп аташчу (Губаева 1983, 71; Атаниязов 1988, 47). С.Атаниязов түркмөндөрдөгү “гарнас” этноними учурда “аралаш”, “конгломерат” маанисин аныктарын жазат (Атаниязов 1988, 47). Демек, бул сөз орто кылымдардан адамдардын, уруунун энчилүү аты, айрым этностук топтордун (чагатайлар - О.К.) лакап аттары катары белгилүү болуп келет. Арийне, түпкү мааниси “топ”, “жыйын”, “конгломерат”, “курама эл, урук” деген бул сөздүн канаттуу куштун да атын туюнтушу кошумча иликтөөлөрдү талап кылат.

Ахна - Каратегиндеги мунгуштардын курамындагы уруктун аталышы (Абышкаев 1965, 15). Этноним түрк-монгол тилдеринде “ухна”, “охна”, “оона” формаларында айтылуусу толук мүмкүн. Ухна -монголчо “теке”, “талаа эчкиси” маанисин түшүндүрөт (Шербак 1961, 118-119). Бул термин бүгүнкү бурят-монгол тилдеринде “огоно” түрүндө да айтылары маалым. А.М.Шербак бул терминдин кыргыз тилинде “она” формасында календарлык айлардын аталышы катары сакталып калганын белгилейт. Этнонимдин чыгыш теги тотемдик негизге байланыштуу экендигин анын жылдын ай аталыштарында сакталышы да бышыктайт. Мындан сырткары, этнонимдин параллели Охна формасында калк жашаган ири айылдын аталышы катары маалым (Баткен облусу, Кадамжай району).

Ардай - баргы, саруу урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон 1956, 107). С.М.Абрамзон жогорудагы ардай этнокомпоненттерин кыргыздардын курамына XII-XIV кк, тагыраак айтканда, монгол жапырыгынын мезгилинде келип кирген деген пикирин айтат (Абрамзон 1990, 58). Кыргыз этнонимиясында монгол катмары бир топ сандуу экендиги аныкталган.

Бөө найман - найман уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Аттокуров 1995, 189). Этнонимдин биринчи компоненти “бөө” - бурят-монгол тилдеринде “бакшы”, “шаман” маанилерин туюнтат (Монгол орос толь, 1957, 81). Монгол тилдүү элдер, түштүк тувалар шаманды “бөө” деп аташары белгилүү (Молдобаев 1995, 246). Кыргызча бөө/бөй/бөйү/бөйөн/-“уулу жөргөмүш” деген маанини туюнтары маалым (Юдахин, 150). Экинчи компоненти - “найман” бурят-монгол тилдеринде “сегиз” санын билдирет (Монгол орос толь, 1957, 259). Этностук аталыш кыргыздарда байыртадан белгилүү болуп келген жана анын жашоо образынын, каада-салтынын, маданиятынын ажырагыс бир бөлүгү болгон шаман динин (шаманизм) чагылдырары шексиз. Параллели бүгүнкү тувалардын курамынан “бө-ханайкин” аттуу урук аталышы катары учурайт (Дулов 1956, 122).

Бокой - чекир саяк уруусундагы курманкожонун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 111). Антропоэтноним. Бокой- монгол тилинде (монг. “бохой”) карышкырдын табу (тыюу) салынган аталышын туюнтат (Монгол орос толь 1957, 77). Түштүк Сибирдин түрк, монгол тилдүү элдеринде жапайы аң жаныбарларды, канаттуу куштарды эфемизм менен атоо кенен таралгандыгы маалым. Мисалы, аюуну “авагай”, “тайганын ээси” деп аташары белгилүү. Хакастарда ууруларга каршы карышкырдын тарамышында (пүүр сири) өзгөчө күч бар деген ишеним таралган жана ал кыргыздарда да белгилүү болгондугу ырас. Хакастар “пүүр - чир хулахтыг” же карышкыр жер тыңшоочу касиетке эгедер, аны өз аты менен чакыруу капишет кырсык алып келет деп ишенишет (Бутанаев 1999, 99).

Бөгөнөк - моңолдор уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 111). К.К. Юдахин “саргыч түстүү чымын” маанисинде чечмелейт (Юдахин, 149). Бөгөнөк – малдардын канын соруп, чагуучу чымын (КТТС, 178). Сөздүн бир мааниси лакап атты да туюндурушу ыктымал. Ал эми монгол тилдүү элдерде “бөөгнөх” - “чогулуу, жыйналуу, топтошуу, бир топ, жыйын” деген маанилерди түшүндүрөт (Монгол орос толь, 1957, 81). Болжолу, этнонимдин баштапкы мааниси “топ”, “жыйын”, “урук”, “уруу” дегенди аныкташы да ыктымал. Мисалы, “ок” (“он ок”), “кармыш” сыяктуу термин-этнонимдер байыркы түрк (кыргыз) тилдеринде “уруу”, “урук”, уруулук бирикме “топ”, “жыйын” деген сөздөргө синонимдер катары колдонулгандыгы маалым. Этнонимдин параллели казактардын курамында да бар (Жанузаков 1982, 167).

Дуулат - саяк уруусунун курамындагы урук аталышы (Абрамзон, 113). Этноним кытай жыл баяндарында “ну - ла ≈ нуо (lo)-lat” формасында чагылдырылат. Дуулаттардын орто кылымдарда кайсыл этникалык чөйрөгө таандык болгондугу илим чөйрөсүндө тактала элек (Зуев

1960, 118). Рашид ад-Дин өз эмгегинде дуулаттардын Чынгыз-ханга жана анын мураскорлоруна союздаш болгондугун баяндайт (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І. -С.193). Болжолу, дуулаттар XIII к. биринчи жарымында монгол урууларынын негизги толкуну менен Орто Азияга жана ага чектеш аймактарга журт которушкан. XIV к. тартыш дуулаттар Моголистандын эң кубаттуу урууларынын бири болгондугу белгилүү (Юдин 1965: -Вып.ІІІ. -С.53-54). Моголистандын калкынын дээрлик бөлүгүн кыргыздар түзгөндүгү маалым. Этностук компонент кыргыздардын курамына Моголстан мамлекетинин доорунан кеч эмес кирген десе болчудай. “Дуулат” этнониминин параллелдери кыргыз урууларынын курамдарынан кайдуулат (саяк), меңдуулат (кушчу); ал эми казак жана өзбектерде дуглат//доглат формаларында кездешет. Таанымал иликтөөчү Ю.А.Зуев этнонимди монголчодон которуп, “дулан ≈ дулат” - “аксак” маанисинде аныктама берет (Зуев 1960, 118).

Дөрбөн - тынымсейит уруусунун курамындагы урук. Дөрбөт (дэрбэт) монгол тилдүү элдерде “төрт” деген санды аныктары маалым. Этностук аталыштын келип чыгышын орто кылымдардын кечки мезгилдериндеги Жунгар хандыгын негиздөөгө катышкан дөрбөттөр менен параллель кароого болот. Дөрбөттөр өз учурунда (XVII к.) (дэрбэттер) хошоут, хойт, зунгарлар менен бирдикте Ойрот (Жунгар) хандыгын негиздешкен (Авляев 1987, 112). Айрым изилдөөчүлөр даректүү булактардын негизинде Ойрот (Жунгар) хандыгын негиздөөгө кыргыздар жигердүүлүк менен катышышып, башкы ролду ойногон деген негиздүү илимий тыянакты кытай жазма булактарындагы маалыматтарга таянып айтышат (караңыз: Бейшеналиев 1988, 7-9). Дөрбөттөр Волга боюндагы калмактардын (“халымыг”, “халимаг”) кийинки эл болуп калыптанышында да активдүү катышты. Дөрбөн (дөрбө ≈ т) этноними тынымсейиттердин курамына этнокомпонент катары Батыш Кытайды байырлаган мезгилде кирүүсү мүмкүн. Параллели алтайлыктардын (алтай-кижи) курамынан “дербет” формасында кездешет (Потапов 1969, 23).

Жалайыр - солто уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 113). Жалайырлар орто кылымдарда (X-XI кк.) Монголияда Онон дарыясына жамаатташ байырлаган ири уруулардын бири болгондугу маалым. Айрым маалыматтарда жалайырлардын курамы он уруктан тургандыгы чагылдырылат: 1. жат, 2. тукараун, 3. нилкан, 4. тулангит, 5. шанкут, 6. тура ж.б. (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І. -С.92-93). Жалайырлар Чынгыз-хандын жеңип алууларына өзгөчө салым киргизишкендиги маалым. Абул Гази жалайырларды насили монгол тилдүү уруулар экендигин белгилейт (Абул Гази 1906, 53-54). Чынгыз- хандын жана анын мураскорлорунун мезгилинде жалайырлар төрт топко ажырап калышкан. Биринчи бөлүгү Монголия менен Кытайда, экинчиси Жучи (Жоочу) хандын тукумдарына энчи катары таратылып берилсе, үчүнчү бөлүгү Чырчык менен Ангрендин аймагында кийинки Жалайыр ордосун түзүшкөнү белгилүү (Тынышпаев 1925, 6). Ал эми төртүнчү бөлүгү Хулагулар менен бирдикте Иранда монгол бийлигин орнотушкан (аталган эмгек, 6-бет). Жалайырлардын Жетисуудан Орто Азиянын батыш тарабын көздөй журт которгон мезгили XIII к. экинчи жарымына таандык деген көз караштар бар (Греков, Якубовский 1950, 297). Араб тилинде жазган Ибн Араб-шахтын берген маалыматтарына караганда Чагатай улусунда күч-кубаттуу төрт уруу болгон: Алар арлат, жалайыр, каучин, барластар эле (Султанов 1982, 11). Аксак Темир бийлик чылбырын колго аларда жалайырлар алгач, аны колдошуп, кийинчерээк анын душмандары (Аксак Темир) дуулаттар тарапка ооп кетишкен (Тынышпаев 1925, 6). 1376-ж. өзүнө баш ийгиси келбеген жалайырларды Аксак Темир жазалап, кууп таркатканы маалым. Ушундан соң, бул уруу бир катар эмирлердин ээликтерине бөлүнүп берилген жана жалайырлардын улусу ушул окуялардан соң, өз жашоосун токтоткон (Бартольд В.В. Соч. Т.ІІ, Ч.ІІ. -С.49). Татаал тагдырга кабылып, чачыраган жалайырлардын айрым бөлүктөрү Теңиртоо тарапка ооп, кыргыздардын курамына дал ушул мезгилдерде кирүүсү мүмкүн. Арийне, XIII к. чейин эле кыргыздар менен алакалаш болушкандыктары ажеп эмес. Этнонимдин параллелдери монгол, бурят, өзбек, казактардын уруулук курамдарында сакталып келет. “Жалайыр”-кокту аталышы катары Түштүк Молдавиянын топонимикасында чагылдырылат (Баскаков 1964, 487). Ушул эле аймакта Кыргыз-Кытай, Кыргыз-Суу ж.б. гидронимдер кездешери байкалган.

Кереит – дөөлөс уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Абрамзон, 119). Этностук аталыштын параллелдери түрк-монгол элдеринде өтө кенен таралган. Этноним монголдордо - “кирей”, ногой, каракалпак, казактарда - “керей”, “кереит”, “керейли” формаларында кездешет (Лебедева 1958, 224; Керейтов 1994, 13; Бутанаев 1999, 44; Жанузаков 1982, 169-170, Атаниязов 1988, 48). Молдавиянын түштүгүндөгү Кереит-Мунга, Кирейд топонимдери орто кылымдардагы кереиттердин калтырган изин чагылдырат (Баскаков 1964, 13). Изилдөөчүлөрдүн айрымдары эрте орто кылымдардагы кереиттер монгол тилдүү болушкандыгын белгилешет. Кереиттер X-XI кк. монгол тилдүү уруулардын ичиндеги эң кубаттуу уруулардан болгон (Авляев 1984, 378). X к.

керейттер Гобиден чыгыш тарапка карай башында хан бийлиги турган ири уруулук бирикме катары белгилүү болушкан (Керейтов 1994, 15). Арийне, энесайлык кыргыздарда да керейит аттуу уруу болгондугун аныктаган далилдер бар. Керейттер (хакасча - керейт) энесайлык кыргыздардын Исар улусуна киришкен жана 1703-ж. Жунгарияга зордук менен көчүрүлгөн кыргыздардын бир уруусу болгон (Бутанаев 1999, 44). Болжолу, XI-XII кк. керейттер Онон жана Керулен дарыяларынын ортолугун байырлашкан (Цыдендамбаев 1976, 25-26). XIII к. Рашид ад-Дин керейттерге азыркы Монголиянын чыгыш тарабы, андан ары Улуу Кытай сепилине чейинки аралыктагы бир нече урууларды баш ийдиргендигин маалымдаган (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.1.-С.27-28). Керейттердин жол башчысы Цзинь императорунан Ван-хан титулун титулун кабыл алган (Керейтов 1994, 15). 1203-жылы Чынгыз-хан керейттерди жаңы түптөлүп жаткан көчмөн империяга баш ийдирет. Христиан (несториан) динин тутунушкан керейттердин XIII к. кийинки тарыхый тагдыры монгол тилдүү уруулар менен ажырагыс жүрдү (Тынышпаев 1925, 12). Ушул тарыхый окуялардан соң, монгол урууларынын негизги толкуну менен керейттер батышты карай журт которушкан. Кыргыз-монгол этникалык-маданий алакалары XI к. баштап өнүгө баштаганы маалым. Керейттер этностук компонент катары кыргыздардын курамына XII-XIII кк. кеч эмес кирген. Жаңы түзүлүп, калыптанып жаткан этностук-маданий кырдаалда керейттер кыргыз, кыпчак, огуз тилдүү уруулардын курамдарына сиңе баштаган десе болот. Керейттер кийинчерээк, Орто Азиянын саясий окуяларына жигердүү катышышкандыгы маалым. Н.А.Аристов Хайду хандын аскерлеринин басымдуу бөлүгүн керей жана найман уруулары түзгөндүгүн белгилейт (Тынышпаев 1925, 14). Тарыхчы Мухаммед Хайдардын жазган маалыматтарына караганда, керейттер Улукбектин 1425-ж. Моголистанга жасаган жортуулунда эскерилет. Могол аскерлери түндүк же батыш тарапка жортуул жасашса, аскерлердеги командачылык оң канаттагы керейт, чорос, дохтуйларга ыйгарылар эле (Юдин 1965, 53). Этностук аталыштын чечмелениши боюнча бир катар көз караштар бар. Оболю, этностук аталыш Саян-Алтай тоо кыркаларына канатташ аккан Кирей суусуна байланыштуу келип чыгат деген көз карашты Н.А.Аристов айткан (Аристов 1894, 354). Абул Гази Бахадур хан элдик этимологияга таянып, “кара кой” деп чечмелейт (Абул Гази 1906, 42). Ногой илимпозу Р.Керейтов Ногой ордосунун, соңку ногой этносунун калыптанышында негизги ролду ойногон керейттердин энчилүү атына “кара ит”, “чоң ит” маанисинде аныктама берип, тегин байыркы тотемдик жаныбар итке байланыштырат (Керейтов 1994, 13). Белгилей кетчү маселе, керейттердин батышка оогон басымдуу бүлүгү XIV-XVI кк. карата кыпчак тилдеринин бир диалектисинде сүйлөп калышкан десе болот. “Керейт” сөзү калмак-монгол тилдеринде “каргалар” маанисин туюнтат. Монголтаануучу Г.О.Авляев бир катар иликтөөлөрдүн жыйынтыгында этноним тотемистик түшүнүктүн таасири астында калыптанган деген көз карашка токтолот (Авляев 1984, 379).

Кодогочун - мунгуш уруусундагы жагалмай тамганын курамындагы ири уруктардын бири (Аттокуров 1995, 86). Кодогочун - Ноокат районундагы айылдын аталышы катары (этнотопоним) белгилүү. С.М.Абрамзон кодогочун уругун кыргыздардын курамына кирген орто кылымдардагы монгол этнокомпоненти катары караган пикирин айтат (Абрамзон 1990, 58). Ойроттордун (жунгарлардын) XVII-XVIII кк. тарыхын чагылдырган жазуу булагы “Илэтхэл шастирде”- “хотохочин” калмак санжыраларындагы жунгар хандарынын түпкү ата-бабаларынын бири катары баяндалат (Санчилов 1990, 53). Этнонимдин так мааниси азырынча аныктала элек. Арийне, С.М.Абрамзондун монгол компоненти жөнүндөгү пикири айрым илимий негиздүү тактоолорго муктаж.

Курама - солто, тейит урууларынын курамдарындагы урук аттары. Этнонимдердин параллели өзбек жана казактарда бар экендиги маалым (Кармышева 1976, 208; Файзиев 1961, 232-239; Жанузаков 1982, 170). Айрым изилдөөчүлөр (А.П.Окладников ж.б.) этнонимдин чыгыш тегин (курамачиндер) байыркы түрк дооруна байланыштырышат. Бул уруу байырлаган аймактагы жерден табылган руникалык жазуулар да буга мисал боло алат (Бертагаев 1970, 128). Аталган байыркы уруунун урпактары “курамша ~ курамчи” деген ат менен Эхирит-Булагат аймагындагы буряттардын курамында сакталып калган. Т.А.Бертагаев өз изилдөөлөрүндө курамаларынын тегин монгол тилдүү уруулардын чөйрөсүнө таандык жана “кура - х ~ хура -х” - “жыйналуу”, “биригүү” маанисин аныктарын белгилейт (көрсөтүлгөн эмгек, 128-129 бет). Хурамша ~ курамча; - чин → - ча ~ шан → - ша; - чин мүчөсү монгол тилдеринде кесипти, кыймыл-аракетти аныктайт. Демек, хурамша ~ курамча ~ курамчин этноними бурят-монгол тилдеринде “бир кесипке негизденген адамдардын тобу, жыйыны” маанисин туюнтат. Бүгүнкү күндө өзбектердин курамына жуурулуу процесси жүрүп жаткан, өзүнүн антропологиялык, маданий-этностук

өзгөчөлүгүн сактап калган курамалардын теги, келип чыгышы өтө татаал. Ангрен оазисин байырлаган курамалар өздөрүнүн тегин казактын улуу жана орто жүздөрүндөгү уруулар менен байланыштырышат (Губаева 1991, 39). Арийне, бул этностук топту айрым учурларда курама-кыргыздар деп аташканы маалым. Курамаларга жамаатташ жашаган ичкилик кыргыздар аларды өздөрү менен этностук бир жалпылыкта карашкан. Азыркы аймакта XVII-XVIII кк. Көчүп келген курамалардын жайгашышы, чарбасы, жергиликтүү этностук чөйрөдөн айрым өзгөчөлүктөрү Н.А. Аристовдун эмгегинде да чагылдырылат (Аристов 1894, 386-388). Фергана өрөөнүнө журт которгон курамалар кереит, жалайыр, жапалак, тору айгыр, кара чапан, чувалдак (чуулдак), алчын, уйшун, беш калы (таз), карасыйрак (карашыйрак) ж.б. уруктардан турган. Бул уруктардын таасирдүүсү жалайырлар болушкан (Губаева 1991, 40). Далилдүү болсун үчүн, аталган курама урууларынын баарынын тең, бүгүнкү кыргыз этнонимиясында параллелдери бар экендигин белгилегибиз келет. Т.А.Бертагаев монгол тилдүү курамчиндердин түрк уруулары менен дайыма алакада болгондугун билдирет (Бертагаев 1970, 128).

Кара кытай - кытай уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 118). Этнонимдин параллели башкырлардын курамында кара кытай (кытай) формасында бар (Кузеев 1974, 224-225). С.М.Абрамзон бул уруунун тегин XI-XIII кк. кара кидандар (кара кытайлар) менен жакындыкта карайт (Абрамзон 1990, 58-59). Тарыхый булактар кара кытайларда XI-XII кк. Түрктөшүү процесси жүргөндүгүн аныктайт. Махмуд Кашгари “Сөздүктө” (XI к.) “...Хитай (кытай) өз алдынча тили, жазуусу бар эл, алар түрк тилин толук билишпейт”-деп жазат (Материалы по истории Татарии.-Казань, 1948. -С.184). Ляо мамлекети жашоосун токтоткондон соң батышка чегинишкен кара кытайлар кыргыздар менен бир нече жолу кагылышканын эске алсак, этнокомпоненттин кыргыздардын курамына XI к. кийин кирген деп айтууга болот. Кыргыздын “кытай”, өзбек-катагандардагы -“хытай”, башкырлардагы -“катай”, кара калпактардагы -“ктай” урууларынын этногенетикалык жакындыгын уруулук менчиктеги эн тамгалардагы окшоштуктар тастыктай алат (караңыз: Кузеев 1974, 225).

Кытай - сол канаттагы ири уруулардын бири. Кыргыз этнонимиясында бул этнонимдин параллелдери “кара кытай” (кытай), “миь кытай”(баргы, мунгуш), “кытайлар” (чапкылдык) формаларында бар. Этноним башкырларда “катай”, казактарда “кытай”, “ктай”, каракалпактарда - “ктай”, өзбек-катагандарда - “хытай”, ногойтордо - “кытай” ж.б. формаларда өтө кенен аралга тараган (Кузеев 1974, 222; Жданко 1950, 39; Кармышева 1976, 90-100; Баскаков 1940, 184). Мындан сырткары, азыркы гагауздарда Кыргыз-Кытай, Катай топонимдик аталыштар катарында белгилүү (Баскаков 1964, 48). Бул этнонимдин теги Борбордук Азиядагы кидан (кара кидандар), түрк элдерине кытай (кара кытай) деген ат менен белгилүү болгон Чыгыш Азиянын (Ыраакы Чыгыш) көчмөн уруулары менен байланышкан. Кара кидандар кытай жыл баяндарында “Ци-дань” деген транскрипцияда эскерилет (Зуев 1960, 128). X-XI кк. кара кытайлар (кидандар) монгол тилдеринин бир диалектисинде сүйлөшкөнү маалым. Монгол тилдүү кидан уруулары X к. чейин азыркы Монголиянын түштүк-чыгыш аймактарын мекендешкен. Ал эми VI к. түрк кагандарына салык төлөп турушкан (Малов 1951, 38-43). Ушул эле мезгилден тарта кидандар түрк уруулары менен алакалаш болушкан (Кузеев 1974, 223). X к. кара кидандардын тарыхта Ляо деген ат менен белгилүү болгон мамлекети (907-1125 жж.) түзүлгөн. Ич ара согуштардан улам алсыраган Ляо мамлекетин чжурчжендер талкалап салгандан соң, кидандардын бир кыйла бөлүгү батышты көздөй Караханийлердин ээлигине чегинишкен. Кидандар кыргыздардын чегине жакындаганда катуу каршылыкка кабылгандыктары баяндалат (Чороев 1995, 107-109). Кара кидандар Жетисуу жана ага жамаатташ аймактарды ээлеп, караханийлерди баш ийдиргени мусулман булактарында кенен чагылдырылган. Бирок, жаңы этникалык чөйрөдө орто азиялык түрктөргө “кара кытай” деген ат менен белгилүү болгон кидандар бат эле түрктөшө башташкан (Кузеев 1974, 224; Чороев 1995, 111). XIII к. баш чендеринде наймандарга баш ийип калган кара кытайлар көп узабай Чынгыз хандын бийлигин таанууга аргасыз болушту. XIII к. тартып кара кытайлар башка түрк-монгол уруулары менен бирге Жетисуудан батышты көздөй башталган миграциясына катышкандыгын башкыр, каракалпак, ногой, өзбек, казактардын, гагауздардын курамындагы “**ктай**” этнонимдери жана башка көп сандаган жер-суу аталыштары далил боло алат. Бул этностук аталыштар кара кытайлардын жогорудагы элдердин курамына жуурулушкандыгын айгинелейт. “Кара кытай” этноними башкырлардын жана кыргыздардын гана курамында сакталып калган. Мындан сырткары, кыргыз, башкыр жана өзбек-катагандардагы кытай урууларынын энтамгаларындагы өтө окшоштуктар этногенетикалык жалпылыктарды аныктайт ырас. (караңыз: Кузеев 1974, 225). X-XIII кк. кыргыз жана кара кытай саясий-этникалык мамилелери өзгөчө иликтөөлөргө муктаж. Анткени, айрым обройлуу изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде

(В.Я.Бутанаев ж.б.) кара кытайлар менен болгон бир нече аскердик кагылышуулардан соң, энесайлык кыргыздар Чыгыш Түркстан, Жетисуу, Иртыш ж. б. аймактардагы кыргыздардын негизги бөлүгүнөн биротоло бөлүнүп калышкан. Кыргыз этнонимиясында “кытай”, “кара кытай”, “сары кытай”, “кытайлар” сыяктуу уруу-урук аттары монгол тилдүү кара кидандардын кыргыздардын этногенезисиндеги катышын чагылдырабы калетсиз.

Катаган - сарттар, чекир саяк, катаган тобу - сарттар урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 113). Катагандар жөнүндө маалыматтар алгач ирет, Рашид ад-Диндин “Жами ат-Таварихинде” (“Тарыхтар жыйнагы”, XIV к.) чагылдырылат. Автор “катакин”// “хатакин” уруусун монгол-жерундардын курамына кошот (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І-С.178). Н.А.Аристов катагандарды Орто Азияга Чынгыз-хандын жеңип алууларынын учурунда көчүп келишкендигин жазат (Аристов 1896, 405). Кыргыз дастандарында, санжыра-уламыштарында катагандар байыртадан кыргыз урууларынын бири экендиги айтылып келери маалым. Айрым маалыматтарда, Чыгыш Түркстандагы Хотан жана Яркенд округдарынын ортолугунда өздөрүн “кыргызбыз” деп аташкан 1000 үйлүү катагандар жашашары тастыкталат. С.М.Абрамзон бул катагандардын теңиртоолук кыргыздардан бир айырмасы, көзү өткөн кишини жоктоп аза тартуу, кайгыны билдирүү, келгендерге тамак-аш тартылгандан соң башталарын белгилейт (Абрамзон 1972, 70-71). Учурда, Өзбекстан жана Тажикстандын түштүк аймактарында (Кашка-Дарыя, Сурхан-Дарыя, Коргон-Төбө), Афганистандын түндүгүндө “катаган” деген түрк тилинде сүйлөгөн этнографиялык ири топ жашайт. Илимий адабияттарда бул топ “өзбек-катагандар” деген ат менен да белгилүү. Б.Х.Кармышева өзүнүн көп жылдык илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында XVII к. эскериле баштаган катагандардын чыгыш теги кыргыз деген тыянакка келет (Кармышева 1976, 241). Лорддун берген маалыматтарында катагандардын он алты уруусунун бири - “басыз” деп аталганы чагылдырылат. Басыз - кыргыздын сол канатындагы ири уруунун аталышы катары белгилүү. Мындан сырткары, өзбек-катагандар (илимий адабияттарга өзбек-катаган деген ат менен кирип калган) жашаган аймакта Солто, Басыз топонимдери катталган. Биздин иликтөөлөрүбүздө курамына лакайлар кирген “өзбек-катагандардын” кыргыздар менен терең этникалык байланыштары аныкталды (Каратаев 1995, 345-346). Чарбасындагы, маданиятындагы, каада-салттарындагы, табигый жашаган шарттарындагы окшоштуктар, этнонимиялык ж.б. параллелдер этнограф Б.Х.Кармышеванын илимий далилин толук кубаттайт. Кыргыз эпосторунун дээрлигинде орто кылымдардагы катагандар кыргыздын бир уруусу катары чагылдырылат.

Муркут – дөөлөс уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 204). Этнонимдин параллели алтай-телеуттардагы “мөркүт” формасында учурайт. “Мөркүт” - алтайлыктардын тилинде эң байыркы тотемдин бири болгон бүркүттү түшүндүрөт (Баскаков, Тошакова 1947, 111). Этноним кытай жыл баяндарында да чагылдырылат. Болжолу, муркуттар өз алдынча этностук топ болушкан сыягы. Орто кылымдардагы белгилүү саякатчы Марко Поло “Түндүк деңизге” жакын байырлашкан “бүркүттөрдүн өлкөсү” жөнүндө кабар берген. Маалыматтар муркуттарды XII к. Чыгыш Теңиртоодо, 1205-ж. кийин Алтай аймагында байырлашарын тастыктайт (Юдин 1970, 84-85; Козин “Юань ши”, 151). Муркуттар этнокомпонент катары кыргыздардын жана алтайлыктардын курамдарына ушул мезгилдерде (XIII к.) кирүүсү мүмкүн. Этнонимди “меркит” урук аталышы менен жалпы карабоо зарыл. Анткени, этностук аталыштардын семантикасы эки башка маанини туюнтат. Бүркүт башка тектеш элдерде да тотемдик мүнөзгө ээ экендиги аныкталган. Мисалы, телеуттардын курамындагы мөркүттөр өздөрүнүн уруулук тотемин Көк Теңирдин улуу кушу ак моюндуу бүркүт экендигине, анын шамандын ритуал учурундагы жардамчы духу болоруна ишенишет (Юдин 1970, 85). В.В.Радлов “мүркүт” сөзү болмуштуу асман кушун аныктарын жазат (Радлов В.В. Из Сибири.-С.32). Тарыхый процесстин кийинки өнүгүү баскычтарында бөтөн этностук, диний чөйрөдө этноним-эвфемизм өзүнүн семантикалык негизинен биротоло ажыраган (Юдин 1970, 85). Этнонимдин параллелдери баргы уруусунда жана лакайларда “кара куш” формаларында сакталып келет (Абрамзон 1956, 117; Кармышова 1976, 11).

Могол - аваат уруусунун курамындагы урук. Этноностук аталыштын параллелдери “могол” алтайлыктарда түркмөндөрдө - “мугал” формаларында бар (Баскаков, Тошакова 1947, 216; Атаниязов 1982, 88). Азыркы Афганистандын түндүгүн “могол” атуу этностук топ байырлары маалым (Кармышова 1876, 99-101). Этнонимдин келип чыгышын XIV к. орто чендеринде Чагатай улусунан бөлүнүп чыккан Моголстан (Могулстан) менен байланышта кароого негиз бар. Мамлекеттин этностук курамын жергиликтүү түрк, Борбордук Азиядан журт которуп келген түрк-монгол уруулары түзгөн. Бул урууларды түрктөшүп кеткен монголдордон чыккан хандар башкаргандыгы маалым (Урстанбеков, Чороев 1990, 119-120). “Могол” этностук аталышы Моголистандын калкынын бир бөлүгүнө гана таандык болгон. Кээ бир изилдөөчүлөр моголдорду

түрк-монгол тилдүү урууларынын жуурулушусунан келип чыккан дешсе, айрымдары моголдорду Чагатай улусунун хандарына кызмат өтөгөн өзгөчөлөнгөн сословие катары карашат. Ал эми үчүнчүлөрү болсо, моголдорду өз алдынча этностук топ экендигин белгилешет. XVI к. моголдор Моголистандан кыргыз жана казактардын бириккен аракеттеринин натыйжасында Чыгыш Түркстанга сүрүлүшкөн (Караев 1994, 72). Мухаммед Хайдардын маалыматтарында кыргыздар моголдордон анчалык көп айырмаланбайт, алар (кыргыздар) расмий динди (ислам дини) тутунушкан эмес деп баяндалат (Юдин 1965, 7). Тажикстанда (Коргон Төбө аймагы), Афганистандын түндүгүндө “мугал” атуу этнографиялык топтор бар экендигин маалым. Бул этнокомпонент кыргыздардын курамына XIV к. кеч эмес кирген десе болот. Жергебиздин Базаркоргон, Алай аймактарындагы Моголкоргон, Сарыкмогол топонимдери өткөн тарыхый доорлорду чагылдырабы ырас (СГНК 140, 158).

Меркит – дөөлөс уруусунун курамындагы ири уруктардын бири (Аттокуров 1995, 204). Этноним оболу, кытай жылнаамасы “Юань-шиде” - “мэ-ли-цзи” (меркит) формасында чагылдырылат. Марко Поло бул уруунун “Түндүк деңизге” жакын жашаганын эскерген (Юдин 1970, 84). Меркиттер XIII к. монгол тилдеринин бир бутагында сүйлөгөн уруу (эл) болгондугу анык (Михайлов 1988, 20). Рашид ад-Дин меркиттерди “көп сандаган, монгол тилдүү эл, Чынгызхан жана анын тукумдарынын душмандары” - деп жазат (Рашид ад-Дин, Т. I. Кн. I. -С. 114; Абул Гази, 1906, 46). Айрым даректүү булактарда “удуйт-меркит” деп аталган бул уруунун курамына төрт урук киргендиги чагылдырылат (уйгур, мудар, тудакчин, жиюн). Иликтөөчүлөрдүн жазган маалыматтарына караганда меркиттер (удуйт-меркиттер) XII-XIII кк. Онон, Керулен, Селенга дарыяларына, Тункин өрөөнүнө жамаатташ аймактарды мекендешкен. Этноним монголчо “мэргэд” - “мергендер” маанисин түшүндүрөт (Мельхеев 1976, 25). Арийне, Markid (mrkt < marakata) санскритче “кымбат баалуу, асыл таш” маанисин берет (Махпиров 1997, 196). Этнокомпонент кыргыздын дөөлөс уруусунун курамына Түштүк Сибирде эле кирүүсү ыктымал. Параллелдери өзбек-коңурат, түркмөн жана монголдордун курамдарында бар (Кармышева 1976, 90; Атаниязов 1988, 87; Лебедева 1958, 224). Чыгыш Түркстанда Меркит аттуу этнотопоним белгилүү (Абрамзон 1990, 70).

Миң кытай - баргы, жедигер, мунгуш урууларынын курамындагы уруктар. Лексика-семантикалык жактан түркүмдөштүрүүдө этнокомпо-ненттердин санын, даражасын чагылдырган топко кирет. Этнонимдин тегин орто кылымдардагы монгол тектүү кара кытайлар (кара кидандар) менен байланышта кароого болот. Р.Г.Кузеев миң кытай - эки этностук бирикменин (миң жана кытайлар) аталышын чагылдырабын белгилейт. Миңдер орто кылымдардын кечки мезгилдериндеги көчмөн өзбектердин тынчы жок, согушчал урууларынын бири болгон. Айрым булактар, маалыматтар миңдер кытайлар менен бирдикте аскер жүрүштөрүнө катышкандыгын баяндайт (Кузеев 1974, 306-307). Ал эми Г.Е.Грум-Гржимайло өз иликтөөлөрүндө миңдерди “теги белгисиз уруу” - деп жазат. Ошону менен бирге, автор миңдердин монгол тилдүү мингаттар менен байланышын далилдеген жүйөлүү божомолун айткан (Грум-Гржимайло 1926, 533-534). Г.Н.Потанин өз изилдөөлөрүндө миңдерди монголдордогу мынг (мингат) уруусу менен этностук тыгыз байланышта деген көз карашын айтат. Бирок, Р.Г.Кузеев орто кылымдардагы монголдордо мааниси түрк сөзүн аныктаган уруулар болбогондугун, миңдер байыркы түрк дооруна таандык уруулук бирикме экендигин даректүү булактарга негиздеп тастыктайт. Автор чыгыш тегин байыркы уйгурларга жакын миңдер Орто Азияга (Сыр Дарыя) монгол чабуулуна чейин журт которуп келишкендигин жазат (Кузеев 1974, 306-308). Этноностук компонент кыргыздардын курамына монгол жеңип алууларына чейин кирүүсү ыктымал.

Моңолдор - оң канаттагы ири уруулардын бири (Абрамзон 1956, 124). Этнонимдин параллели түркмөндөрдө “моголжыктар” формасында кездешет (Атаниязов 1988, 88). Моңолдор уруусунун тарыхы Кыргызстандын аймагындагы Моголстандын тарыхы менен терең байланышкан. XIV к. 40-ж. ыдырай баштаган Чагатай улусунан азыркы Кыргызстандын аймагы менен Жетисуу, Кашкарды кучагына камтыган Моголстан мамлекети бөлүнүп чыгат. Бул мамлекеттин этностук курамын түрк, Борбордук Азиядан журт которуп келген түрк-монгол уруулары түзгөн (Караев 1985, 77-104; Губаева 1983, 55). Даректүү тарыхый булактарда Моголистанда байырлаган кыргыздардын этностук курамына кирген черик, нойгут, тагай, сулдуз, баарын, кушчу, оторчу (саруу), булгачы ж.б. уруулар жөнүндө маалыматтар чагылдырылат (Юдин 1965, 7). XIV-XVI кк. Теңиртоодогу кыргыздардын Моголистан менен этностук жана саясий жалпылыгы болгон (Урстанбеков, Чороев 1990, 120). Мамлекеттин этностук курамынын дээрлигин түрк тилдүү уруулар түзгөн. Башкаруучу династия гана түрктөшкөн монгол төбөлдөрүнө таандык эле. Мухаммед Хайдардын жазып калтырган

маалыматтарына караганда, кыргыздар менен моголдордун ортосунда айырмачылык дээрлик болгон эмес. Өзгөчөлүгү, кыргыздар мамлекеттин расмий дини - исламды тутуношкан эмес (Юдин 1965, 7). Моңолдор - кыргыздын бир уруусу катары XIV-XVI кк. кеч эмес калыптанган десе болот.

Монгол - багыш уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 125). Этнонимдин келип чыгышын башкы “монгол” макроэтноними менен байланышта кароо зарыл. Кыргыз этнонимдеринин хронологиялык (мезгилдик) экинчи катмарынын (орто катмар) калыптанышында монгол этнокомпоненттери негизги ролду ээлеген. Этностук өз ара алакалардын өтө терең жүргөндүгү иликтөөчүлөрдүн эмгектеринде кенен берилген (Абрамзон 1990, 53-59). “Монгол” этноними VIII-X кк. кытай булактарында “мэн-гү”, “мэн-ва”, “мэн-гү-ли” формаларында эскерилет. Моңгол-халха, ойрот, басан, дүнсин, даур, барга, калмак, бурят ж. б. элдердин жалпы аты. Түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын этностук курамына, тилине монгол компоненттеринин кирүүсү түрк-монгол урууларынын Борбордук Азияда кошуна жашаган мезгилдеринде эле башталгандыгы белгилүү (Абрамзон 1990, 58-59). Кыргыздар менен монгол тилдүү элдердин, уруулардын ортосундагы мындай байланыштар алардын бири-бири менен узак мезгилдер бою саясий-экономикалык, этностук карым-катнашта жашаганынан улам келип чыккандыгы түшүнүктүү. Түрк элдеринин этногенезиндеги монгол урууларынын тийгизген таасирин Р.Г.Кузеев (1974), Т.Жанузаков (1982, 93-95), С.Атаниязов (1990, 18), В.У.Махпиров (1990), Ц.Б.Цыдендамбаев (1976, 3-23; 1972), Г.Ф.Саттаров (1969; 1976; 1977), А.Г.Митрошкина (1987) ж.б. окумуштуулар изилдеп келишкени белгилүү. Бир катар тарыхый булактарга жана изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына таянып, монгол этнокомпоненттеринин кыргыздардын курамына кирген мезгилин болжол менен эки этапка бөлүп ала болот:

1. Кара кытай (кидандар) менен моңгол чабуулдары жана кыргыз урууларынын Чынгыз-хан негиздеген монгол империясынын курамындагы мезгили (XII-XIII кк.);
2. Кыргыздардын Моголстан мамлекетинин курамындагы мезгили (XIV-XVI кк.).

“Монгол” этнокомпоненти кыргыздардын курамына XIII-XIV кк. кеч эмес кирген. Этнонимдин параллелдери казактарда “мунал”, түркмөндөрдө “моголжыклар”, телеут-алтайлыктарда “могол” формаларында кездешет (Жанузаков 1992, 171; Атаниязов 1988, 88; Потапов 1969, 23).

Найман - ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобундагы эң ири уруулардын бири. Даректүү кытай жазма булактарында наймандар VIII к. Байкал көлүнөн түштүктө жашагандыктары баяндалат (Тынышпаев 1925, 4) Изилдөөчүлөр берген көпчүлүк маалыматтарда IX к. орто чендерине карата наймандар Орхондон Таримге, андан Кара Иртышка чейинки аймактарда эскерилет. Айрым изилдөөчүлөр өз кезегинде наймандардын тогуз-огуз конфеденциясына киргендиктерин жазышат (Керейтов 1984, 13) XII к. карата наймандар кубаттуу уруулук бирикмени түзө алышкан. Ушул эле кылымдын аяк чендеринде согуштук-саясий таасири бошоңдоп калган кыргыздарды наймандар жеңилүүгө учуратышкан (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн.І. - С.139). Бирдиктүү мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүнүн алгачкы этаптарында турган күч-кубатуу наймандар көчмөн түрк-монгол элдеринин бирикмеси катары белгилүү болгон этникалык аталыш монгол-бурят тилдеринде “сегиз” санын түшүндүрөт (Цыдендамбаев 1975, 25). В.В.Бартольд иликтөөлөрүндө “найман” - сегиз уруктун, уруунун бирикмеси, союзу деген мааниде чечмелеген (Керейтов 1994, 13). Арийне, бул көз карашка карама-каршы Н.А.Аристов этнонимди Катун дарыясынын куймасы болгон Найма суусунун аталышынан келип чыккандыгын билдирген пикирин жазат (Аристов 1894, Вып.ІІІ-ІV. -С.341). Бул орчундуу маселе илимде дагы эле болсо талаш-тартыш проблема бойдон калууда. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү наймандарды түрк-монгол урууларынын жамаатташ бирикмеси деген пикирге токтолушат. Л.А.Викторова, Р.Керейтов ж.б. иликтөөчүлөр наймандар насили түрк уруусу, кийинчерээк монгол тилдүү уруулардын этностук-маданий таасирин алган дешсе (Викторова Л.А. Монголы. -М., 1984; Керейтов 1994, 14), Ч.Валиханов аларды (наймандарды) байыркы түрк урууларынын бири деп атайт (Валиханов, Т.І. 1960. -С.638). XIII к. баш чендерине карата наймандар мамлекеттүүлүктүн алгачкы формасы болгон ири уруулук бирикмелерден турган. Наймандарда жазма маданияты өнүгүп байыркы уйгур алфавитине негизденген жазуусу болгондугу маалым (Керейтов 1984, 13). Диний ишеним жагынан наймандар христиандар (несториан) болушкан (Урстанбеков, Чороев 1990, 126). Айрым маалыматтарда монголдор (Чынгыз-хан) уйгур арибиндеги жазууну наймандардан кабыл алышкандыктары айтылат (Керейтов 1994, 13). XII к. аягы, XIII к.башында ич ара курчуган карама-каршылыктардан улам наймандардын уруулук союзу начарлап, ыдырай баштаган эле. Чынгыз-хандын аскерлеринин

кысымы астында наймандар XIII к. баш чендеринде Фергана, Жетисуу жана Кашкарды көздөй чегинишкен (Аристов 1894, 432-433; Бартольд В.В. Соч.Т.I. Ч.I. -С.141). Бул мезгилдерде наймандарды Таян хан, андан соң, Күчлүк деген хандар бийлеген (Абулгази 1906, 42)

Батышты көздөй чегинген наймандар Күчлүк хан ас-Сегизинин (“ас - сегизи” - сегиз уруу элдин жетекчиси) жетекчилиги менен кара кытай гурханына баш ийип, 1211-ж. анын тактысын тартып алган. 1218-ж. Чынгыз-хан тарабынан талкаланып, өлтүрүлгөндүгү маалым (Урстанбеков, Чороев 1990, 94). Наймандар кийинки түрк тилиндеги сүйлөгөн элдердин дээрлик басымдуу бөлүгүнүн курамына этнокомпоненттер катары киришти. Этнонимдин параллели казак, өзбек, каракалпак, ногой, башкыр, алтай жана монгол тилдүү буряттардын курамдарынан кезиктирүүгө болот (Тынышпаев 1925, 14-18; МИКК, 1973, -С.115; Жданко 1950, 69-72; Керейтов 1994, 13-14; Кузеев 1974; Мельхеев 1976, 24. ж.б.). Бүгүнкү монголдордун курамында да найман аттуу уруу бар экендиги аныкталган (Лебедева 1958, 224). Бул энчилүү аттын параллелдери Түштүк Молдавияда, Крымда топонимдер жана гидронимдер (Найман, Неман) формаларында сакталып калган (Баскаков 1964, 48). Рашид ад-Диндин жазган маалыматтарына таянсак, наймандар кыргыздар менен XII к. эле алакалаш болгондугун эскерилет (Рашид ад-Дин, Т.I., Кн.I. -С.139). Учурда эң ири уруу, көп сандуу наймандар кыргыз этносунун түптөлүшүнө негизги ролду ойношкон. Тарыхый маалыматтарга караганда наймандар кыргыздардын курамына этнокомпонент катары XI-XII кк. кеч эмес киришкен.

Ногой - кытай, чекир саяк урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 125). Этнонимдин параллелдери каракалпак, казак, өзбек-коңурат, өзбек-кесамир, башкырлардын курамдарынан кездешет (Жданко 1950, 37; Жанузаков 1982, 171; Кармышева 1976, 92, 103, 108; Кузеев 1974, 162). Мындан сырткары, Түндүк Кавказда кыпчак тилдеринин бир бутагында сүйлөгөн ногой (ак ногой, кара ногой) этносу белгилүү. Ногой этносунун атынын келип чыгышы XIV к. аягындагы Алтын Ордонун түмөн башчысы көрүнүктүү нойон Ногойго байланыштуу (Волкова 1973, 77). Изилдөөчүлөр орто кылымдын кечки мезгилдериндеги “Ногайлы” доорунун кыргыздардын этностук жүзүнүн калыптанышына, маданиятына тийгизген таасири жөнүндөгү жүйөлүү пикирлерин айтышат (Кебекова 1982, 17-18; Керейтов 1984, 392-394; Молдобаев 1982, 89-90; 1995, 185-187). “Ногой” этноними “Манас” эпосунун бардык варианттарында эскерилүү менен бирге, баатыр Манастын генеалогиялык санжырасында баяндалат (Молдобаев 1982, 89). И.Б.Молдобаев кыргыз-ногой этностук алакалары “ногайлы дооруна” чейин эле, тагыраак айтканда, Түштүк Сибир, Монголия жана ага жамаатташ аймактарда жүргөндүгүн “Манас” эпосунун материалдарына ж.б. фольклордук маалыматтарга таянып айтат. Автор бүгүнкү ногойтордогу “ак ногой”, “кара ногой” уруулары (уруулук бирикмелери) “Манаста” да айтылышына токтолот. Негизгиси, эпосто эки тарыхый доор бир мезгилде чагылдырылат деген жүйөлүү маселе көтөрүлөт (Молдобаев 1995, 185-187). Бирок, “ногайлы” доорунун таасирин да белгилөө зарыл. Кыргыз-ногой этностук алакаларын уруулук энчилүү аттар, энтамгалар да далилдей алары бышык (караңыз: Каратаев О.К. Автореф.канд. дисс..., 1994, 14-бет). “Ногой” этнонимине изилдөөчүлөр төмөнкүдөй аныктама беришет: 1. Нохой - тотемдик жаныбар-итти түшүндүрөт; 2.Нугайка - (орусча - нагайка)- “өрүлгөн камчы” (Айтмуратов 1986, 81-82). Биздин пикирде, этнонимдин биринчи маанисиндеги чечмелениши тагыраак. Ит байыртадан бир катар түрк-монгол тилдүү элдердин мифологиясында ыйык жаныбар катары эсептелип, сыйынган тотем-жаныбар болуп келгендиги маалым. Мисалы, буряттардын мифологиясында карышкыр “көктөгү ит” (“тэнгэрийн нохой”) деп аташат (Михайлов Т.М. Из истории бурятского шаманизма. Новосибирск, 1980.-С.74-75). Сары иттер жөнүндөгү уламыштардын варианттары кыргыздардын байыркы тотемдик ишенимдерин чагылдырат анык.

Оторчу – саруу уруусунун курамындагы уруктар тобунун аталышы (Аттокуров 1995, 147). Этностук аталыштын параллели лакайлардын курамынан “утерчи” формасында кездешет (Кармышева 1976, 99, 206). Оторчулар XIV-XV кк. Моголистан мамлекетинин тушунан белгилүү. Бул урууну Мухаммед Хайдар тактыга чын дили, ак ниети менен кызмат кылгандыгын, мамлекеттеги аскердик ири күчтү түзгөндүгүн жазат (Караев 1995, 128). Захреддин Бабурдун мезгилинде оторчулардан чыккан Султан Акмат Талбал Ош шаарынын акими болуп турган. С.С.Губаева бул уруунун бир бөлүгүнүн Бабур менен кошо жер которуп кеткендигин белгилейт (Губаева 1983, 60-61). Оторчулар кийинчерээк “барак”, “ак барак” деген аттар менен да белгилүү болушкан (Караев 1995, 128).

Сарай – бөрү уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 127). Этностук аталыштын теги байыркы жана орто кылымдардагы кыпчак чөйрөлөрүнө таандык болуусу мүмкүн. Сайф ад-Дин Аксикен–динин “Маджму ат-Таварихинде” сарайлар көчмөн-өзбек (кыпчак) урууларынын

бири катары чагылдырылат (МИКК, 1973, -С.210). XV-XVII кк. орус документтери Крым хандыгында (Крым жарым аралы) “Сарай миң” аттуу уруу болгондугун баяндайт (Лезина, Суперанская 1984, 81). Сарай - Кара Суу районундагы айылдын аталышы катары (этнотопоним) да маалым.

Сулдуз - мундуз уруусунун курамындагы урук (Төрөкан уулу 1995, 87). Этникалык аталыш орто кылымдардан белгилүү жана XIII- XIV кк. Азербайжан, Иран, Хорасан, Мавераннахрды жердеген түрктөшкөн монгол тектүү уруулардан болгон. Бул уруунун өкүлдөрү Чынгыз-хандын жана анын мураскорлорунун хан сарайында өзгөчө сый-урматка ээ болушкан, мамлекеттик башкаруу системасында бийлик орундарын ээлешкен. Даректүү булактар сулдуздардын бир бөлүгүнүн Монголияда жашарын, экинчи бир бөлүгү монгол аскерлеринин Кытайга жасалган жортуулуна катышканын, үчүнчүлөрү болсо Хулагу хан менен Иранга жер которушкандыгын ырастайт (Рашид ад-Дин, Т.І. Кн. I.-С.174-175; Кармышева 1976, 173). Андан соңку маалыматтарга назар салсак, Мухаммед Хайдар өз кезегинде сулдуздарды Моголистандын курамына киргендигин баяндайт (Султанов 1982, 13). Академик В.В.Бартольд сулдуздардын эмирлери кошуна жайгашкан башка уруулар менен бирге Аксак Темирдин (Тамерлан) алгачкы жортуулуна катышкандыгын жазат (Бартольд В.В. Соч.Т.ІІ, Ч.ІІ.-С.159). Бул маалымат сулдуздардын Аксак Темирдин бийлигин тааныгандыгын айгинелейт. Этнонимдин параллели Ирандык Азербайжандагы түрк тилдүү шахсевендердин курамында сакталып келет (Кармышева 1976, 172). Көрсөтүлгөн мисалдар сулдуздардын Иранга Хулагу-хан менен келишкендиги маалымдайт. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү Моголистандагы сулдуздар Жаңы Тараздын айланасын мекендешип, кийинчерээк моголдордун курамына жуурулушкандыгын белгилешет (Юдин 1965, 54). Сулдуздар кыргыздардын этникалык курамына Моголистан доорунда эле кирүүсү мүмкүн. Этнонимдин параллели сары уйгурлардын курамынан “солтус” формасында кездешет (Малов 1957, 103).

Токмок - ават жана саяк урууларынын курамдарындагы уруктар. Параллели түркмөндөрдүн уруулук курамында бар (Атаниязов 1988, 114).Топонимикалык аталыштар катарында Кыргызстандан сырткары, Казакстан жана Түштүк Россиянын аймактарында кездешери аныкталган. Токмок - этноними алгач ирет 1425-ж. Шараф ад-Дин аль Йездинин “Зафар намесинде” эскерилет (Ахмедов Б.А. О роли письменных источников в изучении этногенеза узбекского народа// Общественные науки в Узбекистане. 1981, -№ 12, -С.45). Этнонимди айрым изилдөөчүлөр XIV-XV кк. Дешт и-Кыпчакта көчүп жүргөн “токмок” деген уруунун энчилүү аты менен байланышта карашат (Өмүрзаков 1985, 14-15). Айрым маалыматтарда бул энчилүү ат менен уруулук-мамлекеттик бирикме белгилүү болгондугун билдирген пикирлер айтылары маалым (Бартольд В.В. Т.ІІ. Ч.І.-С.102; Ахмедов 1981, 45, 402; Петров 1961, 37). С.Өмүрзаков XV к. 50-60 жж. Чүй өрөөнүнө убактылуу көчүп келген эки жүз миң казак-өзбек урууларынын курамында “токмок” аттуу уруу болушу мүмкүн деген пикирин айтат (Өмүрзаков 1985, 15). 1574-ж. ордостук монголдор Чечен (Сечен) Контайжи жана Буян-батыр өңдүү контайжилердин жетекчилиги астында казактын токмок уруусуна каршы согуштук жүрүш уюштурушкан (Чернышев 1990, 36-37). Токмоктор бул мезгилде Тарбагатайда көчүп-конуп жүрүшкөн. Токмоктордун айрым бөлүгүнүн бул чөлкөмдө (Жетисуу аймагы) калгандыгын XVII к. орус булактарынын Алтай кыргыздарынын жана токмоктордун жерлерин ойроттор басып алды деген маалыматтарынан билүүгө болот (Бурковский А.Р. Борьба киргизского народа за свою независимость//Страницы истории и материальной культуры Киргизстана.-Фрунзе, 1975.-С.76). Токмок этноним жана топонимикалык аталыш катары кыргыздардын курамында, Кыргызстанда XVI к. кеч эмес калыптануусу ыктымал (Өмүрзаков 1985, 15).

Токсоба - саруу уруусунун курамындагы урук (Төрөкан уулу 1995, 70). Жергетал районундагы кыргыздардын курамында да (найман уруусу) “токсоба” аттуу чакан урук бар экендиги такталды. Этнонимдердин параллелдери каракалпак, казак, өзбек-конураттардын курамдарында бар (Жданко 1950, 45, 153; Жанузаков 1982, 173; Баскаков 1940, 132-140; Волкова 1971, 61; Кармышева 1976, 90).Этностук аталыш Дешт и-Кыпчактын түрк тилдүү этникалык чөйрөсү менен байланышкан. Токсоба - орто кылымдардагы Дешт и-Кыпчак түрк урууларынын аталышы катары белгилүү болгон. А.Зайнчковскийдин пикиринде “оба” (токс ≈ оба), “опа” байыркы түрк тилдеринде “уруу”.”урук” маанисин берет (Баскаков, 1984, 49). Орус тарыхый булактарында “токсоба”, “кулоба”, “биликоба” аттуу кыпчак (половец) уруулары чагылдырары бул пикирди бекемдери бышык (Баскаков, 1985, 70-73, 76). Токс ≈ оба: Н.А. Баскаков туура белгилегендей “тогуз уруу”, “тогуз уруу эл” маанисин берет. “Обо” деп диний жөрөлгө, ырым-жырым жасоо үчүн

жасалган курулушту, ушул максатта үйүлгөн таш дөбөнү да аташкан (Есбергенов 1984, 363). Каракалпактардагы кыпчак уруусунун аскердик урааны “Токсоба” деп чакырылары маалым (Жданко 1950, 45). Бул мисалдар аталган уруктардын баштапкы тегинин кыпчак тилдүү этностук чөйрө менен байланышын аныктарында шек жок.

Төмөн жете - багыш уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 60). Айрым санжыралык маалыматтарда геноним катары баяндалат. Этностук аталыштын параллели Орто Азия түрктөрүнүн (Түштүк Тажикстан, Түштүк Өзбекстан) ичинен “овлади жетта” формасында кездешери маалым (Кармышева 1976, 79). Этностук аталыш бери болгондо XIV к. белгилүү. Чагатайларда моголистандыктар “жете” же “каракчы” деген ат менен таанымал болушкан (Караев 1995, 44-45). XVI к. Мавераннахрдын чагатайларын көчмөн тектүү башка уруулар “караунас” (карагунас) - “аралаш тектүү”, “таза тектүү эмес эл” деп аташса, ал эми чагатайлар өз кезегинде Жетисуу тараптагы көчмөн урууларды ордого баш ийүүнү каалабаган эркиндиги үчүн “жете” - “эркин талап-тоноочулар” деген лакап ат менен аташканы маалым (Губаева 1983, 71).

Чогорок - мургабдык кыргыздардын (тейит уруусу) курамындагы урук аталышы катары маалым. Аксак Темирдин небереси Захриддин Бабур “Бабур Намэде” (XVI к.) Ош шаарына жамаатташ тоолордо чаграк ≈ чограк ≈ чагрек аттуу көчмөн уруу жашарын эскерет (Абрамзон 1990, 48). Профессор Т.К.Чороев (Чоротегин) байыркы “чагыр” этнокомпонентинин кыргыздардын курамына “чогорок” формасында киргендигин белгилейт (Чороев 1995, 40). Исламга чейинки түрктөрдөгү “чакыр” термини “нөөкөр”, “хан сарайынын сакчысы” маанисин берген (Бартольд В.В. Соч. Т.I, Ч.II-С.209). Этностук аталыштын баштапкы формасы (чогор ≈ ок) “бүркүт” маанисин туюнтушу мүмкүн. “Чогор” - бүркүт, “ок” - жебе, урук, уруу, эл; Чогор ≈ ок - “бүркүт уруусу” дегенди аныктайт. Фарси тарыхчысы Гардизи байыркы кыргыздардын канаттуулардан бүркүткө сыйынышарын эскерген (Абрамзон 1946, 130).

Чоро - чекир саяк уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1960, Т.IV-С.134). Чоро - эпикалык баатырдын максатташтары, чоролору (Юдахин, 868). Ойрот-калмак (Жунгар) мифологиясында көптүк түрдө “чорос”, “цорос” деген дербет жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо - (жунгар калмактары) “цор”, ортоңку кыпчак тилинде - “чора”, “шора”, “чоро” терминдери “баатыр” деген маанини билдирген. Чыгыш теги боюнча байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) аскердик-башкаруу титулу болуп эсептелген “чур” (чор), (чура) “чора” сөзү байыркы фарси тилинде “жоокер, “баатыр” деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок соңку мезгилдеги түрк тилдеринин өнүгүү баскычтарында (байыркы түрк доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым (“Манас”. Энциклопедия. Т.II, 337). Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга рун сымал кыргыз жазуу эстеликтеринде чагылдырылган Агуш Чур, Бег чур, Ил Чур, Чур өңдүү ысымдар күбө (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен “Манаста” гана салттуу түрдө туруктуу айтылат (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - энчилүү ат катары кыргыздарда байыртадан эле белгилүү (караңыз: Кара Чоро геноними). Чоролор өз алдынча уруу катары XIII к. эскериле баштайт. С.М.Абрамзон өз иликтөөлөрүндө чекир саяктардагы чоро уругун Моголистандагы чорос уруусу менен жалпылыкта караган пикирин айтат (Абрамзон 1990, 62). Чоро ≈ с; -с/-з көптүк маанини аныктоочу байыркы сөз жасоочу мүчө экендиги маалым. Профессор Ө.Караев чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандан Чагатай улусуна журт которгондугун жазат. Чоростор Моголистандын (өзгөчө Чыгыш Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышкан (Караев 1995, 132). Захреддин Бабур өзүнүн мемуарларында (Бабур-намэ) Моголистандын аймагында чорос аттуу уруунун болгондугун тастыктайт (Губаева 1983, 56). Чынында эле, чоростор бүгүнкү булгаачы (уруулук бирикме), тагай (генеоним), кушчу, дуулат, баргы уруулары менен бирге эскерилет (Юдин 1965, 56-59). Этнокомпонент кыргыздардын курамына дал ушул тарыхый доордо кирүүсү мүмкүн. “Чорос” этноними бир эле учурда ойрот-калмактардын да курамында эскерилет. Жунгар (дербет) хандарынын басымдуу көпчүлүгү “чорос” аттуу аристократиялык (ак сөөк) уруудан чыгышкан. Муну “Илэтхэл Шастирден” башка монгол жана калмак булактары да тастыктайт (Санчилов 1990, 55). Жунгар хандыгы коомдук-саясий түзүлүшү жагынан башында хан турган негизги төрт ойрот уруусунун союзу болгон. Ар бир уруунун башчысы тайджиди (да-тобци) деп аталчу. Чорос уруусунун чоң тайджиси уруулук бирикменин жетекчиси болуп, бир эле учурда хан деп да аталган (Чернышев 1990, 57). XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашка (Гүйлүжү, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына

үстөмдүккө жеткендиги белгилүү (Бейшеналиев 1989, 9). Демек, Угечи Кашка ойрот-калмак урууларын бириктирген кыргыздын чоро(с) уруусунан чыккан деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Тарыхый жазма даректердин маалыматтары, соңку иликтөөлөрдүн жыйынтыктары кыргыздардын этностук тарыхында, этногенезинде, салттуу маданиятынын калыптанышында орто кылымдардагы түрк-монгол тилдүү уруулардын тийгизген таасирин чагылдырат. Өз кезегинде кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдер, уруулар монгол ж.б. тилдүү элдердин этностук тарыхында, этногенезинде өзгөчө ролду ээлешти.

2.3. Кыргыздардын этностук курамынын соңку мезгилдеги эволюциялык өнүгүүсү (XVI к. баш чендеринен XIX к. аягы)

Кыргыз элинин этностук калыптануусунун үчүнчү этабы болжол менен алганда, XVI к. баш чендеринен XIX к. аяк чендериндеги мезгилди өз кучагына камтыйт. Бул мезгилде пайда болгон кыргыз уруу-уруктарынын басымдуу бөлүгү санжыралык маалыматтарда, жазуу булактарында чагылдырылат. Алардын айрымдары белгилүү тарыхый инсандардын урпактары болуп саналышат. Мындан сырткары, өзгөчө XIX жана XX кк. чектеринде кыргыз этносунун курамына сарт калмак, түрк, казак, кара калпак, уйгур ж.б. этностук компоненттер жуурулушту. Төмөндө кыргыздын айрым урууларынын (уруктарынын) келип чыгышына иликтөөлөр жүргүзүлөт:

Ажы - найман, солто, сары багыш урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 105). Ислам дининин таасири менен келип чыккан. Ажы 1. дин. Меккеге барып, кудайга сыйынып, зыярат кылып кайткан же Мекке жолунда каза тапкан мусулмандардын ардактуу наамы жана ушундай наамы бар адам. 2. Меккеге болуучу ушундай зыяратчылык. Ажыга баруу (КТТС, 29). Антропоэтнонимдин параллелдери казак, түркмөн, каракалпактардын уруулук курамдарында бар (Жданко 1950, 37; Жанузаков 1982, 164; Атаниязов 1988, 14).

Адына - кушчу уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 105). Антропоэтноним. ир. 1. Одина - бойолгон, бойок; 2. Мусулманча жума күн; майрам (Жанузаков 1982, 27). Энчилүү ат ислам дининин таасири астында келип чыккан.

Ак тондуу - кытай уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 106). Этнонимдин параллели кыргыздарга этностук жакындыгы аныкталган өзбек-конураттарда бар (Кармышева 1976, 90-93).

Алмакүчүк - сарыбагыш уруусундагы манаптын курамындагы урук (Абрамзон, 107). Алмакүчүк айрым маалыматтарда өткөн кылымдарда жашаган (болжолу, XVIII к. аягы) белгилүү инсан катары баяндалат. Изилдөөчүлөр ушул эле уруунун курамындагы убашыларды Алмакүчүк тарабынан туткундалган калмактардан таратышат (Абрамзон 1960, Т.IV. -С. 35-36).

Асылбаш - баргы, солто урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон 1956, 107). С.М.Абрамзон солтодогу асылбаш уругу адигине уруулук тобунан келип киргендигин белгилейт (Абрамзон 1960, Т.IV, -С.24). Бул пикирди баргы уруусундагы (Адигине уруулук тобу) асылбаш этнониминин параллели да ырастайт. Асылбаш - Сокулук районундагы айыл аталышы катары да маалым (СГНК, 1988, 54). Этнотопоним.

Алты уулдун тукуму - сары багыш уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 107). Этнонимдин параллелдери “алты уул” формаларында ферганалык өзбек-кыпчак, каракалпак жана казактардын курамдарында бар (Шаниязов 1974, 131; Жданко 1950, 46).

Атантай уулу - чекир саяк уруусундагы чоронун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 108). Антропоэтноним. Атантай - айтылуу Тайлак баатырдын агасы. XIX к. I чейрегинде Цинь аскерлерине жана Кокон хандыгына каршы күрөштө көтөрүлүшчүлөргө жетекчилик кылган баатыр. Антропоэтнонимдин параллелдери кыргыздын баргы, бөрү урууларында “атантай” формаларында бар экендиги белгилүү.

Бадакшан - саяк (каба) уруусунун курамындагы урук (Аттокуров 1995, 99). Топоэтноним. Этнонимдин келип чыгышын учурдагы Тоолуу Бадакшан топоними менен байланышы болуусу керек. Каратегин, Гиссар тарапта кыргыздар XVII к. эскериле баштайт. Махмуд ибн Вели 1045-жылдын (1635-жылдын 11-декабрынан 1936-жылдын 9-январына чейин) Балхтагы өзбек ээлигине Каратегин аркылуу 12 миң түтүн кыргыздар көчүп келгендигин жазат. Балх ханынын кабылдоосуна 12 уруу башчысы келгендиги баяндалган (Бартольд В.В./Кыргыздар. II китеп, 174-175-беттер). Булар калмак (ойрот) чабуулунан аргасыз жер которгон кыргыз урууларынын бир бөлүгү эле. Бул аймактарда кыргыздар бир топ убакыт токтолуп калышкандай. Анткени, буга

кыргыздардын жергиликтүү этностук чөйрөгө тийгизген таасири мисал боло алат. Илимий адабияттарда Түштүк Тажикстан жана Афганистандагы лакайлардын, конураттардын кыргыздар менен тектеш экендиги далилденип келе жатат. Мындан сырткары, азыркы жергиликтүү калктын арасындагы (түрктөр, мугулдар ж.б.) “кыргыз” этнонимдери, “Солто” “Басыз” топонимдери, материалдык маданияттагы, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндөгү окшоштуктар далил боло алары ырас (караңыз: Кармышева 1954, 26-28; 1976, 79, 220-250).

Жаңы черик - черик уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 114). Этнонимди черик уруусуна соңку учурларда келип кирген этнокомпонент катары кароого болот. Этноним кыргыз урууларынын өткөн доорлордогу ич ара миграциясын, этностук жуурулушуусун да чагылдырат анык. Мисалы, багыш уруусундагы басыз, монгол, мундуз, төбөй, төлөйкөн, жетиген ж. б. сырттан келип кирген этнокомпоненттер экендиги маалым.

Калмак - саяк, тейит, багыш, чекир саяк урууларынын курамдарындагы уруктар. Этнонимдер кыргыздардын курамына калмактардын таасири астында келип кирүүсү толук мүмкүн. Бул мезгилди XVII-XVIII кк. чектери деп атоого болот. Калмак этностук аталыш катары монгол тилдеринин бир диалектисинде сүйлөшкөн ойрот урууларынын биригүүсүнүн натыйжасында калыптанган. Мындан сырткары, бул энчилүү ат менен жер-суу аттары белгилүү. Мисалы, Калмаккырчын айылы, Калмакшүү ж.б. (СГНК, 1988, 96). Этнонимдердин параллелдери “калмакы” формасында жору, сары багыш, суу мурун урууларынын курамында чагылдырылат (Абрамзон 1956, 116).

Калмакы - жору, сары багыш, суу мурун урууларынын курамындагы уруктар (Абрамзон, 116). С.М.Абрамзон бир катар иликтөөлөрдүн негизинде этнонимдин теги ойротторго (калмак) таандык деген көз карашын айткан (Абрамзон 1990, 46). Иликтөөчү В.П.Жамбалова этнонимди “халымыг” - “аралаш”, “жуурулушкан” маанисинде чечмелейт (Жамбалова 1970, 266). Параллели казактарда “калкаман” формасында бар экендиги аныкталган (Жанузаков 1982, 169).

Кожо - жору уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 119). Параллелдери кожоакмат (күркүрөө), кожобек (сары багыш), кожоберди (чекир саяк), кожомберди (кара багыш, солто), кожокелди(кытай) формаларында учурайт. Антропоэтнонимдер. Кожо. ар. 1.Устат, молдо, урматтуу, бай, соодагер, кожоюн; 2. Төрт халифтин биринин тукумдарынын титулу (Жанузаков 1982, 145). Параллелдери казак, түркмөн, каракалпактардын уруулук курамдарынан көп санда учурайт.

Каратегинчи – дөөлөс уруусунун курамындагы урук (топоэтноним). Этностик аталыш бүгүнкү Тажикстандагы Каратегин аймагына байланыштуу келип чыккандыгы маалым. Элдик фольклордун айрым маалыматтары топонимикалык аталыштын Кара жана Тегинай деген легендарлуу болмуш инсандардын аттарына байланыштырышат. Каратегин ≈ чи; -чы, -чу мүчөлөрү кыргыз тилинде “кайсыл жерден”, “кайсыл жердик” деген маанини билдирет.

Калдай - баргы уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1956, 116). Кытайча - “калдай” согуштук аскер наамын аныктаган. Бул аскердик чин Цинь империясындагы (XVIII-XIX кк. баш чендери) аймактык-административдик башкаруучуларынын мансаптык наамын билдирген (“Манас”. Энциклопедия. Т.1, 258). Калдай. 1. Монгол-калмак элдериндеги жогорку мансаптуу адамдын чини; 2. Жука бышырылган нан; 3. Өтө чоң, көлөмдүү болуп көрүнүү (КТТС, 446). Калдай Цинь империясынын саясий-административдик системасындагы титулаторалык мансап тепкичтеринин бири болгондугу маалым. Бул титулдар (калдай, дуу-дуу, доотай ж.б.). “Манас” эпосунда да чагылдырылат (Молдобаев 1995, 56).

Лейлек тейит - тейит уруусунун курамындагы урук. Этноним аймактын аталышына байланыштуу келип чыккан (Топоэтноним). Тейиттер Лейлек, Чоңалай, Сузакта, Тажикстандын Жергетал, Мургаб, Өзбекстандын Жизак облусунда, Афган Памиринде, Туркияда (Ван аймагы) жашашат. Этностик аталыштын келип чыгышы тейиттердин басымдуу көпчүлүк бөлүгү жашаган Лейлек жергесине байланыштуу келип чыккан десек болот. Топоэтнонимдер боюнча В.А. Никонов (1970, 21-22), Д.Е.Еремеев (1970, 139), С.Мусаевдер (1991, 163) өз изилдөөлөрүндө кенен токтолушат.

Манап - сары багыш уруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 124). Антропоэтноним. Сары багыш уруусундагы белгилүү тарыхый инсан. Манап XVII к. чегинде жашап өткөндүгү маалым (Абрамзон 1960, Т.IV. -С.32). XIX к. биринчи чейрегине чейин сары багыш ж.б. айрым урууларда башкаруунун манап институту болгондугу ырас. С.М.Абрамзондун далилдөөлөрүндө термин “манап” антропониминен эмес, ушул уруктан чыккан, бийлик чылбыры колунда болгон Манаптын тукумдарынын атынан келип чыгат. Мисалы, XIX к. I чейрегинде бугу уруусунун

төбөлдөрү “бий” деп аталышын аныктаган фактылар бар (көрсөтүлгөн эмгек, 32-33-бб.). Соңку мезгилдерде (XIX к.) пайда болгон титул-термин башка айрым кыргыз урууларына да тарай баштаган десе болот. Тарыхый жазма булактара энесайлык, андан соң теңиртоолук кыргыздар уруу, аскер башчыларын “кашка”, “бий” деп аташкандыктарын чагылдырат. Араб тилинен келип кирген “манап” (ар. маннаф) төмөнкү маанилерди берет: 1. Орун басар, которуу, которулуу; 2. тар. уруулук-феодалдык төбөлдөрдүн сословиеси; 3. Аристократ, ак сөөк (Жанузаков 1982, 148).

Олот - саруу уруусунун курамындагы урук (Абрамзон 1960, 137). Этнонимдин параллелдери тувалардын курамынан-“өлөт”, монголдордон - “олют” формасында кездешери маалым (Баскаков 1985, 24; Лебедева 1958, 221). Жогорудагы энчилүү аттардын баштапкы формасы олет/олёт/элёт болуу керек. Тарыхый фольклордун маалыматтарында Жунгарлар түндүк элеттор экендиги, алар түпкүсү легендарлуу Элет-Дархан аттуу нойондон тарары баяндалат (Илэтхэл Шастир 1990, 49). Арийне, монголтаануучу В.П.Санчилов бир катар далилдүү даректерге, илимий негиздүү фактыларга таянып, элёттор өз алдынчалыкка ээ уруу экендигин, этникалык аталыш монгол (калмак) тилдеринде “өз алдынча бөлүнгөн”, “жамааттан, негизги журттан ыраак жайгашкан эл” маанисин туюнтарын белгилейт. XVI к. чейин элёттор (элөттөр) дөрбөн-ойроттордун (төрт ойрот) ири уруусу катары эскерилет (Санчилов 1990, 49-52). Н.Я.Бичурин элеттер жөнүндө төмөнкүдөй маалыматтарды берет: ... Жунгариялык элеттер Кобдодон чыгышка карай, тагыраак айтканда, Селенга дарыясынын башкы агымына чейинки аймактарды мекендешкен. ...XV к. карата элеттордун саны көбөйүп кеткендиктен, алар (элёттор) ойроттордун курамына кошулгандан соң, калмактардын баары “Чжунгар (Жунгар) элеттору” деп атала башташты (Поспелов Е.М. Топонимика и историческая география. -М., 1976. -С.19-20). XVIII к. экинчи жарымында (1753-1756-жж.) элёттордун басымдуу бөлүгү Цинь (Манчжур) империясынын аскерлери тарабынан кыргызга алынганы маалым. Элёттор - “кара калмактар” деген ат менен да белгилүү. Алардын басымдуу бөлүгү учурда Батыш Кытайдагы (Чыгыш Түркстан) Текес суусуна жамаатташ аймактарды мекендешери маалым. Көл кылаасындагы сарт-калмактар төңкөрүшкө чейин (XX к. 20-жж.) өздөрүн элёт деп аташчу (караңыз: Абрамзон С.М. 1960, -Т.IV.-С.91). Бул мисалдар кыргыз-ойрот (калмак) этностук алакаларын чагылдыраты шексиз.

Сырты кара - кушчу уруусунун курамындагы урук (Төрөканов 1995, 14). Этнонимдин параллели “сыртыгара” формасында түркмөндөрдүн курамында бар (Атаниязов 1988, 109). Энчилүү ат лакап аттын негизинде келип чыгышы мүмкүн.

Сарт калмактар – кыргыздардын курамына жуурулушуу процесси аяктап бара жаткан этнографиялык топ. Монгол тилдеринин батыш бутагында сүйлөгөн сарт-калмактар XX к. баш чендерине чейин тилдик, каада-салттагы айрым өзгөчөлүктөрүн сактап келишти. Лама динин тутунган кара калмактар же олеттердин басымдуу бөлүгү Чыгыш Түркстанда жашашары маалым (Абрамзон 1960, -Т.IV.-С.93). Сарт-калмактар көл кылаасынын Бөрүбаш, Челпек, Зындан, Каракыя, Акбулак айылдарында турушат.

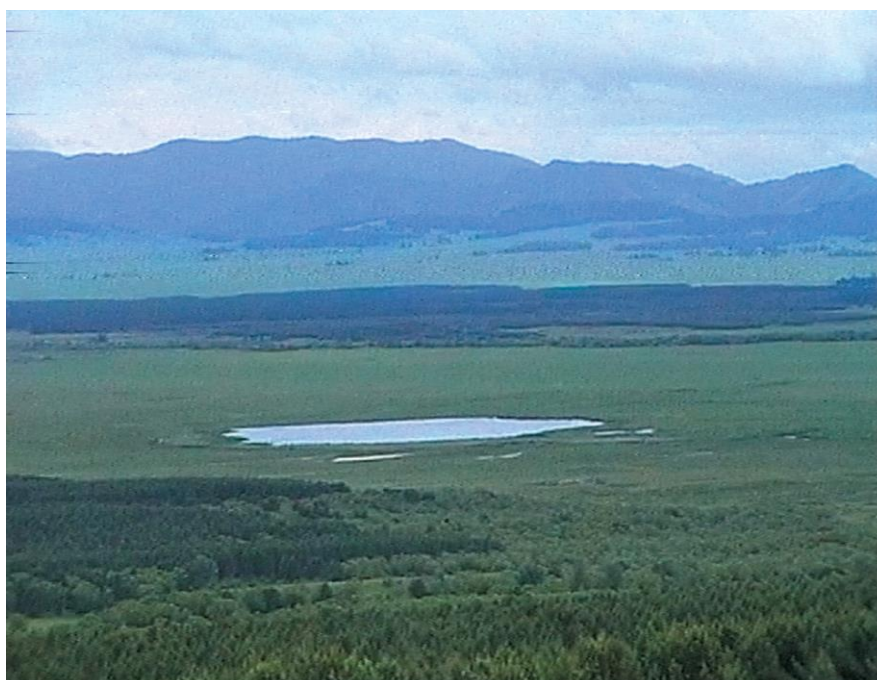
Токтогул – тынымсейит уруусунун курамындагы уруктар тобунун аталышы (Аттокуров 1995, 115). Санжыра боюнча Токтогулдун тогуз уулу болуптур. Уруулар ортосундагы өз ара чабыштардан улам, Токтогулдун тукумдары Батыш Кытайда узак убакыттар бою туруп калышат. Азыркы турган жерине беш баланын тукумдары көчүп келишет. Аларды “калмак” же “калмакылар” деп кошумча ат менен да атап коюшкан. Калган төрт уулунун тукумдары жөнүндө маалыматтар белгисиз (Абрамзон С.М. 1960, -Т.IV.-С.20). Параллели багыш уруусунун курамында бар (Аттокуров 1995, 64).

Тайлак уулу - чекир саяк уруусундагы чоронун курамындагы урук (Абрамзон, 129). Антропоэтноним. Тайлак - Цинь (Кытай) аскерлерине жана Кокон хандыгына каршы көтөрүлгөн элдин жетекчиси, баатыр. Агасы Атантай баатыр менен бирге чет элдик баскынчыларга бир нече ирет катуу сокку урушкандыгы маалым. Антропоэтнонимдин параллели баргы, кыпчак урууларында “тайлак” формасында бар экендиги белгилүү.

Иликтөөлөрүбүздө кыргыз этнонимдеринин басымдуу бөлүгүнүн келип чыгышы жогоруда биз токтолуп өткөн тарыхый доор менен байланышы такталды. Бул этностук аталыштардын жалпы саны болжол менен алганда, бүгүнкү кыргыз этнонимиясынын алтымыш пайызын түзөт.

Обоо таштар. 1703-ж. энесай кыргыздарын жунгар калмактары Жунгарияга зордоп көчүрүү мезгилинде санактан өткөрүү боюнча кезектелип ташталуучу (түгөлдөп туруучу) сака таштардын дөбөсү. Энесайдагы кыргыз элинин этностук өнүгүүсүнө акыркы сокку урган бул көчүрүүгө 20000 ашуун кыргыздар кабылган. Алтын-Көл. Хакасия.

Алтын-Көл. Хакасия. Арткы планда Көгмөн тоолору. Б.з. 711-ж. кыш мезгилинде Чыгыш Түрк каганатынын аскерлери менен кыргыздардын ортосунда айыгышкан салгылашуу болуп өткөн тарыхый жер. Бул айкашта Кыргыз кагандыгынын аскерлерин атактуу Барсбек каган өзү жетектеп чыккан. С.Абдракмановдун видеосүрөтү.

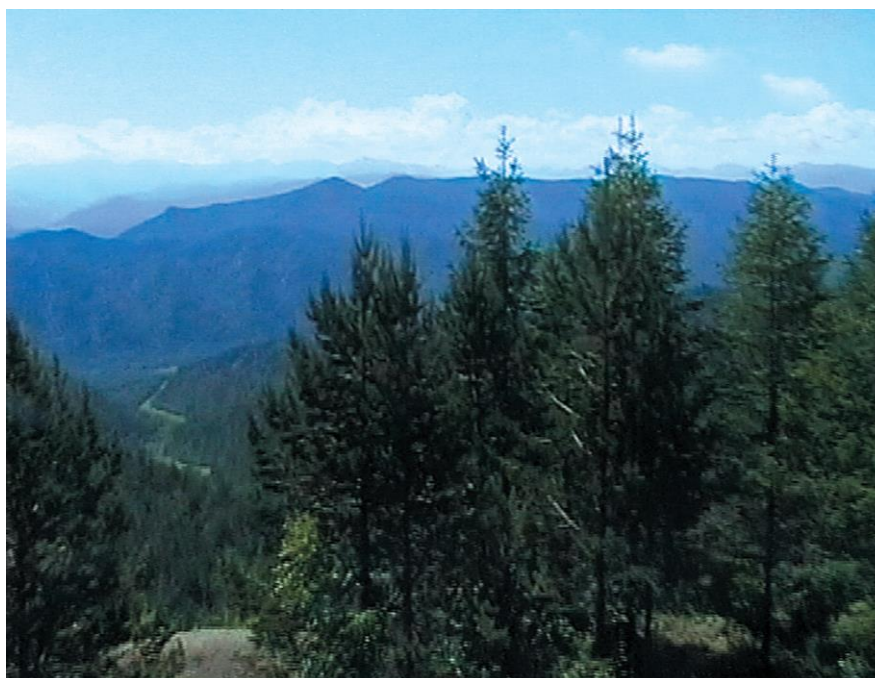
Астайбек (Виктор) Яковлевич Бутанаев. Белгилүү кыргызтаануучу, хакас окумуштуусу, тарых илимдеринин доктору, профессор. Хакас университетинин кафедра башчысы. Энесай кыргыздарына арналып жазылган 30 дан ашуун илимий китептердин, 300дөн ашуун илимий макалалардын автору. Хакасия. Аскиз аймагы, 2003-ж.

Экспедициянын жетекчиси, тарых илимдеринин доктору, профессор Абылабек Асанканов. Хакасия. Аскиз аймагы. 2003-ж.

Кылым карыткан кыргыз эстеликтери. Аскиз аймагы. Хакасия. 2003-ж.

Көгмөн тоолорунун Канчул (Кан-Жол) трассасынан (Саян тоолору) көрүнүшү. Тарыхый-этнографиялык аймактын Абаза ашуусунан (Хакасия) Тувага кеткен багыты. Кан-Жол трассасы изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде Улуу Жибек жолунун бир тарамы болгон. Абаза ашуусу. Хакасия.

Ак-Довуракка (Тува) кетчү ашуудагы Обоо (тув. Оваа) таштар. Обоо таштар көбүнчө ашуу, сыйынуучу жерлерден кездешет. Шаман дининин бул элементин Кыргызстандан (Ысыккөл, Чоңалай ж.б.) да байкоого болот. Бул Саян-Алтай жана Кыргызстан тарыхый-этнографиялык бир аймак экендигин дагы бир ирет аныктайт. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. Тува. 2003-ж.

Кыргыз эстеликтеринин бир чакырым аралыктан көрүнүшү. Ак-Довурак аймагы. Туурасы 4-5 км келген бул кокту аркылуу Миңсуудан азыркы Тувага, андан ары Монголияга кетчү негизги аскердик-стратегиялык, соода жолу өткөн. Бул жолдун атрабында байыркы кыргыз эстеликтери жыш жайгашкан. Тува. 2003-ж. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. Тува. 2003-ж.

Саян ашуусунан Ак-Довуракка кеткен жол боюндагы кыргыздар калтырган байыркы эстеликтердин бири. Жазуулары өчүп калган бул таш эстеликтерде уруулук энтамгалар даана байкалат. Алардын дээрлиги бүгүнкү кыргыз энтамгалары менен окшош, теги бир экендиги аныкталды. Тува. 2003-ж.

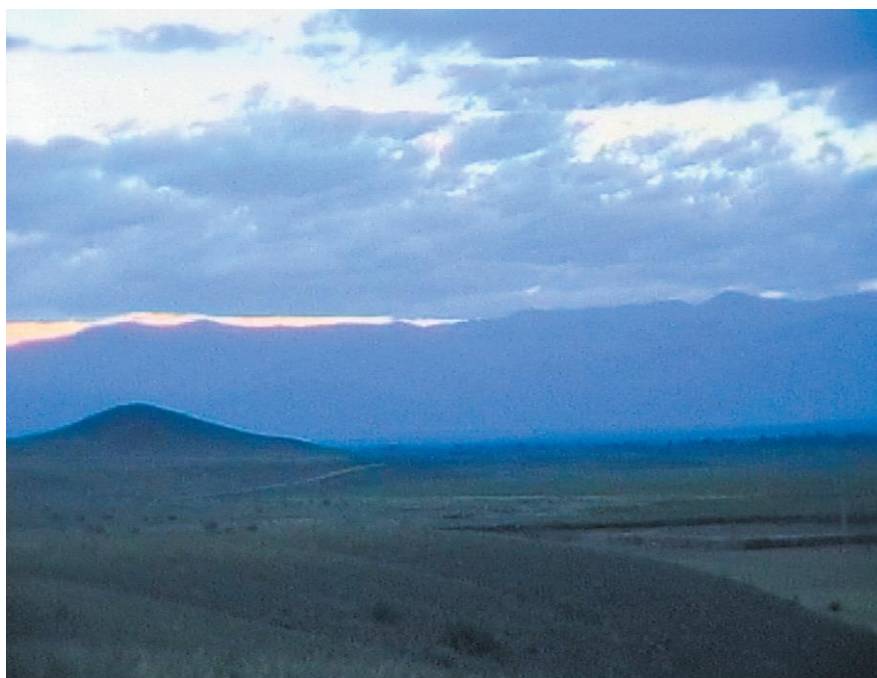
Тувадагы 5-13 кк. таандык кыргыз эстелигинин жалпы көрүнүшү. Таш эстеликтердеги жазуулар дээрлик окулбай калган. Уруулук энтамгалар даана байкалат. Ак-Довурак аймагы. 2003-ж.

Илимий экспедициянын катышуучусу, тарых илимдеринин доктору, профессор, новосибирлик археолог-кыргызтаануучу Юлий Сергеевич Худяков. Тува. 2003-ж.

Илимий экспедициянын катышуучусу, тарыхчы, белгилүү тележурналист Султан-Ажы Абдракманов иш үстүндө. Тува. 2003-ж. Видеосүрөт.

Кыргыз кагандарынын ордолору жайгашкан Танну-Ола тоо кыркаларынын жана ага жамаатташ аймактын жалпы көрүнүшү. Андан ары азыркы Монголиянын кенен мейкиндиктерине чыгууга, Борбор Азияга саясий-согуштук көзөмөл орнотууга, чарбалык-экономикалык ыңгайлуу шарттарды түзүүгө боло турган. Видеосүрөт. Тува. 2003-ж.

Эрзиндик тува-кыргыздарга (энесай кыргыздарынын урпактары), андан ары Монголияга чейин 80 чакырым аралык. Арткы планда Танну-Ола тоо кыркалары. Тува. Эрзин аймагы. 2003-ж.

Танну-Ола тоо кыркалары. Бул тоо кыркалары боюнча Монголия жана Туванын ортосундагы табигый чек ара өтөт. Б.з. 840-ж. кыргыздар Борбор Азиянын мейкиндигине кайрадан чыгышканда кыргыз каганы ордосун, мамлекеттин борборун дал ушул жерге көчүргөндүгүн Кытайдын Тан жазма булактары тастыктайт. Бул аймактан азыркы Монголия жана Чыгыш Түркстанга толук көзөмөл орнотууга мүмкүн боло турган. Азыр да бул аймакта «кыргыз» уруусу мекендейт. Тува. 2003-ж.

Хайракан тоосу. Байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар сыйынган тоо чокуларынын бири. өзү көрсөтүп тургандай тоонун түзүлүшү да адамды тан калтырат. Тоо этегинде кыргыз каганы жетектеген жамааттык сыйынуу, түлөө өткөрүү расмилери аткарылган. Сыйынуу процессиясын башкы шаман - Кыргыз каганы өзү жетектеген. Хайрахан деп аталган ыйык тоо чокулары Минусада (Хакасия), Түндүк-Батыш Монголияда да кездешет. Бул ат менен аталган жер-суу аталыштары да бар. Бул тарыхый жайлар аталган аймактарда кыргыздар узак мезгилдер бою жашагандыгын чагылдырат. Тува. 2003-ж.

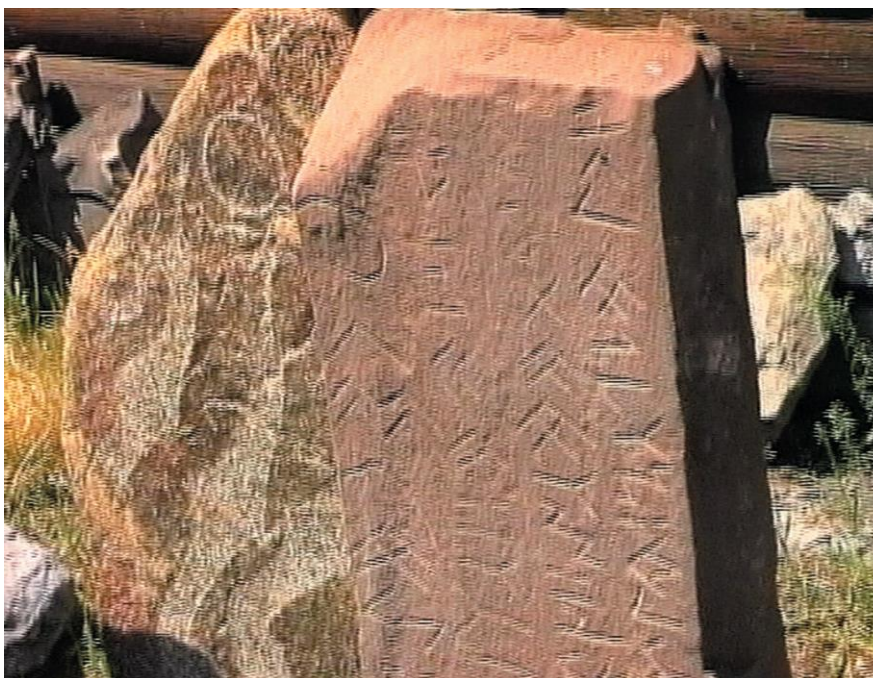
Хайракан ыйык тоосунун алдындагы обоо (тув. Оваа) таштар. Тува. 2003-ж. Мындай обоо таштарды Кыргызстандын аймактарынан да байкоого болот.

Алдан маатыр (Алтымыш баатыр) музейиндеги кыргыз жазуу эстеликтери. Кызыл. Тува. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. 2003-ж.

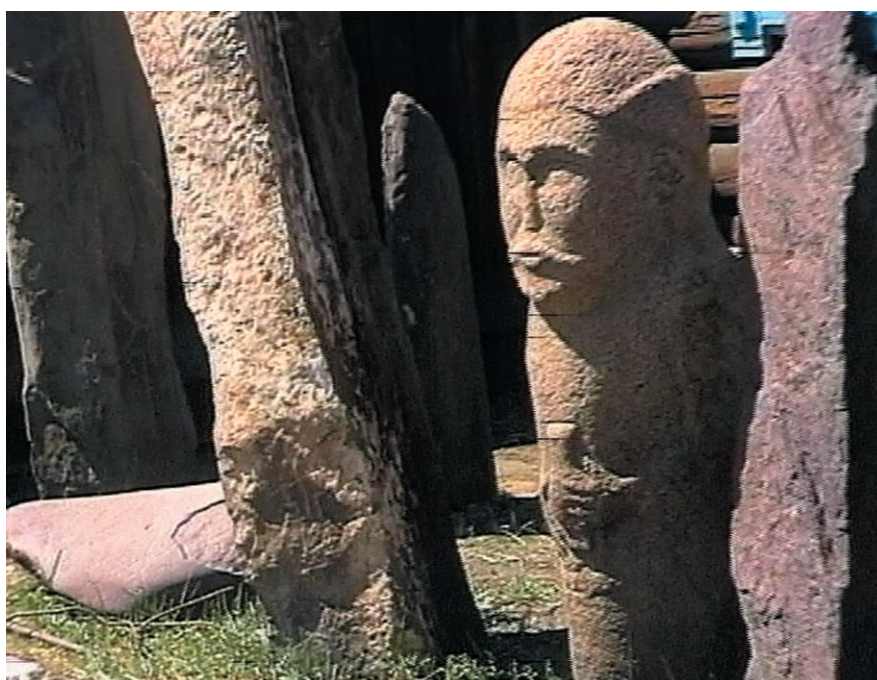
Алдан маатыр музейиндеги кыргыз жазуу эстеликтеринин циклинен. Кызыл. Тува. С.Абдракмановдун видеосүрөтү.

Тувадагы кыргыз жазуу эстеликтери циклинен. Кызыл. Тува.

Туванын борбору Кызыл шаарындагы Алдан маатыр (Алтымыш батыр) тарыхый-этнографиялык музейиндеги кыргыз жазуу эстеликтеринин галлерейсы. Сүрөттө эмгектин автору. Кызыл шаары. Тува. 2003-ж.

Тувадагы кыргыз эстеликтери (5-13-кк.) циклинен. Кыргыз эстеликтеринин галлерейсы. Кызыл шары. Тува. 2003-ж.

Таанымал тарыхчы, белгилүү журналист С.Абдрахманов иш үстүндө. Тува. 2003-ж.

Эл аралык илимий экспедициянын катышуучулары: тарых илимдеринин докторлору, профессорлор А.А.Асанканов (Кыргызстан, жетекчиси), Ю.С.Худяков (Россия), В.Я.Бутанаев (Россия), О.К.Каратаев (Кыргызстан). Тува мамлекеттик университети. Кызыл, 2003-ж.

Кыргыз аскер башчысы, мамлекеттик ишмер Багыр баатырга арналган эстелик жазуу ташы. Кызыл. Алдан Маатыр музейи, Тува. 2003-ж.

Улуг Кем жана Кичиг Кем дарыяларынын сууларынын кошулган жери. Эки суу биригип Энесай дарыясын пайда кылат. Кызыл. Тува. 2003-ж.

Азиянын борбору Туванын Кызыл шары аркылуу өтөт. Азиянын борбордук чекитин чагылдырган архитектуралык курулуш. Кызыл. Тува. 2003-ж.

Сунга дарыясы. Саян тоо кыркаларынан түштүктү көздөй агат. Жаратылышы кооз бул аймактан агып өткөн дарыянын мөлтүр таза суусунун алдынан акак таштар көрүнүп турат. Кытай жазма булактарында кырк кыз сууга түшүп, бойлоруна бүтүп, андан кыргыз эли тараган деген уламыш дал ушул жерде пайда болгондугун окумуштуулар белгилешет. Краснояр (Кызылжар) крайы. Хакасия жана Тувага чектеш аймак. 2003-ж.

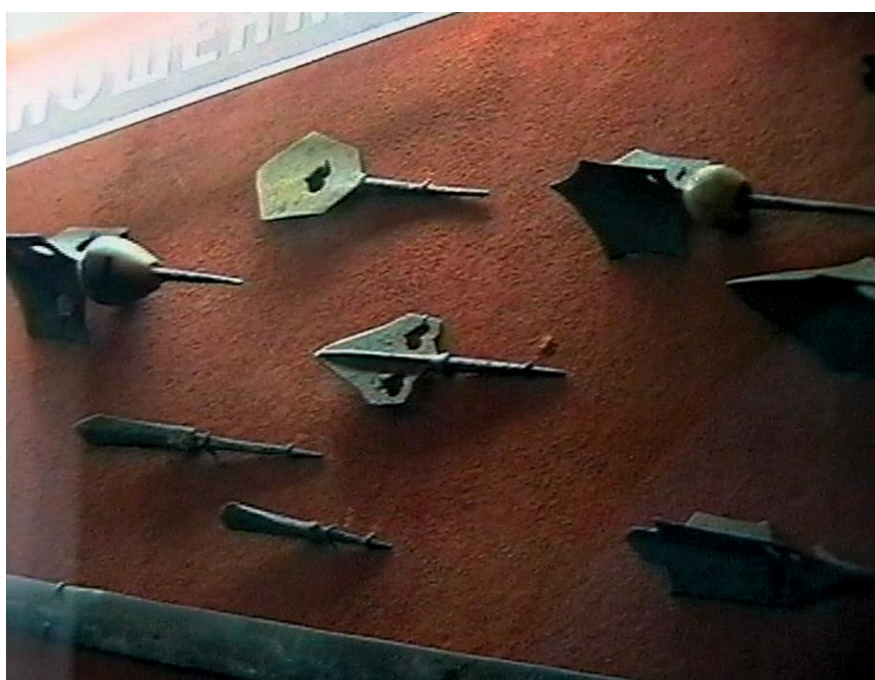
Кыргыздардын согуштук куралдары циклинен. Ар түрдүү мааниси бар жебе учтары. Кылычтардын түрлөрү. Минусинск шаары. А.В.Мартыанов музейи. Краснояр (Кызылжар) крайы.

Атактуу кыргыз вазалары. Кыргыз кол өнөрчүлөрүнүн буюмдары өзүнүн сапаты, кооздугу менен белгилүү болгон. 5-13 кк. Алтындан жасалган үлгүлөрү Эрмитажда (Санкт-Петербург) сакталып тарат. Минусинск. А.В.Мартыанов музейи.

Минусинск музейиндеги кыргыз эстеликтеринин циклинен. Төмөндө кыргыз вазалары, темирден жасалган мискей жана болот кылыч. Ат жабдыктары, найза, жебе учтары, кылычтар бул буюмдардын атчан кыргыз жоокерине таандык экендигин туюнтат. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. 2003-ж.

Атактуу кыргыз жебелери. 5-13 кк. Минусинск музейи. Жебелердин формалары алардын ар кандай функция аткаргандыгын көрсөтүп турат. Жебелердин жасалышы кыргыз темир усталарынан эң жогорку чеберчиликти талап кылган. 2003-ж.

Кыргыз жоокерлери пайдаланган жебелердин түрлөрү. Минусинск музейи. 2005-ж.

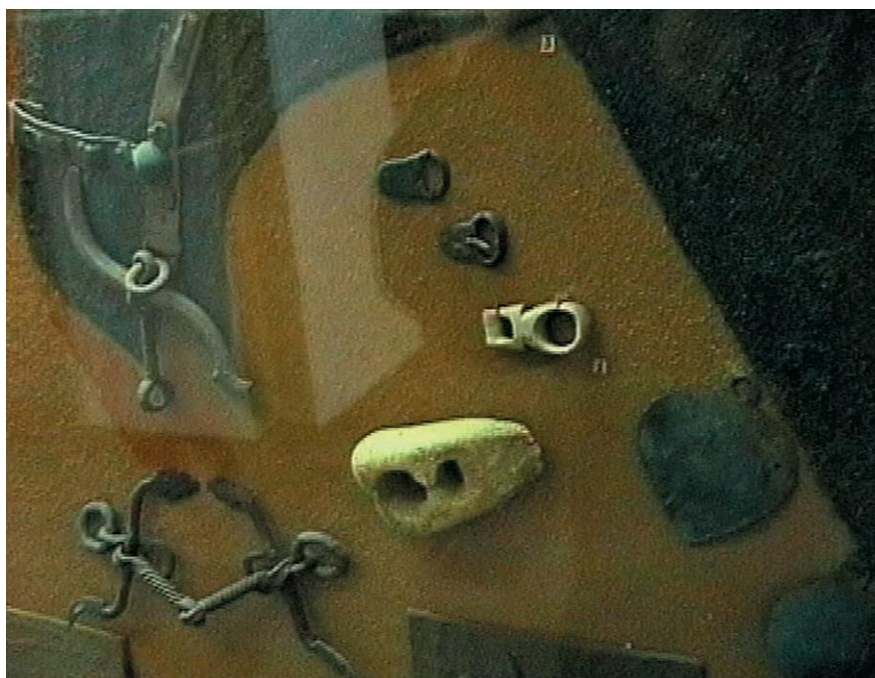
Кыргыз усталары жасаган үзөңгүлөр жана алардын түрлөрү. Бул үзөңгүлөр ар кандай функцияларды аткарышкан. Минусинск. 2003-ж.

Кыргыздардын дыйканчылык шаймандары (5-13 кк.). Ороктун ж.б. түрлөрү. Минусинск. 2003-ж.

Кыргыз Каганатындагы дыйканчылык маданиятынын жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн чагылдырган буурсун жана соколордун түрлөрү. Минусинск. 2003-ж.

Ат-жабдыктардын элементтери. Минусинск музейи. Краснояр крайы. 2003-ж.

Кыргыз ат жабдыктарынын элементтери. Минусинск музейи. 2003-ж.

Атактуу кыргыз темир усталарынын жана зергерлеринин урунган буюмдары (5-13 кк.). Минусинск шаары. Мартянов атындагы тарых музейи.

Минусинск музейиндеги Кыргыз каганатынын жашоо-турмушун чагылдырган экспонаттар. Кыргыздардын ат жабдыктары. Коюлган ат жабдыктары ар кандай функцияларды аткарган.

Археологиялык казуулардан соң табылган кыргыз жоокеринин согуштук туулгасы. Туулганын арткы бетинде оор предметтин тийген орду байкалат. Туулга жогорку чеберчиликте жасалган. Минусинск. 2003-ж.

Кыргыз жоокери кийген зоотунун (аскер кийими) фрагменттери. Минусинск музейи. 2003-ж.

Атактуу кыргыз жебелери. Кыргыз жебелери согуш учурунда жана тынчтык мезгилинде (аң уулоо ж.б.) ар кыл функцияларды аткарган. Минусинск. 2003-ж.

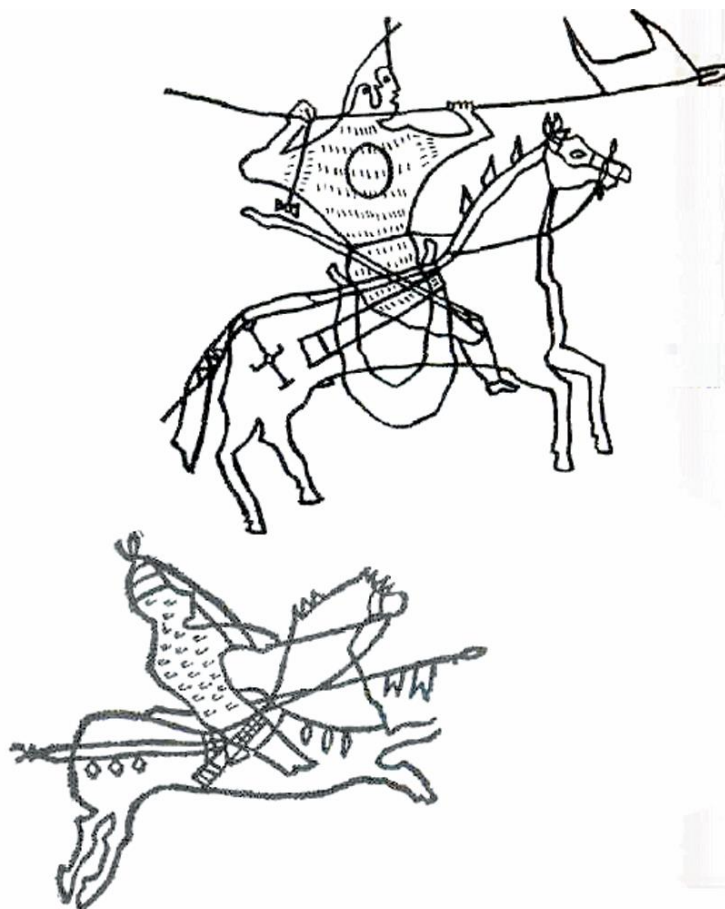
Кыргыз жебелеринин түрлөрү. Минусинск. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. 2003-ж.

Кыргыздар өз чарбасында колдонушкан шуйшаң-кайчылар. Чарба буюмдарынын жогорку деңгээлде жасалышы азыр да таң калтырат. 6-13-кк. Минусинск шаары.

Алтын-Көлдүн табылган атактуу кыргыз каганы Барсбекке багышталып жазылган эстелик ташы. Минусинск музейи. 2003-ж.

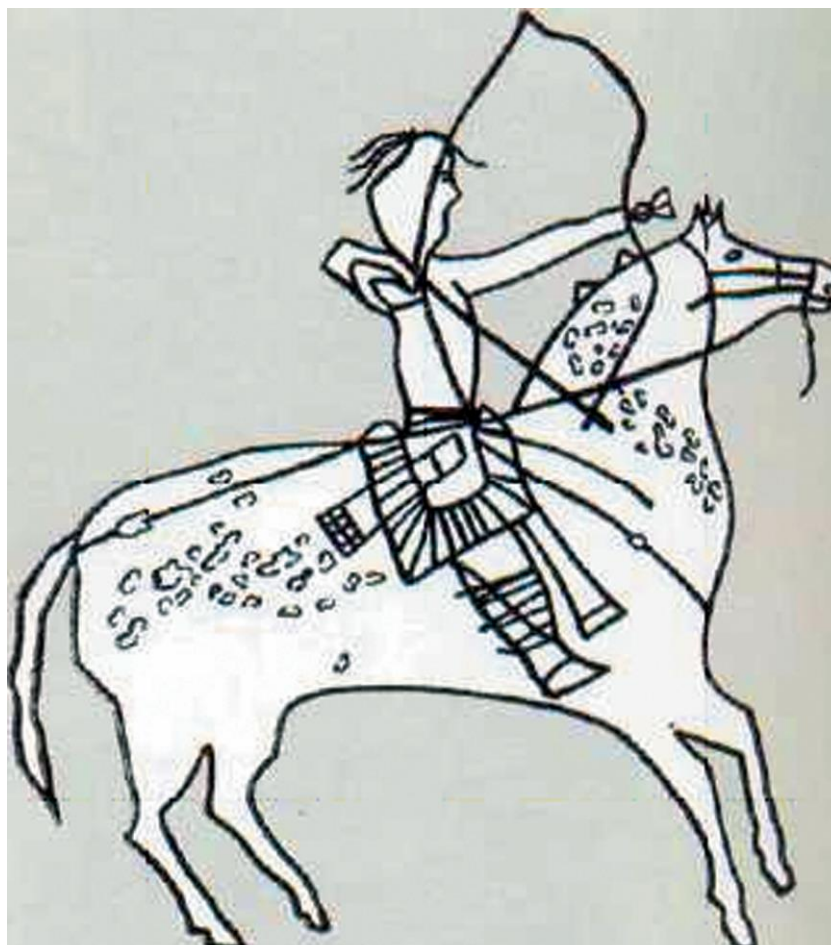

Сулөктөгү (Хакасия) таш бетине чегерилген кыргыз жоокерлеринин сүрөттөрү (а, б). Кыргыз жоокери тикелей катуу сокку уруу максатында байрак илинген найзаны ээрге такап алган. Жоокердин башын данакерленип бекитилген туулга, мойун айланасын атайын тоскуч жабып турат. Темирден токулуп жасалган оор зоот кийген жоокер душмандан тикелей сокку алуудан ийкемдүү болуу үчүн найзаны капталдап соккондугу көрүнүп турат. Жоокер эки колдоп найза саюуда. Болжолу, ийгиликтүү найза сайуудан соң, жоокер жакын арадан болуучу бетме-бет согушууга даяр. Муну оң колуна илинип турган согуштук балтадан байкоого болот. Жоокердин көкүрөгүн зооттун үсүтүнөн жыгачтан жасалган кошумча тегерек тактайча тосуп турат (тарыхый булактарда дал ушундай сүрөттөлөт). Зоот атайын бекитилип бириктирилген, атайын кылдаттык менен аткарылган темир тактайчалардан турган. Жоокердин башын куш канаттары менен кооздолгон шуштугуй туулга, моюн тоскуч коргоп турчу. Согуштук найза жана балтаны, жоокердин оң жамбашы тарабында орун алган саадактагы жаа жебелери менен толуктап турат. Атчан жоокердин тизе тарабы атайын тоскучтар менен жабылган. Жоокер минген согуштук ат жарымына чейин эле атайын зоот жабуу менен корголгон. Мындан сүрөттөгү жоокерлер аскердик түзүлүш жана тизилиш тартиби (аскерлердин талаадагы согуштук тартип боюнча жайгашышы) боюнча экинчи эшалондогу аскер бөлүктөрүнө кирген. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде найза саюу ыкмасы кыргыз аскерлеринин 1 миң жылдыктын аягындагы (б.з. 8-10-кк) түзүлүшүн чагылдырат. Сулөк жазуулары. Орто Энесай аймагы.

1-сүрөт. 11-13 кк. кыргыз жоокери курал-жарагы менен. Ю.С.Худяковдун материалдарынын негизинде реконструкцияланган.

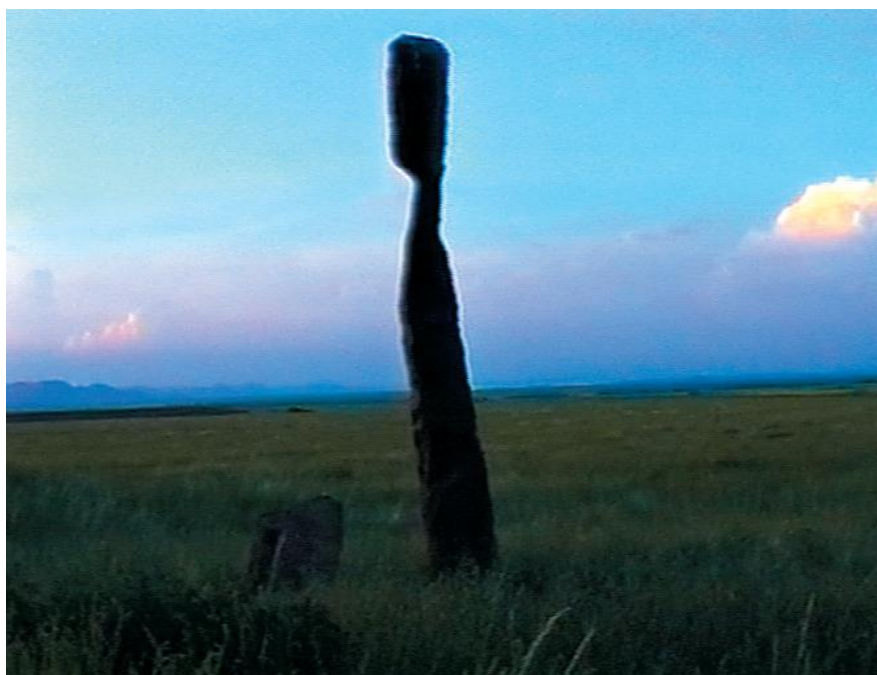
2-сүрөт. Кыргыз каганаттары доорундагы кыргыз жоокери (Ю.С.Худяковдун материалдары боюнча реконструкцияланган). Улуу Кыргыз мамлекетинин доору. 6-10 кк.

Ташка чегилген кыргыз атчан жоокеринин сүрөтү. Сулек жазуулары. Минуса. Хакасия. Эрте орто кылымдар доорундагы жеңил куралданган кыргыз жоокери. Ал жаа, кылыч, согуштук балта менен куралданган (А.И.Соловьев. Оружие и доспехи. Новосибирск, 2003).

Түштүк Сибирдеги кыргыз эстеликтерин алгач ирет илимге сунуш эткен немис изилдөөчүсү Д.Г.Мессершмидтке арналган эстелик.

Хакас талааларындагы кыргыз эстеликтери.

Бул эстеликтер жайгашкан жер үстү жана анын алдында кыргыздар доорунун ондогон кылымдык тарыхый сырлары сакталып турат.

Миңсуу (Минуса) өрөөнүндөгү кыргыз эстелиги. Белгилүү тележурналист жана тарыхчы Султан Абдракмановдун видеоэтюду. Хакасия. 2003-ж.

В.Мартьянов негиздеген музейдеги кыргыз жазуу эстеликтери. Бул музейде жүздөн ашуун кыргыз жазуу эстеликтеринин үлгүлөрү сакталып келет. Минусинск шаары. 2003-ж. Краснояр (Кызылжар).

Жазуу эстелигинин алдынкы бетине чегерилген кыргыздын уруулук (урук) энтамга белгиси. Энтамга белгиси боюнча жазуу эстелиги кыргыздын кайсыл уруусунан чыккан мамлекеттик атактуу адамына багышталып тургузулгандыгын билүүгө болот. В.Мартьянов музейи. Минусинск шаары. Краснояр крайы. 2003-ж.

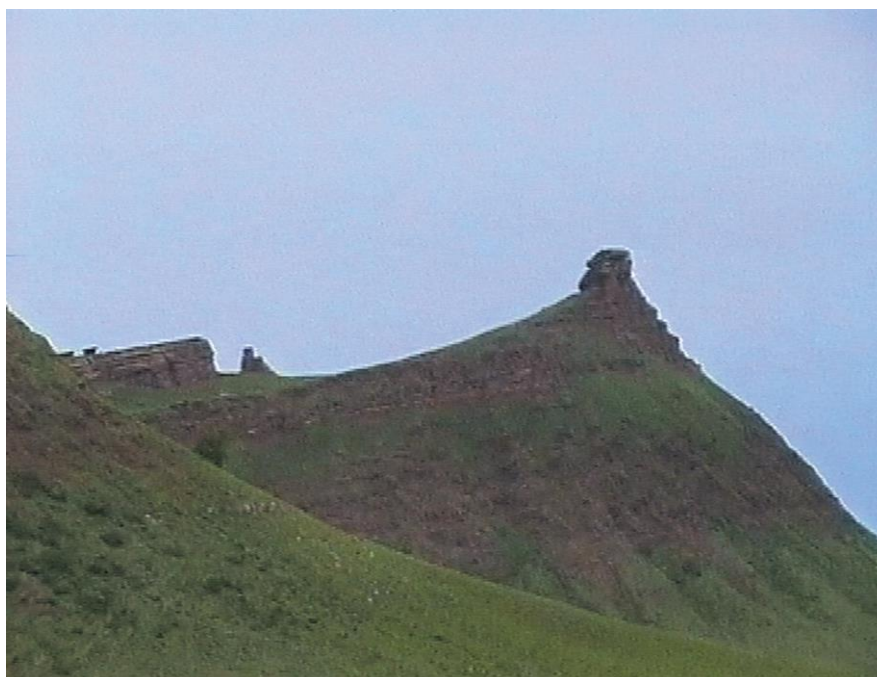
Кыргыздар калтырган тарыхый маанидеги эстеликтерди В.Мартыанов музейинин кызматкерлери көз карегиндей сакташат. Минусинск. Краснояр крайы. 2003-ж.

Кыргыз жазуу эстелигинин бир бөлүгүнүн көрүнүшү. Минусинск шаары. 2003-ж.

Кыргыздар калтырган тарыхый маанидеги эстеликтерди В.Мартьянов музейинин кызматкерлери көз карегиндей сакташат. Минусинск шаары.

Кыргыз обсерваториясы. Каптал тарабынан көрүнүшү. Хакасия. Шира району. 2003-ж. С.Абдракмановдун видеосүрөтү. 2003-ж.

Байыркы «кыргыз обсерваториясынын» эки чакырым аралыктан көрүнүшү. Кытай жазуу булактарынын маалыматтарында кыргыздардын урпактары болгон хакас, тува, алтайлыктардын эсинде кыргыздарда астрономия илиминин өнүккөндүгүн кабарлаган маалыматтар өтө арбын кездешет. Шира аймагы, Хакасия. 2003-ж.

Антонина (Мака апа) Спирина. Аргыстар - Ак хыргыс (Кыргыз) уруусунан. 78 жашта. Спирино айылы, Шира аймагы, Хакасия.

Бап III. Кыргыздардын уруулук (урук) энтамга белгилери: келип чыгыш теги, таралуу ареалы жана анын параллелдери. Тарыхый топонимия.

3.1. Кыргыз уруулук энтамгалары: келип чыгышы жана таралуу ареалы

Эмгектин бул бөлүгүндө кыргыз тарых илиминде актуалдуу маселелерден болгон кыргыз урууларынын (уруктарынын) эзелтеден сакталып келе жаткан энтамга белгилери, алардын байыркы теги, келип чыгышы, таралуу ареалы, этностук тарыхты иликтөөдөгү маанилүүлүгү, этногенетикалык жана этномаданий байланыштарды аныктаган башка тектеш элдердеги параллелдери каралат.

Уруулук бирикмедеги, уруулук, урук, үй-бүлөлүк жана жеке колдонуудагы белги-тамгалар кыргыз ж.б. түрк-монгол тилдеринде “тамга” деп аталып (“тавро”, “клеймо”, “печать”), өтө баалуу тарыхый булак болуп саналат (Ольховский, Яценко, 2000, 295). Эн тамга белгилери этногенезди, этностук тарыхты, этностук маданиятты иликтеп үйрөнүүдө тарыхый жазма булактар, жер-суу, уруу-урук, эл аталыштары, элдик оозеки чыгармалардын маалыматтары менен катар негизги булактардын бири болуп эсептелет (Атаниязов 1990, 23). “Аска, таш беттеринде, бейиттерде ж.б.у.с. эзелки эстеликтерде чегерилген тамга жана ушул сыяктуу белгилердин этностук тарыхты иликтөөдөгү ролу өтө зор. Даректүү жазма булактардын дээрлик жоктугуна жана алардын өтө сейрек кездешкен шарттарында энтамга белгилери айрым этностук топтордун миграциялык таралуу ареалын ж.б. этникалык маанидеги маалыматтарды тактоого көмөк берери ырас (Вайнберг, Новгородова 1976, 66). Бул маанилүү тарыхый булак көчмөндөрдүн миграциялык ареалын, алардын этностук-маданий байланыштарын да чагылдырат. Ошол эле учурда Евразиянын талаа аймактарында энтамга белгилери б.з.ч. I-миң жылдыктан белгилүү болуп келет (Ольховский, Яценко 2000, 296). Уруулук энтамга белгилери түрк-монгол, угро-фин, иран тилдүү үй-бүлөдөгү сүйлөгөн элдерде эзелтеден сакталып, айрым ареалдарда, өзгөчө кыргыздарда байыртадан туруктуу колдонулуп келди. Уруулук байыркы символдорду жана менчикти, көз каранды эместикти чагылдырган белгилерди мамлекеттик, уруулар аралык, чарбалык ж.б. багыттагы керектөөлөрдө пайдалануу кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдерде бир кыл тараган эмес. Тагыраак айтканда, эн тамга белгилерин коомдо зарыл болгон керектөөдө максаттуу пайдалануу түрк тилдеринин генеалогиялык жиктелүүсүндөгү кыргыз-кыпчак, кыпчак, огуз (түркмөн), тукуюй-уйгур бутактарында сүйлөгөн элдерге (кыргыздар, кара калпактар, хакастар, алтайлыктар, тувалар, башкырлар, ногойтор, казактар) мүнөздүү көрүнүш. Таанымал башкыр тарыхчысы Р.Г.Кузеев түрк-монгол тилдүү элдерге таандык болгон энтамгалар дурус денгээлде иликтене электигине токтолуп, өз алдынча тарыхый булактардын жыйнагы катары болочок иликтөөлөрдөгү этногенетикалык өңүттөгү баалуулугун жазат (Кузеев 1974, 84-85).

Көчмөн шартка ыңгайлашкан кыргыз коомундагы энтамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) да чагылдыраары калетсиз. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (мунгуш), ача тамга (жору), кайчы тамга (жору), кош бычак (багыш), жогору тамга (кытай), төмөн тамга (кытай), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу), жогору чекти (багыш), төмөн чекти (саяк), үчөк (басыз), үч ок тамга (каңды), жогор тон (мундуз), төмөн тон (мундуз) ж.б. Белгилей кетүүчү маселе, энтамганын аталышына байланышкан этнонимдердин басымдуу бөлүгү уруулук ири топтордун (фратриалдык, тайпалык топтор) аталыштары катары маалым. Чарбалык жана аскердик керектөөлөрдөн улам келип чыккан мындай системадагы (дуалдык) жиктелүү байыркы хунну доорунан белгилүү. Хуннуларда оң жана сол канаттар “тардуш”, “бугу(г)” деп аталганы даректүү булак “Ши-цзиде” (Кытайдын Хань династиясынын доору, б.з.ч. II-I кк.) баяндалат (Зуев 1960, 108; Краткая история уйгуров, 1991, 56). Белгилей кетчү жүйөлүү маселе, “тардуш” этнониминин параллели кыргыздын кытай уруусунда “төрдөш”, ал эми “бугу(г)” этнониминин параллели кыргыздарда «бугу» (оң канаттагы уруунун аталышы) формаларында кездешет. Бул этнонимдер уруулук аталыштар катары башка элдердин курамдарынан учурабайт. Байыркы түрктөрдө - «он ок», «боз ок», кыргыздарда - “оң канат”, “сол канат”, “ичкиликтер” (Булгачылар), монгол жана ойрот-калмактарда - “жунгар” (“жунгар”) жана “барунгар”, каракалпактарда - “он төрт ру” жана “арысы конрат”, түркмөндөрдө - «үч ок» жана “боз ок” болуп уруулук топтордун согуштук, чарбалык зарылчылыктарынан улам келип чыккан жиктелүүлөрү маалым (караңыз: Атаниязов 1988, 53; Жданко 1950, 42; Кузеев 1974, 63-65).

Уруулук (урук) энтамгаларды тотем сыяктуу эле уруу-уруктарды, этностук топторду бирин-экинчисинен айырмалоочу атрибуттар катары кызмат кылган этникалык мүнөздөгү маанилүү булак болору ырас (Атаниязов 1990, 13). Белгилүү чыгыштаануучу Н.А.Аристов б.з. V к. байыркы гаогуйларда (теле уруулары) төрт түлүк малга айырмалоочу энтамга белгилери коюлганын жазат. Кытай жыл баяндарында чагылдырылган бул даректүү маалыматтарда энтамгалуу малга бөтөн кишилер кол салышпагандыктары баяндалат (Аристов 1894, 285-287). Энтамга белгилери Саян-Алтайдагы кыргыз жазуу эстеликтеринде (рун сымал жазуу эстеликтери), таш, аска беттеринде өтө кенен таралгандыгына автордун өзү күбө. Энтамга белгилеринин таралуу ареалы бир кылка жайгашуу менен, болжолу, белгилерден Кыргыз каганатынын административдик-башкаруу бирдиктерине (аймактарына) карата таралгандыгын байкоого болот. Дегеле, байыркы көчмөндөр дүйнөсүндө жана көчмөндөрдүн аң-сезиминде менчик малга кол салуу кылмыштын эң жогорку чеги катары кабыл алынып келген. Мал уурдагандар сөзсүз өлүм жазасына тартылышкан. В.В.Радлов алтайлыктар өз жылкыларын ээн-эркин коюп жибериперин, менчиктеги эн тамгалуу жылкыга кол салуу кулак угуп, көз көрбөгөн кылмыш болорун байкаган (Радлов 1988, 147).

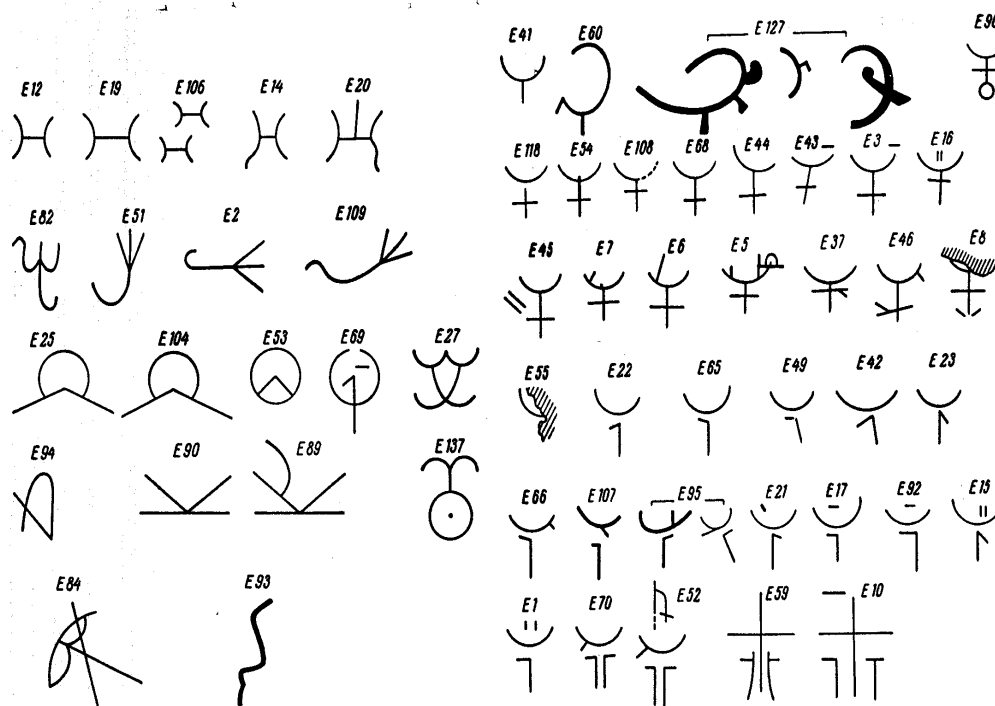
Тамга - мамлекеттик жана уруулук бирикмелер денгээлиндеги маанилүү иштерде, жалпы уруулук менчиктеги байлыкка, төрт түлүк малга белги коюуда пайдаланылып, көз каранды эместиктин, эркиндиктин, өз алдынчалыктын белгисин аныктап келген (Атаниязов 1990, 14; Каратаев 1999, 87-94, 2003, 34-67). Көчмөндөр көз каранды эместиктин даана атрибуту - жалпы уруулук (сөөк) энтамгага өтө ыйык нерсе катары мамиле жасашкан (Бутанаев 1990, 100-104).

Эн тамга белгилерин жана аларды коомдук, дипломатиялык, чарбалык ж.б. иштерде максаттуу пайдалануу эзелки коло доорунан эле белгилүү. Арийне, алардын маанилери жана келип чыгыш принциптери жалпы болгону менен, эн тамгалардын пайда болгон мезгилдерин, толук маани-мазмунун так аныктоо татаалга турары илим чөйрөсүнө маалым (Вайнберг, Новгородова 1976, 66). Айрым илимпоздордун пикирлеринде уруулук энтамга белгилери коомдук процесстин эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу жалпы уруулук (урук) менчиктеги тамгадан - жеке менчикти аныктаган белгиге өсүп чыккан. Коомдук өнүгүүнүн алгачкы стадияларында турган элдерде эн тамгаларды колдонуу ареалы көп кырдуу, көп максаттуу болгон (Симченко 1965, 3). Жогоруда айтылгандардын эң байыркысы уруктун менчинин аныктаган эн тамга белгиси болгон. Арийне, тамга алгач адамзат коомунун тарыхында алар сыйынган кудайларды аныктаганын илим адамдары белгилеп жүрүшөт. Мындан сырткары, энтамга белгилеринин басымдуу бөлүгү урук (уруу) тотемдерин аныктап, түзүлүшү жагынан урук, уруу, уруулук бирикменин өкүлдөрү ыйык эсептешип, сыйынган жан-жаныбарлардын, канаттуу жырткыч куштардын ж.б. элесин чагылдырган.

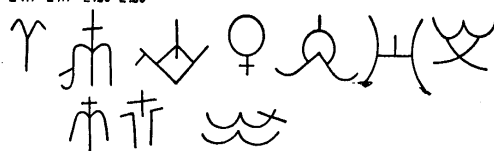
Г.В.Длужневская Тувадагы (Чаа-Хол) эстеликтердеги энтамгаларга иликтөөлөр жүргүзүп, алардын IX-X кк. кыргыздарга таандык экендигин, тамгалардын типтери Кыргыз мамлекетиндеги багтарга ("баг"-энесайлык кыргыздардагы административдик-аймактык бөлүнүүлөрдүн аталышы) карата өзгөчөлөнүп, энтамгалардын формалары узак убакыттар бою өзгөрүүлөргө учурабагандыгын жазат (Длужневская 1982, 124-126).

Энтамга - юридикалык (укуктук) белги катары үй-бүлө, урук, уруу, уруулук бирикменин жетекчисинин бөтөн уруулар, башка уруулук бирикме, мамлекеттер менен ар тараптуу саясий ж.б. келишимдерди түзүүдө, расмий деңгээлдеги макулдашууларда, келишимдерди күбөлөндүрүүдө пайдаланылганы ырас. Түпкү атанын энтамга белгиси кийинки муундагы менчикке ээ болууга укугу бар укум-тукумдарга формасы жагынан өзгөрүүсүз өтүп турган. Бул мисалдардын негизинде урукту түзгөн үй-бүлөлөрдүн менчиктин бөлүнүп-таралуусуна карата дифференциалашуусун аныктоого болот (Симченко 1965, 3). Изилдөөчүлөр В.С.Ольховский жана С.А.Яценко энтамга белгилеринин бизге зарыл болгон "чыныгы ээлерин" аныктоо анын кийинки дифференциалашуусун илимий негизде тактоо өтө татаалга турарын жазышат (Ольховский, Яценко 2000, 296). Арийне, биздеги болгон маалыматтар Энесай чөлкөмүндөгү (Түштүк Сибир жана ага жамаатташ аймактар) байыркы эстелик жазуулар жана алардагы энтамгалар көөнө кыргыз маданиятынын мурастары экендигин тастыктайт. Энтамга белгилеринин урук (сөөк) ичиндеги дифференциалашуусун В.Я.Бутанаев хакас энтамгаларынын негизинде ачып көрсөтөт (караңыз: Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XVIII вв. -М., 1990. -178 с.).

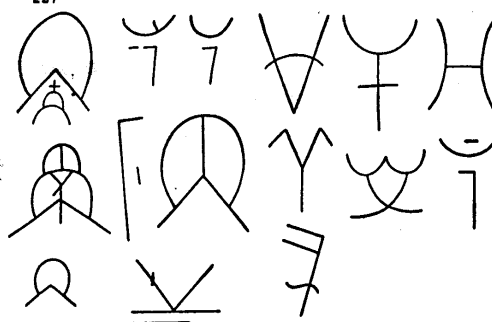
Эстелик таштардагы кыргыз урууларынын энтамгаларынын берилиши жана анын вариациялары (Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея.-Л., 1983, -с.52)

E 111-E 117 E 123-E 126

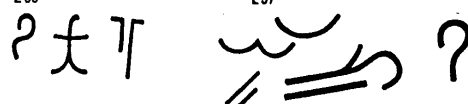

E24

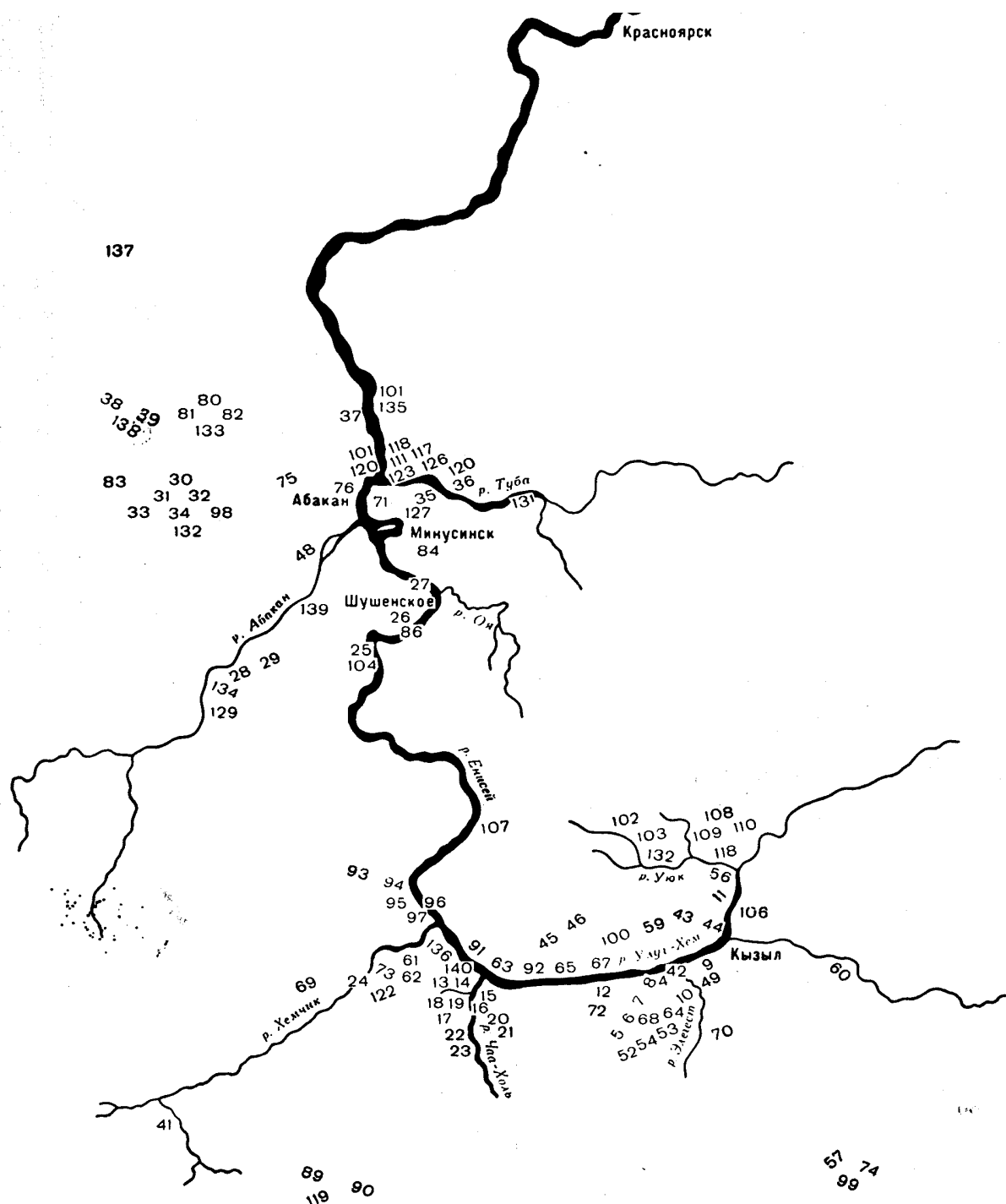

E 88

E91

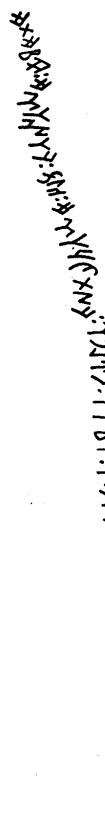
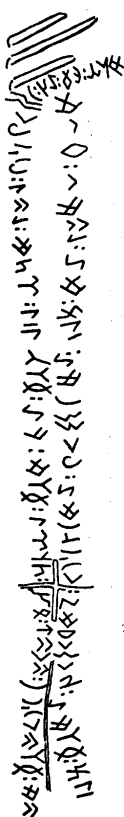
Энесай чөлкөмүндөгү кыргыз эстеликтериндеги жазуулар жана аларга чегилген энтамга белгилери

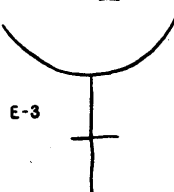
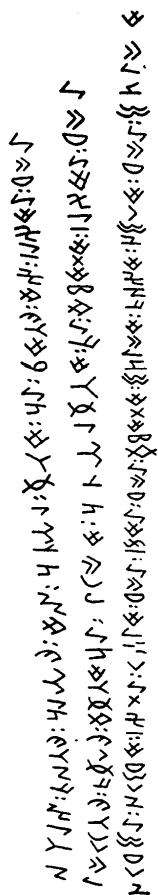
Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.52

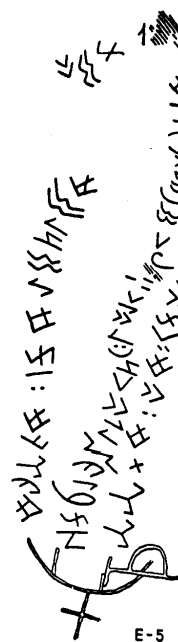
Энесай чөлкөмүндөгү байыркы кыргыздарга таандык эстелик-тердеги жазуулар жана алардагы энтамга белгилери

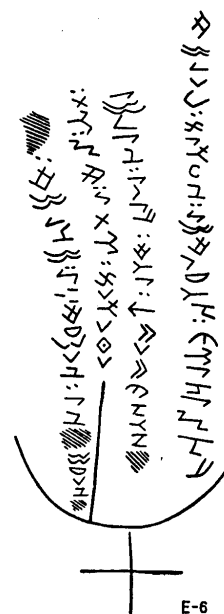
E-4

E-3

E-5

E-6

- Е 1. Уюк-Тарлак (Уюк Тарлык)
 Е 2. Уюк-Аржан (Уюк-Архан)
 Е 3. Уюк-Туран
 Е 4. Оттук-Даш («Тувинская стела В»)
 Е 5. Барык I (Барлык I).

2. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 3. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 4. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 5. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 6. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 7. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 8. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 9. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$
 10. $\chi^2_{19, 0.10} = 27.204$ $\chi^2_{19, 0.90} = 10.117$

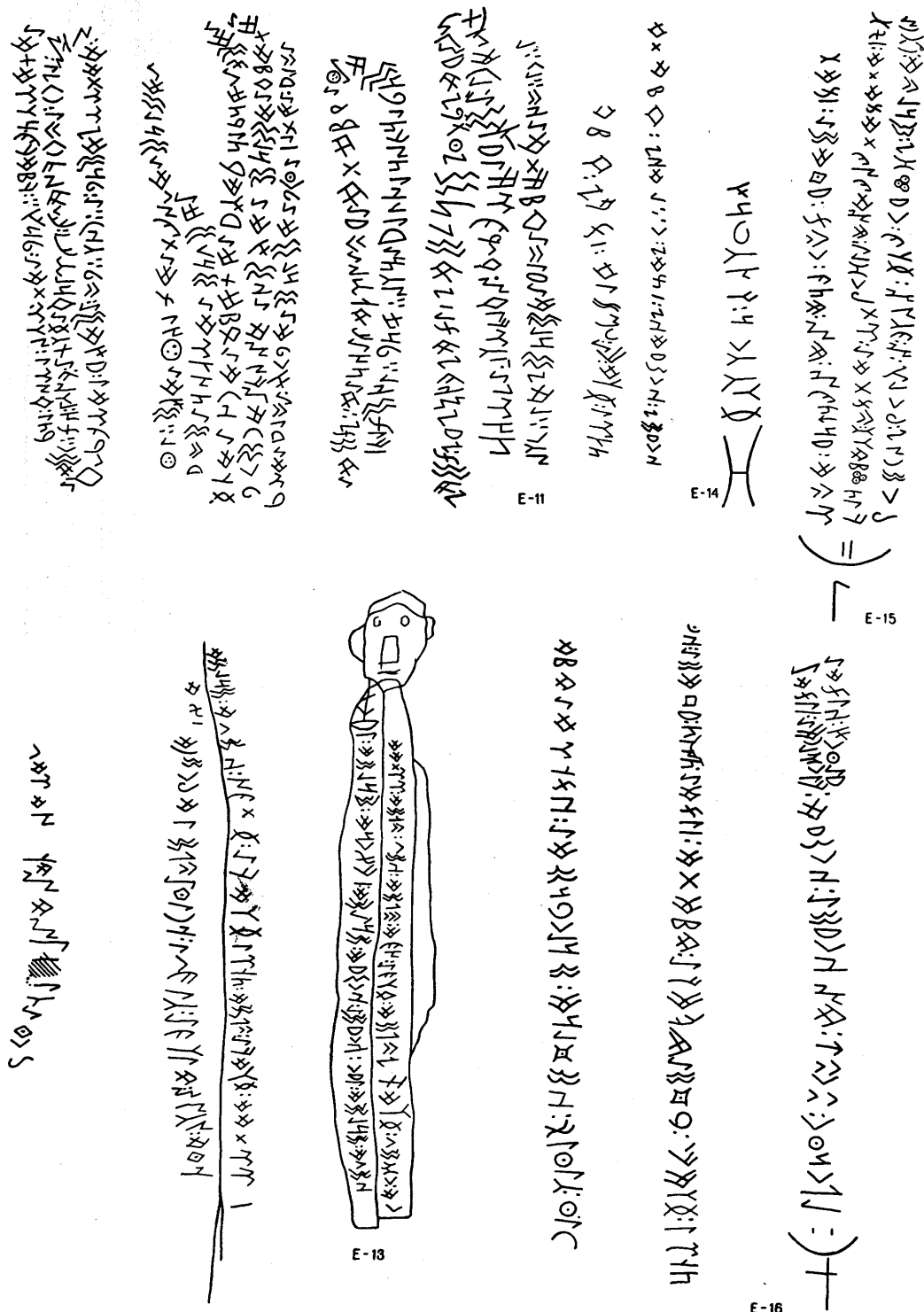
E-8

$\Gamma Y < Y^{\vee} : \text{AWW}^{\vee} : \text{XO} < C$
 $E - 12$
 $\text{X} \text{X} : \text{W} > \text{X} : 0$
 $\text{W} : \text{X}^{\vee} : \text{W}$

E-9
 (857) 741-1010 x

[illegible]

E-10

Е 11. Бегре. Тува.

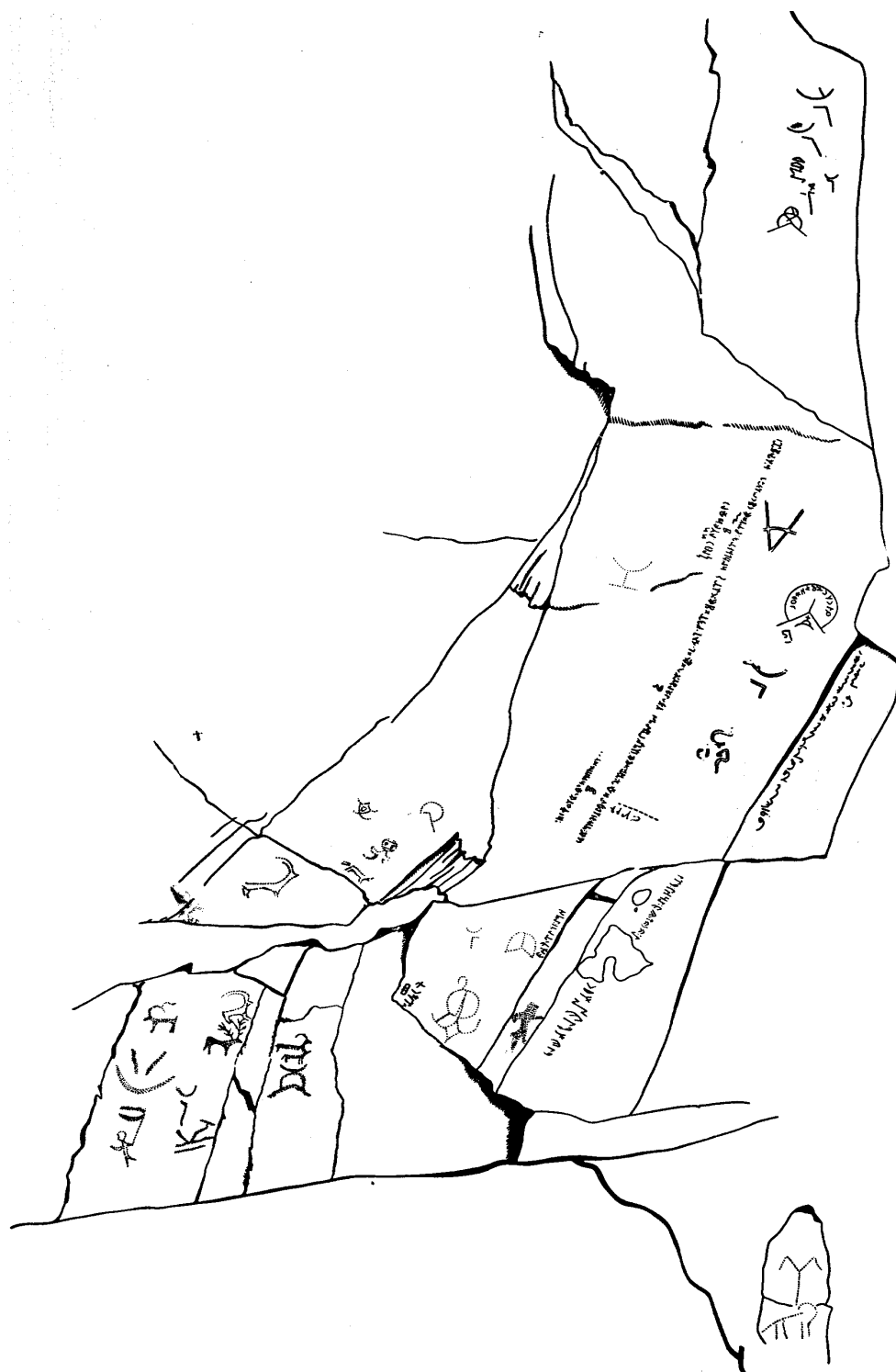
Е 13. Чаа-Холь I (Джакуль/Чакуль I). Тува

Е 14. Чаа-Холь II (Джакуль/Чакуль II). Тува.

Е 15. Чаа-Холь III (Джакуль/Чакуль III). Тува.

Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.61

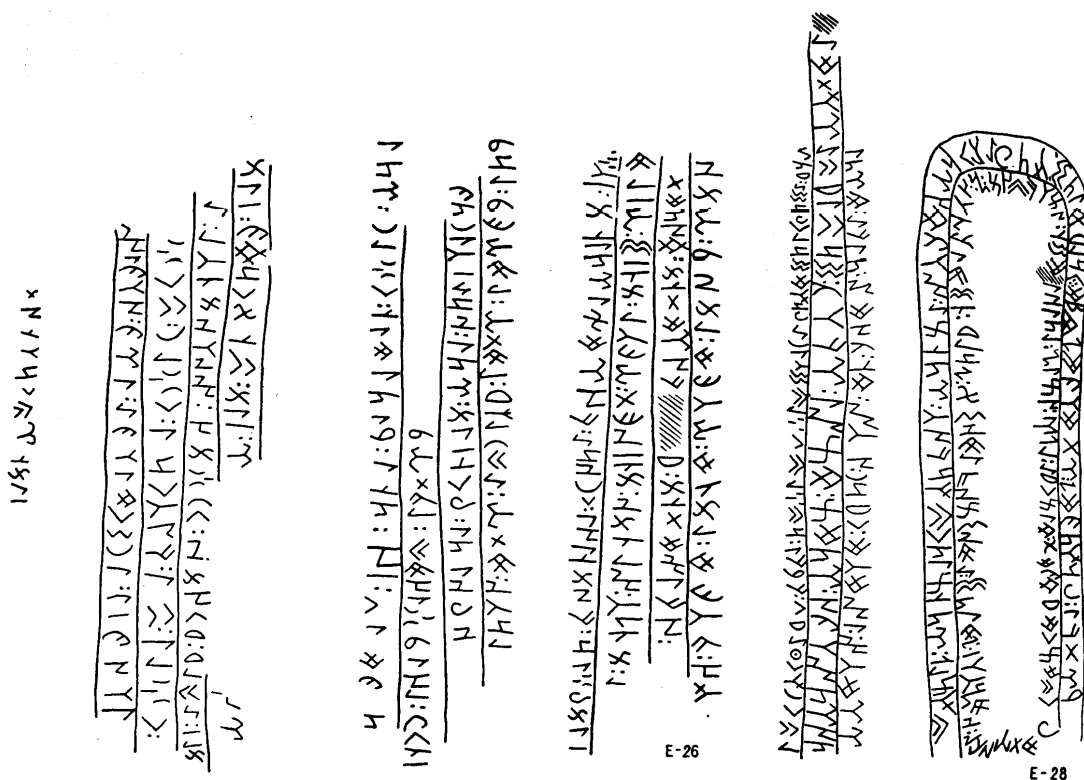
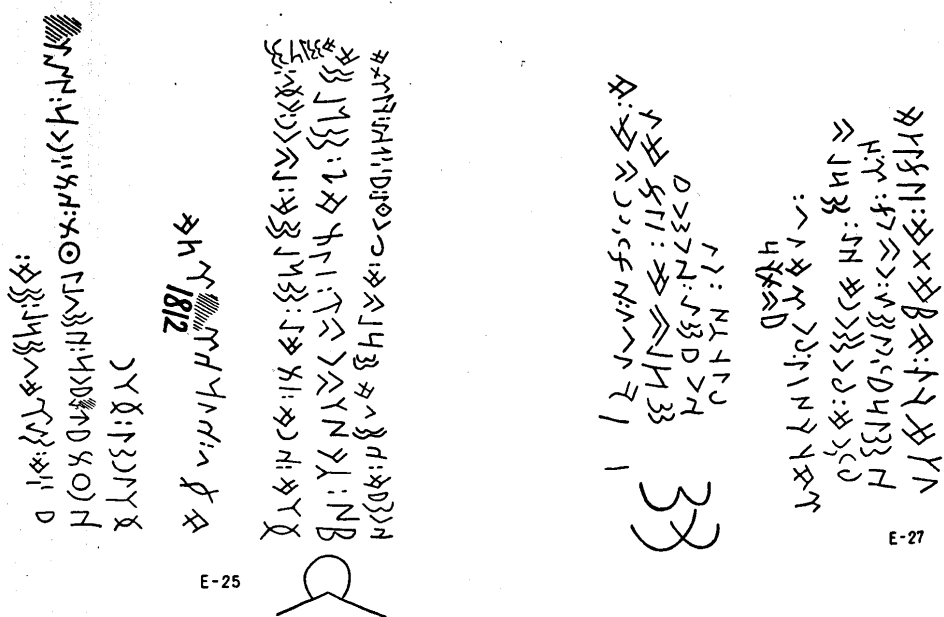

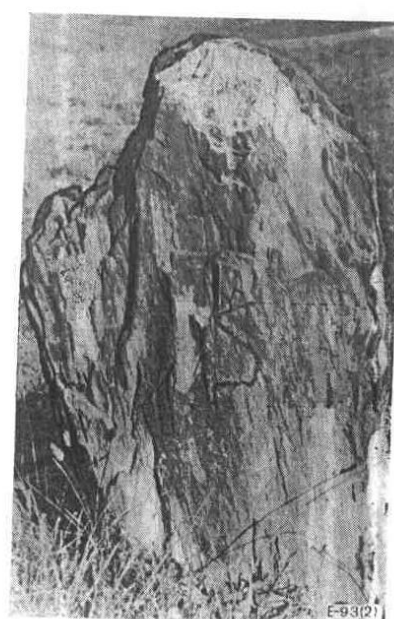
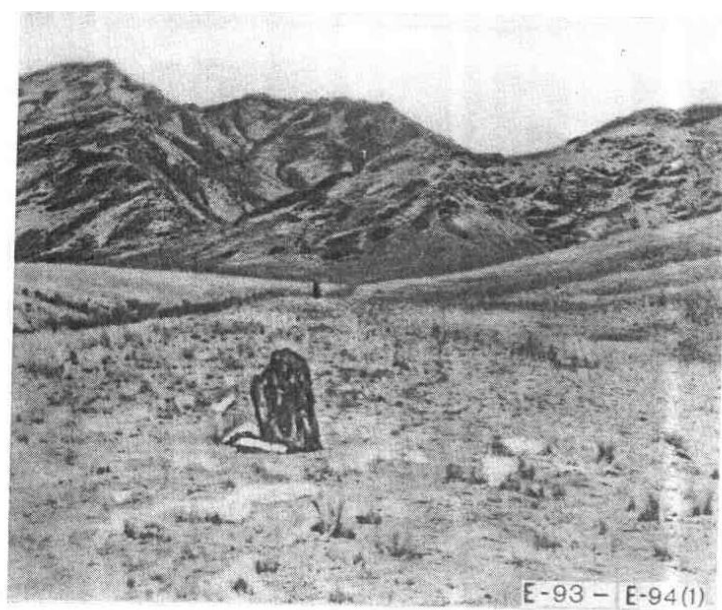

Е-24

Е 24. Хая-Ужу (аска бетиндеги энтамга белгилери) (Кемчик-Кая-Бажы). Тува.

Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.63

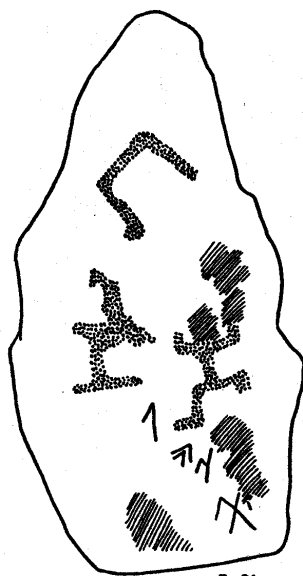

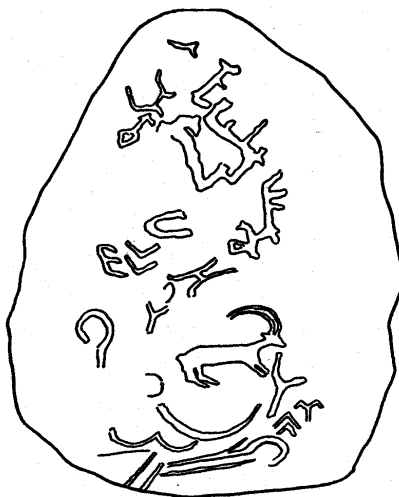
- Е 93-94(1). Баян-Колдун жанынан табылган эстелик жана андагы эн тамгалар. Тува.
 Е 94(1). Е 94 (2). Тува коллекциясындагы таш («Кызыл музейиндеги эстелик таш»). Тува.
 Е 93 (2). Чербинин жанынан табылган эстелик. Тува.
 Е 95. Хадынныг (Тува).

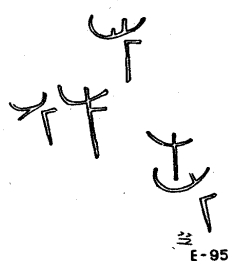
Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.121.

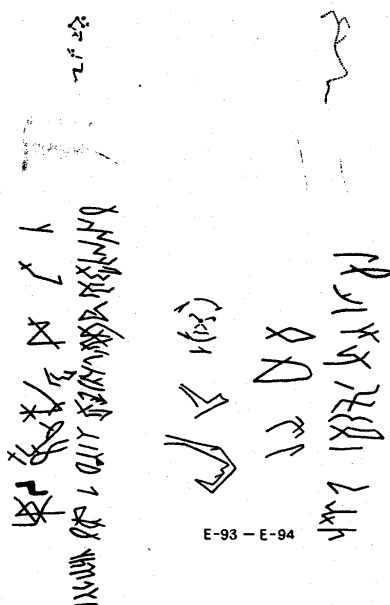
E-91

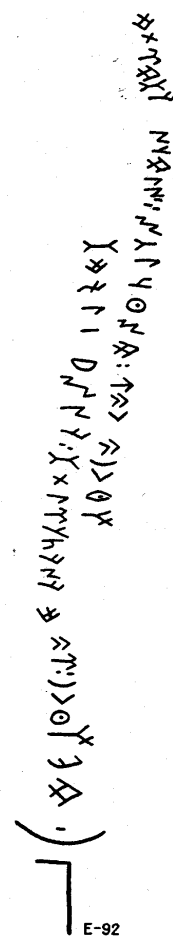
E-91

E-95

E-93 - E-94

E-92

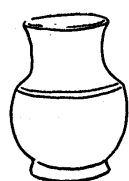
10°

E 91. Беделиктеги таш. Тува.

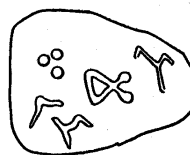
E 92. Демир-Суг. Тува.

E 93 -E 94. Йур-Сайыр I-II. Тува.

Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.75.

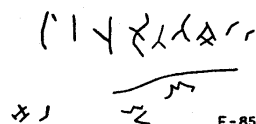
E-82

E-86

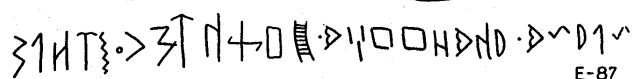
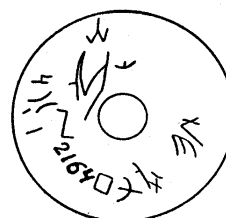
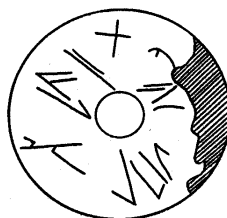
E-81

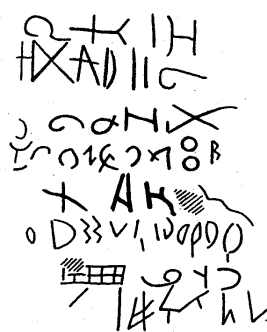
E-85

E-84

E-87

E-88

E-89

E-90

E

81.

Көпендеги кыргыз алтын идиши I. Хакасия.

E 82. Көпендеги кыргыз алтын идиши II. Хакасия.

E 84. Күзгү III. Хакасия.

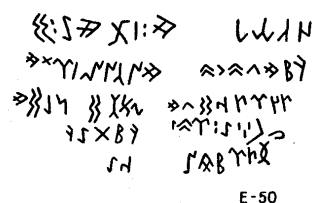
E 85. Күзгү IV. Хакасия.

E 87. Пряслице I. Хакасия.

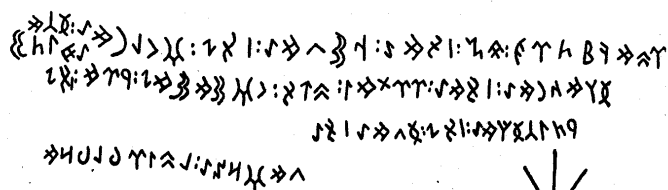
E 88. Пряслице-мөөр. Хакасия.

E 89 – E 90. Овюрдагы таш I- II. Хакасия.

Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.74.

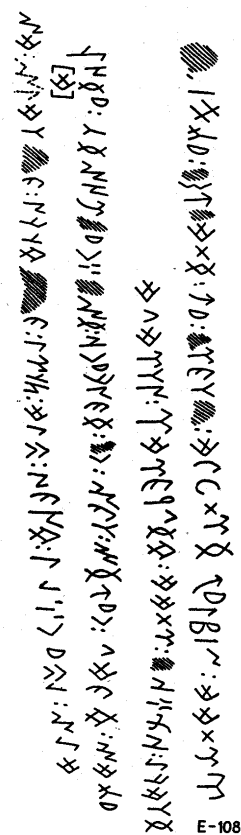
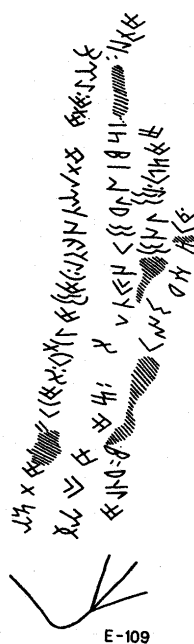
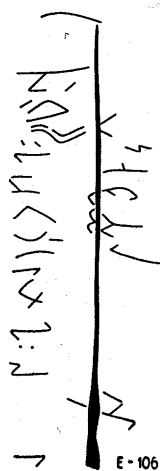
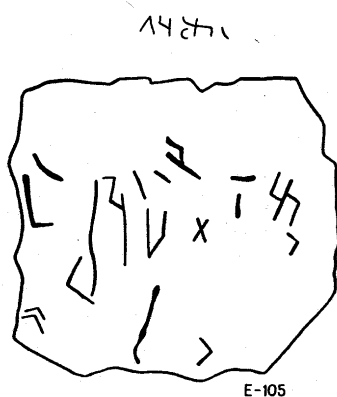
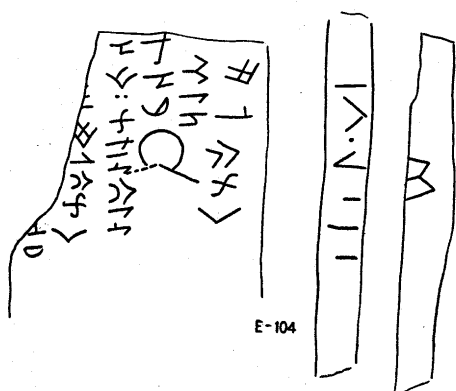
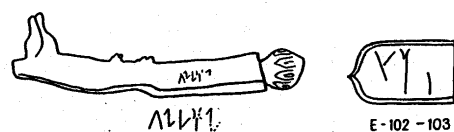

E-50

E-5.

- Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.69.

- Е 102-103. Аржандагы жазуу. Хакасия.
 Е 104. Означенное II. Хакасия.
 Е 105. Тува коллекциясы. Тува.
 Е 106. Чербидеги эстелик таш. Тува.
 Е 107. Хадынныг. Тува.
 Е 108. Уюк-Оорзак I. Тува.
 Е 109. Уюк-Оорзак II. Тува.

Васильев С.Т. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л., 1983, -с.77.

Айрым илимий адабияттарда уруулук бирикмелердин пайда болуусунун натыйжасында энтамгалар келип чыккан деген пикирлер бар. Кайсыл гана уруулук союз болбосун, ошол уруулук бирикменин башында эң күч-кубаттуу топтун, уруктун өкүлдөрү турушкан. Зарыл учурда бүткүл уруунун атынан өз эң тамга белгисин коюшкан (Симченко 1965, 5). Эгерде бул “башкаруучу орун” (кызмат, бийлик орду) мураскорлук бийлик ордуна айланса, анда жаңы бийликке келген башкаруучу өз ата-бабаларынын белгилерин уруулук бирикменин атынан пайдаланууну уланта берген. Ю.Б.Симченконун пикирине караганда, жогорудагы процесс уруудагы же уруулук бирикмедеги “жалпы уруулук эң тамга” жөнүндөгү иллюзияны пайда кылган. Чындыгында, көпчүлүк фактыларга негизденгенде уруунун (уруулук бирикменин) өкүлдөрү жетекчинин (уруу аксакалы, каган ж.б.) энтамга белгисин жалпы жамааттык белги катары кабыл алышкан эмес (Симченко 1965, 5). Энтамга белгилери аймактык-административдик бөлүнүүлөрдөгү, саясий-этностук чөйрөдөгү айрым окуяларга, тарыхый процесстерге, уруулардын (уруктардын, урук бирикмелери ж.б.) ички жана тышкы миграциясына байланыштуу өзгөрүп турушу көнүмүш болгон.

Айрым энтамга белгилери маани-маңызы жагынан өзгөчө маанидеги окуяларда, түзүлгөн жагдайларга, шарттарга карата пайдаланылган. Кээ бир булактарда сакралдуу белгилер болгондугу чагылдырылат. Бул өзгөчө сакралдуу белги - тамганын документтеги (келишим, макулдашуу ж.б. маанидеги документтер) коюлган уруунун (уруктун) энтамгасына жанаша бекитилип, бул процесс диний-ритуалдык ырым-жырымдар, каада-салттар менен коштолгон. Кыргыздарга түпкү чыгыш теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг югур ≈ сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. энтамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан - “шаман кудайы”, “жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким, башкаруучу” дегенди туюнтат (Малов 1957, 111). Белгилей кетчү маселе, сары югурлардын бир бөлүгү байыркы шаман динин бүгүнкү күнү да тутунуп келишери маалым. Энтамга белгилери коомдо, күнүмдүк жашоодо көп кырдуу функцияны аткарган. Тувалар уруунун энтамга чегилген койдун же кара малдын чүкө сөөгүн үйүрдү жетектеген серкенин, кочкордун мойнуна атайын тагып коюшчу. Төрт түлүк ээлери энтамга малды ар кандай кокустуктан, ооруудан сактоочу касиети бар деп ишенишкен. Тува санжырачылары малга күйгүзүп эң салуу салты соңку учурларда эле пайда болгондугун эскеришет (Самбу Иргит 1978, 69). Бул маалыматтан энтамганын магиялык сактоочу функцияны аткарганын байкоого болот. Бул маселени тувалардын ичинде болгонубузда да байкадык.

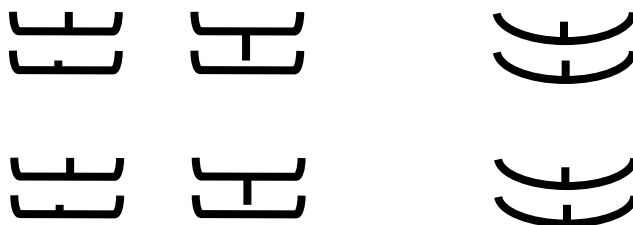
Кийинки категориядагы белгилерге кызматтык же “касталык белгилер” кирген. Бул энтамгалар көп кырдуу формаларда кездешип, эң байыркысы “жрец белгиси” - шаман тамгасы болгон жана ал бүгүнкү Чыгыш Сибирдин элдеринде кенен таралганын байкоого болот (Симченко 1965, 6). Маселен, байыркы скифтерге таандык таштарга чегерилген айрым фрагменталдуу белгилер аскер куралдарын же кол өнөрчүлүк буюмдардын элестерин гана туюнтпастан, символикалык (диний жана мистикалык) белгилерди да аныктайт. Ошондуктан, айрым энтамга белгилеринин сырын аңдап түшүнүү жөнөкөй эле сүрөттүк белгиден символго карай өткөөл доорду, туура баамдаганда символдон тамгага өнүгүп чыкчу тепкичти чагылдырары калетсиз (Вайнберг, Новгородова 1976, 67).

Энтамга белгилеринин табылып жаткан ареалы абдан кенен. Кытай жыл баяндарында чагылдырылган, бүгүнкү Хакас-Минусин ойдуңунан, Тува, Тоолуу Алтай, Монголия, Кыргызстан, Крым жарым аралы, Венгриянын ж.б. жерлерден табылган аска, таш беттерине чегерилген белгилер, археологиялык казуулардан соң табылган маалыматтар далил боло алары анык. Кыргыз археологдорунун Кочкор өрөөнүнөн жана Алай жергесинен тапкан байыркы кыргыз жазуу эстеликтериндеги эң тамгалар да далил боло алат (караңыз: К.Ш.Табалдиев, А.Солтобаев. Рунические надписи Кочкорской долины // Известия НАН КР. №1-2. - С.68-73). Айрым изилдөөчүлөрдүн соңку учурдагы иликтөөлөрүндө тамгалардын башатында геометриялык фигуралар (тегерек, төрт бурч, үч бурч ж.б.) же пиктограммалар (нерселердин элестери) жатары айтылат (Ольховский, Яценко 2000, 295). Ошондуктан, татаал эмес энтамга белгилердин көпчүлүгүнүн графемалары бир эле учурда пайда болуп, бир нече аймактык, маданий жана хронологиялык жактан байланышпаган социумдарда эмес, социалдык-экономикалык жана экологиялык окшош шарттарда тараган (аталган эмгек, 295-296 бб).

Кыргыз энтамгалары жазма маалыматтарда алгач ирет кытай жыл баяндарында VII к. тартып эскериле баштайт. Тан династиясынын (VII-X кк.) императордук расмий сарай тарыхчысы Су Мяню, мамлекеттик маанилүү чиновник Ян Шао Фу, ошондой эле Ван Пу жетектеген атайын комиссиялар б.з. 618-804, 804-852 жана 853-907-жж. Кытайга (Тан династиясына) кошуна жашаган көчмөн элдер жана алардын жылкылары, жылкылардын таза кандуулугу, породасы (асылдуулугу)

жөнүндөгү маалыматтарды топтошкон, кагаз беттерине түшүрүшкөн. “Танхуйяо” деп аталган бул атайын маалымат жыйнакта көчмөн элдер жөнүндө өтө баалуу маалыматтарды камтыган жана 961-жылы толук иштелип, редакцияланып чыккан (караңыз: Зуев Ю.А. “Тамги лошадей... -С. 93-135) Эскерте кетчү маселе, байыртадан (б.з.ч. III - б.з. III кк., Хань династиясынын доорунан бери) кытай династиялары жана алардын тарыхнаамачылары жашаган аймагы маалым болгон, ыраак жайгашкан урууларды, элдерди, мамлекеттерди (мисалы, Рим империясы, Сасанийлик Иран, кыргыздар, түрктөр, готтор ж.б.) өздөрүнө «салык төлөөчүлөр» катары эсептөөсү кадыресе салт болуп келген. Албетте, кытай тарыхнаамасындагы көз каранды өлкөлөр же элдер жөнүндөгү бул маалыматтар реалдуу турмуштагы чындыктан алыс болгон. Кытайлар өздөрү менен чек ара аркылуу чектешпеген, ыраакта жашаган элдерди да «салык төлөөчүлөр» катары эсептешкен.

Энтамга белгилери боюнча Тан империясынын аскердик жана чарбалык керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн зарыл болгон жылкылардын кайсыл элге, урууга таандык экендигин, жылкы тукумунун сапатына ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата атайын адистер баа беришкен. Аталган тарыхый булакта “цзе-гулардын” (кыргыздар) жылкылары гу-ли-гандардын (курыкандар) жылкылары менен асылдыгы (породасы) окшош келери баяндалат, кыргыздардын эн тамгасы

формаларда экендиги баяндалат (Зуев 1960, 97, 134). Курыкандар (кытайча - гу-ли-ган) азыркы Байкал көлүнө жамаатташ аймактарды мекендешип, кыргыздарга көз каранды абалда болушкандыгын кытай жыл баяндары, чыгыш мусулман булактары да (“Худуд ал-алам”) чагылдыраары маалым. Курыкан урууларынын айрым бөлүктөрү бүгүнкү саха-якуттардын этностук жүзүн негиздешти. Айрым иликтөөчүлөрдүн пикирлеринде тувалардын курамындагы “кыргыз” уруктарынын энтамгаларынын руникалык жана аска таш беттериндеги тамгалар менен генетикалык жалпылыгы бар экендиги байкалат (Вайнштейн 1972, 78-79; Шербак, 1970, Табл. I, 41-сүрөт). Белгилей кетчү маселе, кытай жылбаяндары чагылдырган энтамгалар жана анын вариациялары бүгүнкү кыргыз урууларынын энтамгаларында сакталып келери илимий негиздүү чындык. Кытай жыл баяндарындагы чагылдырылган кыргыз энтамгалары менен хакастардын курамындагы “хыргыз” уруктарынын (сөөктөрүнүн), тувалардагы - “кыргыз”, башкырлардагы - “кыргыз” уруктарынын энтамгалары менен этногенетикалык жалпылыктары аныкталды (соңку бетти карап, салыштырыңыз.)

1. VII-X кк. Тан династиясынын жыл баяндарында эскерилген кыргыз энтамгасы (Танхуйяо, Т. III, Цзюань, стр. 1305-1308)

2. Кыргыздын азык (бай күчүк), кушчу урууларынын энтамга белгилери

3. Хакастардагы «кыргыз» уруусунун (сөөгүнүн) энтамга белгилери

4. Тувалардын курамындагы «кыргыз» уруусунун энтамга белгиси

5. Башкырлардын курамындагы «кыргыз» уруусунун энтамга белгилери

6. Жалпы кыргыз энтамга белгиси (Н.Г.Маллицкийдин маалыматы боюнча. XIX к.)

7. Минуса ойдуңунан (Хакасия) табылган кыргыздарга таандык идиштердеги энтамгалар

Кыргыз энтамгалары жөнүндө азыркы Тува аймагындагы кыргыздарга таандык рун сымал жазуу эстеликтеринде да маалымат берилет: "...Эр атым Йол Апа бен (мен)... Ашнук(ы) атларым эшинтим. Бага бен (мен) эр. Алты йүз (жүз) тамка ат..." Хемчик дарыясы, Чыргакы: Е.41, М-34 (Памятники древнетюркской письменности Тувы, -Вып. I-III, 14-15; Худяков 1984, 21).

Энтамгалар жөнүндө араб графикалуу булактарда да маалыматтар кездешет. Махмуд Кашгари "Дивани лугатит түрктө" (XI к) огуз уруулары жөнүндө төмөндөгүдөй жазат: "...огуздар – түрктөрдүн бир уруусу (кабиласы). Алар түркмөндөр. Алар 22 уруудан куралышкан. Ар бир уруктун (уруу) кескин айырмаланган белгилери - энтамгалары бар. Бул белгилер боюнча төрт түлүк малды айрымалашып, ээсин ушул белгилерге карата таанып билишет (Махмуд Кашгари Т.1, 89). Автор ушул эле эмгегинде огуз-түркмөн урууларынын энтамгаларынын элестери түшүрүлгөн баалуу маалыматты берет (көрсөтүлгөн эмгек, 89-90-бб.). Фарси тарыхчысы Рашид ад-Дин "Жами ат-Таварихте" ("Тарыхтар жыйнагы") огуз-түркмөн уруулары жана алардын генеалогиясы, энтамга белгилери, сыйынуучу онгону, жалпы жыйында таратылуучу ритуалдык буканын жилик-мүчөлөрү жөнүндө өтө баалуу маалыматты берет (Рашид ад-Дин, Т.1. Кн.1, 88-90). Рашид ад-Дин (XIV к.) легендарлуу Огуз-каган жана анын мураскорлорунун тушундагы менчик жана энтамга белгилери жөнүндө төмөнкү маалыматты жазган: "Огуз-кагандын айткан осуяты менен такка олтурган Күн-хан Игит Иркыл Кожонун кеңеши менен мамлекеттик башкарууда (башкаруу системасында) реформалар жүргүздү. Иркыл Кожо "атаңар көз жумгандан соң, силерден (алты уулдан) төрттөн ай мончок наристелер төрөлдү; кийинчерээк алар бой жеткен чакта чоң атасы жыйнаган мал-мүлктү, эл-жерди талаш-тартыш кыла башташат; ошондуктан, ар биринин аты, теги, урааны өз алдынча жазылып, ар кимисине буйрукту, казына байлыгын, төрт түлүк малын ажырата таануу үчүн белги же энтамга ыйгарылсын; мамлекеттин бирдигин жана аны бекемдөө үчүн ушул иштер аткарылды" - деп айтты (Бернштам 1935, 36-37). Огуз энтамгалары Абул Гази Бахадур хандын (XVI к), Языджи оғлы (XIX к), Г.И.Карпов (XX к) ж.б. эмгектеринде кездешери маалым.

Түрк-монгол тилдүү элдердин уруулук энтамгалары жөнүндө Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Д.Н.Соколов, В.В.Бартольд Р.Г.Кузеев, Р.Керейтов, Н.А.Баскаков, Г.Н.Лебедева, С.И.Вайнштейн, В.Я.Бутанаев, С.Аттокуров ж.б. эмгектерин белгилей кетүү зарыл. Н.А.Аристовдун эмгектеринде тамгаларды иликтеп үйрөнүү методикасы (усулу) боюнча үлкөн прогресс ишке ашырылган (Симченко 1965, 11). Автор энтамга белгилерин өтө кунт коюу менен изилдеп, жеке

менчик жана уруулук (урук) энтамгалардын айрымачылыктарын аныктаган. Ал эми көп адамдан турган уруктан (топтон) жеке менчик үй-бүлө бөлүнүп чыккандан соң, энтамгалардын формаларындагы айрым өзгөрүүлөр келип чыгарын белгилөө менен жазат (Аристов 1894, -Вып. III-IV.-С. 284-286).

Н.А.Аристов түрк урууларынын энтамгалары эң алгач уруулук кудайды же сактоочуну (покровитель рода, племени) түшүндүрөрүн белгилейт. Коомдук-социалдык мамилелердин алга карай жылышы менен тамга жөнөкөй менчикти аныктаган энтамгага айланган деген пикирин айткан (Аристов 1894, -Вып. III-IV, 286). Түрколог Г.Рамстедт тарабынан кагаз бетине түшүрүлүп алынган байыркы кыргыздарга таандык Сужа жазуусунда (Монголиянын аймагы, VIII-IX кк.) бүркүт же жоруну туюнткан жырткыч куштун элеси бар. Рун сымал жазуулар чегерилген таштардагы белги-тамгалар өзгөчө бир маанини туюнтуп, көчмөн уруулардын символдорун түшүндүрөрү калетсиз (Зуев 1970, 83).

Башкыр энтамгалары боюнча Д.Н.Соколовдун изилдөөлөрү өзгөчө көңүл бөлүүгө арзыйт. Автор башкырлардын кошуна жашаган остяктардан негизги айрымасы, бул энтамгалар башкырларда атадан-балага, укумдан-тукумга энчиленип өтөрүн жазат. Башкырларда атанын мурасына улуу баласы ээ болуп, ал энтамга белгисин өзгөрүлбөгөн формада кабыл алган (Симченко 1965, 13-14).

Кыргыз энтамгалары жөнүндө маалыматтар Н.Ф.Петровский, Н.И.Гродеков, Н.Ф.Маллицкий, Б.Солтоноев, Н.А.Бернштам, С.М.Абрамзон, Н.А.Винников, С.Аттокуров, О.К.Каратаевдердин эмгектеринде чагылдырылып, жыйналган маалыматтар илим чөйрөсүнө сунуш этилген. Бул маанилүү булактарга таянып, элибиздин этностук-маданий тарыхына байланыштуу жүргүзүлгөн иликтөөлөр кыргызтаанууда жокко эсе.

Соңку маанилүү маселе, энтамга белгилеринин кайдан чыккандыгын тактоодо турат. Бул маселеде чыгыштаануучу Н.А.Аристов байыркы рун сымал алфавиттер түрк энтамгаларынын негизинде калыптанган деген эң алгачкы гипотезаны айткан. Ал байыркы рун сымал жазуулардагы отуз сегиз алфавиттин жыйырма тогузунун түрк урууларынын (элдеринин) энтамгалары менен окшош экендигин жазат (Кузеев 1974, 83-86). Арийне, бул жүйөлүү илимий пикир басмадан жарык көргөн эмес. Чыгыш таануучу Н.Г.Маллицкий бул маселени кайрадан көтөрүп чыгып, илимий макала катары жарыялаганы белгилүү. Автор казак энтамгаларын байыркы алфавитке салыштырып чыккан. Бирок, изилдөөчүнүн салыштыруусу колдогу маалыматтардын жетишсиздигинен улам ийгиликсиз болуп калган (Кузеев 1974, 85-86). П.Мелиоранский Н.А.Аристовдун көз карашына макул болбогону менен, энтамага белгилеринин айрымдары Орхон-Энесай алфавитинин негизи болуп калган деген оюн айткан (Батманов 1959, 17). Бул пикир соңку мезгилде С.В.Киселев тарабынан сынга алынган менен жүйөлүү кызыгууну жаратат. Анткени, рун сымал алфавиттин жарымына жакынын чыгыш теги арамей жазуусунун алфавитине эмес, Борбордук Азиянын аймактарына таандык деген О.Доннер жана В.Томсендердин пикирин колдойт (Каратаев О.К. Уруулук энтамгалардын этникалык тарыхты иликтөөдөгү ролу // Вестник КГНУ.Общественные науки.-Бишкек, 1999.-Ч.II, 87-94; 2004, 2005). Мындан сырткары, С.В.Киселев жазуунун келип чыгышында сырткы жана ички факторлор бирдей мааниге ээ экендигине токтолот. “Жазууга чейинки” белгилердин (тамгалар) Орхон-Энесай алфавиттери менен өтө окшоштугу аларды генетикалык жактан бир катарга койот. Орхон жазуусунун келип чыгышында ички жана сырткы факторлор бирдей (Киселев 1951, 285; Батманов 1959, 17). Евразиянын байыркы коомдору жашаган шартта сабаттуулук жана жазуу өнөрү социалдык теги жогорку катмарларга таандык болгон, ал эми энтамга белгилерин коомдун бардык мүчөлөрү пайдаланууга акылуу болушкан; бул шарттар маалыматтарды сактоонун белгилик (жазууга чейинки белгилер) системасынын “сакталып” туруусун камсыз кылган; белгилик жана алфавиттик системанын бир мезгилде жашап туруусунун шарттарында энтамга жана алфавиттин өз ара бирин-бири толукташы чындыкка жакын (Ольховский, Яценко, 2000, 296). Казак изилдөөчүсү А.Аманжолов энтамгаларды идеограмма жана логограмма катары карайт. Эгер бул пикирдин төгүн эместиги аныкталса, анда Орхон-Энесайдагы рун жазууларынын башатында арамей жазуусу жана анын кечки модификациясы эмес, өтө байыркы логографиялык-уңгу жазуусу жатат (Кузеев 1974, 86). Демек, Орхон-Энесай чөлкөмдөрүндөгү энтамгалардын башаты Түштүк Сибирдин этностук-маданий чөйрөсүнө таандык деген тыянакка келсек болчудай.

О.Доннер жана В.Томсендердин илимий тыянактарына саресеп салсак, Орхон-Энесай жазууларындагы алфавиттин басымдуу бөлүгү энтамгалардан келип чыккан деген Н.А.Аристовдун айткан пикири илимий негиздүү деген тыянакка келүүгө болот (Аристов 1894, -Вып. III-IV, 284-286). Анткени, биздин салыштыруу изилдөөлөрүбүздө кыргыз энтамгаларынын

басымдуу бөлүгү Орхон-Энесай жазууларындагы алфавиттерге өтө окшош, теги жалпы экендиги аныкталды (төмөндөгү параллелдерди караңыз):

Кыргыз эн тамга белгилери**Орхон-Энесай алфавиттери**

Ай тамга /саруу/

Керки тамга /басыз/

Куу сөөк /моңолдор/

Алакчын /саруу/

Бай күчүк /азык/

Жагалмай тамга /сары багыш/

Жаа тамга /бугу/

Төгөрөк тамга /баарын/

Мамат берек /басыз/

Кыпчак тамга /кыпчак/

Каман шывыкай /басыз/

Адигине тамга /адигине/

Ай тамга /солто/

Наалы тамга /мырзаке/

Жагалмай тамга /сарттар/

Агынай тамга /саруу/

Кушчу тамга /кушчу/

Кыргыз тамга

Өйдө чекти /саяк/

Туура тамга /адигине/

Орок тамга /канды/

Бөрү тамга /адигине/

Тата тамга /солто/

Босого тамга /саруу/

Кырк уул /саруу/

Байсогур тамга /басыз/

Жагалмай тамга /моңолдор/

Азык тамга /азык/

Кайчы тамга /чекир саяк/

Бай күчүк /азык/

Төөлөс тамга /дөөлөс/

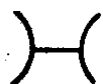
Ак тери, боз тери /саяк/

Энесай чөлкөмүндөгү (Хакас-Минуса ойдуңу, Тува) байыркы кыргыздарга таандык тарыхый жазма ж.б. эстеликтердеги энтамга белгилери жана алардын бүгүнкү кыргыз урууларынын энтамгаларындагы жалпылыктары:

Энесай чөлкөмүндөгү эстеликтердеги
энтамга белгилери

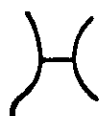
Кыргыз урууларынын
энтамга белгилери

E 12, E 19

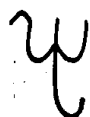
Ай тамга (саруу)

E 14

Кара саадак (кесек)

E 82

Жагалмай тамга (мунгуш)

E 90

Саруу

E 127

Каңды тамга

E 89

Алакчын тамга

E 137

Кыргыз тамга

E 93

Куу сөөк (моңолдор)

E 41, E 65

E 107

E 8

E 95

E 111 – E 117

E 111 – E 117

E 24

E 91

E 91

E 91

E 88

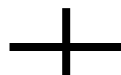
E 123 – E 126

Азык тамга

Бугу тамга

Кыпчак тамга

Адигине тамга

Багыш тамга

Баарын тамга

Адигине тамга

Колпоч тамга (саруу)

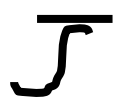
Моңолдор тамга

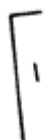
Ай тамга (солто)

Куу сөөк (моңолдор)

Жагалмай тамга

E 24, E 107

Керки тамга

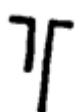
E 123 – E 126

Тан (Кытай) булактарындагы
эскерилген кыргыз эн тамгасы,
б.з. VII-VIII кк.

E 88

Кош тамга

E 53

Мунгуш тамга

E 52, E 107

Кырк уул

E 123 – E 126

Кош тамга

Жогоруда илимге сунуш этилип жаткан фактылар көрүнүктүү илимпоздор В.Томсен, В.В.Радлов, С.Е.Малов, С.И.Вайнштейн, Л.П.Потапов, Ө.К.Караев, В.Я.Бутанаев ж.б. Энесай чөлкөмүндөгү жазуулар кыргыздарга таандык деген илимий негиздүү далилдерин бекемдей алат. С.Е.Малов 1944-ж. Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил, адабият жана тарых институтунда Энесайдагы байыркы рун сымал жазуулар кыргыздарга таандык деген илимий негиздүү далилин айтса, ошол эле институттун кызматкерлеринин каршы болгондуктарын өкүнүү менен эскерет (караңыз: Малов С.Е. 1952, 6).

Хакас энтамгалары жөнүндө хакас аалымы В.Я.Бутанаев мындай деп жазат: “Хакас тамгалары таш беттерине, бейиттерге, рун жазма эстеликтеринде чегерилген кыргыз белгилеринин мураскорлору катары кароого болот (Бутанаев 1990, 92). Байыркы кыргыз энтамгалары кыргыз маданиятынын мураскорлору болуп калышканы хакас, тува, алтайлыктар, шорлордо ж.б. бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат. С.И.Вайнштейндин белгилөөсүндө XIX жана XX баш чендериндеги тува энтамгалары бул аймактарды байыркы мезгилдерде байырлаган уруулардын (элдердин) энтамгалары менен жалпылыгы бар (Вайнштейн 1972, 78-79). Маселен, XIX-XX кк. тувалардагы “кыргыз” уругунун кенен таралган эки түрдүү энтамгасы болгон.

Бул энтамгалар байыркы Энесай кыргыздарына таандык эстеликтердеги тамгалар менен толук дал келет (Вайнштейн 1972, 78-79). Тувадагы археологиялык казуулардан соң табылган чүкөлөргө чегерилген энтамгалар иликтөөчүлөрдүн белгилөөсүндө тувалыктардын “кыргыз” уругунун эн тамгасы (кошкар таңма) менен толук дал келет (Самбу Иргит 1978, 69). Мындан сырткары, биздин пикирибизде байыркы жалпы кыргыз энтамгасынын

параллелдери хакас, тува, башкырлардын курамдарындагы “кыргыз” деп аталган уруулардын энтамгалары менен толук дал келери аныкталды. Бул пикир VII-VIII кк. кытай жыл баяндарындагы маалыматтар менен да бекемделет.

Байыркы бабаларыбыз энтамга белгилеринин айрымдары менен алфавитти толуктап (жалпысы 38 алфавит), ошол эле учурда кыргыз тилинин керектөөлөрүн толук канааттандырган алфавиттен энтамга белгилерин алып турушкандыктары чындыкка жакын. Бул жүйөлүү илимий пикирди XIX к. Н.А.Аристов алгач ирет айткандыгына жогоруда кайрылып кеткенбиз (Аристов 1894, -Вып. -№ III-IV, 286). Илимий адабияттарда «рун сымал» деген ат менен кирип калган жазууну пайдаланып, өнүктүрүү, аны тамга менен бирге таш бетине түшүрүү жогорку чеберчиликти, сабаттуулукту талап кылган. Жогорудагы фактылар Энесай чөлкөмүндөгү (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы) руникалык жазуулар ж.б. аска-таш беттериндеги чегерилген тамгалар, маданий эстеликтер кыргыздарга таандык экендигин аныктады деген тыянакка келүүгө болот.

3.2. Айрым уруулук энтамга белгилеринин маанилери, табылган жерлери, параллелдери

Кыргыздар өздөрүнүн дүйнө таанып билүүсүн, жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштарды туя билүүсүн түркүн оюу-саймаларда, шырдак, килем ж.б.у.с. буюмдардагы белги-орнаменттерде чагылдырышып келет. Мындан сырткары, кыргыздардын жаратылыш жана жалпы дүйнөлүк маданияттын дөөлөттөрү менен тыгыз байланышын аска-таш, рун сымал жазуулар чегилген байыркы кыргыз эстеликтериндеги белги-тамгалар далилдей алары анык. Кыргыз энтамга белгилери эзелки мезгилден белгилүү бир бүтүн маанини, адамдар менен жаратылыштын, диний ритуалдык түшүнүктөрдүн ортосундагы өз ара байланыштарды аныктаган. С.В.Иванов: «диний-ритуалдык идеялардын таасири астында жаралган образдар өздөрүнүн ачык-айкын манилүүлүгү менен айырмаланышып, реалдуу турмушка жана жаратылышка жакындыгы менен айырмаланат» -деп жазат (Иванов 1954, 13). Кыргыздарга теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг югур ≈ сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. энтамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан - “шаман кудайы”, “жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким, башкаруучу” дегенди туюнтат (Малов 1957, 111).

Орто кылымдардагы орнаменталдык жана декоративдик искусство образ-символдорду жаратат. Бул геометриялык жана өсүмдүк узорлору «магиялык, символикалык, геральдикалык ж.б. фигураларды поэтикалык каймана формасында аңдап-түшүндүргөн» (Архаров, Ремпель, 1971, 27). Канаттуулар жана жаныбарлардын реалдуу жана фантастикалуу образдары мифология, эпос жана таанып билүүнүн белгилүү бир системасы менен байланышкан (Кызласов, Король 1990, 4). Орто Азиянын искусствосун иликтеген окумуштуу Л.И.Ремпель IX-X кк. искусстводо биринчи планга байыркы мифологиянын калдыктары менен катар, маңыз-мазмуну таптакыр өзгөрүүгө учураган сүрөттөөчү, фольклор, ата-бабалардын культу жана анимизм, космогония жана ошол доордун философиялык окуусу чыккандыгын белгилеген (Ремпель 1978, 28). Орнаменттеги, байыркы поэзиядагы ж.б. мифологиялык образдар ошол коомдун ар бир мүчөсүнө түшүнүктүү болгон. Ар бир образ терең маани-маңызга толтурулуп, жөн гана кандайдыр бир белгини түшүндүрбөстөн, конкреттүү бир маанини аныктаган.

Образдын символго өтүүсү анын терең маанисин чагылдырат. Шарттуу болгондугуна карабастан, белгилүү бир символдун мааниси адамдардын ошол белгилүү бир доорлордогу дүйнө жана курчап турган айлана-чөйрөсү менен болгон мамилесин чагылдырган (Василенко 1977, 174; Бахтин 1979, 361). Орто кылымдардагы орнаменттин фантастикалык мазмуну, андагы терең символизм анын фольклор менен терең байланышын айкындайт. Фольклордук искусстводогу образдар (кайра жаралуу, көркөм) элдин жалпы чарбалык иш-аракети менен байланышкан (Пропп 1976, 26-27).

Энтамгалардын келип чыгышы элдин байыртадан өнүгүп келген маданияты, жашоо образы, чарбалык негизи, жаратылыш шартына ыңгайланышуусу, диний түшүнүктөрү менен байланышкан. Кыргыз энтамгаларынын айрымдарынын элестери кийиз, шырдак, килем ж.б. жасалгаларда чагылдырылат. Мисалы, Жалалабат облусунун көпчүлүк аймактарында орнаменттик мотивдер өз алдынча аталышка ээ. Аларды бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын бири жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан: кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, туура мүйүз. Кош мүйүз, омуртка, куш канат, карга канат, чымын канат, каркыра, карга тырмак, жагалмай, ит таман, ит куйрук ж.б. Экинчи топ чарбалык буюмдардын аталыштарына байланыштуу келип чыккан: табак оюу, чөмүч баш, казан кулак, комуз тил, бычак учу, күзгү ж.б.у.с. (Махова Е.И. Узорная циновка//ТКАЭЭ, Т. V. 31-37).

Орнаменттик чыгармачылык искусствонун башка тармактары сыяктуу эле элдин тарыхый калыптануусу жана анын маданияты, аталган элдин этникалык спецификалык белгилеринин өнүгүүсүн, анын тарыхый доордогу өнүгүп, калыптануу этаптарын чагылдырат (Жданко 1955, 66). Орнаментти (энтамга белгилерин) тарыхый булак катары иликтөө, тигил же бул элдин келип чыгышын, анын экономикалык өнүгүүсүнүн деңгээлин чагылдырат. Искусствотаануучу В.Чепелев элдик узорлорду образдуу тарых деп атаган: «өткөн доорлордун образдуу тили – тарыхый документтердеги жазуу тилинин мааниси менен барабар» - деп жазат (Чепелев В. Киргизское народное изобразительное искусство// Искусство. 1939, №5, с.-36). Кыргыздын улуттук узорлорун иликтеген С.В.Иванов белгилердин калыптануусунда байыркы жана алардын ата-бабаларынын башка элдер менен болгон тарыхый этаптардагы алакаларын чагылдырарына токтолот (Иванов С.В, ТКАЭЭ, Т.III. -С.64).

Энесай кыргыздарынын орнаменттеринде «солярдуу» (күн) өсүмдүктөр, геометриялык зооморфтук белгилер үстөмдүк кылган. Бул биз жогоруда кайрылып кеткен уруулук энтамга белгилеринде да чагылдырылат. VI-XI кк. кыргыз искусствосу Л.А.Евтюхова, С.В.Киселев (1939, №4). С.В.Киселев (1949, 9), Я.И.Сунчугашев (1979), Т.Арнье (1914), В.П.Даркевич (1976), С.И.Вайнштейн (1974, 1990) ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылган.

Кыргыз уруулук энтамгаларында учуп бара жаткан кушту элестеткен энтамга белгилери бир топ санда учурайт; ошону менен бирге, «жагалмай тамга» кыргыздын бугу, мунгуш, сары багыш, баргы, моңолдор, сарттар, черик урууларында энтамга белгилери катары чагылдырылат. Энтамга белгилеринин вариациялары түрдүү формада болгону менен баштапкы бир маанини туюнтат:

Жагалмай тамга

Бугу				
Сары багыш				
Черик				
Моңолдор (жагалмай тамга)				
Сарттар тамга (адигине)				

Баргы (жагалмай тамга)

Мунгуш (жагалмай тамга)

Кара багыш тамга

Куштардын элестери чегерилген Таштыктагы табылгалар чыгыш теги боюнча Тагар мезгилине таандык. А.П.Окладников түрк-монгол элдеринин көпчүлүк чыгармаларында бүркүттүн образы жөнүндө: «бакты-таалайдын жана молчулуктун жышааны катары, мал менен кесипчилик кылган коомдун эң жогорку колдоочусу катары ыйык асмандын ээси болуп саналат»-деп жазат. Айрым археологиялык табылгалардагы чегерилген элестерге караганда бүркүттүн бул образы байыркы коло доорунан эле белгилүү болгон («Манас». Энциклопедия, Т.1, 85). Адамдын жана жаш балдардын колдоочусу, сактоочусу болгон Умай энеге түрк тилдүү элдер эзелтеден сыйынып келишет. (У ≈ май ≈ жагал ≈ май ≈ жагалмай тамга). Умай молчулуктун да культу болгон. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде бул кудайдын аты перс тилинен келип кирип, ал тилде «дүйнөлүк дарактын жашоочусу» катары сүрөттөлөт (Абрамзон 1990, 288). Саян-Алтайдын элдеринде жана кыргыздарда бул кудайдын канаттуу келбети унутулуп калган, бирок бул кудай асмандан түшөрүн билишкен (Боргояков 1979, 150; 1980). Көпчүлүк байыркы элдерде канаттуу жырткыч куштар адамдардын түпкү бабалары болгон деген түшүнүк болгон. Куш шамандардын түшүнүгүндө адамдар менен Көк Теңирдин ортосундагы бириктирүүчү звенодогу канаттуу аргымакты да чагылдырган (Зеленин 1936, Т.14, Вып. III; Минжигеев 1978, 57 ж.б.). Хакас мифологиясында (Сибирдин башка элдери сыяктуу эле) өрдөк жана каз жерди жана андагы жашоону жаратканы баяндалат (Боргояков 1979, 149). XI к. фарсы автору Гардизи кыргыздардын бүркүткө өзгөчө сыйынып, мамиле жасашкандыгын жазат (Абрамзон 1946, 130). **О** кушчу, теңизбай (адигине), мунгуш (жагалмай тамга) урууларынын энтамга белгилери. Мунгуш (жагалмай тамга) уруусунун экинчи бир энтамгасынын формасы: **Ө** мунгуш уруусунда (жагалмай тамга) бир эле учурда аталышы жагынан окшош эки тамганын учурашы өтө кызыгууну жаратат: жагалмай тамга: **О** **Ө**

Бугунун жана жылкынын образдары космогониялык түшүнүктөр менен байланышкан. Байыркы адамдардын түшүнүгүндө жылкы солярдуу культ (күн кудайы) менен тыгыз байланышты туюнткан (Беленицкий 1978, 39). Сибирь элдеринин дүйнө таануусундагы өзгөчөлүгү – байыркы космогониялык түшүнүктөргө кирген күндүн культу бугунун (багыш) образы менен терең байланышта болушунда турат (Фролов 1978, 110).

Түрдүү формадагы свастикалар скиф мезгилинен эле белгилүү. Свастика – («сегнеровое колесо») индоиран мифологиясынын сюжети болуу менен Борбордук Азиянын тарыхый эстеликтеринде свастика менен бирге жылкылардын элестери түшүрүлгөн. Бул жерде свастика «түбөлүктүүлүк жана чексиздик» символун туюнтканы менен, ал өзү күндүн символун аныктап, солярдык тегерек форманын ичине элеси түшүрүлгөн. «Чачта жашаган түрктөр каучиндерден свастика сымал белгилерди кабыл алышып, энтамгаларынын жанына белги катары коюшкан, муну менен өздөрүнүн күн кудайына сыйынышарын, жогорку бийликке ээ экендиктерин далилдешкен» (Малтаев 1998, 18-19). Байыркы адамдардын түшүнүгүндө күн жана от, жарыктык жана жылуулуктун, жалпы эле жашоонун булагы болгон. Бул энтамгалардын аналогдору Хакас-Минусин ойдуңундагы байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден кезиктирүүгө болот.

Бөрү (адигине) уруусунун энтамгалары (төмөндөгү 1, 2 белгилер). Бөрү – эзелтеден кыргыздар гана эмес, түрк-монгол тилдүү элдер дээрлик сыйынган жырткыч жаныбар болгон (караңыз: «Бурт» термини жөнүндө).

Көөкөр тамга (саруу), кашка тамга (саруу). «Кочкор мүйүз» мотиви бурят жана монгол орнаменттеринде бакубат жашоонун, өнүгүп-өсүүнүн символу болгон. Бул символ малдын башынын санынын көбөйүшүнө таасирин тийгизген (Коченков 1979, 46). Бул энтамганын параллелдери XIX к. баш чендериндеги кудин буряттарында бар экендиги такталган (Петри 1918, 235-237).

Ай тамга – саруу, солто
урууларынын энтамгалары:

Керки тамга – басыз (керки тамга),
саяк (керки тамга) урууларынын энтамгалары;

Кылыч тамга – басыз (кылыч тамга),
жедигер урууларынын энтамгалары;

Тата (солто) тамга;

Кайчы тамга (чекир саяк)

Баркы (саруу тамга)

Наалы тамга

Балка (күркүрөө) тамга

Сарттар (адигине) тамга

Багыш тамга

Азык тамга

Дөөлөс тамга

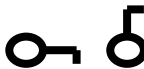
Жогорудагы «наалы тамга» энтамга белгисине токтолуп кетсек болот: Наалы эже геналогиялык баяндарда (санжыралык маалыматтар) Ак уулдун Адигине жана Тагай деген уулдарынан кийинки кызы экендиги айтылат. Генеоним. Айрым информаторлор мунгуш жана моңолдор урууларынын тегин Наалы эжеден таратып жүрүшөт. Наал 1. ар. “Така”. 2. ир. “Тагдырга

таарынуу”, “кайгы-капа тартуу” (Юдахин, 549). Монгол тилинде “нал” - кызыл асыл таш, рубин маанисин аныктайт (Монгол орос толь, 1957, 260). Биздин пикирде, генонимдин монгол тилиндеги маанисиндеги чечмелениши сөздүн так туюнтмасын чагылдырат. Буряттарда ламаизмди (буддизмдин бир агымы) кабыл алуудан баш тартып, шаман динин жогору тутуп, жер паана издеп, түндүк тарапка качкан эки кыз жөнүндө уламыштар бар. Онгон (касиеттүү сыйынуучу нерсе, зат, жаныбар) «хори кыздарынын бири Зулатан авгай (Зулатан таэже)» же «Наал (Нала) хатан эзы» деп аталышкан. Буряттар айтылуу “Нал хатан эзин” - күн кудайынын эпитети катары түшүнүшөт жана ага сыйынышат (Галданова 1992, 20). Генонимдин адегендеги мааниси анын Борбордук Азиянын байыркы түрк-монгол этностук-маданий чөйрөсү, шаман дини менен байланышын тастыктайт десе болот. Анткени, геноним бир эле учурда (кызыл) түстү, сыйынган об’ектини, күн кудайынын эпитетин чагылдырат. Мындан сырткары, кыргыз этнонимиясындагы Наалы эже, Чолпон уулу, Зуура эже ж.б. генонимдер адамзат коому басып өткөн эзелки энелик доордон (матриархат) да кабар берет.

Кыргыз энтамга белгилеринин Хакас-Минусин ойдуңунун эң байыркы этникалык чөйрөсү менен байланышын Таштык маданиятынын орнаменттери, оймо-чиймелери, аска-таш беттериндеги белгилер да аныктай алары чындык (Каратаев 1999, 23-25). Бул белгилердин айрымдары байыркы диний-мифологиялык түшүнүктөрдү чагылдырат.

Кыргыз энтамгалары	Минусин ойдуңундагы (Хакасия) аска, таш беттериндеги белгилер	Таштык маданиятынын орнаменттери
Кыпчак тамга		
Кудайлат тамга (басыз)		
Босого тамга (баарын)		
Багыш тамга		
Бай күчүк (азык)		
Көсөө тамга (саруу)		
Колпоч тамга (саруу)		
Жагалмай тамга (бугу)		
Ай тамга (саруу)		
Моңолдор тамга		

Чолок туума (моңолдор)	
Бугу тамга	
Ак тери тамга (саяк)	
Керки тамга (басыз, саяк)	
Жагалмай тамга (черик)	
Кош тамга (муңгуш, мундуз)	
Дөөлөс тамга	
Сакоо тамга (саруу)	
Орок тамга (канды)	
Кош тамга (мунгуш)	
Алакчын тамга (саруу)	
Жогору тамга (кытай)	
Бугу, черик тамгалары	
Каман шывакай тамга (басыз)	
Төмөн тамга (кытай)	
Адигине тамга	

Кушчу тамга		
Төгөрөк тамга (баарын)		
Саруу тамга		
Багыш тага		
Жагалмай тамга (моңолдор)		
Ай тамга (саруу)		
Карасаадак (кесек)		
Кашка тамга (саруу)		
Бай күчүк (азык)		
Кара баргы тамга (баргы)		
Азык тамга (азык)		

Мындан сырткары, Хакас-Минусин ойдуңунан байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден археологиялык казуулардан

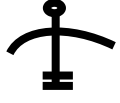

соң табылган идиш-аяктардагы (Көпөн, Уйбаттагы ж.б. табылгалар) энтамга белгилери да жогорудагы биздин ойду бекемдейт. VI-X кк. таандык кыргыз эстеликтериндеги энтамга белгилеринин бүгүнкү кыргыз уруулук энтамга белгилери менен толук дал келгендиги далилденди. Бул фактылар байыркы кыргыздардын жазма маданияты менен катар, жогорку денгээлде өнүккөн кол өнөрчүлүгүнөн, дүйнө таанымынан да маалымат берери талашсыз. Далилдүү маалымат катары үч катмардагы маданияттын, археологиялык казуулардан соңку табылгалардагы, жердин үстүнкү бетиндеги эпитафиялык ж.б. жазуу эстеликтериндеги, бийиктиктердеги аска-таштарга чегерилген энтамга белгилериндеги жалпы этногенетикалык жалпылыктарды келтирүүгө болот

Хакас-Минусин ойдуңдагы кыргыз эстеликтериндеги археологиялык казуулардан соң табылган идиш-аяктардагы энтамга белгилери (VI-X кк.) да алардын кыргыздарга таандык экендигин тастыктайт. Муну төмөнкү маалыматтар да тастыктайт: Тибетке расмий сапар менен

барган кыргыз элчиси кыргыздын атактуу “болчар” (болшар) уругунан чыккандыгы маалым. VI-IX кк. кыргыздардын этностук курамына руникалык таш жана аска беттериндеги жазуу эстеликтеринде баяндалган “Ач” аттуу эл кирген (Савинов 1984, 78). “...VII-IX кк Кара-Июс дарыясынан Энесайга, Уйбат дарыясынан Койбал чөлүнө чейинки аймактарды кыргыздын “Ач” аттуу уруусу мекендегенин таш бетиндеги жазуулар ырастайт” (Евтюхова 1948, 5). Ошону менен бирге, бул жазуу эстеликтеринде “ач” жана “болчарлар” менен бирге кыргыздын “ли” аттуу уруусу да эскерилет. Таанымал окумуштуу Н.А.Сердобов бир катар иликтөөлөрдүн соңунда, VI-VIII кк. Июс жана Уйбат дарыяларынын ортолугундагы жерлерде кыргыздын “ач” аттуу уруусу мекендеген деген С.В.Киселевдун көз карашын колдогон (Сердобов 1971, 88). 1924-жылы Уйбаттан табылган кыргыздарга таандык күмүш идиште: “... алтын..., ач элинин белеги...” деген маалымат бар (Евтюхова 1948, 33). С.Е.Малов бул жазууну “...алты он ашагы ачын» же «ач элинен алтымыш түр тамак» маанисинде чечмелеп окуп чыккан. Автор “ач” элин Энесай кыргыздарынын бир бутагы болгон деп эсептейт (Малов 1952, 15). Профессор Д.Г.Савинов “ач” эли VII-IX кк. кыргыздардын этностук курамынын өзөгүн түзгөн деген ойду айтат (Савинов 1984, 77-78).

Табылган жерлери:**Кыргыз урууларынын энтамга параллелдери:**

1. Койбалы.		Кош тамга (мунгуш)	
2. ст. Минусинск.		Кыпчак тамга	
I. Ташеба.		Ай тамга (саруу)	
1. Уйбаттагы чаатас Капчалы I.		Ай тамга (солто)	
2. Уйбаттагы чаатас Капчалы I.		Босого тамга (саруу)	
1. Тес		Азык тамга	
Абакан чаатасы		Бөрү тамга	
1. Джесос		Агынай тамга (саруу)	
		Адигине тамга	
Михайловскийдеги бейит- тен табылган тамга		Жагалмай тамга (саруу)	
1. Тес		1. Көөкөр (саруу)	

Уйбаттагы чаатас
Капчалы I.

Төгөрөк тамга (багыш)

Көпендер

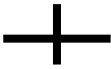
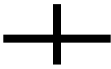

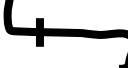
Жагалмай тамга (черик)

Кыргыз энтамга белгилеринин Орхон-Энесай жазууларындагы жалпы параллелдүүлүктөрү III баптын биринчи бөлүгүндө каралган эле. Ал эми төмөндө энтамга белгилеринин Талас, Энесай, Орхон, жазууларындагы параллелдүүлүктөрү өз алдынча берилди:

Кыргыз энтамгалары	Талас жазуулары	Энесайдагы жазуулар	Орхон жазуулары
Адигине тамга			
Керки тамга			
Чолок туума (моңолдор)			
Моңолдор			
Кырк уул (саруу)			
Кош тамга (мунгуш)			
Куу сөөк (моңолдор)			
Дөөлөс тамга			
Сарттар тамга			
Кайчы тамга (чекир саяк)			
Козугуна (азык)			
Каман шывакай (басыз)			

Кыпчак тамга				
Багыш тамга				
Бай күчүк (азык)				
Багыш тамга				
Жагалмай тамга (моңолдор)				
Маматберек (басыз)				
Тата тамга (солто)				
Бугу тамга				
Багыш тамга				
Ак тери тамга (саяк)				
Үчөк тамга (канды)				
Ай тамга				
Жагалмай тамга (чекир саяк)				
Кушчу тамга				
Агынай тамга (саруу)				
Моңолдор тамга				

Босого тамга (баарын)				
Кашка тамга (саруу)				
Азык тамга				
Алакчын тамга (саруу)				
Көсөө тамга (саруу)				
Азык тамга				
Кушчу тамга				
Каман шывакай (басыз)				
Кылыч тамга (басыз)				

Кыргыз энтамгалары, алардын параллелдери, маанилери, таралуу ареалы кыргызтаанууда оболку ирет иликтенүүгө алынды. Энтамга белгилери этникалык маанидеги терең, ары талашсыз маалыматтарды берерине жогоруда күбө болдук. Энтамга белгилерин иликтөө кыргыз тарых илиминдеги өз алдынча багыт болуп калары калетсиз. Бул маалыматтардан бабаларыбыздын диний-философиялык түшүнүктөрүн, материалдык жана руханий маданиятынын өнүгүү деңгээлин, кыргыздардын тектеш түрк тилдүү элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын билүүгө болот.

3.3. Хакас-Минуса ойдуңунан, Тувадан табылган кыргыз энтамга белгилери жана алардын параллелдери

2003-жылдын август айында Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына багышталып уюштурулган Эл аралык археологиялык-этнографиялык экспедициянын курамында Саян-Алтай аймагында болуу шыбагасы туш келди. Бул экспедицияга Кыргызстандан, Россия Федерациясынан (Абакан, Новосибирск) окумуштуулар катышышты. Экспедициянын жүрүшүндө Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Красноярск, Новосибирск аймактарын кыдырып, иликтеп чыктык. Кыргыз мамлекети, кыргыз этносу, кыргыз маданияты калыптанып өнүккөн аймактын рельефин, ландшафтын, экологиялык абалын, бабаларыбыз калтырган тарыхый-археологиялык эстеликтер боюнча зор маалыматтарды жыйноого үлгүрдүк. Төмөндө Хакасия жана Туванын аймактарынан табылган кыргыз энтамгалары менен бүгүнкү кыргыз урууларынын энтамга белгилеринин параллелдери берилет (эскертүү: тамгаларды табууда профессор А.Асанканов зор салымын кошкон):

Уйбат Чаатасында (Аскиз аймагы, Хакасия) табылган тамгалар жана алардын кыргыз энтамга белгилери менен параллелдери

Уйбат чаатасы (Хакасия)

Кыргыз уруулук энтамгалары

кыргыз тамга

адигине тамга

алакчын тамга (саруу)

кыпчак тамга

жаа тамга (бугу)

моңолдор тамга

көөкөр тамга (саруу)

жагалмай (моңолдор)

кушчу тамга

чолок туума (моңолдор)

багыш тамга

баарын тамга

моңолдор тамга

ак тери (саяк)

бугу тамга

		туура тамга (сарттар)
		баарын тамга
		ай тамга (солто)
		мундуз тамга
		кырк уул (саруу)
		каман шывакай (басыз)
		өйдө чекти (саяк)
		маматберек (басыз)
		моңолдор тамга
		кош тамга (муңгуш)
		бөрү тамга (азык)
		бөрү тамга (адигине)

Сафроново айылына (Бичиктик көзү, Аскиз району, Хакасия) жакын
жердеги кыргыз эстеликтериндеги тамгалар жана алардын
кыргыз энтамга белгилери менен параллелдери

Бичиктик көз (Хакасия)

Кыргыз уруулук энтамгалары

баргы тамга

кыргыз тамга

Т	Т	балта тамга (сары багыш)
У	У	алакчын тамга (саруу)
У	У	мундуз тамга
Г	Г	бөрү тамга (адигине)
У	У	багыш тамга
+	+	кош тамга (муңгуш)
)	)	сарттар (адигине)
/	/	туура тамга (саяк)
С	С	ай тамга (солто)
Э	Э	жаа тамга (азык)
З	З	моңолдор тамга
О	О	кушчу тамга
♀	♀	баарын тамга
ƒ	ƒ	жагалмай тамга
F	F	адигине тамга
X	X	кош бычак (багыш)

		канды тамга
		кудайлат тамга
		керки тамга (басыз)
		кош тамга (муңгуш)

**Алдан матыр музейиндеги (Кызыл шары, Тува Республикасы)
кыргыз жазуу эстеликтериндеги (VI-XIII кк.)
энтамгалар жана алардын кыргыз уруулук
энтамгаларындагы параллелдери**

Алдан матыр музейи (Тува)

Кыргыз уруулук эн тамгалары

		моңолдор тамга
		баарын тамга
		бугу тамга
		кушчу тамга
		кош тамга (муңгуш)
		моңолдор тамга
		керки тамга (басыз)
		кыргыз тамга,
		кыргыз тамга
		алакчын тамга (саруу)

		көөкөр тамга (саруу)
		кыпчак тамга
		жагалмай тамга
		адигине тамга
		жедигер тамга
		кыпчак тамга
		мачак тамга (саруу)
		найман тамга
		кудайлат тамга
		мундуз тамга
		сурма тамга (бугу)
		керки тамга (басыз)
		кош тамга (муңгуш)
		бөрү тамга (адигине)

Кан-Чол («Кан-Жол») трассасына жакын жердеги кыргыз эстеликтериндеги (Абаза-Ак-Довурак, Тува Республикасы) тамгалар жана алардын кыргыз урууларындагы энтамгалар менен параллелдери

Кан-Чол трассасы (Тува)**Кыргыз уруулук энтамгалары**

керки тамга (басыз)

бугу тамга

кыргыз тамга

мундуз тамга

моңолдор тамга

багыш тамга

төбөт (саруу)

алакчын тамга (саруу)

жагалмай тамга

баарын тамга

көөкөр (саруу)

кушчу тамга

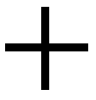
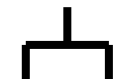

колпоч (саруу)

адигине тамга

сарттар тамга

		балта (сары багыш)
		каман (басыз)
		кыпчак тамга
		маматберек (басыз)
		багыш тамга

Целинное айылынын (Шира аймагы, Хакасия) жанындагы кыргыз эстеликтериндеги энтамгалар жана алардын кыргыз урууларынын энтамгалары менен параллелдери

Целинное айылы (Хакасия)

Кыргыз уруулук эн тамгалары

		адигине тамга
		азык тамга
		мундуз тамга
		найман тамга
		жагалмай тамга
		кыпчак тамга
		кош тамга (муңгуш)
		кушчу тамга
		азык тамга
		керки тамга (басыз)
		кыргыз тамга

**Тува Республикасынын аймагындагы Эдигей суусуна жакын жерден
табылган кыргыз эстеликтериндеги тамгалар**

Кыргыз уруулук энтамгалары

**Эдигей
(Тува республикасы)**

мундуз тамга

төбөт (саруу)

азык тамга

жагалмай тамга

кыргыз тамга

керки тамга (басыз)

бугу тамга

сурма тамга (саруу)

моңолдор тамга

алакчын тамга

баарын тамга

3.4. Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын тарыхый топонимиясы

Жер-суу аталыштары даректүү тарыхый булактар, фольклордун материалдары, этникалык аталыштар, археологиялык табылгалар ж.б. сыяктуу эле илимий негиздүү маанилүү тарыхый маалыматтарды берери анык. Мындан сырткары, жер-суу аталыштары байыркы доорлордун түпкүрүнөн мааниси жана формалары өзгөрүлбөй сакталып, иликтенүүчү аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат.

Географиялык аталыш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге коомдук функцияны да аткарат. Андан аймактын жаратылышынын өзгөчөлүктөрү, ландшафтагы көп түрдүүлүк, калктын чарбалык иш-аракеттери, тамыры тереңге кеткен тарыхы, социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр күзгү сыяктуу көрүнүп турат (СГНК, 1988, 3). Таанымал изилдөөчү О.Т.Молчанова Түштүк Сибирдин топонимиясын иликтөө Сибирдин түпкү калктарынын келип чыгышын, алардын тилдерин иликтөөдө маанилүү экендигин жазат (Молчанова 1979, 3). Топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана эмес, ошол мезгилдеги тарыхтын,

маданияттын өнүгүшүн, аймактагы тилдин жана анын диалектилерин, тилдердин өз ара катышуусун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн чагылдырат. Өткөн тарыхый доордун күбөлөрү болгон географиялык аталыштар өтө баалуу тарыхый эстеликтер катары кызмат кылары шексиз. Азыркы тилибизде колдонуудан калган сөздөрдүн формалары, лексикалык маанилери жер-суу аттарында сакталып келери талашсыз. Жергиликтүү аталыштар тарыхый диалектологияны калыбына келтирип, иликтөөдө мааниси зор (Никонов 1965, 13-14). Жер-суу аталыштары белгилүү бир тарыхый доорлордо пайда болуп, формасы жана мааниси жагынан айрым өзгөрүүлөргө дуушар болушкан; таралуусу конкреттүү тарыхый окуяларга - элдердин, уруулардын миграциясына, согуштук аракеттерге, маданий, экономикалык жана тилдик алакаларга карата байланышкан. Бул багытта топонимика тарыхтын, тагыраак айтканда, тарыхый географиянын бир бөлүгү болуп калат. Ошондуктан, тарыхчылардын географиялык аталыштарды булак катары пайдалануу менен, бир эле учурда тарыхый географияны жана топонимиканы байытышканы кокусунан эле келип чыккан эмес (Принципы топонимики. -М., 1964. -С.25-26).

Белгилүү изилдөөчү В.А.Никонов: «...энчилүү аттар-эң оболу, булар сөздөр, сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндиктеги таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» (Никонов 1965, 11). Мындан сырткары, географиялык аталыштардын жылып жүрүүсү кайсыл гана аймактагы болбосун элдин миграциясын, түрдүү этностордун үстөмдүгүнүн алмашуусун да чагылдырат (Чороев 1991, 108).

Башка өлкөлөр сыяктуу эле Кыргызстандын аймагы узак мезгилдер бою анын топонимиясында из калтырган татаал тарыхый окуялардын чордону болуп келген. Түркүн тилүү элдердин, уруулардын бир канча ирет көчүп келүүлөрү географиялык аталыштардагы көп катмардын калыптанышына алып келген (Өмүрзаков 1978, 53). Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын, ага жамаатташ аймактардын топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын географиялык аталыштарында кыргыз энчилүү аттары басымдуулук кылат. Мындан сырткары, Кыргызстандын аймагынан байыркы түрк, түштүк сибирдик, жана уйгур-өзбек аталыштары да кездешери маалым (Конкобаев 1994, 170). Мисалы, Хакас-Минусин ойдуңунун географиялык аталыштарында түрдүү тилдик катмарлар бар экендиги байкалат. Алардын ичинен эң байыркы катмары кет жана самодий топонимдери болуп саналат. Бирок, бул аймактын географиялык аталыштарынын негизги бөлүгү, болжол менен алганда, 70% хакас (кыргыз), тили менен байланышкан. Бул кыргыздардын Орто Энесай өрөөнүндө миң жылдар бою өкүм сүргөн үстөмдүгүн аныктары шексиз (Бутанаев 1995, 6-11).

Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын топонимиясынын өзгөчөлүктөрү геоморфологиялык структуранын рельеф жана жергиликтүү айлана-чөйрөнүн түз чагылдырылышында болуп саналат. Буга кыргыздардын хакастар, алтайлыктар (түштүк алтайлыктар), тувалар сыяктуу эле миңдеген жылдар бою көчмөн турмушта жашап келиши далил боло алары шексиз. Деген менен, кыргыздардын (энесайлык кыргыздар) жер иштетип, чарбалык ж.б. керектөөлөрүн канааттандырышкандыгын белгилөөбүз зарыл. «...адамдардын чарбалык бул ишмердүүлүгү алардын тоолорду жана өрөөндүү жерлерди, дарыя жана сууларды, жайыттарды, жолдорду мыкты өздөштүрүүнү талап кылган» (Абдрахманов 1962, 46).

Ал эми аймактын топонимиясында жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү менен байланышкан географиялык аталыштар жыш кездешет. Параллелдер бул аймактарды теги жалпы этникалык жалпылыкты түзгөн бир эл (уруу) узак убакыттар бою мекендеп келгендигин чагылдырат. Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Ат-Башы (СГНК, 29) ≈ Ат-Башы (Молчанова 1979, 148), Балыкты (СГНК, 36) ≈ Балыктуу (Молчанова 1979, 148), Балыкты-Суу (СГНК, 36) ≈ Балыкты-Суу (Молчанова 1979, 149), Бөрүлүү (СГНК, 47) ≈ Бөрүлү (Молчанова, 164), Жыланды (СГНК, 67) ≈ Жыланду (Молчанова 1979, 186), Куранкол (СГНК, 124) ≈ Куранду (Молчанова, 1979, 243), Куш-Арт (СГНК, 126) ≈ Куш-Уйазы (Молчанова 1979, 249), Кочкор (СГНК, 120) ≈ Кочкор (Молчанова 1979, 227), Кызарт (СГНК, 126) ≈ Кызарт (Молчанова 1979, 255), Текелик (СГНК, 172) ≈ Текелүү (Молчанова 1979, 307) ж.б.у.с.

Кыргызстан - Хакас-Минусин (хак. Мөңи-Суг) ойдуңу: Атана (СГНК, 29) ≈ Адын-Арт (Бутанаев 1995, 18), Ала-Бука (СГНК, 22) ≈ Ала пуга көлү (Бутанаев 1995, 21), Ат-Чалын (СГНК, 30) ≈ Ат чалын (Бутанаев 1995, 29), Күчүк (СГНК, 42) ≈ Палыктыг-Суг (Бутанаев 1997, 87), Балыкты-Суу (СГНК, 36) ≈ Палыктыг-Суг (Бутанаев, 87), Бука (СГНК, 46) ≈ Пуга (Бутанаев, 1995, 87), Бөрүлүү (СГНК, 46) ≈ Пүүр-Суг (Бутанаев 1995, 93), Тору-Айгыр (СГНК, 179) ≈ Тору-

асхыр таг (Бутанаев 1995, 135), Кузгун (СГНК, 121) ≈ Хусхун (Бутанаев 1995, 185), Кулун (СГНК, 122) ≈ Ала Хулун (Бутанаев 1995, 21), Ат-Башы (СГНК, 29) ≈ Ат пазы хысчаң кол (Бутанаев 1995, 28), Текелик (СГНК, 172) ≈ Тике таг (Бутанаев 1995, 28) ж.б.у.с.

Кыргызстан жана Тува аймагы: Козу-Жар (СГНК, 116) ≈ Апап оорут (Тувинско-русский словарь, 1968, 637), Балыкты-Суу (СГНК, 36) ≈ Балыктыг-Хем (Тувинско-русский словарь, 1968, 638), Буура (СГНК, 48) ≈ Буура (Тувинско-русский словарь, 638), Куранкол (СГНК, 124) ≈ Куран (Тувинско-русский словарь, 640), Кушчу-Суу (СГНК, 126) ≈ Куштут-Кежиг (Тувинско-русский словарь, 640), Каман-Суу (СГНК, 97) ≈ Хаван-Даг (Тувинско-русский словарь, 649), Кой-Таш (СГНК, 116) ≈ Хой-Кара (Тувинско-русский словарь, 644), Жыланды (СГНК, 67) ≈ Чыланкыч (Тувинско-русский словарь, 649) ж.б.

Өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланышкан жер-суу аталыштары да кенен ареалды кучагына камтыйт. Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Беш-Жыгач (СГНК, 40) ≈ Беш-Карагай (Молчанова 1979, 156), Беш-Терек (СГНК, 41) ≈ Беш-Тыт (Молчанова 1979, 156), Кайыңды (СГНК, 94) ≈ Кайыңду (Молчанова 1979, 196), Кайыңды-Булак (СГНК, 94) ≈ Кайыңду-Булак (Молчанова 1979, 196), Камыш-Башы (СГНК, 97) ≈ Камышлу (Молчанова 1979, 202), Карагайлы (СГНК, 101) ≈ Карагайлу (Молчанова 1979, 206), Карагат (СГНК, 101) ≈ Карагат (Молчанова, 206), Кара-Терек (СГНК, 110) ≈ Кара-Тыт (Молчанова 1979, 213), Он-Арча (СГНК, 145) ≈ Он очок (Молчанова 1979, 273), Согонду (СГНК, 161) ≈ Согоно (Молчанова 1979, 290), Токойлу (СГНК, 178) ≈ Токой (Молчанова, 310), Тытты (СГНК, 186) ≈ Тытты Каба (Молчанова, 322), Табылгы (СГНК, 164) ≈ Табылга (Баскаков, Тошакова 1977, 204), Теректи (СГНК, 175) ≈ Теректү (Баскаков, Тошакова 1947, 175), Тытты-Сай (СГНК, 186) ≈ Тыт Кескен (Баскаков, Тошакова 1947, 204) ж.б.

Кыргызстан жана Хакас-Минуса ойдуңу: Арчалы (СГНК, 27) ≈ Арчалы (Бутанаев 1995, 27), Табылгы (СГНК, 165) ≈ Табылгат (Бутанаев 1995, 127), Табылгы-Төр (СГНК, 165) ≈ Табылгылыг-чул (Бутанаев 1995, 127), Теректи (СГНК, 175) ≈ Теректиг (Бутанаев 1995, 139), Тытты (СГНК, 186) ≈ Тыттыг-Суг (Бутанаев 1995, 142), Тытты-Сай (СГНК, 186) ≈ Тыттыг-Хол (Бутанаев 1995, 142), Карагайлуу-Булак (СГНК, 107) ≈ Харагайлыг таг (Бутанаев 1995, 163), Кара-Тал (СГНК, 109) ≈ Хара-Тал (Бутанаев, 165), Шалбаа (СГНК, 205) ≈ Шалба (Бутанаев 1995, 209) ж.б.

Кыргызстан жана Тува аймагы: Ак-Тал (СГНК, 18) ≈ Ак-Тал (Тувинско-русский словарь, 1968, 636), Бел-Терек (СГНК, 40) ≈ Ий-Тал (Тувинско-русский словарь, 1968, 639), Кара-Тал (СГНК, 109) ≈ Кара-Тал (Тувинско-русский словарь, 1968, 639), Карагайлы (СГНК, 101) ≈ Кара-Карагай (Тувинско-русский словарь, 1968, 639), Көк-Тал (СГНК, 86) ≈ Көк-Терек (Тувинско-русский словарь, 1968, 640). Теректи (СГНК, 175) ≈ Теректи (Тувинско-русский словарь, 1968, 642), Жоон-Терек (СГНК, 66) ≈ Чоон-Тирек (Тувинско-русский словарь, 1968, 645), Шибели (СГНК, 206) ≈ Шивелиг (Тувинско-русский словарь, 1968, 648) ж.б.

Кыргызстан жана Саян-Алтайдын жер-суу аталыштарынын басымдуу бөлүгү «көл», «тоо», «суу», «дарыя», «таш», «жар», «кыя», «ашуу», «булак», . «дөбө», «жол», «баш» ж.б.у.с. жалпы аталыштардан (нарицательные названия) жаралып, жогоруда аталган кенен ареалда жыш кездешет.

Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Ак-Кол (СГНК, 15) ≈ Ак-Кол (Молчанова 1979, 124), Адыр-Тоо (СГНК, 10) ≈ Адыр-Ой (Молчанова 1979, 118), Ак-Баш (СГНК, 13) ≈ Ак-Баш (Молчанова 1979, 123), Ак-Жол (СГНК, 14) ≈ Ак-Жол (Молчанова 1979, 123), Ак-Көл (СГНК, 15) ≈ Ак-Көл (Молчанова 1979, 124). Ак-Булак (СГНК, 14) ≈ Ак-Булак (Молчанова 1979, 123). Ак-Кыя (СГНК, 15) ≈ Ак-Кайа (Молчанова, 123), Ак-Суу (СГНК, 17) ≈ Ак-Суу (Молчанова 1979, 126), Ак-Таш (СГНК, 18-19) ≈ Ак-Таш (Молчанова, 126), Ак-Төбө (СГНК, 20) ≈ Ак-Төбө ≈ (Молчанова 1979, 129), Ак-Тоо (СГНК, 70) ≈ Ак-Туу (Молчанова, 127), Балык-Суу (СГНК, 35) ≈ Балык-Суу (Молчанова 1979, 197), Кара-Булак (СГНК, 100) ≈ Кара-Булак (Молчанова 1979, 205), Кара-Кол (СГНК, 101) ≈ Кара Коол (Молчанова 1979, 206), Кара-Көл (СГНК, 104-105) ≈ Кара-Көл (Молчанова 1979, 208), Кара-Суу (СГНК, 108-109) ≈ Карасу (Молчанова 1979, 210), Кара-Кужур (СГНК, 105) ≈ Кара-Кужур (Молчанова 1979, 208), Кара-Үңкүр (СГНК, 112) ≈ Кара-Үңкүр (Молчанова 1979, 208), Кош-Булак (СГНК, 121) ≈ Кос Булак (Молчанова 1979, 227), Көк-Кыя (СГНК, 85) ≈ Көк-Кайа (Молчанова 1979, 230), Көк-Суу (СГНК, 86) ≈ Көк-Суу (Молчанова, 232),

Көк-Төбө (СГНК, 86) ≈ Көк-Төбө (Молчанова 1979, 232), Көл (СГНК, 233) ≈ Көл (Молчанова 1979, 232). Кызыл-Арт (СГНК, 122) ≈ Кызыл-Арт (Молчанова, 252), Кызыл-Кыя (СГНК, 129) ≈ Кызыл-Кайа (Молчанова 1979, 253), Кызыл-Жар (СГНК, 129) ≈ Кызыл-Жар (Молчанова 1979, 252), Кыз-Арт (СГНК, 255) ≈ Кызарт (Молчанова 1979, 255), Сары-Булак (СГНК, 130) ≈ Сары-Булак (Молчанова 1979, 285), Семиз-Бел (СГНК, 101) ≈ Семиз-Бел (Молчанова 1979, 288), Талды-Суу (СГНК, 168) ≈ Талды-Суу (Молчанова 1979, 300), Узун-Булак (СГНК, 187) ≈ Узун-Булак (Молчанова 1979, 332) ж.б.

Кыргызстан жана Хакас-Минусин ойдуңу: Айран-Суу (СГНК, 12) ≈ Айран-Көл (Бутанаев 1995, 20), Ак-Баш (СГНК, 13) ≈ Ах-Паш (Бутанаев 1979, 29). Ак-Таш (СГНК, 14) ≈ Ах-Тас (Бутанаев 1995, 32), Ак-Тоо (СГНК, 20) ≈ Ак-Таг (Бутанаев 1995, 31), Ак-Суу (СГНК, 17) ≈ Ах-Суг (Бутанаев 1995, 31), Ак-Жар (СГНК, 14) ≈ Ак-Чар (Бутанаев 1995, 32), Көк-Таш (СГНК, 87) ≈ Көк-Тас (Бутанаев 1995, 50), Көк-Ой (СГНК, 85) ≈ Көк-Ой (Бутанаев, 50), Муз-Тоо (СГНК, 636) ≈ Мус-Таг (Бутанаев 1995, 70), Балык-Суу (СГНК, 40) ≈ Палыктыг Суг (Бутанаев 1979, 87), Чоң-Сары-Ой (СГНК, 41) ≈ Сарой (Бутанаев 1979, 97), Сары-Көл (СГНК, 158) ≈ Сарыг Көл (Бутанаев 1979, 97), Сары-Суу (СГНК, 160) ≈ Сарыг Суг (Бутанаев 1979, 103), Тогуз-Булак (СГНК, 160) ≈ Тогыс-Суг (Бутанаев 1979, 133), Үч-Эмчек (СГНК, 190) ≈ Үс имчек таг (Бутанаев 1979, 146), Кара-Көл (СГНК, 104-105) ≈ Хара көл (Бутанаев 1979, 163), Кара-Булак (СГНК, 100) ≈ Хара пулук (Бутанаев 1979, 165), Кара-Таш (СГНК, 109) ≈ Хара-Тас (Бутанаев 1979, 165), Кара-Көл (СГНК, 100) ≈ Хаара-Хөл (Бутанаев, 164), Кызыл-Тоо (СГНК, 131) ≈ Хызыл-таг (Бутанаев 1979, 186), Кызыл-Суу (СГНК, 130) ≈ Хызыл-Суг (Бутанаев 1979, 186), Кызыл-Жар (СГНК, 128) ≈ Хызыл-Чар (Бутанаев 1979, 185) ж.б.

Кыргызстан жана Туванын аймактары: Ак-Таш (СГНК, 18-19) ≈ Ак-Даш (Тувинско-русский словарь, 1968, 636), Кара-Кужур (СГНК, 105) ≈ Ак-Кужур (Тувинско-русский словарь, 1968, 636), Ак-Турпак (СГНК, 21) ≈ Ак-Довурак (Тувинско-русский словарь, 1968, 636), Ак-Тал (СГНК, 18) ≈ Ак-Тал (Тувинско-русский словарь, 636), Ак-Кыя (СГНК, 18) ≈ Ак-Хоя (Тувинско-русский словарь, 636), Байтак (СГНК, 34) ≈ Пай-Даг (Тувинско-русский словарь, 637), Башкы-Суу (СГНК, 38) ≈ Баш-Хем (Тувинско-русский словарь). Ак-Көл (СГНК, 15) ≈ Ак-Хөл (Тувинско-русский словарь, 637), Кара-Булунц (СГНК, 100) ≈ Кара-Булунц (Тувинско-русский словарь, 639), Кара-Тоо (СГНК, 110) ≈ Кара-Таг (Тувинско-русский словарь, 638), Кара-Суу (СГНК, 108) ≈ Кара-Суг (Тувинско-русский словарь, 639), Кара-Тал (СГНК, 103) ≈ Кара-Тал (Тувинско-русский словарь, 638), Кара-Көл (СГНК, 105) ≈ Кара-Көл (Тувинско-русский словарь, 639), Көк-Таш (СГНК, 96-87) ≈ Көк-Даш (Тувинско-русский словарь, 640), Кызыл-Арык (СГНК, 127) ≈ Кызыл-Арыг (Тувинско-русский словарь, 640), Кызыл-Тоо (СГНК, 131) ≈ Кызыл-Даг (Тувинско-русский словарь, 640). Сары-Булунц (СГНК, 156) ≈ Сары-Булунц (Тувинско-русский словарь, 642), Каракол (СГНК, 161) ≈ Хара-Хөл (Тувинско-русский словарь, 643), Сары-Көл (СГНК, 158) ≈ Сарыг-Хөл (Тувинско-русский словарь, 642), Жоон-Терек (СГНК, 66) ≈ Чоон-Тирек (Тувинско-русский словарь, 645) ж.б.

Кыргызстан жана Саян-Алтайдын географиялык негизи эки, айрым учурларда үч компоненттен турарын белгилөө зарыл. Алардын көпчүлүгү абстракция жана субстантивация кубулуштарынын натыйжасында жалгыз лексикалык бирдик болуп калган. Ошону менен бирге, жогорудагы топонимиялык параллелдерде этногенетикалык терең жалпылыкты чагылдырат. Мисалы, VI-XVIII кк. кыргыз топонимдери (Минусин ойдуңундагы энесайлык кыргыздарга таандык) бүгүнкү күнгө чейин формасы өзгөрүүсүз сакталып келди. Бул Тоолуу-Алтай, Тува жана Түндүк-Батыш Монголиянын жер-суу аттарына да мүнөздүү көрүнүш. «Уруунун, элдин байыркы миграциясын аныктоодо, анын баштапкы жана акыркы көчүп-конуу ареалын тактоо зарыл». Көчүп-конуп жүрүүнүн баштапкы жана акыркы пункттарындагы жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар өзгөрүүсүз бойдон алынып келинет (Топонимика и историческая география. -М., 1976.-С.7). Мисалы, Кыргызстандын аймагындагы Чүй, Кемин, Ачы, Кулунду, Аксы, Көкарт, Кызылсеңир, Акбаш, Атбашы, Алабука, Пачата, Сыны ж.б.у.с. жер-суу аттары Саян-Алтайдын топонимиясында да кайталанат.

Хакас-Минусин ойдуңундагы топонимикалык аталыштардын бүгүнкү кыргыз этнонимиясында (уруу-урук, эл аталыштары) бир топ параллелдери такталды (караңыз: Каратаев 2001, 122-124). Үчөй (саяк) ≈ Үчей, кабай (моңолдор) ≈ Хабай, кудайлат (басыз) ≈

Худалат, абакан (мундуз) ≈ Абакан, карды (кушчу) ≈ Харлыг-Хөл, кузгун (сарттар) ≈ Хусхун, кара куш (баргы) ≈ Хара-Хуш, карагана (басыз) ≈ Харагана, бай терек (сары багыш) ≈ Пай-Тирек, багачы (моңолдор) ≈ Пагача, эрке булан (сары багыш) ≈ Пулан ж.б.

Таанымал иликтөөчү С.Өмүрзаков «арт» сөзү жалганган топонимдер Кыргызстан, Тува, Тоолуу-Алтай жана кыргыздар байырлаган Чыгыш Түркстандын аймактарында кездешерин, «тоонун бели» деген сөз казак, уйгур, өзбек тилдеринде учурабагандыгына токтолот. Иликтөөчү «арт» байыркы кыргыз сөзү экендигин белгилейт (Умурзаков 1978, 86). Мисалы, Арт-Хол (Тува) ≈ Арт-Төбө, Улут-Арт (Тува), Кызыл-Арт (Тоолуу-Алтай) ≈ Кызыл-Арт, Кызарт (Тоолуу-Алтай) ≈ Кызарт, Отуз-Арт (Кыргызстан), Адан-Арт (Хакасия), Кис-Арт (Хакасия) ≈ Кызарт ж.б. «Арт» сөзүнө Махмуд Кашгари «тоонун чокусу», «көтөрүлүү, түшүү», «ашуу», «арткы жак», «тоолуу жердеги түздүк» маанилеринде түшүндүрмө берген (Махмуд Кашгари, Индекс-словарь, 1967, 22). Мындан сырткары, энциклопедист-алым Бадал-Арт, Букач-Арт, Занби-Арт, Кавак-Арт, Торуг-Арт, Яфгу-Арт топонимдери жөнүндө маалымат берет (Умурзаков 1978, 56; Чороев 1991, 113).

Саян-Алтайдагы, Түндүк-Батыш Монголия жана ага жамаатташ аймактардагы «кыргыз» жер-суу аталыштары хакастардын, тувалардын, шорлордун, карачайлардын, азыркы Монголиянын (Түндүк-Батышы) түрк тилдүү этнографиялык топтордун этникалык жүзүнө кыргыздардын тийгизген таасирин аныктары шексиз. Хакас-Минусин ойдуңунда «кыргыз» этнотопоними - 22, Тоолуу Алтайда - 6, Тувада - 4 ирет, Краснояр крайында, Якутияда, Монголияда, Тарбагатайда ж.б. кенен ареалда кездешүүсү айтылган ойду ырастай алат (Бутанаев 1955, 189-191; Молчанова 1979, 257; Вайнштейн 1954, 163-165).

Жогорудагы иликтөөлөр, жер-суу аталыштарындагы параллелдер кыргыздардын Саян-Алтай түрк элдери менен этногенетикалык байла-ныштарын дагы бир ирет тастыктайт. Жогорудагыдай жалпылыктар кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы жайгашуу алкагын, этникалык-маданий чөйрөнү аныктары ырас. Жер-суу аталыштарындагы мындай жалпылыктар кокусунан эле келип чыгуусу мүмкүн эмес жана кыргыздардын аталган кенен ареалдагы калтырган тарыхый изи катары кароо азбел. Жер-суу аталыштары жана андагы параллелдер тарыхый маалыматтарды гана бербестен, диалектилердин өнүгүшүн чагылдырган маалыматтар чагылдырган лингвистикалык маанилүү булак катары кызмат кылат.

Бап IV. Кошуна өлкөлөрдө жашаган кыргыздар

4.1. Өзбекстандын аймагындагы кыргыздар жана алардын жайгашуу ареалы

Өзбекстандын бир катар чөлкөмдөрүндө жашаган кыргыздар аталган аймактардын түптүү, автохтондуу калкы болуп саналат. Бул чөлкөмдөрдү байырлаган кыргыз уруулары кыргыздын оң, сол, ичкилик урууларынын курамдарына кирет. Тагыраак айтканда, Өзбекстандын азыркы Анжиян, Фергана, Наманган, Бухара, Самаркан, Сырдарыя, Навойий, Жиззак, Ташкент чөлкөмдөрү, Каракалпакстан аймактары кыргыз урууларынын эзелтеден көчүп-конуп жүргөн ареалы жана чарбалык-экономикалык, соода жүргүзүүдөгү зор мааниси бар, кыргыздардын согуштук-саясий таасири күчтүү аймактардан болгондугу тарыхый жазма булактарда, илимий адабияттарда чагылдырылып келет. Кыргыз уруулары аталган аймактардын этностук чөйрөсүнө өз таасирин тийгизишкен.

XXI к. башталышында кошуна өлкөнүн аймагында расмий Ташкенттин статистикалык соңку жарыялаган маалыматтарына караганда 370 миңден ашуун кыргыздар жашары маалымдалган («Вечерний Бишкек» гезити, 25.02.2003). Кыргыздар негизинен Өзбекстандын Анжиян, Фергана, Наманган, Жиззак, Сырдарыя, Самаркан, Кашкадарыя, Ташкент облустары, Каракалпакстан ж.б. региондордон орун алышып, ал жерлердин рельефин эзелтеден өздөштүрүшүп, байырлап калышкан. Биротоло отурукташууга жана жарым отурукташууга өтүү процесси XIX к. орто чендеринен факт жүзүндө күчөй баштаган. Бул тарыхый-этностук процесске кыргыздар жашаган бүгүнкү Афганистан, Кытай (Чыгыш Түркстан, Батыш Кытай), азыркы Кыргызстандын жана ага чектешкен аймактарды (Фергана өрөөнү) Улуу Британия, Цинь Кытайы, Россия империясынын өз ара зордук-зомбулук менен бөлүп алуунун натыйжасы болгон. Аталган басып алуучу империялардын кыргыз жерлерин өз ара бөлүп алууларынын натыйжасында кыргыз урууларынын Фергана, Зарафшан, Бухара, Самарканд ж.б. аймактардан бүгүнкү Чыгыш Түркстанга (Батыш Кытай), Түндүк Афганистан жана ага жамаатташ аймактарга кылымдар бою салт болуп калган көчүүлөрү токтотулган эле. Натыйжада, жүз миңдеген кыргыздар отурукташууга, жарым отурукташуу абалына өтүүгө аргасыз болушкан. Бул бүтүм жалпы кыргыз этносунун өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген болучу.

Мурдагы Совет доорундагы, андан соңку Өзбек көз каранды эмес республикасындагы жүргүзүлгөн ар бир «эл каттоолордо» кыргыздардын саны мурдагы расмий жарыя кылынган документтердеги маалыматтарга салыштырмалуу улам азайтылып көрсөтүлгөндүгү баарыбызга маалым. Расмий Ташкенттин акыркы маалыматтарында бул өлкөдөгү кыргыздардын саны Өзбекстандагы жалпы калктын 4 % азырагын (учурда өлкөнүн жалпы калкы 25 миллиондон ашуун адам) түзгөн. XIX к. экинчи жарымындагы айрым жазма булактарга, эл каттоолордун маалыматтарына таянсак, анда кыргыздар бул аймактардагы негизги, басымдуу көпчүлүктү түзгөн. Маселен, XIX к. аягындагы тарыхый-документалдык (даректүү) булактарда кыргыздар Фергана өрөөнүнүн калкынын эң негизги, басымдуу бөлүгү экендиги чагылдырылган. Ош уездинде кыргыздар жалпы жашаган калктын 98, 85%, Маргалан уездинде 29, 66%, Наманган уездинде - 25, 73%, Анжиянда - 39, 66%, Кокондо - 6, 05% (136, 66) түзүшкөн (Губаева 1991, 74). Андан кийинки эле даректүү тарыхый жазма маалыматтарга таянсак, 1913-жылга карата Анжиян уездинде - 117774, Кокон уездинде - 26421, Наманган уезинде - 120297, Ош уездинде - 143571, Скобелев (Фергана) уездинде - 87532 кыргыз жашаган. Жалпысынан алганда, кыргыздардын Фергана өрөөнүндөгү саны 495 595 адамды түзүп, бара-бара кыргыздардын салыштырмалуу саны расмий ж.б. маалыматтарда кыскартыла баштаган (Койчиев 2001, 12).

Мындан сырткары, кыргыз этносунун бул аймактардагы санынын кыскарышы табигый, социалдык-экономикалык шарттардын, жайыттардын кыскарышы, кыргыздардын бир бөлүгүнүн отурукташууга өтүүсү, XX к. 30-40 -жж. коммунисттердин элди жапырт коллективдештирүүсү, кошуна жашаган сарт (фарси-тажик), түрк, каракалпак сыяктуу калктар менен жуурулушуусу ж.б. процесстер негизги ролду ээлеген.

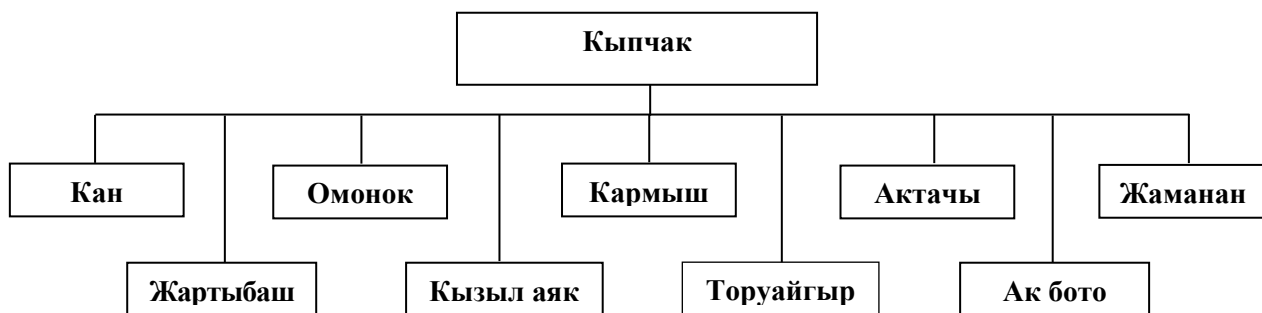
Өзбекстандын Кыргызстанга чектеш Фергана өрөөнүндөгү Анжиян областына караштуу Коргонтөбө, Жалалкудук, Кожоабд, Булакбашы, Айым, Мархамат ж.б. райондорунун административдик аймактарында кыргыздар эзелтеден компактуу, чогуу жашап келишет. Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабында, тагыраак айтканда жогоруда аты аталган чөлкөмдөрдө жашаган кыргыздар бүгүнкү Кыргызстан менен этностук-маданий, чарбалык-экономикалык, тууган-

туушкандык жактан карым-катнаштары кеңири болгондуктан толук этностук өзгөчөлүктөрүн сактап келишүүдө. Ал эми Ташкент, Сырдарыя областтарындагы кыргыздардын басымдуу бөлүгү казактарга чектеш, аралаш жашашкандыктан, көпчүлүгү казак мектептеринен билим алгандан улам, ал жердеги кыргыздарга казактардын руханий дүйнөсү, каада-салты өз таасирин тийгизген. Чаткал тоолоруна чектеш жашаган кыргыздар өз каада-салттарын таза бойдон сактап кала беришкен.

Үчүнчү топко Жиззак областынын тоолуу райондорунда жашаган кыргыздар кирет. Бакмал, Замин, Достук райондорунда жашаган кыргыздар, өзгөчө тоолуу аймактарда жашагандары тилин, каада-салттарын сактап келишет. Жаштардын басымдуу бөлүгү кыргыз мектептеринде билим алышат. Айрым маалыматтарда бул чөлкөмдө чектеш жашаган казак, өзбек, кыргыз каада-салттары аралашкан абалда өнүгүүдө («Вечерний Бишкек», 25-февраль, 2003).

Фергана өрөөнүнүн Өзбекстанга караштуу бөлүгүндө жайгашкан Анжиян, Наманган, Фергана облустарынын административдик-аймактык курамдарына кирген кыргыздар жана алардын уруулук курамы жөнүндө маалыматтарга токтолсок төмөндөгүдөй этностук жайгашууну байкоого болот: Анжиян облусунун аймагында кыргыздын кыпчак, канды, бостон, мундуз, кыдырша, найман, кара багыш, мунгуш, бөрү, баргы, тейит, төбөй, кытай, багыш урууларынын өкүлдөрү мекендешет. Аты аталган уруулар кыргыздын ичкилик, оң жана сол канаттарынын курамдарына киришет.

Фергана өрөөнүндөгү (Өзбекстан тарабындагы) кыргыз урууларынын өкүлдөрүнүн негизги бөлүгүн кыргыздын кыпчак уруусу түзөт:

Өзбек Республикасынын Фергана облусунун аймактарын (Буадил ж.б. райондор) негизинен кыргыздын ичкилик (Булгачы) урууларынын өкүлдөрү байырлап келишет. Аларга төмөнкү уруулар кирери такталган: жоокесек, кесек, найман, нойгут, кыдырша, кыпчак, бостон, канды ж.б.

Наманган областынын айрым аймактарын саруу, кушчу, моңолдор, саяк, сарттар, багыш, мундуз, кыпчак ж.б. уруулардын өкүлдөрү компактуу түрдө байырлашат. Аталган уруулардын өкүлдөрүнүн бир бөлүгү Кытайдын Шинжаң Автономиялуу округунда жашап келишет. Кыпчактар кыргыздын башка уруулары сыяктуу эле Чыгыш Түркстандан (XVII-XVIII кк), Фергана өрөөнүнүн (XVIII-XIX кк) саясий турмушуна өтө жигердүүлүк менен катышып келишкен (Сапаралиев 1999, 32-38).

Фергана өрөөнү жана ага жамаатташ жерлерди, жайыттарды кыргыз уруулары өзгөчө XV-XVI кк. өзгөчө тездик менен өздөштүрө башташкан. Бул аймактын ыңгайлуу табигый шарты, кенен жайыттары, отурукташкан, жарым көчмөн башка элдер менен соода-сатык алакалары үчүн кыргыздар Жетисуу, Аулиеата, Талас, Кашкар, Алай, Каратегин, Кашкадарыя ж.б. жерлерден көчүп келүүсү XX к. биринчи чейрегине чейин уланган (Губаева 1991, 73). Мындан сырткары, Россия империясынын Цинь Кытайы менен чек ара маселелерин тактоосу кыргыздардын Чыгыш Түркстандан ж.б. жерлерден Фергана ж.б. аймактарга жылдык салттуу көчүүсүнө терс таасирин тийгизген. Тагыраак айтканда, XIX к. экинчи жарымынан көп кылымдык жер которуштурган көчүү багытына бөгөт коюлган эле. Көпчүлүк ыңгайлуу жерлер пахта, ж.б. айыл-чарба талааларына айлантылган, сууга, жайытка ыңгайлуу жерлер Россия империясынын түпкүрүнөн көчүрүл-гөн орус, украин ж.б. келгин дыйкандарга таратылып берүүсү да жайыттардын, кыштоолордун кыскарышына алып келген; бул процесс да кыргыздардын бир бөлүгүнүн отурукташуусуна шарт түзгөн. 1902-ж. «Фергана областынын жылбаяны» берген маалыматтарга таянсак бул өрөөндөгү 300 000 кыргыздардын 200 000 отурукташууга өтүп, жер иштетип, дыйканчылык менен кесиптене башташкан. Бул мезгилде кыргыздар саны боюнча Фергана

областында сарттардан кийинки орунда турган (Губаева 1991, 76). «Сарт» - санскрит (байыркы индиялыктардын диний-ритуалдык тилдеринин бири) тилинде «соодагер» маанисин туюнтуп, көчмөн түрк элдери тарабынан отурукташкан, жер иштетишкен иран (фарси-тажик) тектүү, кийинчерээк түрктөшкөн калкка берилген энчилүү ат экендиги илимде эбак далилденген. Албетте, жогоруда айтылып өткөндөй, бул процесс Кыргызстандын Россиянын карамагына каратылышы, зордоп баш ийдирүүсү, Цинь империясы менен Чыгыш Түркстан боюнча өткөн чек аралардын такталышы менен байланышкан.

Ч.Ч.Валиханов Фергана аймагында XIX к. көчүп-конуп жүргөн кыргыздардын материалдык жана руханий маданиятына отурукташкан калктын тийгизген таасирин белгилеп, акыркылардын тили жагатай (чагатай) тилине жакындап калгандыгын белгилеген. Изилдөөчү бул кыргыздардын кадыресе жер иштетип, дыйканчылык кылгандыгын жазат (Валиханов Т.И, 342) Түркстан крайынын эсепке алган (ревизиялык) материалдарда Кокон уездиндеги Нойгут-Кыпчак волостундагы кыргыздар, сарттардын тилин (түрк-иран тили) өздөштүрүп, кыргыз адатынын ордуна диний шариатты кабыл алышкандыгы жана каада-салтта отурукташкан калк менен бирдей болуп калгандыгы билгиленген. Арийне, мындай факт-материалдар отурукташкан жана көчмөн элдердин чарбалык-экономикалык, маданий чек аралары өткөн жерлерде арбын кездешери байкалат.

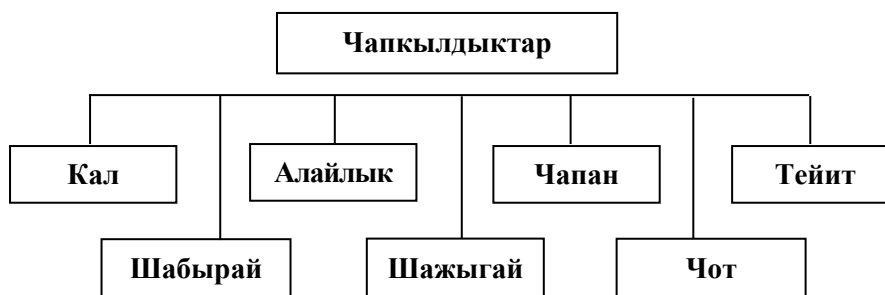
Ал эми, кыргыздардын тажик (иран) тилдүү сарттар менен кошуна жашоосу, биринчилердин (кыргыздардын) тилине жана каада-салтына тажиктердин тийгизген таасирин белгилеген. Исфара жана Канибадам волосторунда отурукташууга өткөн кыргыздар ошол чөлкөмдөгү көп сандуу сарт-тажиктердин курамына жуурулушуп кеткен (Губаева 1991, 79). Ошондой болсо дагы кыргыздардын башка элдерге жуурулуп кетүү процесси массалык мүнөзгө ээ болгон эмес. XIX к. отурукташууга жана жарым көчмөн абалына өткөн кыргыздар бүгүнкү күнү да өз тилин, маданиятын жоготпой сактап келишет.

Орто Азия аймагында Совет бийлиги орногондон кийин чек ара тактоо жана аны турмушка ашыруу бул аймактарды мекендеген кыргыздардын тагдырына да терс таасирин тийгизди. XX к. 20-30 -жж. чек араны тактоо жана аны жөнгө салуу иштеринин жүрүшү кыргыздар жашаган бүтүндөй бир аймактардын Өзбекстан, Тажикстандын административдик-аймактык башкаруусуна баш ийип калуусуна, кыргыздардын андан аркы этностук өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизди. Мисалы, Анжиян областынын курамына кирип калган Ханабад, Жалалкудук, Коргонтөбө, Булакбашы, Мөнөк ж.б. волосторунун жашаган калкынын дээрлигин кыргыздар түзгөн. Анжиян уездиндеги отурукташкан айылдардын жалпы саны 201 кыштак болсо, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша алар төмөндөгүдөй абалда болгон: кыргыздар -138 айылды, өзбек жана сарттар – 38 айылды, орустар - 12, тажик - 1, түрк - 4, кашкарлык (уйгурлар) - 4, аралаш жашагандар – 4 айылды түзүшкөн (Койчиев 2001, 45). Демек аймактагы калктын улуттук өзгөчөлүгүн эске албаган административдик-аймактык бирдиктерге бөлүү иши (1924-1927 -жж.жүргөн) өз учурунда СССРдин курамына кирген Кыргызстан жана Өзбекстандын ортосундагы өтө таатал этнотерриториялык талаш-тартыштарды пайда кылган. Албетте, бул багытта атайын иш алып барган комиссиялар бир топ татаал маселелерди чечүүгө аракеттенгендигин белгилөө зарыл. Бирок, келтирилген архивдик ж.б. материалдардан улуттук-аймактык чек ара тактоолорунун жана анын жыйынтыктарынын кийинки Өзбек Республикасынын пайдасына чечилгендигин көрүүгө болот. Жыйынтыгында, татаал этнотерритория-лык талаш-тартыштардын натыйжасында, Фергана өрөөнүнүн 50 өзбек, 14 сарт айылдары Кыргызстанга, 100гө жакын кыргыз, 28 кыпчак, 17 түрк, ондогон каракалпак, курама ж.б. айылдары Өзбекстандын административдик башкаруу аймагына өтүп кеткен (Койчиев 2001, 79). Мисалы, бүгүнкү күнгө карата Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабында калган кыргыздар жашаган айрым айылдарда гана улуттук мектептер, маданий борборлор сакталып келет. Акыркы он беш жылдыктагы коңшу өлкөнүн бул олуттуу улуттук маселеге толук көңүл бөлбөгөндүгү же андан таптакыр баш тарткандыгы ушул маселени ого бетер татаалдатып койдү.

Эгерде уруулук отурукташууга көңүл бурсак, Фергана өрөөнүнүн Өзбекстан тарабындагы аймактарында негизинен кыпчак (Коргонтөбө, Айым, Жалалкудук, Ханабад ж.б. райондор), чоңбагыш, нойгуттар (Кокон району), жоокесектер (Вуадил району), мундуз уруусу (Айым, Жалалкудук райондору), кара багыш, чоң багыш уруулары (Ханабад), найман (Ханабад, Жалалкудук, Вуадил, Мархамат ж.б.), кыдырша (Ханабад), саруу, моңолдор (Чуст, Касансай), тейит (Ханабад, Жалалкудук ж.б.), бостон (Мархамат ж.б.) ж.б. кыргыз урууларынын өкүлдөрү байырлап келишет.

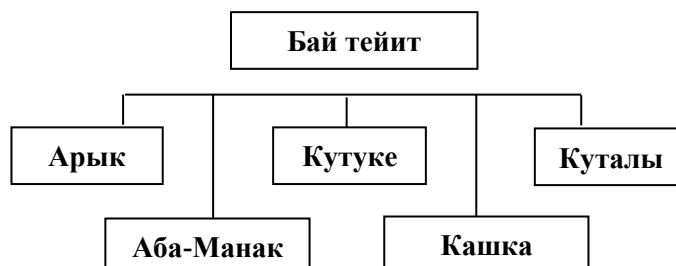
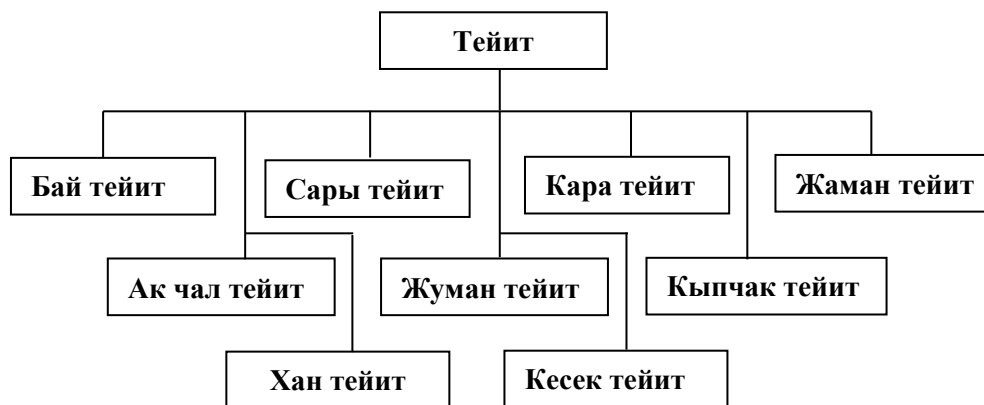
Учурда Ташкент облусунда да бир топ сандагы кыргыздар жашоодо. Ташкент кыргыздары негизинен областтын чыгыш жарымында, Чаткал кырка тоолорун ыктай жайланышкан. Алар анын Бөкө, Пушкин, Чыйырчык (Чырчык), Паркен, Орджоникидзе райондорунун Мискен, Чымген,

Күмүшкен, Кабардан, Политотдел, Рават, XX партсъезд, Дарман деген жерлерде (мурдагы колхоз-совхоздордун административдик аймактарында) жашашат (Алымбаев 1990, 3). Болжол менен бул жердеги (Ташкент аймагы) кыргыздардын саны 25 миңге чамалап барат. Ташкенттик кыргыздар жалпы жонунан өздөрүн «чапкылдыктар» дешет «Чап» - сол, «кол» - «сол колдогулар», «сол канаттагылар» деген маанини туюнтат. Чапкылдыктардын бир бөлүгү Баткен областындагы Лейлек, Баткен, Жалалабаттын Сузак райондорунун (Багыш айыл өкмөтү) аймактарын байырлашат. Чапкылдыктар кыргыз урууларынын генеалогиялык классификациясында ичкилик (Булгачы) уруулук тобуна киришери маалым. Мындан сырткары, ушул эле аймакта кыргыздын ават, оргу, нойгут сыяктуу уруулары жашашары аныкталган. Ошол жердеги информаторлордун айтымында чапкылдыктардын тууган-тушкандары Анжиян, Кокон, Сүлүктү, Лейлек, Кызылкыяда ж.б. жерлерде жашашат. Бул факт кыргыздардын Фергана аймагынын чөлкөмдүк ич ара миграциясын чагылдырат.

Ташкендик кыргыздар мурун Чаткал кырка тоолорунун батыш капталынан орун алган Нуреката, Аксаката деген абдан кооз жерлерде жашашыптыр. Уламыш боюнча Нуреката, Аксаката, Беркиата, Көктере–ката, Көката, Акбилеката, Арапата – жетөө тең бир атанын балдары экен. Бул жерлер жалпысынан Алтынбел деп да аталары маалым.

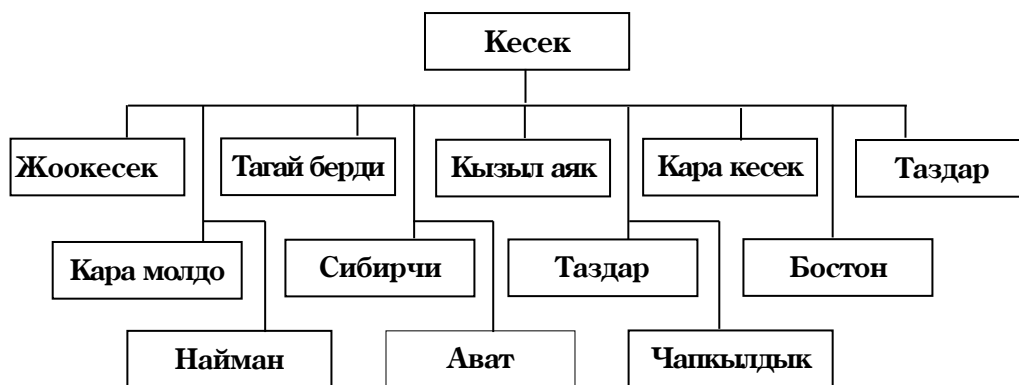
Сырдарыялык кыргыздар негизинен Сырдарыя, Жиззак облустарынын аймактарында жашашат. Бул чөлкөмдө кыргыздын ичкилик уруусуна кирген тейит, кесек уруусунун өкүлдөрүнүн бир бөлүгү жашайт. Алардын жайгашкан жерлери Заамын, Бакмал, Достук, Ильич райондорунун аймактары. Тейиттердин уруулук курамы жергиликтүү информаторлордун берген маалыматтарында төмөндөгүдөй бутактарга бөлүнөт: бай тейит, сары тейит, кара тейит, жаман тейит, ак чал тейит, жуман тейит, кыпчак тейит, хан тейит, кесек тейит ж.б. (Алымбаев 1990, 3)

Сырдарыялык тейиттердин уруулук курамы Лейлек, Каратегин кыргыздарындагы тейиттердин уруулук курамы менен толук дал келет (караңыз: Маанаев 1969, 15). Бул факт тейиттердин өтө кенен ареалдагы таралуусун чагылдырат. Тейиттердин айрым бөлүктөрү Түндүк Афганистан жана Кытайды (Чыгыш Түркстан) байырлашары жөнүндө даректүү маалыматтар бар (Абрамзон 1959, 167).

Бай тейиттер жөнүндө төмөндөгүдөй ылакап кеп бар: «Кутукенин баласын мылтык берип зоого кой, Абай менен Манакты маңдайлашкан жоого кой, Кашкаларды чечилбес кара доого кой, Кутаалынын жигитин чалкалатып ашка кой же болбосо, чара мене башка кой» (Алымбаев 1990, 3).

Сырдарыялык кесектер негизинен бай кесектер (бай кесек - кесек уруусунун эң ири уругу) деп аталышат. Айрым информаторлор аларды тейиттерден таратышат. Бирок, бул көз караш далилдөөнү талап кылат. Кесек - кыргыздын ичкиликтер уруусунун курамындагы эң кеңири уруулардын бири. Сырдарыялык кесектер - 12 уруктан турушат. Алар төмөнкүлөр: чүчүк, тагайберди, кызыл аяк, кара кесек, кара молдо, сибирчи, таздар, бөксө, ават, найман, чапкылдык, чувулдак. Бул кесектердин уруулук курамы Баткен, Лейлек, Каратегиндеги кесектердин уруулук курамынын аталышы менен толук дал келет. Кесектер – Чыгыш Түркстанда да бар экендиги маалым (Абрамзон 1959, 167). Демек, аталган кеңири аймактардагы кыргыздардын этностук негизи бир дегенге толук негиз бар.

Ташкенттиктерден айырмаланып, Сырдарыялык кыргыздардын негизги бөлүгү тоо аймактарында жашайт. Ошондуктан аларда тил, улуттук каада-салттар тазараак сакталган. Элдик уламыш, легенда, ал турсун устачылык (темир уста) өнөрү да жоголгон эмес.

4.2. Кытайлык кыргыздар жана алардын жайгашуу ареалы

Кыргызстандын эң ири, күч-кубаттуу кошуна өлкөлөрүнүн бири – Кытай Эл Республикасы. Бул өлкө менен суверендүү Кыргызстанды өтө тыгыз экономикалык-чарбалык, маданий-соода, геосаясий алакалары байланыштырат. Географиялык жактан Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай, Ички Азия) деп аталып калган бул кенен аймакты, ага чектеш жерлерди кыргыздар эзелтеден мекендеп келишери илимде эбак далилденген. Азыркы учурда Чыгыш Түркстан аймагы түндүгүнөн Теңиртоо, түштүгүнөн Куэнь-Лунь, батышынан Гималай тоолору, Афганистан, Памир-Алай тоолору менен чектешет. 1949-ж. 1-октябрда Кытай Эл Республикасы түзүлгөндөн соң, бул жерлер аталган өлкөнүн юрисдикциясына толук карап калган. Бул кошуна өлкөнүн кыргыздары – «кытай кыргыздары» же «кытайлык кыргыздар» деп аталат. Аталган кенен аймактарда кыргыздардын эл болуп калыптануусунун негизги, өзөккү этаптары жүргөн. Бул өлкөдөгү кыргыздар аталган аймактарда жалпысынан компактуу жашашат.

Чыгыш Түркстандын кыргыздары аймактагы жашаган 13 тилде сүйлөгөн калктардын эң ирилериин бири. Кыргыздар өз алдынча Кызылсуу Кыргыз автономиялуу району деп аталган аймактык-административдик статусуна ээ. Эне тилде жарык көргөн гезит-журналдар, илимий басылмалар, китептер, мектептер ж.б. маданий-агартуу очоктору кытайлык кыргыз калкынын муктаждыктарын толук камсыз кылып турат. Бул багытта кытай өкмөтүнүн улуттук азчылыктар боюнча жүргүзгөн саясаты, кам көрүүсү өзгөчө алкоого татырлык. Учурда Кытай Эл Республикасында 170000 дей кыргыз болсо, алардын 150000 дейи Кызылсуу Кыргыз автономиялуу районунда жашашат. Мындан сырткары, Түндүк Шинжаңда (Синцзянь – «Жаңы

чек, ээлик»), же Иле Казак областынын Текес районунун Көктерек айылында 2 миңдей, Шаты - айылында 2 миңдей, Жамансуу айылында 1, 5 миңдей, Ташкоргон Тажик автономиялуу районунун Көкжар, уйгурлардын Гума районунун Кеңкыр айылдарында да кыргыздар бар. Кыргыздардын айрым бөлүктөрү Үрүмчү ж.б. шаарларда, райондордо жашашат (Макелек Өмүрбай. «Кыргыз туусу», 2003, 25-27 март).

Ал эми кыргыздардын географиялык жайгашуусу түндүктөгү Куча шаарынан түштүккө карай Каралаш дарыясына чейинки аймакты кучагына камтыйт XX к. баш чендеринде Куэн-Лундун алыскы тоолорунун ичинде кыргыздардын негизги бөлүгүнөн ыраак жайгашкан кыргыз-кыпчактар же өздөрүн кыргыздын кыпчак уруусуна таандыкпыз деген көчмөндөрдүн тобу катталган (Абрамзон 1990, 33). Айрым информаторлор Тибет тарапта да кыргыздар бар экендигин белгилешкен. Бул маалыматты таанымал географ А.В.Станишевскийдин Ладакта (Тибетте) 1000 чамалуу (XX к. 50-жылдарындагы маалыматтар боюнча) кыргыздар жашайт деген фактысы менен бекемделет. (Абрамзон 1959, 330). Тибетке ыктай байырлашкан сары уйгурлардын, Лоп көлүнүн айланасын байырлаган лоптуктардын (лобнорлуктар) байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын бир бөлүгү экендиги да илимде далилденип келе жатат. Мындан сырткары, Ички Азия аймагында кыргыздар эзелтеден байырлап келишкендигин көптөгөн илимий тыянактар да ырастайт. Изилдөөчүлөр кыргыздар этникалык составы боюнча азыркы дейре өткөн кездеги урууга бөлүнүү тартиби менен жайгашып, аларда уруу-уруу же «бир атанын балдары» деген ата салты толук өкүм сүрөрүн белгилешет (Маанаев 1969, 27).

Чыгыш Түркстандагы кыргыздардын уруулук курамы жергебиздеги жашаган башка кыргыз урууларынын генеалогиялык түзүлүшү менен толук дал келет. «Эгерде Чыгыш Түркстанда жашаган кыргыздарды этностук курамы боюнча башка жердеги жашаган кыргыздар менен салыштырсак, анда алар эки чоң топко бөлүнгөндүгүн байкайбыз. Биринчи топко Аксуу өрөөнүндөгү жашаган кыргыздар, Текестеги кыргыздар жана Кашкар округундагы чоң багыш менен кушчулар (кутчулар) кирип, алар Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган кыргыздар менен бир этностук уруу бөлүктөрүн түзгөндүгүн көрөбүз. Экинчи топко: Кашкар, Хотан округундагы кыргыздар, негизинен Тажикстандагы Тоолуу Бадахшан аймагынын (Чыгыш Памир) кыргыздары, Түндүк Афганистан жана Кыргызстандын түштүгүндөгү айрым уруулар менен этностук биримдикти түзгөндүгүн көрөбүз (Маанаев 1969, 27-28).

Бул аймактарда кыргыздардын курамын оң, сол, ичкилик (Булгачы) же кыргыздын үч канатына тең таандык уруулардын өкүлдөрү жашашат. Оң канат кыргыз уруулары: адигине, буту, мунгуш, черик, сары багыш, солто; Сол канат кыргыз уруулары: басыз, кушчу, саруу, мундуз, чоң багыш; Ичкиликтер (Булгачылар) уруулук тобу: найман, кыпчак, тейит, кесек, бостон. Мындан сырткары, кыргыздар менен этностук жалпылыгы илимде далилденип келе жаткан лобнорлуктар, долондор, калмак-кыргыздар, катагандар, уйгурлашкан кыргыздардын топтору, алардын этностук башаты, теги өз алдынча иликтөөлөргө арзыйт.

Кытайдагы жашаган кыргыздардын эң ирисин кыпчак уруусунун өкүлдөрү түзөт. Алар тогуз кыпчак, товур кыпчак, кан кыпчак деген ири уруктардын курамына киришет. Кыпчактар Кашкар шаарынан батышты көздөй созулуп жаткан Айыгарт, Арчабел, Чимген, Бостонтеректе, Жаңгыссар шаарынан түштүккө карай Чумбус, Кенкол, Чаарлын, Кароол, Гыджек деген жерлерде турушат (Абрамзон 1959, 334; Маанаев 1969, 26-27). Ал эми наймандар болсо Жаңгыссар шаарынан түштүк тараптагы Кызылтоодо, Тоюнлук, Чымген, Там, Арпалык, Сөгөт, Капка, Сарай, Кайыз деп аталган өрөөндүү (көктү аралы) жерлерди, Ойтаг, Гез деген жерлерди мекендешери маалым. Наймандардын бир бөлүгү Сарыкол ашуусуна туташ жерлерди (Чыгыш Памири) байырлашат. Ошону менен бирге, найман уруусунун өкүлдөрү Жайтерек, Жайылган деген айылдарды негиздешип, отурукташууга өтүшкөн, дыйканчылык менен кесиптенишет.

Тейиттер да көп сандуу кыргыз урууларынын бирине киришет. Кыпчак, кесек, найман, канды, оргу, ават, жоокесек, бостон ж.б. ичкилик (Булгачы) уруулардын таралып, жайгашуу абалы өтө зор, кеңири географиялык алкакты кучагына камтыйт. Тейиттер жана аталган уруулардын өкүлдөрү бир эле учурда Чыгыш Түркстан, Кыргызстандын түштүгү, Өзбекстан (Фергана өрөөнү, Ташкент, Сырдарыя, анын ичинде Заамин, Бакмал райондору), Тажикстан (Жергетал, Шаартуз, Нау, Исфара, Мургаб), Түндүк-Чыгыш, Афганистандын аймактарын байырлап келишет. Тейиттер Кашкар шаарынан (Кытай Эл Республикасы) батышка карай Бөрүтокой, Кызылсуу капчыгайларын, Жаңгыссардан батышка Караташ жана Кызылсуу дарыяларынын оң жак жээктерин байырлашат, Жаңгыссарды түштүккө Кантерек, Чимген, Чумбус дарыясынын агымына карай Созусай, айрым бөлүктөрү болсо Сарыколдогу Ташкоргон, Каракол, Суубашы деген жерлерди мекендешери аныкталган (Абрамзон 1959, 335). Изилдөөчүлөр тейиттерди эң байыркы уруулардын бири катары

эсептешип, VIII к. эле Чыгыш Түркстанга отурукташкан деген пикирде. Айрым маалыматтарда тейиттер ошол арабдардан (VIII к.) бөлүнүп чыккан «таит» деген уруулардын урпактары болушат (Маанаев 1969, 14).

Кесек уруусунун өкүлдөрү Пасрабат, Кенкол, Тагарма капчыгайларын байырлашат. Жогорудагы аталган уруулардын өкүлдөрү өздөрүн ичкиликтер уруулук тобуна кошушат. Анвар Байтур, Карашаардын түндүк тарабындагы Чоң Жылдыз деген жайлоолорду кыргыз уруулары мурдатан эле ээлеп, уйгур хандыгы менен Чагатай хандыгын байланыштырып турган деп белгилеген. Кыргыз уламыштары боюнча Эсенбуканын доорунда бир топ кыргыз уруулары Жылдыз жайлоосуна көчүп келген (Турдуева 2001, 17)

Кыргыздын сол канатына кирген чоң багыштардын салыштырмалуу саны башка урууларга караганда бир кыйла көптүк кылат. Чоң багыштар Теңиртоонун түштүк тоо кыркалары тарабында, Тоюн дарыясына туташ өрөөндөрдө, Чакмак, Терек, Майдан капчыгайларында, Кашкар шаарынан түндүк-батыш тараптагы Кызыллой, Канжуган, Жыгачарт, Кавагатты, Оксалыр деген жерлерди мекендешет (Абрамзон 1959, 335). Чоң багыштар менен мундуз, сары багыш, дөөлөс, чериктер аралаш турушары маалым. Кыргыз уруулары жайгашкан жана ага чектеш аймактарда кыргыз тилиндеги жер-суу аттарынын жыш учурашы кыргыздардын бул чөлкөмдөгү түптүү эл экендигин дагы бир ирет чагылдыраты бышык. Чагатай урпактарынын дооруна таандык маалыматтарга караганда, Кашкар, Жаңыгиссар, азыркы Актоо району жана Жаркен тараптарда тогуз кыпчак, сарт калмак, найман, чоң багыш, балыкчы, итарчы, мунгуш, сары багыш, кесек, тейит уруулары; Аксуу, Үчтурпан, Акчий тараптарда - сары багыш, төөлөс, черик, бугу, мундуз, кушчу, Иле өзөнүнүн баш агымындагы райондордо - бугу, мундуз, адыгине, сары багыш уруулары жашаган (Турдуева 2001, 18).

Кашкар округундагы кыргыздардын бир кыйла бөлүгүн кушчу уруусунун өкүлдөрү түзөт. Кушчулар Жайдөбө, Бычан, Инген, Шейит, Жейренбулак ж.б. жерлерде турушат. Кыргызстандын чек арасын туташ чөлкөмдөрдөгү Кызылсуу дарыясына туташ өрөөндөрдө, капчыгайларда, аталган дарыялардын куймаларында (Сымкана, Сарыбулак, Токойбашы, Эттик, Сакал, Жыйгын, Жойулгансуу, Улуучат деген жерлерде) Мунгуш уруусунун курамына кирген жоош уруктарынын өкүлдөрү байырлашат. Жооштордун негизги бөлүгү Ош облусунун Карасуу районунун аймагында турушары маалым. Каратерек (Чыгыш Түркстан) дарыясынын өрөөндөрүндө адыгине уруулук тобуна кирген жору уруусунун өкүлдөрү жашашат. Жору уруусунун өкүлдөрүнүн басымдуу бөлүгү Каракулжа, Алай, Өзгөн райондорунда жашашат.

Аксуу округунда черик жана кушчу урууларынын өкүлдөрү байырлап келишет. Чериктер Акчий, Карачий, Жалаңчий, Карабулак, Сарыбулак, Кызылкүмбөз, Акбейит, Кызылаң, Кулансарык, Үч, Акөтөк, Жамансуу деген жерлерде турушат. Кушчулардын (кутчу) басымдуу бөлүгү чериктер менен, айрымдары Башчакма, Сапарбай, Каратеке, Капчыгайларын байырлашат Боздөң деп аталган жерде бугулар, дөөлөс, саяк урууларынын өкүлдөрү жашашат (Абрамзон 1959, 335). Кушчулардын басымдуу бөлүгү Талас, Жалалабаттын Ноокен, Базаркоргон, Сузак райондорун байырлашары маалым. Дөөлөстөр Ноокат, Жетиөгүз райондорун, саяктар Тогузторо, Нарын, Кочкор, Суусамыр ж.б. аймактарда турушат.

Каратеке деген жерде мундуздар байырлашат. Мундуздардын негизги бөлүгү Сузак, Базаркоргон, Жалалкудук (Өзбекстан), Нарындын айрым жерлеринде, Ысыккөлдө жашашат. Ушул эле Аксуу округунда сары багыш, чоң багыш, кара багыш, кыпчак урууларынын өкүлдөрү жашашары такталган. Бая тоосунан түндүккө карай сары багыштардын «калмак» уруусу турат (Абрамзон 1959, 336). Чоң багыштар Карашаар, кыпчактар Карабак жана Жаңыарыкты мекен кылышат. Сол канатка кирген чоң багыштардын көпчүлүк бөлүгү Кытайда, ал эми кыпчактардын негизги бөлүгү, тескерисинче Кыргызстан (Баткен, Жалалабат, Ош, Чүй), Өзбекстан (Анжиян, Наманган, Фергана), Тажикстан (Жергетал, Мургаб), Афганистанды (Чоң Памир, Кичи Памир) мекендеп келишери маалым. Жайгашуу ареалына караганда кыпчак уруусу кыргыздардын ичинен салыштырмалуу көп сандуулугу менен байкалат.

Или округунда кыргыздардын басымдуу бөлүгү Текес дарыясынын жана ага куйган суулардын өрөөндөрүндө турушат. Бугу уруусунун өкүлдөрү бул аймактагы көпчүлүктү түзүшөт. Мындан сырткары, бул аймакта солто, сарыбагыш урууларын өкүлдөрү да байырлашары байкалган. Бугулар Көксуу, Акыяз, Көктерек, Актерек ж.б. жерлерде турушары маалым. Айрым маалыматтарда Чоң жана Кичи Жылдыз өрөөндөрүндө (Күнөсуусу) да кыргыздар жашашат, бирок алар тилекке каршы дээрлик уйгурлашып калышкан.

Хотан округуна караштуу Куэн-Лундун тоо этектериндеги Кулансарык, Санжу ж.б. жерлерде найман, тейит, кесек, бостон уругунун өкүлдөрү азыраак бар.

Чыгыштан батышка карай узундугу 500, түндүктөн түштүккө карай 140 чакырымдай келген Шинжаң аймагы кыргыз этносунун калыптануусунун негизги этаптары жүргөн этностук аймак болуп эсептелет. Мисалы, атактуу эпикалык баатыр Жаңыл-Мырза чыккан нойгут уруусу XIX к. чейин эле Лобнор аймагында көчүп-конуп жүрүшкөн. («Манас». Энциклопедия, Т.I, 129-бет). Жазма маалыматтар, фольклор, топоникалык ж.б. этнографиялык материалдар кыргыздарын Батыш Кытайдагы ээлеген ареалы бүгүнкү жашап жаткан аймактан алда канча кенен болгондугун чагылдырат. Кыргыздардын байыркы Ата Журтунун бири, этностук бир мекени болгон Үчкуштай, Жылдыз, Күнөс, Манас шаары ж.б. жерлерди учурда кыргыздар мекендешпейт. Бирок, аймактагы отурукташкан калктын олуттуу бөлүгү өздөрүнүн тегинин кыргыз болгондугун эскеришет (Абрамзон 1990, 70). Бүгүнкү күндөгү Ават, Кула, Меркит, Актачы, Бостон, Терек, Оргу, Кызылаң, Кулансарык, Каратеке, Сакал, Сарай, Сөгөт, Гыджек, Кароол, Товур ж.б. топонимдер Кыргызстан кыргыздарында уруу (урук) аттары катары маалым. Каңды уруусунун курамында «алашан» аттуу ири урук бар. Этностук аталыш Батыш Кытайдагы жердин аталышына байланыштуу келип чыккан. Учурда Алашан - Батыш Кытайдагы тоо кыркаларынын аталышы катары белгилүү (Владимирцев 1939, 71). Кагазды - кушу уруусундагы ири уруктарды биринин аталышы катары маалым. Этноним бир эле учурда Чыгыш Түркстандагы, Жалалабаттагы (Ноокен, Сузак) жана Таластагы кушчулардын курамында эскерилиши аталган уруунун өткөн доорлордогу өтө кенен аймактагы миграциясын чагылдырат. Кушчулар (кытайга – «гэшу») жана азыктар (кытайча - «ассиги») VII к. Батыш Түрк каганатынын Нушиби аймагына киргендигин кытай жылбаяндары тастыктайт (Бичурин 1950, Т.I, 289). Чыгыш Түркстан географиялык өңүттөн алганда Батыш Түрк каганатынын курамында болгондугу белгилүү. Адигине уруулук тобуна кирген жору уруусунда сөгөттүк жору, шарттык жору деп аталган уруктар бар. Мындай топонимикалык аталыштар Лоб-Норго жакын аймактардан да кездешери илимде белгилүү.

Айрым учурда уруунун энчилүү аты жер-суу аталыштарына (топоэтноним) байланыштуу келип чыгышы мүмкүн. Кашкар -тынымсейиттердин курамындагы урук катары маалым. Кээ бир маалыматтарда тынымсейиттердин бир бөлүгү (курамына «кашкары» уругу кирген токтогул тобу) ич ара чыр-чатактардан улам батыш Кытайдын чектерине жер которушуп, узак убакыттар бою туруп калышканы баяндалат. Бүгүнкү жашап жаткан аймакка Токтогулдун тогуз уулунун бешөөсүнөн гана тараган урпактары келип отурукташкандыгы санжыралык маалыматтарда баяндалат. Ал эми калган балдарынан тараган урпактары бүгүнкү күндө Шинжаңда турушары айтылат (Абрамзон 1960, Т.IV, 20).

Сол канат кыргыз урууларынын аскердик урааны өз доорунда «Каратал» деп чакырылганы маалым. Орто жана кечки орто кылымдарда Чыгыш Түркстанда сол канат кыргыз уруулары байырлаган аймактарда Каратал (Кытайча – Ха-ла-та-лэ) топоними белгилүү (Абрамзон 1990, 68). Изилдөөчүлөр байыркы доорлордон туруктуу сакталып келе жаткан аскердик ураандар негизинен ата-бабалардын эрдиктерин даңазалап, уруулук символдорду, сыйынуучу ыйык жерлерди чагылдырарын белгилешет (Рабинович 1968, 307). Эзелки кыргыз ж.б. түрк-монгол тилдүү элдеринде ыйык туткан (тотем) жаныбары, канаттуу кушу, сыйынган тоосу, жер менен Көк Теңирди байланыштырган бүткүл дүйнөлүк дарак (Байтерек) жөнүндөгү шамандык түшүнүк кенен таралганы маалым. Каракалпактардын ичинде «караталшы» аттуу ири урук бар. Соңкөлдүн аймагындагы «Каратал жапырыгы» аттуу тарыхый топонимия кызыгууну жаратары ырас. Каратал топоними байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз урууларынын (уруулук бирикмелеринин) жалпы курултайдан соң бириктирүүчү маанисин туюнткан, ыйык деп эсептелген, шамандык ритуал өткөрүүчү тоо, чоку, ашуу же бийик тоонун бели болуусу толук ыктымал. Тал (Каратал), Терек (бай терек) дүйнөлүк дарак жөнүндөгү шамандык идеяны чагылдырат. Таанымал иликтөөчү С.М.Абрамзон төөлөс, мундуз, кыпчак, каңды, кушчу, бугу, азык, чоң багыш, кара багыш ж.б. айрым кыргыз уруулардын (уруктар) калыптануусу Түштүк Алтай, Иртыш бою жана Чыгыш Теңиртоо аймагында өткөн (Чыгыш Түркстан) деген тыянакты айткан.

Кыргыз тарыхы илиминде Батыш Кытайдагы сары уйгур (сары югур), лобнорлуктар (лоптуктар) жана алардын кыргыз теги менен жалпы экендиги, тагыраак айтканда аталган этностук топтор байыркы кыргыздардын бир бөлүгү экендиги такталып келе жатат. Мындан сырткары, ушул аймактагы долон, хотон, катаган, калмак-кыргыздар жана алардын теги өтө кызыктуу. Иликтөөчүлөр бул этнографиялык топтордун келип чыгышындагы кыргыздардын башкы ролун белгилешкен.

Долондор - Жаргандарыя, Чекилдек, Караңгылык деген жерлерде жашап келишет. Бүгүнкү күндө уйгурларга жуурулушуп бараткан долондор өздөрүнүн этностук кыргыз тектүү экендигин белгилешет. Бул этнографиялык топтун антропологиялык тиби

кыргыздардыкындай, бойлору узун келишет, өздөрүн айтылуу Жаңыл-Мырзанын тукумдары экендигин айтышат (Абрамзон 1959, 336-337) Кызылкөбү, Чоңмыс, Ортомыс, Кичимыс, Балыксуу ж.б. жерлердеги долондор уйгурча сүйлөшөт. Бирок, улак тартуу, ат чабуу ж.б.у.с. кыргыз каада-салттарын сактап келишет (Абрамзон 1990, 40). XIX к. Ч.Ч.Валиханов өз изилдөөлөрүндө Барчык жана Маралбашы аймактарын мекендеген «долон» аттуу өзгөчө уруу жөнүндө эскерген. Алар өздөрүнүн тегин кыргыздар менен жалпы экендигин белгилешет (Караев 1985, 127-128). Санжыралык маалыматтарда Долон бийден Ак уул, Ку уул, Кызыл уул, алардан кыргыздын оң, сол жана ичкилик уруулары тарары баяндалат. Монгол тилинде «долон» - «жети» санын аныктайт. Этноним «жети уруу», «жети уруу эл» маанисин туюнтушу мүмкүн. Кыргызстандын аймагында бул энчилүү ат менен айыл-кыштак, бийик ашуулар белгилүү (Словарь географических названий Киргизской ССР, 1988, 53) Долондор жөнүндөгү даректүү илимий маалыматтар, тыянактар, алардын кыргыздар менен тектик жалпылыгы кокусунан эле келип чыгуусу мүмкүн эмес.

Бүгүнкү күндө Монголияда Кытайдан (Батыш Кытай тараптан) көчүрүлүп келинген хотондор деген кыргыз тектүү, түрк тилдүү этнографиялык топ бар. Саны 3000 чамалуу бул этнографиялык топтун негизин Чыгыш Түркстандын түрк (кыргыз) тилдүү калктары түзгөн. Кыргыздын чекир саяк, саяк урууларынын ичинде «котон» деген уруктар бар экендиги белгилүү. «Хотон» монгол тилдеринде: 1. кырг. Биргазан (орусча - пеликан); 2. «Маяк» маанилерин туюнтат (Монгол орос толь, 1957, 343). Этностук аталыштардын параллели түркмөндөрдүн курамынан «готан» формасында кездешери маалым. Бул термин түркмөн тилинде да жогорудагыдай эле мааниге ээ (Атаниязов 1988, 30). Этностук аталыш жер (топонимика) атына (Хотон ≈ Котон) байланыш-туу келип чыгышы толук мүмкүн. Хотон топоними Тарим (Кытай) суу бассейнинин башталышына чукул жайгашкан. Бул аймакта кыргыздар азыр да жашап жатканы маалым. Изилдөөчүлөр памирдик кыргыздар-дын уруулук курамын бөлөк жердеги кыргыздардын уруулук курамына салыштырса, анда Памир кыргыздары, негизинен Кытайдын, Кашкар, Хотан өрөөнүндөгү кыргыздары менен, Тажикстандагы Жергетал кыргыздары, ошондой эле ферганалык кээ бир кыргыздардын уруулары менен бир уюткуну түзгөндүгүн белгилешет (Маанаев 1969, 24). Бүгүнкү уйгурлардын тилинде айрым өзгөчөлүктөргө ээ хотон диалектиси бар экендиги маалым. Манжур (Цинь династиясы) бийлигинин тушунда туткундалып, сүрүлгөн хотондор учурда Улан-Гомдун Хархире (Каркыра) дарыясына чукул жерлерде жашашат. Курамына бир катар этнокомпоненттер (анын ичинде басымдуусу кыргыз этнокомпоненттери) кирген хотондор бир нече кылым илгери Хотон тоолорунда жашаган деген маалыматтар бар (Абрамзон 1990, 67-68). Хотон топоними «Манас» дастанында да бир топ эскерилет («Манас». Энциклопедия, Т.1, 324) Белгилүү аалым, чыгыштаануучу С.Е.Малов өз изилдөөлөрүндө хотондордун этностук жактан кыргыздарга жакын экендигин белгилеген жүйөлүү пикирин айтат.

«Хотон» этнониминин (топониминин) маанисине Жунгар (Ойрот) хандыгынын тарыхы боюнча адис И.Я.Златкин төмөндөгүдөй аныктама берет: Хотон - кандаш туугандыкка негизделген, чогуу чарба жүргүзүшкөн үй-бүлөлөрдүн тобу. Хотондо 4, 10, 50 же андан көбүрөөк үй-бүлө тобу болгон. Бир нече хотон аймак же отокту түзүшүп, ал жалпы менчикти, ээликти аныктаган. Отоктор же аймактар тобу - улусту, ал эми улустар болсо Жунгар (Ойрот) хандыгын түзгөн (Чернышев 1990, 59).

Шинжаң автономиялуу областындагы Эмел-Гол Монгол автономиялуу аймагында калмак-кыргыздар деген этнографиялык топ жашайт. Саны 1000 адамды ашуун (XX к. 60-70 -жж. маалыматтар боюнча) калмак-кыргыздардын курамын сары багыш, мундуз, баарын, ханзу (кытай), тува, казактар түзөрү аныкталган. Турмуш-тиричилиги, каада-салты монголдордукуна окшош. Буддизмдин бир тарамы болгон лама динин тутунушат. С.М.Абрамзондун белгилөөсүндө лексикасынын басымдуу бөлүгү казак, анын (тилинин) айрым элементтери кыргыз тилинин каражаттарынан куралган. Өздөрү ата-бабаларынын бул аймакка мындан 300 жыл чамалуу илгери келип туруп калышкандыгын эскеришет (Абрамзон 1990, 40). Айрым изилдөөчүлөр Шинжандын Тарбагатай аймагындагы Дөрбөлжүндөгү (монг. Дөрбөлжин - «төрт чарчы жер»). Орхошор (Оргочор) деген жерде 1640-ж. жашаган кыргыздар жөнүндө маалымат берилген, алар Чыгыш Теңиртоодо жашашып, кийинчирээк (1780-ж.) аталган аймакка көчүп келишкен. Ошондон баштап калмактар тарабынан кыргыздарды ассимиляциялоо боюнча иш-аракеттер жүргүзүлгөн. Азыр Дөрбөлжүндөгү кыргыздардын басымдуу көпчүлүгү Орхошордон түштүк тараптагы Чөйчөк шаарынын айлана-сындагы Алга, Кызбейит, Экисуу деген айылдарда жашашат. Соңку маалыматтар боюнча ал жердеги кыргыздардын жалпы саны 2000 адамды түзөт. Бул

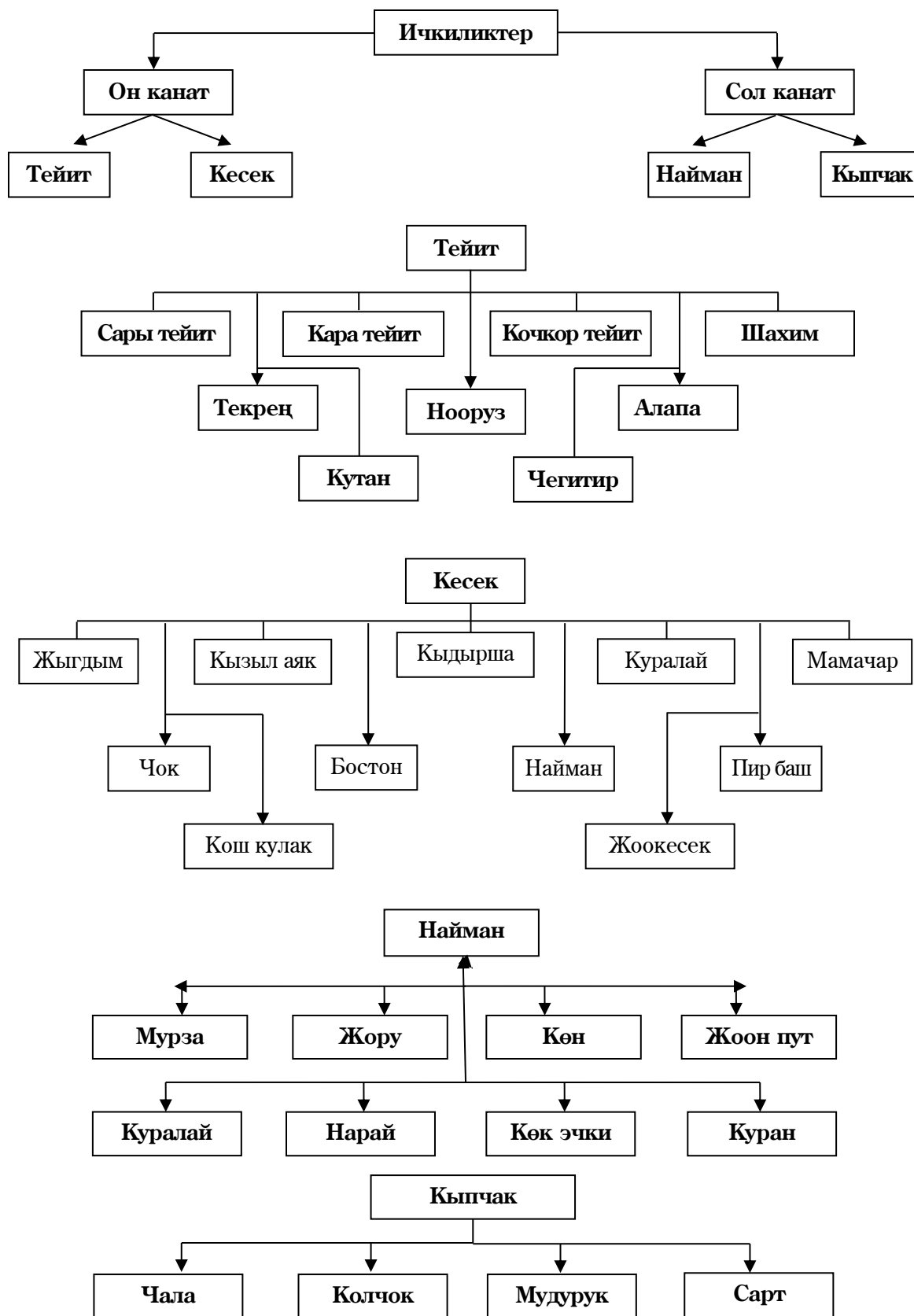
кыргыздардын теги сары багыш, баарын, мундуз, ак найман, сарттар урууларынан (караңыз: Турдуева 2001, 21-22).

XX к. орто чендериндеги илимий адабияттарда Хотон менен Яркенддин ортолугунда өздөрүн «кыргызбыз» деп атаган 1000 үйлүү (1 түтүн – 5 киши) катагандар жашары айтылган. С.М.Абрамзон бул катагандардын теңиртоолук кыргыздардан бир айырмасы, көзү өткөн кишини жоктоп аза тартуу, кайгыны билдирүү келгендерге тамак-аш тартылгандан соң башталарын белгилейт (Абрамзон 1972, 70-71). Катагандар - кыргыздын сарттар (адигине), чекир саяк урууларынын курамындагы уруктар катары белгилүү. Учурда, Өзбекстан жана Тажикстандын түштүк аймактарында (Кашкадарыя, Сурхандарыя областарында), Афганистандын түндүгүндө «катаган» атуу ири сандуу этностук топ жашайт. Айрым илимий адабияттарда бул топ «өзбек-катагандар» деген кошумча ат менен белгилүү. Таанымал этнограф-тарыхчы Б.Х.Кармышева өзүнүн көп жылдык илимий изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында XVII к. эскериле баштаган катагандардын чыгыш теги кыргыздар менен түз байланышы бар деген тыянакка келген (Кармышева 1976, 241). Лорддун жазган маалыматтарында катагандардын он алты уруусунун бири «басыз» деп аталганы чагылдырылат. Басыз – сол канат кыргыздардын ири уруусунун аталышы катары маалым. Мындан сырткары, катагандар жашаган аймакта Солто, Басыз (Тажикстандын Коргонтобө облусу) топонимдери катталган. Бул уруулук түзүлүш катагандардын орто кылымдардагы кыргыздардын бир бөлүгү экендигин аныктайт. Мындан сырткары, катагандар каада-салттарында, руханий маданиятынын үлгүлөрүндө кыргыздар менен тектик жалпылыкты түзүшөт.

Жалпысынан, Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай, Ички Азия) жана ага чектеш жерлер кыргыздардын эзелтеден жашап келген мекени, түпкү журту болуп эсептелет. Бул кенен, түрдүү ландшафтуу аймактарда кыргыздар негиздеген алгачкы мамлекеттер түптөлүп, эл болуп калыптануусунун негизги этаптары жүргөн.

4.3. Афганистан кыргыздары

Афган кыргыздары аталган өлкөнүн түндүк аймактарын (Чоң Памир, Кичи Памир) байырлашып, 1959-ж. эл каттоо боюнча жалпы саны 25 миңге чамалаш келген. Кыргыздар бул аймактарда эзелтеден эле салттуу көчмөн жана жарым көчмөн шартындагы турмушта жашашкан. XIX к. орус-кытай (Цинң), орус-англис келишимдеринин натыйжасында кыргыздар Ферганадан Памир тоолоруна, андан Чыгыш Түркстан тарапка көчүп жүрчү көп кылымдык салттуу жолунан, эң негизгиси кеңири жайлоолорунан, өз ара көчмөндүк катышуудан ажырап, кыргыздардын бир бөлүгү Афганистандын курамында калып калган. Алардын этностук курамы памирдик (Каратегин) кыргыздар менен бирдей, жалпы башатка ээ. 1895-ж. Памирди географиялык жактан чектеш мамлекеттер ортосунда бөлүштүрүүнүн натыйжасында обочолонуп калуу абалына дуушар болушкан. Афган кыргыздары Памирде жашаган кыргыздардын чет өлкөгө (Түркия Республикасы) журт которуп кеткендерден калган бөлүгү (болжолдуу саны 10 миңден ашуун) Кичи Памир жана Чоң Памир деп аталган аймактарда жашашат. Айрым тарыхый маалыматтарга караганда кыргыздар Афганистандын түндүгүнүн чыгыш өрөөндөрүндө, Хазрети-Имам-Сахибдин түштүк жактарында жана Кичи Памирдин Лянгар, Бозай-Күмбөз, Жүз-Каз деген жерлерин байырлашат. Чектеш жайгашкан Чыгыш Түркстан, Тоолуу Бадахшан (Тажикстан) жана афган Памирин кыргыздар эзелтеден мекендеп келишет. Айрым изилдөөчүлөрдүн кыргыз урууларынын аталган аймактарга XVIII к. көчүп барган деген пикирлерине кошулууга болбойт. Жергиликтүү информаторлордун берген маалыматтарына караганда, ал жердеги кыргыздар өздөрүн эки бөлүп, анжияндыктар (келгендер) жана сарыколдуктар (жергиликтүүлөр) деп айырмалашат. Наймандар, кыпчактар - келгиндерге, теиттер, кесектер жергиликтүү калкка (урууларга) кирет. Орус илимпозу Н.Ф.Ситняковский да өз эмгектеринде жогорудагыдай эле маалыматтарды берет. Ал дагы ичкилик урууларын эки топко бөлүп, наймандар жана кыргыз-кыпчактар ичкиликтердеги сол канатка, кесектер жана теиттер оң канатка кирет деген.

Афган Памириндеги кыргыздардын ою боюнча төмөнкү майда уруктар саналган эмес: алапа (тейит), мөшкө, пир баш, кош кулак (кесек), көн, жоон пут (найман), каралай, көк эчки (найман). Памирде кыргыздардан башка дагы алардын ичинде калмактар менен вахандар бар. Калмактар

мурдагы кулдар, азыр болсо кулчулуктан бошотулуп кыргыздардын арасына сиңип кеткен, кийинкилери болсо бай кыргыздарга кызмат кылуучулар. Азыркы учурда кыргыз эли калмактарды кошкондо өз ара 469 боз үйгө бөлүнүшөт (Реми Дор 1993, 14).

Изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде табийгаты катаал бул аймактарды кыргыз урууларынын ичинен эң оболу тейиттер өздөштүрүшкөн. Анткени, бул аймактагы тейиттер салыштырмалуу өтө ыңгайлуу жайыттарды ээлейт. Тейиттерге барчу жол (Кыргызстандан) Харгуши-Памир менен туташтырылган Кызыларт ашуусу, Алай өрөөнү, андан ары Аксуу дарыясы аркылуу өткөн. XIX к. баш чендеринде тейиттердин бир бөлүгү андан да ары жылып, Санчу аймагынан конуш алышкан. Бул уруунун жер которуусуна Кокон ханы, 1834-ж. Каратегинди басып алган Мухаммед Алинин (Мадали-хандын) зомбулугунан кутулуу максаты түрткү болгон. Кесек уруусу тейиттерден айырмаланып, Чоң Памирге Дарваз жана Шугнан тоо кыркаларынан ашып, батыш тарапты өздөштүрүшкөн. Ошентип, XIX к. аягында тейиттер кар аз түшчү Ыраң-Көл жана Кичи Памирге жайланышып, кесектер болсо Чоң Памирди, Аличурду мекендеген, алардын ортосунда анчалык көп эмес кыпчак уруусунун түтүндөрү жайгашкан. XIX к. 70-ж. Памир аймагы Кокон хандыгы, Кашкар эмири жана Кабул эмиринин вассалы катары үчкө бөлүнүп калышкандыгына карабастан, памирдиктер эч кимге баш ийбей, тың жашашкан. Алар тигил же бул жайытка ким көз артып, кызыгып жүргөнүн да эске албай, ээн-эркин көчүп жүрүшкөн. 1895-ж. 27-февралындагы Памирдеги чек араны белгилөө орус-англис келишиминде чечилди. Памир талашында жана чек араны тактап, бөлүүдө бул аймакта жашаган калктын үрп-адат, каада-салттары, этностук өзгөчөлүгү, жергиликтүү элдин түпкү кызыкчылыктары эске алынган эмес. Чындыгында, жергиликтүү калктын кызыкчылыктарынан бул жырткыч мамлекеттердин жеке кызыкчылыктары жогору турары мыйзамдуу көрүнүш болучу. Ошонун натыйжасында, Түштүк Памирдик кыргыздар менен тажиктер экиге бөлүнүшүп, бир тарабы Россияга, экинчилери Афган хандыгынын бийлигине кошулушту. Афган хандыгынын, андан соңку королдук Афганистандын тушунда да кыргыздар борбордон көз каранды эместигин сактап кала беришкен. Кыргыздар эзелтеден жашаган аймакка борбордук өкмөт, жергиликтүү кошуна жашаган башка калктар кысым көрсөтө алышкан эмес. Афгандык кыргыздар башка кыргыздардай эле уруулук түзүлүшүн, өзүн-өзү таанып-билүүсүн сактап калышкан.

Кыргыздын ичкилик (Булгачылар) уруулук тобуна кирген афган кыргыздары төмөндөгүдөй курамга ажырашат: оң канат, сол канат ичкиликтер. Оң канатка - тейит, кесектер; сол канатка - найман, кыпчактар. Памирдеги кыргыздардын ичинде калмактар жана вахандар бар. Калмактар мурдагы кулдар, азыр болсо кулчулуктан бошошуп, кыргыздардын курамына сиңип кетишкен, кийинкилери болсо (вахандар) бай кыргыздарга кызмат кылуучулардан болушкан. Кичи Памирде жана ага жанаша жайгашкан өрөөндөрдө кыргыздардын төрттөн үч бөлүгү жашайт. Улуу (Чоң) Памирде кыдырша, мамычар, бостон, куралай, кызыл аяк, найман, муңдук ж.б. уруктардын өкүлдөрү байырлашат. Сары кол, Кичи Памир, Чоң Памир, Ыраң Көл, Толубай, Сары-Мукур ж.б. ушул сыяктуу жергиликтүү топонимикалык аталыштар кыргыздардын аталган аймактарда эзелтеден мекендеп келишерин чагылдырат анык.

Афган кыргыздарынын соңку жаңы тарыхында Рахманкул хандын ордун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Замандаштардын жана чет өлкөлүк саякатчылардын, изилдөөчүлөрдүн айтымдарында Рахманкул хан табийгаттан сергек акылдуу, алысты көрө билген, эл камын ойлогон, афган Памириндеги башка калктардын арасында да чоң кадыр-баркы бар инсан, эл башчысы болгон. Лоя Жиргага (Афганистандын 1978-ж. чейинки парламентинин аталышы) бир нече ирет депутат болуп шайланган. Арийне, 1978-ж. апрелдеги Афганистандагы мамлекеттик төңкөрүш жергиликтүү кыргыздардын көп кылымдык жашоо укладына, экономикалык абалына, социалдык-саясий абалына өз кедергисин тийгизген. Рахманкул хан жетектеген Кичи Памирдик кыргыздардын бир бөлүгү Каракорум тоо кыркалары аркылуу эки жумага созулган көчүүнүн натыйжасында Пакистанга караштуу Рилгет өрөөнүнө келип отурукташышкан. Бийик тоонун калкы абасы нымдуу, жайкы аптабы 40 градуска жеткен Пакистандын климатына көнө алышкан жок. Айрыкча жаш балдарга жана аялдарга өтө кыйын болду. Ошол эле (1979-ж.) жугуштуу ич келте ж.б. ооруулардан жүздөгөн аялдар, жаш балдар көз жумушкан. Албетте, бүтүндөй элди ата-бабалары жашаган жерден табийгаты, тили, дини бөтөн жерге зордоп көчүрүп кетүүнүн зарылчылгы бар болгонбу, албетте бул маселеге тарых өзүнүн баасын берет. 1980-ж. апрелинде Рахманкул хан АКШнын Исламбаддагы элчилигине кайрылып, жер которууга уруксат берүүчү иммиграциялык виза сураган. Андан соң, Түркиянын өкмөтүнө да кайрылган. Бул суранычты Түркия өкмөтү кабыл алып, 1982-ж. март айында тоо аймагындагы Анатолия районуна кабыл алууга чечим чыгарды. 1982-ж. август айында 1138 адам самолет менен Түркияга көчүрүлүп, убактылуу Каракундүз айылына

жайгаштырылат. 1985-ж. Алтын-Дараге биротоло отурукташып калышкан. Түркия өкмөтүнүн гумандуу саясаты көчкөн кыргыздарды биротоло кырылып жок болуудан сактап калган. Учурда Түндүк-Батыш Афганистанда азыркы учурда да бир топ санда кыргыздар жашоодо.

4.4. Кыргыздар жана лакайлар, сары уйгурлар, лобнорлуктар (лоптуктар)

«Кыргыз» энчилүү аты Молдова, Крым жарым аралы (Украина), Астрахан чөлкөмү, Башкортостан, казак талаалары (мурдагы Дешт и-Кыпчак), Краснояр крайы, Түштүк Сибирь аймагы, Орто Азия, Афганистан, Манжурия, Чыгыш Түркстан, Тибет, Монголия сыяктуу аймактарды байырлаган элдердин этностук курамдарындагы уруу-урук аттарында чагылдырылат. Муну кыргыздардын миграциясы жана ошол аймактардагы этностук абалга тийгизген таасири катары кароого болот. Албетте, “кыргыз” этнониминин жогорудагыдай кенен ареалга таралышы түрдүү тарыхый окуялар, этностук-маданий чөйрөдө түзүлгөн кырдаалдар, себептер менен коштолуп, тарыхый кыска бир доорду кучагына камтыбасы ырас. Ошону менен катар, кыргыздардын (кыргыз уруулары) түздөн-түз катышуусу менен калыптанган элдер, этностук топтор (лакайлар, катагандар, коңураттар, моголдор, барластар, саларлар, сары уйгурлар, лобнорлуктар, хакастар, шорлор, тувалар, түндүк жана түштүк алтайлыктар, тофаларлар (карагастар), Батыш Монголиянын этнографиялык топтору ж.б.) жөнүндөгү олуттуу илимий маселелер тарых илиминде, жалпы кыргызтаанууда актуалдуу проблема бойдон калууда.

Биз бул маселеде кыргыздардын эл болуп калыптануу процессинин негизги этабы Теңиртоо, Чыгыш Түркстандын гана аймагында жүргөн деген көз караштан алыспыз. Кыргыздардын этностук жүзү калыптанган мейкиндиктерге Батыш Монголия, Тарбагатайдан - Кашкарга, андан Тибетке, Тибеттен Лоб-Норго чейинки эбегейсиз зор аймакты кошууга болот. Бир катар маалыматтар бүгүнкү күндө да аталган жерлерде кыргыздардын айрым топтору байырлап келишкендигин кабарлайт. Кыргыз этнокомпоненттери Түштүк Сибирдин түркий тилдүү элдеринен башка уйгурлардын (Шинжаң уйгурлары), кара калмактардын (ойрот-калмактар), Түндүк-Батыш Монголия, Тарбагатайдын түрк-монгол тилдүү этносторунун курамдарынан кездешет (Бутанаев 2001, 37-39). Мындан сырткары, “кыргыз” этнокомпоненти башкырлардын, крым татарлары, ногойтор, саха-якут, казак, каракалпак, өзбектердин курамдарынан да арбын кездешерине эмгектин башка бөлүктөрүндө кайрылып кеткенбиз (Кузеев 1974; Шаниязов 1974; Кармышева 1952, 1954, 1976, Керейтов 1994; Ксенофонов 1992, Т. I-II ж.б.).

Эмгектин бул бөлүгүндө кыргызтаанууда алгачкы жолу лакайлар, сары уйгурлар, лобнорлуктар жана алардын этногенезисине, этностук-маданий тарыхына, лексикасына кыргыздардын тийгизген таасири иликтенет.

Лакайлар - илимий адабияттарда “өзбек-лакайлар” деген ат менен да белгилүү. Белгилей кетчүү маселе, Тажикстандагы акыркы эл каттоолордо лакайлар “өзбек” деген кошумча, таңууланган жасалма аттан баш тартышты деген маалыматтар бар. Чындыгында эле, мындай мисалдар орто азиялык түрктөргө, карлуктарга, барластарга, каракалпактарга, отурукташкан кыпчактарга, курамаларга, иран тилдүү ж.б.у.с. этнографиялык топторго да мүнөздүү көрүнүш. Лакайлар деген ат менен белгилүү болгон бул этностук топ орто кылымдардан Тажикстандын, Өзбекстандын түштүк тарабындагы, ал эми айрым топтору Афганистандын түндүгүндөгү чек арага жамаатташ аймактарды байырлап келишет (Каратаев 1999, 94-99). Лакайлар илимий адабияттарда Н.А.Аристов, И.П.Магидович, Н.Г.Маллицкий, А.К.Писарчик, Бурхан-уд-Дин хан-и Кушкеки, Ф.И.Льютко, Д.Н.Логофет, А.Панков, А.Борис, А.П.Хорошкин, Н.И.Гродеков, В.В.Бартольд, Совет доорундагы көрүнүктүү тарыхчылар М.Е.Массон, Б.Х.Кармышева, К.Ш.Шаниязов ж.б. тарабынан жүргүзүлгөн иликтөөлөрдү эскере кетүү абзел.

Айрым статистикалык маалыматтар боюнча лакайлардын жалпы саны жүз миң чамалуу. Лакайлар жердин аталышына байланыштуу келип чыккан эки ири топко бөлүнүшөт: хисари лакай жана кулоби лакай (Маллицкий Н.Г. Учебное пособие по географии Таджикистана. Ташкент-Самарканд. 1929, -С.64, 128-129, 135-136). Гиссардык лакайлар эсенкожо жана бадраклы, ал эми кулоби (куляби, балжуан) лакайлар “байрем” жана “төрт уул” деген ири уруулук топторго бөлүнүшөт. Бул этностук топ боюнча көрүнүктүү этнограф Б.Х.Кармышева бир катар иликтөөлөрдү жүргүзүп келди (Кармышева Б.Х. К вопросу о происхождении лакайцев//СЭ. -№4, 1952; Узбеки-лакайцы, Сталинабад, 1954).

Лакайлар жашаган аймактагы маданий-этносдук чөйрөгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ушул эле аймакты мекендешкен коңурат, катаган, карлук, дүрмөн, барлас, түрк ж.б. чыгыш тектери азыркы мезгилге чейин илимий негиздүү тастыктоону талап кылып келет. Аталган этносдук топтор илимде жалпысынан “өзбек” (же көчмөн-өзбек) деп аталышканы менен алардын табышмактуу теги, материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрүндөгү өзгөчөлүктөр иликтөөлөргө муктаж. Лакайлардын теги жана алардын бул аймакты байырлап калышы жөнүндө илим чөйрөлөрүндө бирдей көз караштар жок. Айрым изилдөөчүлөр (И.П.Магидович) лакайларды араб жеңип алууларынын мезгилинде карлуктар менен бирге келишкен дешсе, кээ бирлери Шейбани-хандын жетекчилиги астында журт которушуп келген көчмөн-өзбектердин бир бөлүгү катары карашат (А.Борис, Д.Н.Логофет, А.Панков). Айрымдары, XIII к. Чынгыз-хандын көчмөн ордолору менен чогуу журт которушкандыгын, бул эл болсо Лакай аттуу аскер башчысынан тарарын белгилешет (Льютко 1929, 28). М.Е.Массон карлуктар VIII к. эле лакайлар менен кошуна турушкан деген пикир айтат. Арийне, бул көз караш тактоолорго муктаж. И.П.Магидович лакайлардын этнонимиясынын казактар менен айрым параллелдүүлүктөрүнө таянып, лакайларды байыркы түрк тилдүү аргындардын бир бөлүгү деген тыянакка келет. Бул көз карашка сын мамиле жасоо зарылдыгын белгилегибиз келет. М.Е.Массон лакайлар азыркы байырлаган аймакка өз алдынча көчүп барып туруп калышкан деген Н.А.Аристовдун көз карашын колдойт (Массон 1949, № 15.-С.53) Б.Х.Кармышева “История народов Узбекистана” аттуу коллективдүү эмгектин авторлоруна өзүнүн пикирдеш эместигин билдирет. Андыктан, эмгектин авторлору лакайларды уйгур, түркмөн, түрк, карлуктар менен катар аталган аймактын түптүү (автохтондуу) элдери катары карашат. Автор эмгектеги илимден алыс турган божомолдоолорду кескин сынга алган (караңыз: Кармышева 1953, 15). Мындан сырткары, изилдөөчүлөр лакайлардын карлуктардан, көчмөн-өзбектер деп аталган семиз, кесамир, муса базари, дүрмөн, барластардын тили, материалдык маданияты, кала берсе, антропологиялык (лакайларда монголоиддик тип басымдуулук кылат) жактан өзгөчөлөнүп турарын аныкташат (Ошанин 1959, 47-49). Аталган этносдук топ (лакайлар) тоолуу аймактарды байыр алышкандыктардан улам, жашоо тиричилигинде, каада-салттарында, чарба жүргүзүүнүн ыкмаларында көчмөндөргө гана мүнөздүү болгон салттуу маданиятты сактап калган.

Б.Х.Кармышева лакайларды кыргыз, казак, өзбек, тува, хакас, алтай ж.б. түрк тилдүү элдер менен этносдук байланыштарын этнонимиялык параллелдүүлүктөрдүн негизинде (урук-уруу аталыштарындагы окшоштуктар) сыпаттап чыккан. Автор бул этносдук топтун карлук, казак, батыш сибирдик элдер, өзгөчө казактар менен (орто жүз казактары) жакындыгын көрсөтөт (караңыз: К вопросу о происхождении локайцев, 1952. -С.17-19). Албетте, автордун айрым көз караштарын колдоо менен бирге, лакайлардын казак, каракалпак, дүрмөн ж.б. этносторго салыштырмалуу кыргыздар менен теги өтө жакын экендиги такталды. “Лакай” макроэтнониминин жалгыз параллели кыргыздын мундуз уруусунун курамында гана бар. Бул урук курамына кирген мундуз уруусу кыргыздын эң байыркы урууларынын бири катары эсептелет жана анын параллели бүгүнкү алтайлыктардын (алтай кижилер) курамында сакталып келет (Потапов 1969, 43). Маселен, лакайлардын курамындагы уруу-урук аталыштарынын параллелдери Түштүк Сибирдин шорлор, хакастар жашаган аймакта (Хакасия) Мрас-Су (Мраз этноним), Кыргызстанда Нарын (дарыя, шаардын, аймактын аталышы), Кутурган (Сузак жана Өзгөн райондорундагы айыл аттары), Самаркандек (Баткен жергесиндеги айыл) ж.б.у.с. жер-суу аталыштары кирет. Маселен, кыргыздар XIX к. биринчи жарымында Чыгыш Памирден тышкары, анын батыш районундагы Балжуан, Нуратин бектиктеринде да жашаган. XIX к. экинчи жарымынан тартып, кыргыздар Коргонтөбө бектигинде да отурукташууга өтүшкөн (Маанаев 1969, 21-22). Бул фактылар кыргыздардын лакайлар менен этникалык алакалары XIX-XX кк. да үзгүлтүксүз улангандыгын чагылдыраары бышык.

Иликтөөлөрүбүздө кыргыз-лакай уруу (урук) аталыштарында түз этногенетикалык байланыштарды тастыктаган 60 ашуун параллеледер аныкталды. Мындан сырткары, илимпоздордун билдиргендерине караганда, түздүктөгү тажиктер (Душанбе ж.б. аймактар) лакайларды бүгүнкү күндө да “кыргыздар” деп аташары маалым (А.Алымбаев, 49 жашта, тарыхчы, публицист). Этнонимиялык параллелдер капысынан эле пайда болуусу мүмкүн эмес. Мисалы, лакай (мундуз) ≈ лакай, кармыш (кыпчак) ≈ кармыш, күнтуу (солто) ≈ күнтүү, чолок туума (моңолдор) ≈ кара туума, сакоо (кыпчак) ≈ сакау, жедигер (кыргыздын оң канатындагы ири уруу) ≈ жедигер, ак баш (мундуз) ≈ ак баш, каллар (кесек) ≈ каль, чоро (саяк, баргы) ≈ чоро, кара чоро (геноним) ≈ ак чоро, тентек найман (найман) ≈ тентек, карача (мундуз) ≈ карача, төрт уул (чекир саяк) ≈ төрт уул,

беш бала (багыш) ≈ беш уул, казак (солто) ≈ казак, досой (солто) ≈ дусой, азоо (черик) ≈ азау, кечек (кесек) ≈ күчөк, сары (оргу) ≈ сары, беш көрүк (солто) ≈ беш көрүк, коңурат (кыргыздын оң, айрым маалыматтар боюнча сол канатына кирген ири уруунун аталышы) ≈ коңурат, жоо чалыш (солто) ≈ жоо качты, оторчу (саруу) ≈ утарчы ж.б. Белгилей кетчү маселе, оторчулар же утарчылар (тарыхый булактарда - утарчылар деп да айтылып, жазылып жүрөт) Моголистандагы ири уруулук бирикмелерден болгон (Караев 1995, 128). Бабурдун мезгилинде оторчулардан чыккан Султан Акмат Талбал Ош шаарынын акими болуп турган. С.С.Губаева бул уруунун бир бөлүгүнүн Бабур менен кошо жер которуп кеткендигин белгилейт (Губаева 1983, 60-61). Аталган этностук аталыш кыргыздардын жана лакайлардын гана курамдарынан учурайт. Төөчү (кара багыш) ≈ туячи, мырзакул (жору) ≈ мырзагул, алтымыш түтүн ≈ алтымыш, кочкор (баргы) ≈ бай кочкор, алтыбай (баргы) ≈ алтыбай, чапан тума (багыш) ≈ кара тума, көк шырак (бөрү) ≈ кара сыйрак, келдибек (жору) ≈ келдибек, малай (мундуз) ≈ малай, парча (кыпчак) ≈ парча, теке жунус (багыш) ≈ жунус, куртка мерген (саяк) ≈ кетте мерген, кара мерген (басыз) ≈ кичи мерген, буйга (дөөлөс, каңды) ≈ буйра, кара гул (дөөлөс) ≈ кара гул, көк чанак (оргу) кара чанак, нооруз (тейит, жедигер) ≈ наурыз, жолболду (кушчу) ≈ жол болду, кан союл (мундуз) ≈ кангур, кара саадак (дөөлөс, найман) ≈ кырк саадак, буралар (каңды) ≈ буранай, кудайберди (басыз) ≈ хурай берди, дөбөт (баргы) ≈ ак дөбөт, бай төбөт (саяк) ≈ кара дөбөт, үч урук (моңолдор) ≈ үч уул, сүйүндүк (басыз) ≈ сүйүндүк, чал (чекир саяк) ≈ чал, катаган (адигине, чекир саяк) ≈ катаган ж.б. Уруу-урук аталыштарында гана эмес, этнонимдердин лексикалык курулушундагы өтө жакындыктар кыргыз уруулары менен лакайлардын этностук-маданий бир чөйрөдөгү алакаларын ырастайт.

Б.Х.Кармышева да лакайлардын тилинде, этностук маданиятында кыпчак (Дешт и-Кыпчак түрк уруулары) элементтеринин басымдуу экендиги жөнүндөгү көз карашын айткан (Кармышева 1952, 19). Лакайлар кошуна байырлашкан этностук топтордон тили, материалдык маданияты, чарба жүргүзүүнүн тиби, ыкмалары боюнча катагандарга жакын турушат. Санжыра маалыматтары боюнча лакайлар өздөрүн катагандардан бөлүнүп чыккан уруу катары эсептешет. Этнограф И.Б.Молдобаев өз иликтөөлөрүндө катагандардын кыргыздар менен этностук жалпылыктары тууралуу көз карашын айтат (Молдобаев 1995, 147-150). Чындыгында эле, лакайларды өтө ынтаа коюп изилдеген этнограф Б.Х.Кармышеванын ырастоосунда Дешт и-Кыпчактан келген башка “көчмөн өзбектерге” салыштырмалуу лакайлар тили, антропологиялык тиби, жашоо образы жагынан катагандарга өтө жакын (Кармышева Б.Х. 1952. К вопросу... -С.26-27). Ал эми түрк тилдеринин генеалогиялык классификациясында кыргыз тили түштүк алтайлыктардын тили менен бирге өзгөчөлөнгөн кыргыз-кыпчак тобуна кирери белгилүү (Баскаков 1964, 246). Муну кыргыздар менен лакайлардын тилине орто кылымдардагы “ногайлы” деп аталган доордун тийгизген таасири катары караса болот. С.М.Абрамзондун “ногайлы” доорундагы кыргыздардын этностук тарыхындагы казак, ногой, каракалпак этнокомпоненттеринин ролу тууралуу көз карашына токтолуп кеткенибиз дурус (Абрамзон 1990, 76-78). Фольклорчу Б.Кебекова өз иликтөөлөрүндө бул маселеге кайрылып өтөт (Кебекова 1988, 437-438). Өз учурунда Б.Х.Кармышева бүгүнкү лакайлардын курамында монгол этнокомпоненттери да арбын экендигин сыпаттаган көз карашын айтат (Кармышева 1954, 19). Бирок, лакайлардын этностук курамына карата иликтөөлөрүбүздө монгол этнокомпоненттерин байкай алган жокпуз, Арийне, негизги максат лакайлардын бүгүнкү байырлаган аймакка журт которгон мезгилин, кайсыл этностук чөйрөдөн бөлүнүп чыккандыгын тактоодо турат. Белгилөөчү маселе, Г.Г.Хитенков тарабынан жыйналган лакай энтамга белгилеринин дээрлиги (белгилүүсү 13) кыргыз урууларынын (уруктарынын) энтамга белгилери менен этногенетикалык жалпылыктары такталды:

кыргыз энтамгалары

Т жагалмай тамга (моңолдор)
Ө багыш, кыпчак тамгалары
q төгөрөк тамга (баарын)
I көсөө тамга (саруу)
О теңиз бай (адигине),
Y кыргыз тамга
п босого тамга (кыдырша)
є бай күчүк, бөрү (азык)
X кош тамга (мунгуш)

лакай энтамгалары

Т төрөкан бай
Ө шапалот бай
q хатам бай
I каурак бай
О-О байназар
Y йомуд
п
є
X

Кыргыз-лакай этностук жалпылыктары уруу-урук, жер-суу аталыштарында гана эмес, материалдык маданияттын үлгүлөрүндө, элдик фольклордун маалыматтарында да чагылдырылат. Жашпоо образы, материалдык маданияттын, элдик прикладдык искусствосунун, каада-салттын айрым үлгүлөрү Дешт и-Кыпчактын көчмөндөрүнө этногене-тикалык (генетикалык жакындык) жактан окшош (Кармышева Б.Х. К вопросу о происхождении локайцев, -С.21). Мисалы, лакай кыз-келиндери кошуна урууларга өздөрүнүн чеберчиликтери, узчулук өнөрлөрү аркылуу даңкталышкан. Кошуна байырлаган орто азиянын түрктөрү, карлуктар, дүрмөндөр, кесамирлер ж.б. шырдак токуп, ала кийиз жасоону билишкен эмес. Бул кол өнөрчүлүк буюмдарын, өзгөчө даңкы чыккан лакай баш кийимдери алыскы аймактарга белгилүү болгон. Ал эми лакай орнаменттеринин (шырдак, ала кийиз, килем ж.б. жасалгалар) үлгүлөрү теги жагынан кыргыз, казак, каракалпак, түркмөн орнаменттерине генетикалык жакындыгы маалым (Кармышева 1952, 21).

Лакайларда патриархалдык-уруулук коомдук түзүлүштүн белгилери ички жана сырткы маданий-эностук таасирлерден улам жоюлуп бараткандыгына карабастан, анын эзелки көп элементтери бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. Маселен, Лакай аймагына Совет бийлиги орногонго чейин уруу башчылары кыргыздардай эле “бий” деп аталышчу. Үй тиричилигиндеги көп элементтерде да кыргыздар менен тектеш этногенетикалык жалпылыктар кездешет. Боз үйдүн канаты “көзөнөк” деп аталып, сегиз бөлүктөн турат. Уук, кереге, айланма чий, кадимкисиндей эле боз үйдүн ичиндеги сыйлуу орун “төр”, оң жак капталы - аялдар (эпчи жак), ал эми сол капталы - чарба шаймандары туруучу бөлүгү эркектер канаты катары билишет (Кармышева 1952, 21). Тамак-аштарынын аталыштарында жана аны даярдоонун ыкмаларында да өтө окшоштуктар бар экендиги кымыз, арпа көжө, эт кайнап, бышкандан соңку шорпо, куурма шорпо, умач, кескен аш, буламык, сүт же ак, сүзмө, курут, жупка ж.б.у.с. тамак-аштарды даярдоодо даана көрүнөт.

Чарба жүргүзүүдө лакайлар кошуна байырлаган башка түрк тилдүү этностук топтордон айырмаланышып, өзгөчө жылкыга, бир аздап кой, кара малга маани беришет. Лакай жылкысынын породасы монгол типтүү жылкыларга окшош. Алардын түскө карай аталышы: кара, акбоз, тору, кара тору, кула, буру ж.б (Магидович И.П. Население Бухары... -С. 197-199).

Элдик фольклор да этностук маанидеги маалыматтарды бере алары ырас. Кыргызтаануучуларды өтө таң калтырган маалымат, болмуштуу Толубай сынчы жана кыргыз элинин таралышы жөнүндөгү мифологиялык уламыш-санжыранын аналогунун бүгүнкү лакай уламыштарында бар экендигинде. Анткени, кыргыз уламыштарындагы маалыматтар (Толубай сынчы, Кырк кыз тууралу уламыш-санжыралар лакайларда бир тизмектеги болмуштар катары баяндалат (Кармышева 1953, 24-25). “Өткөн бир замандарда, Махмуд деген падыша кенен аймактарга падышалык кылып турган убактарда (Махмуд Газневи, Орто Азиядагы Газневийлер династиясынын негиздөөчүсү, X-XI кк.) анын резиденциясы жайгашкан Балх шаарындагы ордо сарайында Дугони аттуу таанымал саяпкер-сынчы жашап өтүптүр. Күндөрдүн биринде падыша Газневий Махмуд өзүнүн аргымактарын сынатмакка Дугонини чакырат. Сынчынын сынагына коюлган, бирден чубуртулуп өткөрүлгөн падышанын аргымактарынын бирине да Дугонинин көңүлү тойбоптур. Акырында сынаганга аргымактар такыр калбай калганда аргасыздан жоор баскан атты көрсөтүшөт. Бул жумушчу жоор баскан атты көргөн сынчы таптагандан соң, анын чыныгы аргымакка айланарын айтыптыр. Буга ызааланган падыша сынчынын эки көзүн оюп, башын алмакка буйрук берет. Дугони сынчынын иниси Думбутул падышадан кырк күнгө жоор атты күлүк кылып таптоо үчүн уруксат сурайт. Арадан күндөр өтүп, кырк күндөн соң баягы жоор баскан ат чыныгы күлүккө айланыптыр. Ызаланып, кек сактаган падышанын жазалоого ниеттенип жаткандыгын сезишкен Дугони жана Думбутул аргымакка минишип, куугунга жеткирбей узап кетишет экен. Аргымакты куугундан качкан ага-инилер катагандардын “борко” аттуу уругуна тартуу кылышат”. Уламыштарга караганда катагандарга тартуу кылынган бул аргымактан кийинки атактуу монгол тукумундагы жылкылар тараптыр. Чындыгында эле, иликтөөчү адистердин берген маалыматтарына караганда катаган жана лакайлардын жылкылары башка кошуна жашаган калктардын жылкыларынан тукуму мыкты жагынан кескин айрымаланышат. “... Аң уулоо менен жан багып жатышкан бир туугандар дарыядан агып келе жаткан сандыкты көрүп калышат. Сандыкты ачып карашса, андан суйкайган эки сулуу кыз чыга келет. Улуусуна Дугони, ал эми кичүүсүнө Думбутул үйлөнөт”. Мындан бул суйкайган эки сулуу кыз кандайча сандыкка салынып, дарыяга ташталгандыгы жөнүндөгү уламышка да көңүл бурсак болот: “...Исхактын тукумдарынан болгон Ибрагим пайгамбардын Адхам деген баласы болуптур. Анын Анар деген карындашы бар экен. Кошуна жашагандар Анардын кечинде белгисиз эркектердин коомуна барып жүргөндүгүн туюшуп, бул жөнүндө Ибрагимге кабарлашат. Агасы карындашынын “ыйык чилтендер” менен

жолугушуп жүргөндүгүн билип, аны күнөөлөбөйт. Бул каңшаар падышага да учкан куштай жетип, Анарды жана анын агасы Ибрагимди өлүм жазасына тартууга өкүм чыгарат. Өкүм аткарылар алдында Ибрагим: “Анар да ак, мен да акмын” («Анарда да, менде да күнөө жок!») деп айтат. Бул үн өкүм аткарылгандан кийин да угула берет экен (Анальхак жөнүндөгү уламыш менен салыштырыңыз: МИКК, -Вып. I.-М.:1973. -С.207-211). Ызасы келген падыша өлүктөрдү өрттөөгө буйрук берет. Өрттөн калган күл да ушул сөздү кайталай бериптир. Күлдү сууга чачып жиберишсе, ал көбүккө айланып, дарыя аркылуу падышанын сарайына жылыштыр. Ушул учурда бак аралап эс алып жүргөн падышанын жана аны коштогон увазирлердин кыздары аккан сууга колдорун салышар замат, бойлоруна бүтүптүр деген имиш айтылат... Хан бул кабарды угуп кыздарды өлүм жазасына буйруйт. Баш кесер желдет жаш кыздарды аяп, сандыкка салып дарыяга агызып жиберет. Бул кыздар Дугони менен Думбутулга кезиккенден кийин, суудагы көбүктөн бойлоруна бүтүп, көз жарышат. Алардын күнөөлүү эместигин төрөт учурундагы узакка созулган татаал толгоолору да далилдеген имиш. Кыздардын улуусу төрөгөн балага Чынкыз (Чынгыз), кичүүсү Дүрмен (“Мен таза берметмин”) деп ат коюшат. Кичүү уулдан дүрмен эли, улуу кыздан Чынгыз-хан жана анын тукумдары тарайт. Дугониден ханыша (падышанын кызы) кырк уул төрөйт”.

Санжыра-уламышта Дугониден Кармыш, анын тукумдарынан Лакай, ошол Лакайдан аталган эл тарайт. Бул окшош мифологиялык сюжеттердин кыргыз уламыш-санжыраларында да аналогдору бар. Мисалы, Толубай сынчы жана анын сынчылык өнөрү жөнүндөгү уламыштар ж.б. кыргыз санжыраларында кырк кыз, суунун көбүгү, мифологиялык сары (кызыл) иттер деген уламыштар айтылат. Бул фольклордук маалыматтардын параллелдери кытайжыл баяндарындагы кыргыздар жана алардын келип чыгышы жөнүндөгү уламыштарда бар. Албетте, бул байыркы мифологиялык уламыштар кыргыздар ислам динин кабыл алгандан соң, анын баштапкы мааниси бурмалана баштаган. Көбүк ≈ көбөк ≈ көпөк - байыркы түрк тилдеринде “ит” маанисин берген (ДТС, 345). Ит - карышкыр сыяктуу эле байыртадан кыргыздарда, түрк-монгол тилдүү элдердин дээрлигинде тотемдик жаныбар болгондугун тарыхый булактар ырастайт (Абрамзон 1990, 305; Баялиева 1972, 19-21; Потапов 1949, 122; Атанязов 1990, 9 ж.б.). Кыргызтаануучу, профессор Э.Ж.Маанаев Газневийлер мезгили жана кыргыздар боюнча өтө кызыктуу маалыматты мисал катары келтирет: «...Бул чыгармада Ибн ал-Аср («Тарих ал-Камаль») XI к. Түндүк Афганистанда болгон айрым окуяларга токтолот да, Газневи султанына кызмат өтөгөн кыргыз (харгиз) эмирине көңүл бурган; кыргыздар Газневийлерге тиешелүү аскер бөлүктөрүн башкарган деп сүрөттөйт» (Маанаев 1969, 11). Белгилей кетчү маселе, жогорудагы уламыштар кыргыздардын жана лакайлардын гана фольклорунда чагылдырылат. Ошону менен бирге, этникалык аталыштарда, жер-суу ж.б. энчилүү аттарында, материалдык маданиятындагы, элдик тарыхый фольклордун маалыматтарындагы окшоштуктар кыргыздар менен лакайлардын этностук калыптануусу бир тарыхый кыртышта өнүккөндүгүн ырастайт.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын жана салыштыруу-лардын негизинде лакайлар орто кылымдардын эрте мезгилдеринде Борбордук Азия (Түштүк Сибирь, Монголия) жана ага жамаатташ аймактарда кыргыздарга жанаша байырлашып, бул процесс азыркы этностук-маданий чөйрөдө кийинки мезгилде да улангандыгын айгинелейт. В.В.Бартольд төмөндөгүдөй маалыматтарды келтирет: “...1045-ж. режеб айында (1635-ж. 11-декабры, 1936-ж. 9-январы, бул мезгилде Каратегин аркылуу көчүп өтүүгө мүмкүн эмес болгон) Каратегин аркылуу Гиссарга 12 000 түтүн кыргыздар көчүп келишти. Бул кыргыздардын 12 жетекчиси (бий) болуп, ислам динин туткан эмес. Алар кийинки айларда Балхтын өзбек (көчмөн өзбек) ханы тарабынан кабыл алууда болушкан” (Кармышева 1952, 31). Бул кыргыз уруулары Каратегин аймагына ойрот-калмактардын кысымы астында көчүп барышкан эле. Кыштын ызгаарында Каратегин аркылуу көчүп өтүүгө табигый жактан мүмкүн болбосо, анда кыргыздардын бир бөлүгү азыркы Түштүк Тажикстандын аймагында 17-к. чейин эле жашагандыгы анык. Анда бул маселеде Э.Ж.Маанаевдин пикирин кабыл алууга болот (Маанаев 1969, 13-47). Б.Х.Кармышеванын пикиринде лакайлар бул аймакка XVI к. журт которуп келишкен. Мүмкүн, лакайлар кыргыздардын алгачкы толкуну менен бирге көчүп келишкен деген жүйөлүү суроо келип чыгат? Лакайларга жамаатташ байырлаган барлас жана түрктөрдүн курамдарында “овлади кыргыз” (тажикче – теги кыргыз) деген уруктар кездешет. Бул фактылар кыргыздардын аталган аймактагы этникалык процесстен четте калбагандыгын айгинелейт.

Кытай Эл Республикасынын Ганьсу провинциясы, Тибет Автономиялуу райондоруна жамаатташ жашаган лобнорлуктар (өздөрүн лоптуктар деп аташат) жана сары уйгурлардын (юйгу ≈ югур ≈ уйгур) теги, тили, этникалык маданияты түркология, чыгыштаануу жаатында

бир кыйла кызыгууларды жаратыш келүүдө. Арийне, бул этностор тууралуу изилдөөлөр акыркы мезгилдерге чейин лингвис–тикалык иликтөөлөрдүн алкагы менен чектелүүдө.

Чыгыш теги табышмактуу туюлган лобнорлуктардын жана сары уйгурлардын тегинин кыргыздарга жакындыгын далилдеген айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектери бар (Тенишев 1964, 8; Малов 1957(1), -С.5-6; Малов 1957(2).-С.7). Анткени, аталган этностордун тегин, өзгөчө тарыхый лексикасын иликтөө байыркы кыргыздардын тилин, тарыхын, этнографиясын изилдөөдө, анын айрым баскычтарын калыбына келтирүүдө зор мааниси бар экендиги талашсыз.

Сары уйгур, лобнорлуктардын тилдери хакас, чулум, шор, алтай тилдеринин түндүк диалектилери менен бирге, түрк тилдеринин генеалогиялык классификациясында чыгыш хунну бутагынын түндүк чыгыш уйгур тайпасындагы хакас тобуна кирет (Донидзе 1995, 459; Баскаков 1964, 345).

Сары уйгурлар. Бул этнос учурда Кытай Эл Республикасынын (КЭР) Ганьсу провинциясынын батыш тарабындагы Чжанье жана Цзюцюань шаарларына жамаатташ жерлерди эзелтеден байырлап келишет. 1954-ж. февраль айында улуттук-административдик (автоно–миялык уезд) укуктагы башкаруу бирдигине ээ болушкан (Тенишев 1995, 345-346). Бар маалыматтар сары уйгурлардын санынын он миңден ашуун экендигин кабарлайт. Чарбанын негизин мал чарбачылыгы менен дыйканчылык түзөт.

Бул этноним кытай тилинде “юйгу” деп аталып, илимий адабияттарда “югур”, “угур”, ал эми илимий адабияттарда “сары уйгур” (сарыг югур) формаларында айтыла берет (Малов 1957, 3). Белгилей кетчү маселе, айрым тилчилердин сары уйгурларды шинжаңдык уйгурлардын бир бөлүгү деген негизсиз, илимден алыс тыянактары бар. Байыртадан жергиликтүү кытай, тибет, монголдор менен жамаатташ жашоо, тамыры терең кеткен чарбалык-маданий, тилдик алакалар сары уйгурларга өз таасирин калтырган. Курчап турган этникалык чөйрөнүн таасиринен улам сары уйгурлардын бир бөлүгү кытайлашса, бир бөлүгү тибеттешкен жана монголдошкон бөлүгү - “шира югур”, кытайча сүйлөгөнү - “юйгу”, эне тилин сактап калгандары (байыркы кыргыз тилинде сүйлөгөндөрү - О.К.) “сары уйгурлар” деп аталат (Тенишев 1962, 59-61). Натыйжада, түпкү теги бир эл учурда өз ара кытай тили аркылуу баарлашып калышкан. Бул этникалык топ “ойлык” (өрөөндүк, түздүктүк), “таглык” (тоолук, тоодо жашагандар) деген эки чоп тайпага бөлүнүшөт (Тенишев 1995, 346). Бул этностук топ кытай жыл баяндарында (Син Таншу) байыртадан эскерилет. Белгилүү аалым С.Е.Малов сары уйгурларды IX к. Батыш Кытайдан, Батыш Монголия, Орхон жана Селенга дарыяларынын ортолуктарынан журт которуп келишкен деген тыянагын айтат (Малов 1957, 3-4). Байыркы өз тилин (кыргыз тилин) унутушпаган сары уйгурлар будда динин тутунган кытайлашкан юйгулардан айырмаланышып, эзелки бабаларынын дини болгон шаманизмге көбүрөөк маани беришет. Буддизмдин аябай өнүгүп-өсүп, калыптанган борборунда шаман дининин бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүсү чындыгында эле, илимдеги феноменалдуу көрүнүш. С.Е.Малов талыкпай жыйнаган маалыматтарга таянып, сары уйгур тилин кыргыз тилинин тарыхый эволюциялык өнүгүшүнүн (калыптанышынын) алгачкы стадиясындагы тилиби деген жүйөлүү суроого келип токтолот (караңыз: Малов 1957, 7). Бул илимий негиздүү пикирди эч ким төгүндөй элек. Таанымал түрколог Э.Р.Тенишев байыркы кыргыз тилинин (“з” тили, ызык - азак ж.б.) сары уйгур тилине тийгизген күчтүү таасирине лингвистикалык иликтөөлөрдөн улам жыйынтыкка келет (Тенишев 1962, 65-66). Ушул эле автор фуюй кыргыздары менен сары уйгурлардын тилиндеги мыйзамченемдүү этногенетикалык жакындыктарына токтолуп өтөт (Тенишев 1966, 92-93). С.Е.Малов байыркы жазуу булактарындагы уйгур тили менен сары уйгурлардын тилин салыштырып келип, анын бири экинчисинен өтө кескин айырмаланарын, храмдагы диний ритуалдарды өткөрүүчү тил катары гана пайдаланып келгендигин белгилеп, бүгүнкү шинжаң уйгурларынын тилинен (диалектилеринен) да бир топ обочолонуп турарын белгилейт. Автор бул тилди тарыхый бир этаптагы кыргыздашкан тил деген негиздүү тыянакка келип токтолот (Малов 1957, 7).

Орто кылымдардагы (VIII-IX кк.) кыргыз-уйгур мамилелери илимий адабияттарда, булактарда кенен чагылдырылат. Тогуз-огуз конфедерациясынан бөлүнүп чыккан уйгурлар (744-ж) Борбордук Азияда (азыркы Монголиянын аймактары) кубаттуу мамлекет түзүшкөн (Гумилев 1993, 145). Кыргыздар ушул убакыттын ичинде уйгурларга формалдуу гана көз каранды болуп турушкандыгы белгилүү. 820-840 жж. күчтөнгөн кыргыздардын соккусу менен уйгурлар талкаланып, үч багытка (Ганьсу, Турфан, Эдзин-Гол) чегинишип, баш калкалашкан (Урстанбеков, Чороев 1990, 97). Болжолу, азыркы Ганьсу аймагына журт которгон уйгурлардын айрым бөлүктөрүн кыргыздар өз курамына сиңиришкен. Мында сары уйгурлардын тилинин кыргыз тилине өтө жакындыгы да далилдүү мисал боло алат (салыштырыңыз: Малов С.Е. Язык желтых

уйгуров, Алма-Ата, 1957). Ошону менен бирге, сары уйгур жана кыргыздардын тилдик жакындыктары өз алдынча алгылыктуу иликтөөлөргө арзыйт. Кыргыздардын жана сары уйгурлардын уруулук курамдарындагы этнонимиялык аталыштардын параллелдери эң маанилүү булак болуп кызмат кылары анык. Бул этникалык топтун курамынан кезиккен этнонимдердин басымдуу көпчүлүгүнүн теги Түштүк Сибирь, Саян-Алтай, Монголиянын этникалык-маданий чөйрөсү менен байланышкандыгын байкоого болот (Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменный состав народности юйгу//СЭ.1962.-№1). Мисалы, сары уйгурлардагы “кыргыз” этнониминин параллелдери хакас, тува, алтайлыктарда, монгол тилдүү элдерде “кыргыз ≈ кыргыз” формаларында айтылып, жазылып келет. Анжиянычы (баргы) ≈ анжең//анжен (Малов 1957, 14; Бутанаев 1990, 61), Эрке кашка (муңгуш) ≈ эркек, коңурат (кыргыздын ири урууларынын бири) ≈ коңрат; көмжүк - сары уйгурлардагы уруктун аталышы. Г.И.Потанин бул этникалык аталыштын чыгыш тегин Түндүк Монголиядагы Кемчик дарыясы менен байланыштырат (Потанин 1893, 440-443). Э.Р.Тенишев В.В.Бартольддун жазган маалыматтарына таянып, бул уруунун чыгыш тегин кыргыздарга байланыштырат (Тенишев 1962, 62). Кулунчак (сары багыш), кулунтай (саяк) ≈ кулун (Тенишев 1962, 62). Манак (баргы, буту) ≈ мнак\манек (Малов 1957, 78; Тенишев 1962, 63). Оргу (ичкиликтер уруулук тобундагы ири уруунун аталышы) ≈ орге (Малов 1957, 84), баят (тейит) ≈ пайет (Малов 1957, 85), соколок (мунгуш) ≈ сокалык (Тенишев 1962, 63). Этнонимдин параллели хакастардын курамынан “соххы” формасында кездешип, теги жагынан 1703-ж. Жунгарияга калмактар тарабынан көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын тукумдары болуп эсептелет. Бул маселени хакас этнографы В.Я.Бутанаев өз иликтөөлөрүндө белгилеп жүрөт (Бутанаев 1990, 60; 2000, 123-145). Сокулук - Кыргызстандын Чүй өрөөнүндөгү топонимикалык аталыш катары да белгилүү. Бөгөжү (кытай уруусунун курамындагы урук) ≈ пегеши (Тенишев 1962, 63). Этнонимдин параллели хакастардын (хакас-тубалар) курамынан “пөгечи” формасында кездешет. Хакас-пөгечилер энесайлык кыргыз-дардын түз урпактары экендигин хакастардын тарыхый фольклорунун берген маалыматтары тастыктайт (Бутанаев 1990, 260). Сулдуз (мундуз уруусунун курамындагы урук) ≈ солтус. Этностук аталыш эрте орто кылымдардагы монголдордун жана кечки көчмөн-өзбек урууларынын курамдарынан эскерилет (Тенишев 1966, 63-65). Багачы (мунгуш уруусунун курамындагы урук) ≈ паглык (Малов 1957, 63). Кыргыз каганатынын территориясы жана жаңы басып алынган жерлер аймактык-административдик башкаруу бирдиктерине - “багтарга” бөлүнгөндүгү белгилүү. Байыркы кыргыз мамлекети административдик-аймактык жактан алты бирдикке (“баг”) бөлүнгөндүгү тууралуу даректүү маалыматтар бар (Кызласов 1965, 39) Бул маалыматтар рун жазма эстеликтеринде да чагылдырылат. Таанымал түрколог-аалым Э.Р.Тенишев бул аймактык-башкаруу термининин байыркы монгол эмес, байыркы кыргыз тилинен келип чыккандыгын далилдеген тыянагын эбак эле айткан (караңыз: Тенишев 1962, 63). С.Е.Малов бул терминди Хакас-Минусин ойдуңундагы, Тувадагы руникалык жазуулардагы уруулук бирдиктердин бөлүнүшүнүн аталышы катары карайт (Тенишев 1962, 64). Туманчы (найман уруусунун курамындагы урук) ≈ туман, шарттык жору (жору) ≈ **шартё** (Тенишев 1962, 64), отуз уул (ичкиликтер уруулук тобунун өкүлдөрү оң жана сол канат кыргыз урууларын “отуз уулдар” деп аташары маалым) ≈ оглан (Тенишев 1962, 64). “Отуз оглан” термини Таластан табылган руникалык жазууларда да бар (Жумагулов 1963, 5). Мындан сырткары, ушул эле эпитафиялык жазма эстеликтерде “агулт” (Ак уул - геноним), “кара чор” (Кара чоро - геноним) кыргыздардын байыркы тегин иликтөөдө баалуу далил катары кызмат кылат. Уранхай (тынымсейит уруусунун курамындагы урук) ≈ орангат; - т мүчөсү монгол тилдүү элдерде көптүк маанини берет. “Уранхайлар” (уряхай) деген ат менен монголдордо бүгүнкү тувалар жана аларга тутумдаш элдер белгилүү болгон. Якуттар айрым салтанаттуу учурларда өздөрүн “уранхай-сахалар” деп аташары белгилүү. Бул термин («уранхай») монгол тилинде “түндүк тарапта, табияты суук аймактарда жашаган элдер, уруулар”, “биздин тилди түшүнбөгөндөр” деген маанини туюнтат (Николаев 1973, 194-195). Темир (басыз) ≈ темирт ж.б.у.с. (Малов 1957, 116).

Жогоруда келтирилген мисалдар, өзгөчө этностук аталыштардагы салыштыруулар терең этногенетикалык жана этномаданий алакаларды аныктары бышык. Э.Р.Тенишев сары уйгурлардын курамындагы уруктардын бештен бир бөлүгүн кыргыз уруктары, ал эми сары уйгур, хакастардын уруулук курамдарын байыркы кыргыздардын этностук элементтери түзөт деген тыянакка келет (Тенишев 1962, 65). Иликтөөлөрүбүздө сары уйгурлардын курамындагы уруктардын басымдуу бөлүгү менен кыргыз уруу-урук аталыштарындагы этногенетикалык жалпылыктар аныкталды. Мындан сырткары, айрым сары уйгур этнонимдеринин аналогдору

бүгүнкү тува, хакас жана алтайлыктардын уруулук курамдарынан кайталанат (Вайнштейн 1972, 34; Бутанаев 1990, 167). Бул мисалдар сары уйгурлардын этностук негизинин байыркы кыргыздар, Саян-Алтай жана ага жамаатташ аймактар менен түз байланышын чагылдырат.

Сары уйгурлар күндөлүк колдонгон лексиканын айрымдарына токтолуп өтөлү. Мисалы, “чанту” кытай тилинде “чань” - чалма, “тоу” - баш. Кытайлар Чыгыш Түркстандын түрк тилдүү мусулмандарын “чаньту” - “чалма кийгендер” деп аташканы маалым (Малов 1957, 140). Тажикстандык кыргыздарды (Мургаб кыргыздары) “бий тоо”, “халфа тоо”, “күн тоо” ж.б. урук аттары учурайт (Абрамзон 1990, 24). Солто уруусунда “күн туу”, “ай туу” деген этнонимдер бар экендиги белгилүү. Мисалы, ай туу (ай тоу) - “ай баш, ай тамганы алып жүрүүчүлөр” маанисин аныкташы мүмкүн. Анткени, бул уруулук энтамгага байланыштуу «ай тамгалуу солто уруусу» деп аталары маалым. Ушул эле уруунун курамында “тата” аттуу уруктун аталышы бар. Сары уйгурлар учурда тангуттарды (тибеттиктерди) “тат” деп аташат. Орто кылымдар мезгилинде “тат” деген термин менен мусулман динин кабыл ала элек уйгурлар жана перстер аталышканын тарыхый булактар тастыктайт (Махмуд Кашгари, Индекс-словарь, 1967, 252; ДТС, 541). Кыргыздын баргы уруусунда “арык”, бугу уруусунун курамында “арык тукуму” аттуу ири уруктар бар. Сары уйгурларда бул сөздүн биринчи мааниси “таза”, “жакшы, абдан жакшы” деп түшүндүрүлсө, экинчи мааниси “кытайлардын бийлигин тааныган мусулман түрктөр” дегенди туюнтат. Мисалы, арыг тел - түрк, уйгур тили ж.б. (Малов 1957, 18).

Мындан сырткары, кыргыз тилиндеги айрым терминдер сары уйгур тилинде төмөндөгүчө чечмеленет: Мисалы, теңир ≈ теңир, елчи ≈ шаман, кайран ≈ сонун, көңүл ≈ жүрөк, куртка-кемпир ≈ куртка кемпир ж.б. Лейлектик кыргыздар “бир аздап”, “бир аз” деген сөздү “бичи-бичи”\“пичи-пичи” деп аташары маалым. Бул сөз сары уйгурларда “пыча-пыча”, туваларда “биче-биче” формаларында жогорудагыдай эле мааниде айтылат (Малов 1957, 19; Тувинско-русский словарь, 1968, 105) Бул этностун лексикасында хакас тилине жакын көптөгөн параллелдер бар. Мисалы, епчи аял, инекленек - уй, кайракан - кымбаттуу ж.б. В.Я.Бутанаев энесайлык кыргыздар 1703-ж. Жунгар хандыгы тарабынан көчүрүлгөнгө чейин Минусин ойдуңу “Кыргыз жергеси”, “Кыргыз өлкөсү” менен катар Хоорай, Хонгорай мамлекети деп аталган деген көз карашын айтып келет (Бутанаев 1990, 7-37). Бүгүнкү сары уйгурлардын курамында “хор” аттуу урук бар экендиги катталган (Тенишев 1962, 64). Ал эми “Хонграй” - сары уйгур тилинде карга сымал чоң канаттууну туюнтат (Малов 1957, 37). Ушул этнос жашаган аймакта Соң-Көл, Сөгүт-Көл аттуу дарыялар бар. Бул энчилүү аттар Кыргызстанда көлдүн, жердин аталыштары катары белгилүү.

Лобнорлуктар. Лобнор көлү жана ага жанаша жашаган табышмактуу эл саякатчыларды, географ, тилчилерди эбактан кызыктырып келет. Бул аймактын жашоочулары өздөрүнүн жашоо уклады, тили жагынан башка этностордон кескин айырмаланып турат (Пржевальский 1967, 1). Лобнорлуктарда алгач, Н.М.Пржевальский болуп, алардын жашоо турмушун, каада-салтын, айрым өзгөчөлүктөрү жөнүндө жазып калтырган (Асаналиев 1967, 48, 77-79). Саякатчы бул элдин тегин монгол-калмактарга жакын караган. Ал эми М.В.Певцов лобнорлуктар Түндүк жана Батыш Кашкар тараптан келгендигин белгилейт (Пржевальский 1947, 1). Лоб-Норду түрколог адистерден алгач С.Е.Малов изилдеп, чарклык жана мирандык лоптуктардын тили, чыгыш теги кыргыздарга жакын деген алгачкы гипотезаны айткан. Тактап айтканда, автор бүгүнкү лобнорлуктардын тили сары уйгурлардын тили менен бирге, байыркы кыргыз тилинин негизи деген жыйынтыкка келген (Малов 1957, 5). Э.Ж.Маанаев өз иликтөөлөрүндө С.Е.Маловдун көз карашын колдоо менен бирге, лобнорлуктарды кыргыздардын бир бөлүгү деген тыянагын айтып келет (Маанаев 1969, 15-16). Лобнорлуктардын тилин иликтөөнүн кыргыз тили үчүн маанилүүлүгүн С.М.Абрамзон да баса белгилеген (Абрамзон 1990, 67). Кыргыз лингвистеринен Ү.Асаналиевдин кыргыз-лобнор тилдерин салыштырып изилдеген монографиялык алгылыктуу эмгегин белгилөөгө болот (Асаналиев 1967, 5-7). Э.Р.Тенишев соңку иликтөөлөрүндө лобнор тили айрым өзгөчөлүктөрү жагынан кыргыз тилине өтө жакын экендигин баса белгилейт (Тенишев 1966, 98). Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишевдердин пикирлеринде кыргыз тили кыпчак тилдеринин таасирин күчтүү алган. Алтай түрктөрү менен узак убакыт бою тилдик алакалар жүргөн. Натыйжада, бул тилдер менен өз ара катнаштардан улам, диалектилер тибиндеги **орто кыргыз тили** калыптанган. Бул тилди алып жүрүүчүлөрдүн реалдуу өкүлдөрү катары лоптуктарды кароо зарыл. Э.Р.Тенишев лоптуктар XIV-XV кк. Көчүп келген кыргыз-алтай урууларынын негизинде калыптанган этнос деген көз карашын айтат (Тенишев 1995, 11). Бул көз карашты автор өзүнүн соңку иликтөөлөрүндө андан ары өнүктүргөн. Лоп – кыргыздын нойгут уруусу жашаган жер катары эпостун көп эпизоддорунда эскерилет. Лобнор деп монголчо аталышынан айырмаланып, Кашкардын түрк тилиндеги жергиликтүү калкы бул көлдү "Лоп" деп аташкан. Эпосто ушул аты сакталып калган. Бул жерлерди XVI-XVIII кк. нойгут уруусу да мекен

кылганы тарыхта белгилүү («Манас». Энциклопедия, Т.I, 383-384). Изилдөөчүлөр «Манас» эпосунда «Лоп» топоними 14 ирет кездешерин белгилешет (Исаев, Сыдыков, 1995, 23-24). Жер-суу аттарынын эпостук чыгармаларда өтө жыш кездешиши капысынан эле эмес. Бул маалыматтар кыргыздардын аталган аймакта узак мезгилден бери карай байырлап келгендиктерин, жергиликтүү этникалык-маданий чөйрө менен тыгыз алакада болушкандыгын ырастайт. Арийне, бул этностун (лобнорлуктардын) кыргыздар менен тектик жалпылыгы, этнографиясы, этникалык тарыхы, тарыхый лексикасы жигердүү иликтөөлөргө арзыйт.

Жогорудагы маалыматтар кыргыздардын лакай, сары уйгур, лобнорлуктар менен терең тарыхый этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын тастыктары шексиз. Аталган этностук топтордун тилин, тарыхын, этнографиясын иликтөө кыргыздардын орто кылымдагы тарыхын, тарыхый тилинин (лексикасынын) өнүгүшүнүн айрым баскычтарын калыбына келтирүүдө мааниси зор. Анткени, лакайлардын, өзгөчө сары уйгур жана лобнорлуктардын тилинде, каада-салттарында байыркы кыргыздарга таандык көп тарыхый-этнографиялык маанилүү элементтер сакталып келет. Мындан сырткары, колдо бар маалыматтар, тарыхый-этнографиялык, лингвистикалык жалпылыктар кыргыздардын аталып өткөн аймактарда байыртадан эле жашап келгенин, кыргыздардын жергиликтүү этностук-маданий чөйрөгө тийгизген таасирин чагылдырары анык.

Бап V. Кыргыздар жана Саян-Алтайдын этностук чөйрөсү: тувалар, хакастар, алтайлыктар

Кыргыздардын Саян-Алтайдын этностук жана маданий чөйрөсү менен терең байланыштары илимий адабияттарда, фольклордун маалыматтарында, санжыраларда, тарыхый булактарда чагылдырылып келет. Кыргыздардын этногенези жана этностук тарыхынын башаты, дегеле кыргыздардын теги Борбордук Азия (Саян-Алтай, Монголия) менен терең байланышкан. Ошону менен бирге, кыргыздар Саян-Алтай аймагы гана эмес, Чыгыш Түркстан, Монголия жана Тибеттин аймагындагы элдер менен эзелтеден этностук алакаларда болуп келгендиги ырас (Абрамзон 1960, 1). Саян-Алтай аймагы, анын калкы, андагы тарыхый-археологиялык эстеликтер, фольклору, лингвистикасы, байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз мамлекети жана кыргыздар, алардын бул аймак менен тарыхый-этностук алакалары изилдөөчүлөрдү үч кылымдай (XVIII к. биринчи чейрегинен тартып) убакыттан бери кызыктырууда. Биринчиден, Саян-Алтай чөлкөмүнүн калкы, этногра-фиясы, археологиясы ж.б. тарыхый эстеликтер бул аймак Россия империясына каратылгандан соң, атайын жөнөтүлгөн чалгындоо-илимий экспедициялардын, атайын жолдомо менен барган ар түрдүү чиндеги кызматкерлер, дин, аскер адамдарынын такай назарына алынган. Алгачкы этнографиялык илимий материалдар 1721-1722-жж. Д.Г.Мессершмидт, андан соңку 1733-1743 -жж. академиялык экинчи Сибирдик экспедициясынын катышуучулары Г.Ф.Миллер, И.Г.Гмелин, И.Э.Фишер жана Я.И.Линденаулар тарабынан жыйналган. Бул экспедициянын бирине (1721-1722 -жж.) теги швед, полтавалык аскер туткуну Ф.И.Страленберг да жигердүү катышканы белгилүү. Сибирь элдери, анын ичинде кыргыздар жөнүндө маалыматтарды Г.Ф.Миллер илимий чөйрөгө сунуш эткен. Андан соңку академиялык илимий экспедицияга П.С.Паллас жана И.Г.Георги (1771-1772 -жж.) катышкан. XIX к. биринчи жарымында Минуса (Хакасия) ойдунуна Г.И.Спасский, А.В.Степанов, Н.А.Костров ж.б. этнографиялык өңүттөгү абалкы иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Булар илимий ж.б. адабияттарда кенен чагылдырылганы маалым. Саян-Алтайдын этнографиясын өзүнүн байыркы бабаларынын (финн-угор уруулары) мекенин издеп келген финн окумуштуусу М.А.Кастрен (1847-ж.) талыкпай, өтө жигердүүлүк менен изилдеген. Тува аймагы жана Монголия боюнча А.М.Позднеев, Г.Н.Потанин, И.Н.Березин, Г.Е.Грум-Гржимайло, В.Л.Попов, Е.К. Яковлев, Ф.Я.Кон ж.б. изилдөөлөрү белгилүү. Алтайлыктардын этнографиясын христиан кечили В.Я.Вербицкий (1893-ж.) талыкпай изилдеген. Албетте, бул кенен аймак жана анын тарыхы, этнографиясы боюнча атактуу чыгыштаануучу, христиан кечили Н.Я.Бичуриндин (Иакинф) илим үчүн сиңирген зор эмгегин белгилей кетүү зарыл. Ал эми В.Котвичтин алтай үй-бүлөсүнө кирген тилдер жана алардын байланышы боюнча жазган илимий чыгармасы да түркологияда актуалдуу, ары баалуу эмгек бойдон калууда.

Кыргыздар, алардын этногенези, этномаданий байланыштары боюнча толук кандуу иликтөөлөр Н.А.Аристовдун калемине таандык. Ошол эле учурда Саян-Алтай чөлкөмүндөгү калктардын тарыхын, этнографиясын изилдөөнү жана аны иликтөө усулун атактуу чыгыштаануучу В.В.Радлов жаңы сапаттык деңгээлге көтөрдү. Н.Г.Потанин, Н.М.Ядринцев, А.В.Адрианов, Н.Н.Козмин ж.б. баалуу маалыматтарды илим чөйрөсүнө сунуш этишти. Хакастын алгачкы профессорлору Н.Ф.Катанов, С.Д.Мойногашевдер бул чөлкөмдүн калктарынын тарыхы, этнографиясы, фольклору боюнча ат көтөргүс эмгектерди жаратышкан. Бул авторлордун эмгектери аталган чөлкөмдүн тарыхы, этнографиясы, фольклору боюнча өтө маанилүү булактар бойдон калууда.

Байыркы рун сымал түрк жазуу эстеликтери жөнүндө С.У.Ремезов (XVII к. аяк чендери), Д.Г.Мессершмидт, Д.И.Страленберг (1721-1722-жж.), В.А.Адрианов (1881-ж.), Н.М.Ядринцев, Г.Ю.Клапроттор илим чөйрөсүнө эң алгачкы пикирлерин айтышкан. Эстеликтер В.В.Радлов жана В.Томсен тарабынан чечмеленип, окулуп чыккандыгы илимде белгилүү. 1889-ж. В.А.Каллаур жана мугалим Р.Гастев Таластан рун сымал алты кыргыз жазуу эстелигин табышат.

Ириде, кыргыздар жана «Манас» эпосу жөнүндөгү Ч.Ч.Валихановдун илимий маалыматтары өзгөчө иликтөөлөргө арзыйт. XX к. түркологдор П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, И.А.Батманов, В. Насилов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, С.Г. Кляшторный, С.Сыдыков, И.Кормушин, Д.Д.Васильев ж.б. Орхон-Энесай эстеликтерин изилдөөгө, грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн тактоого чыйыр салышкан.

Советтик доордо Саян-Алтайдын, Чыгыш Түркстандын, Орто Азиянын ж.б. калкынын тарыхын, этнографиясын иликтөө туруктуу жолго коюлган эле. Саян-Алтайдын, Монголиянын,

Чыгыш Түркстандын (Батыш Кытай жана ага чектеш жерлер), Орто Азия (лакайлар, катагандар, конураттар, курамалар ж.б.) этностук чөйрөсүнүн тарыхы, этнографиясы, тилдери, топонимиясы, диний-философиялык көз караштары фундаменталдуу эмгектерде чагылдырыла баштайт. В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Н.А.Аристов, Б.Солтоноев, С.М.Абрамзон, Б.Юнусалиев, Л.П.Потапов, С.В.Вайнштейн, В.И.Дулов, А.Н.Кононов, С.Е.Малов, Н.А. Батманов, Р.Г.Кузеев, Л.П.Потапов, С.В.Вайнштейн, С.В.Руденко, С.В.Киселев, Н.А.Баскаков, Анвар Байтур, Л.А.Евтюхова, Б.М.Юнусалиев, Б.Орузбаева, Ө.Караев өңдүү тарых, түркология илимдеринин корифейлеринин эмгектери жарыкка чыкты.

Кыргыздардын Саян-Алтай, Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай жана ага чектеш жерлер) ж.б. этностук-маданий чөйрөсү менен байланышында Н.А.Аристов, В.В.Бартольд, В.В.Радлов, А.Н.Бернштам, Б.Солтоноев, Ө.К.Караев, Д.Г.Савинов, А.Абдыкалыков, И.Б.Молдобаев, В.Я.Бутанаев, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, Ю.С.Худяков, А.Боронов, С.Т.Кайыпов, М.Толубаев, Ж.К.Сыдыков ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринин зор мааниси бар. И.Б.Молдобаев «Манас» ж.б. кенже эпостордун материалдарынын негизиндеги тарыхый-этнографиялык, фольклордук иликтөөлөрү, В.Я.Бутанаевдин хакастардын ж.б. теги, этнографиясы, материалдык, руханий маданиятынын үлгүлөрү, археолог Ю.С.Худяковдун Саян-Алтайда, Монголияда жана Кыргызстандын аймактарында, уюштурган илимий экспедициялардын маалыматтары, фольклорчу С.Абдракуновдун салыштырмалуу иликтөөлөрүнүн, С.Алымкулованын кыргыздардын жана алтайлыктардын этнография-сына багышталган диссертациялык эмгектеринин илимдеги мааниси зор. Ата мекендик белгилүү түркологдор Б.М.Юнусалиев, Ж.Мукамбаев, Б.Ө.Орузбаева, М.Толубаев, С.Садыков, У.Жусупакматов, С.Кудайбергенов, Ж.К.Сыдыков, И.Абдувалиев, А.Боронов, Т.Абдракунов, С.Т.Кайыпов ж.б. кыргыздардын Түштүк Сибирдин түрк тилдүү элдери менен болгон байланыштарын лингвистикалык иликтөөлөрдү жүргүзүшүп, алар тарабынан илимге маанилүү, фундаменталдуу проблемаларды чагылдырган эмгектер сунуш этилди. Кыргыздардын энтамгалары жана аларды илим чөйрөсүнө сунуш этүү В.В.Радлов, С.М.Абрамзон, М.К.Винников, Б.Солтоноев, О.К.Каратаевдин ж.б. эмгектеринде ишке ашырылган. Ал эми сары уйгурлар (сарыг югур), лобнорлуктар (лоптуктар), лакайлар боюнча В.П.Магидович, Н.А.Аристов, И.П.Магидович, Н.Г.Маллицкий, А.К.Писарчик, Бурхан-уд-Дин хан-и Кушкеки, Ф.И.Лютко, Д.Н.Логофет, А.Панков, А.Борис, А.П. Хорошкин, Н.И.Гродеков, В.В.Бартольд, Совет доорундагы көрүнүктүү тарыхчы-түркологдор С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, М.Е.Массон, Э.Ж.Маанаев, Б.Х.Кармышева, К.Ш.Шаниязов, К.И.Петров, тилчи Ү.Асаналиев ж.б. эмгектеринде кыргызтаануу үчүн зарыл маалыматтар камтылган.

Кыргыздардын Саян-Алтай, Чыгыш Түркстан (Батыш Кытай жана ага чектеш жерлер), Орто Азия (лакайлар, катагандар, курамалар, каракалпактар ж.б.), Түштүк Урал (башкырлар ж.б.) чөлкөмү менен этномаданий байланыштарын иликтөөдө С.Атаниязов, Н.А.Алексеев, Реми Дор, С.Сыдыков, Т.К.Чороев (Чоротегин), В.В.Радлов, В.Томсен, С.Е.Малов, Ө.К.Караев, И.Б.Молдобаев, С.Г.Агаджанов, Ахмед Ташагыл, А.Аннанепесов, Ю.В.Бромлей, С.Г.Кляшторный, Г.И.Донидзе, Т.Жанузаков, Б.Аманалиев, В.С.Виноградов, Ш.Жапаров, Н.А.Басилов, В.М.Жирмунский, Т.Баялиева, Э.Абдылдаев, Н.Н. Чебоксаров, Ю.А.Зуев, С.А.Токарев, Е.И.Кычанов, Ф.Короглу, К.К.Юдахин, В.П.Юдин, Т.Жанузаков, Б.Кумек, К.Сейдакматов, М.Кафесоглу, Мустафа Калкан, В.А.Никонов, Д.Е.Еремеев, Р.Сарыпбеков, Р.Г.Кузеев, С.Ө.Өмүрзаков, Ж.К.Сыдыков, А.В.Суперанская, Ф.С.Цаплин, М.Ч.Кожобеков, Ю.Б.Симченко, Мехмед Кылдыроглу, С.Алымкулова, К.Айдаркулов, Э.Ж.Маанаев, О.Т.Молчанова, Решат Генч, Р.Шаниязов, Б.М.Жумабаев, С.Т.Кайыпов, К.Ташбаева, И.Абдувалиев, Т.Н.Берков, Д.Д.Васильев, К.Султанов, Д.Айтмуратов, Т.Жданко, К.Ш.Табалдиев, Т.Асанов, Р.Жолдошев, Монгуш Кенин Лопсан, В.П.Дулов, С.Е.Каташ, Т.Абдракунов, А.Алымбаев, М.Толубаев, Т.О.Бейшеналиев, Р.А.Агеева, А.Д.Грач, С.С.Губаева, Г.М.Васильевич, А.Арзыматов, Р.Г.Керейтов, Б.Кебекова, Р.З.Кыдырбаева, Т.М.Михайлов, А.А.Боронов, Т.Бертагаев, В.П.Дьяконова, М.И.Боргояков, Ч.Жумагулов ж.б. жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн жана эмгектеринин тарыхнаамалык мааниси зор.

5.1. Кыргыздардын жана алтайлыктардын этномаданий байланыштары

Кыргыз жана алтайлыктардын этногенетикалык жана этномаданий алакаларын изилдөөчү адистердин монографиялык эмгектери, бул багыттагы тарыхый-лингвистикалык материалдар, фольклордук, элдик санжыралык маалыматтар ырастайт. Ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулар тарабынан классификациялык белгилери боюнча кыргыз тили алтайлыктардын (түштүк алтайлыктар) тилине теги жакындыгы аныкталып, түрк тилдеринин генеалогиялык бөлүнүүсүндө чыгыш хунну бутагындагы өзгөчөлөнгөн кыргыз-кыпчак тобун түзөрү иликтенген (Баскаков 1964, 245; Языки мира: Тюркские языки, 1995). Кыргыз жана алтайлыктардын (түштүк алтайлыктар) тилдик жалпылыгы ата мекендик илимде абалкы ирет таанымал кыргыз окумуштуусу Б.М.Юнусалиевдин эмгектеринде кенен чагылдырылган. Кыргыздардын жана алтайлыктардын тилин бириктирген белгилер жалпы негиздүү бир тилдик чөйрөдө, Алтай чөлкөмү жана ага чектеш аймактарда өнүгүп, этностук жана тилдик жалпылыктар I миң жылдыктан кеч эмес мезгилдерде эле калыптанган (Юнусалиев 1956, 19-45; Абрамзон 1960, 2). Бул көз караштар соңку мезгилдердеги иликтөөлөрдө бекемделип келе жаткандыгын белгилөөбүз зарыл.

Алтайлыктар тилдик, маданий-этносук өзгөчөлүгү жагынан айырмачылыгы бар эки топко бөлүнүшөт. Түштүк алтайлыктар: теленгитер, алтай кижиге, төөлөстөр, майма кижилер (маймалар); түндүк алтайлыктар: тубалар (туба кижиге), челкандар (куу кижиге), кумандылар, шорлор (караңыз: Потапов, 1969, 21-22). Түндүк жана түштүк алтайлыктардын этнографиялык өзгөчөлүктөрү Саян-Алтайдын бир топ айырмаланган материалдык жана табигый-географиялык шарттарында калыптанган. Түштүк алтайлыктардын этнографиялык өзгөчөлүгү, жашоо шарты көчмөн жана жарым көчмөн турмушка ыңгайлашса, түндүк алтайлыктар турмуш шарты көп кылымдар бою жөө жүрүп аңчылык жасоого, балыкчылык, кетмен дыйканчылыгы, жыйноочулук турмушка калыптанып калышкан. Алтайлыктардын эки тобунун ортосунда үй жана анын жасалгаларында, кийим-кечесинде, элдик оозеки чыгармачылыгында, көркөм өнөрүндө, нравасында, каада-салттарында, диний ишенимдеринде бүгүнкү күнү да кескин айырмачылыктар сакталып келет (Потапов 1969, 19). Мындан сырткары, бул эки этнографиялык топтордун типтеринде антропологиялык жактан айрым өзгөчөлүктөр бар экендиги илимде белгилүү.

Этносук аталыштардагы, уруулук энтимге белгилериндеги, материалдык жана руханий маданияттын үлгүлөрүндөгү параллелдер, элдик уламыш, санжыра жана жомоктордогу маалыматтар, жер-суу аттары ж.б. окшоштуктар кыргыздар жана алтайлыктардын түпкү тарыхый теги жалпы экендигин айгинелейт. Соңку жарым кылымда жүргүзүлгөн археологиялык иликтөөлөр Алтай, Теңиртоо жана Памир-Алайды мекендеген уруулардын тарыхы, маданий-этносук алакалары коло доорунан эле башталып, кийинчерээк скиф (сак) доорунда да (б.з.ч. VII-II кк.) улангандыгын далилдеп койду. Андан соңку доорлордо Алтай жана Теңиртоо аймактары бир мамлекеттик түзүлүштөрдүн (Түрк каганаты) курамына киргени төгүн эмес (Абрамзон 1960, 3).

Кыргыздардын Саян-Алтай аймагын байырлаган уруулар, элдер менен болгон түз этностук алакалары б.з. VI к. чектеринде, өзгөчө Кыргыз каганатынын үстөмдүк кылган мезгилдеринде тыгыз жүргөн. Саян-Алтай элдеринде айтылып келген байыркы болмуштар менен санжыраларда кыргыздар ушул аймактардын түптүү (автохтондуу) калкы катары каралат (Бутанаев 1990, 67). Санкт-Петербургдук таанымал изилдөөчү Д.Г.Савинов энесайлык кыргыздардын мадания-тынын Алтай жана Чыгыш Казакстандагы локалдуу варианттары теңиртоолук кыргыздардын (5 варианттын ичинен) тарыхый маданиятына олуттуу таасирин тийгизгендигин белгилейт (Мокеев 1996, 210). С.М.Абрамзон өз кезегинде кыргыздардын этностук курамындагы Борбордук Азиялык (Саян-Алтай) компоненттердин ролуна өзгөчө баа бергендиги маалым (Абрамзон 1990, 62-64).

Борбордук Азияда (Түштүк Сибирь, Монголиянын аймактары) VI к. XIII к. 30-ж. чейин, өзгөчө 840-ж. белгилүү тарыхый окуялардан соң кыргыздар аталган аймактардын саясий-социалдык турмушунда, этностук-маданий процесстерде негизги ролду ойной башташкан. Буга бүгүнкү тува, алтайлыктар, шор, хакас, монгол ж.б. курамдарынан кездешкен «кыргыз» этнонимдери далил боло алары ырас. Мындан сырткары, бул тарыхый-этнографиялык аймактан байыркы жана орто кылымдардагы ыргыздар калтырган таш бетине чегерилген эстелик жазуулар, көптөгөн санжыра-уламыштар, жер-суу аттары бул маалыматтарды бекемдейт.

Кыргызтаануудагы ургаалдуу маселелерден болуп келген кыргыз-алтай тарыхый-этносук, маданий алакалары В.В.Радлов (1989), Н.А. Аристов, В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон (1946, 1960, 1990),

Н.А.Баскаков (1962, 1985), Л.П.Потапов (1969), И.Б.Молдобаев (1983, 1985, 1989, 1990, 1995, 2003 ж.б.), С.И.Алымкулова (1999) өңдүү тарыхчы-этнографтардын эмгектеринде чагылдырылат. П.Берков, Т.Абдракунов, Р.З.Кыдырбаева, Э.А.Абдылдаев өңдүү окумуштуулар «Алып-Манаш» жана «Манас», «Эр Төштүк» жана «Маадай-Кара» эпосторуна салыштырмалуу-параллелдүү нуктагы иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Эпостордун архаикалык катмары Борбордук Азиянын тарыхый-этнографиялык аймактары менен терең байланышкан жана дал ушул чөлкөмдө аталган кыргыз оозеки эпосунун негизи калыптана баштаган. П.Н.Берков «Манас» эпосун алтай эпосунун соңку мезгилдеги өнүгүшү, анын уландысы катары караган (Алымкулова 1999, 6). Бул маселеде кыргызтаанучу И.Б.Молдобаевдин изилдөөлөрүн, илимий тыянактарын белгилей кетүү абзел. Автор өз изилдөөлөрүндө көтөрүлгөн маселени чечүүдө, аны жаңы сапаттык деңгээлде иликтөөдө эпостогу өтө кенен, бай тарыхый-этнографиялык маалыматтарга таянат. Автордун «Манас» эпосунун маалыматтарына таянган иликтөөлөрү кыргыз-алтай, жалпы эле Түштүк Сибирь жана Монголиянын этностук чөйрөсү менен болгон тарыхый жалпылыктарды, алакаларды аныктоодо оригиналдуу булак болуп калат. Эпостун толук айтылган варианттарында Жакып кырк үйлүү кыргыз менен Алтайга, калмактардын жерине сүрүлүп, ошол жерде Манас төрөлүп, чоңойгондугу өзүнчө салттык окуя болуп баяндалат. Ошондой эле «Чоң казат» (Чоң чабуул) сыяктуу негизги согуштук окуяда калмактарга каршы уруштар Алтай чөйрөсүндө өткөндүгү байкалат. Эпостун текстеринин мазмунунан Алтай мурда калмактардын мекени (Жунгария) болгондугу тууралуу айтылып жаткандыгын көрүүгө болот. Тарыхый жактан алганда, XIII к. I жарымында ойрот уруулары Алтай-Кангай (Батыш Монголия) тоолорунун этектериндеги аймактарга ооп келип, кыргыздардын чыгыш жагындагы коңшусу болуп калышкан (Молдобаев И.Б.//«Манас». Энциклопедия. Т.I, 1995, 86-87). Эпосто төмөндөгүдөй саптар бар:

...Алтайда арбын кыргыз деп, -
 Карап калган жылкыны,
 Кагып-согуп айда деп, -...
 ...Алтайдан келген кыргыз деп,
 Каңгайдан келген качкын деп,
 Асыла берип атаке,
 Калбагын тактан айрылып («Манас», II китеп, 1988, 128, 166).

Алтай аймагы эпосто Жакыптын адашып жашап турган жери катары да кеңири айтылат. Эпосто чагылдырылган конкреттүү топонимдер боюнча Жакыптын жердеген конуштары Теңиртоонун чыгыш бөлүгүндөгү аймактар экендиги ачык берилген... (Манас. Энциклопедия. Т.I, 87). Тилчилер С.Исаев жана Ж.К.Сыдыковдор эпостогу 840 топонимге иликтөө жүргүзүшүп, Алтай - 153, Букар - 248, Бээжин - 934, Кең-Кол - 142, Талаа - 653, Каңгай - 27, Иле - 22, Кең-Өзөн - 14, Лоп - 14, Кашкар - 36 ирет эскерилерин жазышат (Исаев, Сыдыков 1995, 24). Фольклорчу Т.Абдракунов эпостогу Бээжин жана Каңгай топонимдеринин негизинде кыргыз урууларынын локалдашуусу, дастандагы негизги тарыхый окуялар жөнүндө өзүнүн жүйөлүү пикири бар (Абдракунов 1988, 638-640).

Эпосто Манастын туулган жери тууралуу:

Адамдын жетпес дабаасы,
 Алтайдын Салкын-Суунда
 Анда туулган неме дейт,
 Кыргыздын кыраан Манасы.
 Эртыштын (Иртыш) суусун жердеген,
 Эрегишкен адамдар
 Эгерде аны жеңбеген...
 ...Өзү Алтайда туулду,
 Билсең кадыр түн келди.
 Бул Алтайдын түзүнө
 Чоң кемеге оюлсун,
 Уй менен төөң союлсун,
 Калбай баары тоюнсун» – деген саптар айтылат («Манас». Энциклопедия, Т.I, 87).

Алтайлыктардын «Алып-Манашы» жөнүндө П.Н.Берков мындайча жазат: «...Алып-Манаштын сюжети (Кыргыз-хандын кызы Күмүжек-Аруу жана анын теги жөнүндө) солярдуу-мифологиялык мүнөзгө ээ болгон алтайлык кыргыздардын дастанын кандайдыр бир деңгээлде чагылдырат. Кыргыздар Теңиртоого журт которгон мезгилде ж.б.у.с. тарыхый шарттарда бул

сюжет архаикалык мифологиядан эпикага, кийинчерээк тарыхый окуяга өсүп чыккан. Алтайдагы «Алып-Манап» Манас баатыр жөнүндөгү байыркы сюжетинин өнүгүүсүнүн экинчи этабы болуусу мүмкүн» (Берков 1961, 250). «Алып-Манаштагы» эскерилген Кыргыз-хан XVII к. чейин жашаган, түндүк алтайлыктарга салык салган, салык жыйнаган кыргыздар жөнүндөгү эстелик болуп саналат. Кыргыз княздары алтайлыктарды өздөрүнүн кыштымдары (түбөлүк салык төлөөчүлөрү) катары билишкен (Потапов 1949, 120).

Кыргыздардын жана алтайлыктардын ата-бабаларынын маданий-этностук алакалары Кыргыз каганаты саясий аренага чыга баштаган мезгилден тарта күч ала баштайт. Археологиялык маалыматтар боюнча кыргыз маданиятынын алтайлык варианты болжол менен Тоолуу Алтайдын аймагы менен дал келет. Түндүк тараптан кыргыздар жана кимактардын чек арасы бүгүнкү Тоолуу Алтайдын түндүк тоо кыркалары аркылуу өткөн (Мокеев 1996, 214).

Тоолуу Алтайда Энесай кыргыздарына таандык археологиялык эстеликтер бир топ санда учурайт. Алар түзүлүшү жагынан Хакас-Минусин ойдуңундагы чаатастарды элестетет. Бул жерде кыргыздар түрк-телелер (төөлөс) менен өз ара этностук-маданий алакада болушканы анык. Мөндүр-Соккондогу (Тоолуу Алтай) рун сымал кыргыз жазуу эстелигинде: «ал түрк»..., ал эми башка бир жазууларда: «Менин улуу агам..., баатыр жана атактуу кыргыз» деген маалыматтар бар (Баскаков 1966, 80-81; Савинов 1984, 93). Тоолуу Алтайдын батышынан (Карабөлүх көрүстөнү) өрттөп көмүү салты менен коюлган кыргыз жоокеринин көрүстөнү табылган. Бул эстелик кыргыз жапырыгынын (IX-X кк.) мезгилине таандык (Савинов 1984, 93).

Б.Е.Кумеков жана К.Цеглединин тыянактарында Гардизинин кимак, тогуз-огуздар жөнүндөгү жазган маалыматтары VIII-IX кк. таандык. Гардизи: «Теги славяндардан чыккан кыргыздардын башчысы кимак жана тогуз огуздар жашаган бир аймакка келип туруп калды; тогуз-огуздардын ханы өз эли менен чырлашып кеткенде, огуздар анын (кыргыздын) бийлигине өтө башташты; ал баарына калыс, ырайым мамиле жасагандыктан, эл бүтүндөй анын тарабына өтүп кетишти...; Автор жыйылган көп элге Кыргыз деген ат ыйгарылганын жазат. Бул архаикалык уламыш катары жазылганы менен, анын булак катары мааниси бар (Мокеев 1996, 211).

Кубаттуу жана көп сандуу теле жана тутюлардын тукумдары болгон IX-X кк. алтайлык түрктөр кыргыздардын мамлекетинин курамына киришти. Бул аймакта кыргыздар болгондугун ошол эле кыргыз рун жазуулардагы маалыматтар да ырастайт. Изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде Алтай аймагына кыргыздардын айрым бөлүктөрү IX к. чоң саясий күчкө ээ боло элекке чейин эле көчүп келүүлөрү мүмкүн. Мөндүр-Соккон деген жердеги жазуу эстелиги курман болгон кыргыз аскер башчысына, кагандын кеңешчисине арналып курулган (Караев, Кожобеков 1989, 49-50). Д.Г.Савинов өзүнүн соңку иликтөөлөрүндө энесайлык кыргыздардын Түштүк Сибирдеги жана Чыгыш Казакстандагы калтырган эстеликтери Чыгыш Теңиртоого чукул жерлерден табылып жаткан эстеликтер менен толук дал келерине токтолот (Савинов 1978, 213). Байыркы кыргыз жазуу эстеликтеринин таралуу ареалы соңку мезгилдердеги иликтөөлөрдүн жыйынтыктары аркылуу да кеңейип жатат.

Кыргыздар көп сандуу, согушчан эл болушкан; хакастарда «хыргыстың хыргычы» - «кыргыз каармандыгы», калмактарда («хэргс») кыргыздар «каардуу», «жаалдуу» деген кошумча ат менен белгилүү болушкан». Саян-Алтайдын тоолуу-токойлуу аймагын мекен кылышкан түндүк алтайлыктар (шорлор, чулумдар, куманды, челкандар, тубаларлар), энесайлык кыргыздардын мурдагы кыштымдары түндүктөгү жашаган көчмөн-кыргыздардын катаал чабуулдарын бүгүнкү мезгилде да эскеришет (Бутанаев 1989, 69). Түндүк алтайлыктардын фольклорунда кыргыздар басып алуучулар катары баяндалат. Кыргыздар бир жолу Лебедь (Куу) дарыясынын өрөөнүнүн жашоочуларына кол салышып, баарын кырып салышат. Бул элден үч гана бир туугандар: Күзөн, Шалганныг, Шакшылыг аман калышат. Бул балдардан бүгүнкү челкан жана тубалардын уруктары тарайт (караңыз: Бутанаев 1989, 69-70).

Кыргыздардын Түштүк Сибирь элдерине үстөмдүгү шаман мифологиясында да чагылдырылат. Түндүк алтайлыктардын (челкан, тубаларлар, куманды) түшүнүгүндө көк асман (Көк Теңир) ээси Ульгендин тогуз уулунун бири Кыргыз-хан деп аталган. Ал адамдардын үстүнөн башкы казылык (соттук) милдетти аткарат имиш. Ал эми Тува шамандарынын эң күчтүү жана абройлуу колдоочу духтарынын бири «Кыргыс-ээрэн» деп аталары жалпыга маалым (Монгуш Кенин Лопсан 1987, 72). Түштүк Сибирдин элдеринин уламыштарында кыргыздардын Алтайдан түштүккө көчүп өтүшкөндүктөрү, айрым элдерде жаратылыш кырсыгынан – топон суудан курман болушкандыктары баяндалат (Бутанаев 1988, 70-71; Молдобаев 1995, 128-129).

Кыргыздардын Саян-Алтайды калтырып кетишкени жөнүндө сюжет элдик уламыштарда да чагылдырылат. Теленгиттердин фольклорунда кыргыздар Түштүк Алтайдын эң байыркы жашоочулары катары баяндалган. Талаа жерлерине кыргыздар арык казышып, суу алып чыгышат, эгин айдоого, эгүүгө камынышат экен. Чыга баштаган дарактарды жердин мүйүзү жана боло турган кырсыктын башталышы катары түшүнүшүп, бир эле түндө Алтайдан түштүккө карай көчүп өтүшүптүр (Бутанаев 1988, 72). Кыргыздар тууралу дал ушундай сюжеттеги уламыштар шорлордо, хакастарда, чулумдарда сакталып келет. Кызыктуусу, шорлор жана түндүк алтайлыктар, челкандар хакастарды азыр да «кыргыздар» деп аташкандыгында. «Илгери өткөн замандарда кыргыздар алтайлыктар менен чогуу жашашып, бир хандыкты түзүшкөн. Болжол менен алганда, мындан 300 жыл мурда тынымсыз согуштардан, түркүн кырсыктардан колунда бар адамдар көчө башташыптыр. Бөлүнүп көчүп кеткендер кыргыздар эле. Минерге аты жок, көчө албай тоодо жашап калгандар алтайлыктардын элдик санжырасы боюнча «алтайлыктар» деп аталып калышыптыр» (Молдобаев 1995, 130).

Кыргыздардын жана алтайлыктардын өтө чиеленген этностук-маданий алакаларын акыркылардын курамындагы «кыргыз» этноними да чагылдырат. Бул энесайлык кыргыздардын алтайлыктардын этногенезине, этностук маданиятына өтө активдүү катышкандыгын далилдейт (Потапов 1953, 49). Уруу-урук, эл аталыштарындагы параллелдүүлүктөр жөнүндө түрколог Н.А.Баскаков: «...майда жана ири уруулардын аталыштары жана андагы жалпылыктар тууганчылык жакындыктын далилдүү белгилери болуп эсептелет» - деп жазат (Баскаков 1985, 37). Ушул топтогу тилдердин (тилдердин генеалогиялык жиктелүүсүндөгү кыргыз-кыпчак тобу жөнүндө) өзүнүн субстраты катары үлгүлөрү биздин күнгө чейин келип жеткен байыркы кыргыздардын Энесайдагы жазуу эстеликтеринде чагылдырылган диалектилери мисал боло алат (Баскаков 1962, 294).

Тектеш эки элдин курамындагы этностук аталыштарга назар салганыбызда алардын басымдуу бөлүгүнүн байыркы түрк жана ага чейинки мезгилдерде (доорлордо) пайда болгондугу байкалат. Кыргыздардын жана алтайлыктардын курамдарындагы кыргыз, кыпчак, дөөлөс (төөлөс), тогуз, татар, азык, төрдөш, этнонимдери Орхон-Энесайдагы рун сымал кыргыз жазуу эстеликтеринде өз алдынча уруулар, уруулук бирикмелер катары чагылдырылат. Аталган байыркы уруулар жана элдер кыргыздардын жана алтайлыктардын курамына этнокомпоненттер катары жуурулушту.

Түштүк алтайлыктардын жана кыргыздардын курамдарындагы «мундуз» этноними эки элдин тарыхый жалпылыгын реалдуу түрдө чагылдырат (Потапов 1953, 146). Кыргыздардын жана алтайлыктардын ири уруулук аталыштарындагы гана эмес, майда этностук аталыштардагы жалпы, тектеш параллелдүүлүктөр илимий негиздүү мааниге ээ (Абрамзон 1960, 3). Мисалы, кыргыздын мундуз уруусундагы «коткор мундуз», «зулум мундуз» этнонимдери алтайлыктардагы «коткор мундус», «чулум мундус» урук аттары менен параллелдүүлүктөрү, этногенетикалык жалпылыктары аныкталды. Төрдөш, коткор мундус, зулум мундус, көгөл (көк) найман, улаан, таздар, чакшылык, кабели (бугу) – кобалы, кебек, көбөк, тогуз (багыш) ж.б.у.с. бир катар этнонимдер эки элдин гана уруулук курамдарынан кездешет. «Манас» эпосунда кыргыз жана алтайлыктардын курамына жуурулушкан найман, (калың найман, орчун найман), дөөлөс, кыпчак ж.б. ири уруулар жөнүндө маалыматтар бар (Молдобаев 1995, 112).

Белгилүү аалым В.И.Вербицкий мундуз жана төөлөс урууларын (алт. сөөк) теги жөнүндө төмөндөгүдөй уламышты жазып алган: «Чоң согуштан кийин кырылган элден бир гана кыз аман калат. Ал кыз жамгыр жаап өткөндөн соң, мөндүр менен чогуу жаткан эки данды жеп койот имиш. Эки дандан боюна бүткөн кыз адамдар жашаган жерди таап, көз жарат, аларга Мундус деп ат коет. Кийинчерээк турмушка чыккан кыз дагы бир эркек бала төрөйт. Үч бир тууган эр жетип, менчикти бөлө турган мезгил келип жетет. Энчи бөлүшкөндө бир төө ашып калат экен. Эң кенжеси: «төөнү кайтарып, баккан мен болсом, эмне үчүн аны мага бербейсиңер!» - дегенде, атасы: «сенин тукумуң Төөлөс аталсын!» - деп айтат. Ашыкча кой сураган ортончу уулу «Коткор Мундус» деген ат алат. Үчүнчү бир тууганы: «Атаке! Мага сенин батаң эле керек, мен ошого ыразымын!» дегенде. Атасы: «сен чыныгы Мундус бол!» - деп айтыптыр. Мундус жана төөлөстөр мөндүрдүн, чагылгандын жана жамгырдын ээсине курмандык чалып турушат (Вербицкий 1893, 163-164). Кыргыз санжыраларында төөлөс, мундуз, найман, кыпчактар эң байыркы уруулар катары баяндалат (А.Тургунбаев, уруусу мундуз, Жалалабат облусу).

Атайын уюшулган Эл аралык илимий экспедиция учурунда (2003-ж.) Тоолуу Алтайдын Онгудай аймагындагы төөлөс, кыпчак, найман (майман) урууларынын өкүлдөрү жашаган айылдарда болуп, баалуу илимий маалыматтар жыйналды.

Кыргыздардын жана алтайлыктардын уруулук аталыштарындагы жалпылыктар да этногенетикалык жакындыктарды чагылдырат. Төмөндө эки элдин этнонимиясындагы параллелдүүлүктөрдүн жалпы тизмеси берилди: кыргыз - кыргыз (алтай кижиге), саруу - жети сары (алтай кижиге), саруу - сарык, жарике (саяк) - йарык (алтай кижиге), кабели (бугу) - кобалы (алтай кижиге), мурат (басыз, саяк, чекир саяк) - мерет (алтай кижиге), найман - найман (алтай кижиге), азык (төрт тамгалуу азык уруусу) - төрт ас (теленгит). кара найман (найман) - кара найман (алтай кижиге), моңолдор - моңол (алтай кижиге), моңол (оргу) - моңол (алтай кижиге), меркит (дөөлөс) - меркит (алтай кижиге), муркут (дөөлөс) - меркүт (алтай кижиге), коткор мундуз (мудуз) - кочкор мундуз (алтай кижиге, туба кижиге), туба (саруу) - туба кижиге, мундуз - мундус (алтай кижиге, туба кижиге), зулум мундуз (мундуз) - чулум мундуз (мундус), чулум кашка (дөөлөс) - чулум мундус (мундус), сакалды (кушчу) - сагал (алтай кижиге, теленгит), төрт таз (солто) - дорты (теленгит), сарттар (адигине уруулук тобундагы уруу) - сарт (алтай кижиге), чулман (дөөлөс) - чалман (телеут), кара тон (жедигер) - тон (алтай кижиге), кара чоро (генеоним) - чорос (алтай кижиге), дөөлөс (төөлөс) - төөлөс (теленгит), ак тонду (басыз) - тон (куманды), улаан (конурат) - улан (куманды), кебек (дөөлөс) - көбөк (телеут) кара сакал (баргы) - кер сакал (куманды), калдар (тейит) - каал (алтай кижиге), куран найман (найман) - элик (алтай кижиге), туума тукум (найман) - тумат (алтай кижиге, телеут), тогуз (багыш) - тогус (туба кижиге), татар (мунгуш) - татар (алтай кижиге), таздар (нойгут) - тастар (куманды), төрдөш (кытай) - төдөш (алтай кижиге), кара төдөш (алтай кижиге, телеут), жакшылык (бугу) - чакшылык (куу кижиге), көкө найман (найман) - көгөл найман (найман), байат (тейит) - байат (теленгут), ак кийиз (саруу) - кийиз бөрүк (туба кижиге) ж.б.у.с.

Уруулук энтамгалардагы жалпы параллелдүүлүктөр этностук алакаларда чагылдырыры талашсыз.

Кыргыз энтамгалары

Ай тамга (солто)

Ай тамга (саруу)

Мундуз тамга

Конурат тамга

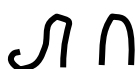
Кыпчак тамга

Дөөлөс тамга

Төгөрөк (баарын)

Мундуз тамга

Азык тамга

Алтайлыктардын энтамгалары

жаа, саадак

жарым ай

кулжа (иркит)

(иркит)

тегелү саракай (көбөк)

кулжа (алмат)

сүлдө

мундус

кергил

	Азык тамга		төөлөс
	Бай күчүк (азык)		иркит
	Багыш тамга		төөдөш
	Босого (багыш)		кергил
	Баркы (саруу)		эки куйруктуу ай
	Куу сөөк (моңолдор)		орок
	Босого (баркы)		кыпчак
	Моңолдор		саракай
	Азык тамга		кыялуу ай
	Төгөрөк (баарын)		сырга (мэркит)

Кыргыздардын жана алтайлыктардын (түштүк алтайлыктар) түрк тилдеринин генеалогиялык классификациясындагы өзгөчөлөнгөн кыргыз-кыпчак тобуна кириши эки элдин этногенезиндеги кыпчак элементин чагылдырат. Буга мисал катары эки элдин курамындагы эң ири деп эсептелген кыпчак уруулары далил боло алары калетсиз. Этнонимдик параллелдер кыргыздардын жана алтайлыктардын түпкү жалпылыгын аныктайт. Бул жалпылыктар тилдик маалыматтар менен да бекемделет (Потапов 1952, 27-30). Н.А.Баскаков XII-XIV кк. чектеринде типологиялык жана негизги өзгөчөлүгү жагынан кыргыз тили кыпчакташуу процессин башынан өткөргөн деген илимий тыянакты айтат (Баскаков 1962, 297). Бул илимий тыянакты башка илим адамдары төгүндөй элек. Кыргызтаануучу А.Мокеев иликтөөлөрүндө кыргыздардын кимак-кыпчактар менен болгон мамилелерине өзгөчө маани берет (Мокеев 1996, 209-222). Бул маселе казак илимпозу, белгилүү чыгыштаануучу Б.Кумековдун изилдөөлөрүндө да чагылдырылып келатканы маалым.

Диний ишенимдерден да жалпылыктарды байкоого болот. В.В.Радлов XIX к. II жарымында (1862-ж.) кыргыздардын арасында болуу менен бирге, аларга ислам дини толук тарай электигин, шаман динине, ата-бабалардын арбагына, жаратылыштын кубулуштарына көбүрөөк маани берилерин жазат. Кыргыздардын бугу уруусунун сыйынган тоолору Күңгүрөмө, Чолпон, (С.М.Абрамзондо – Чолпон Ата), Алабашы-Ата ж.б. болгон (Радлов 1989, 348-349). Алтайлыктарда, хакас, тува, шорлордо тоо-ташка сыйынуу, обоо таштарды орнотуу, түлөө өткөрүп, курмандык чалуу, алардын диний-философиялык түшүнүктөрүндөгү өзгөчө ритуал болгон (караңыз: Потапов 1946, 143-160). Памир-Алай тоо кыркаларындагы ашууларда курулган обоо таштар, таш менен курчалган дөбөлөр кездешет. Ал жерлерден эчки-текенин, койдун ж.б.

жаныбарлардын мүйүздөрүн, жерге сайылган союлдардан топоздун байланган куйруктарын, түрдүү кездемелерди учуратууга болот. Бул ыйык тоолор үчүн атайын курмандык чалууларды туюнткан (Абрамзон 1990, 319). Бул байыркы диний-ритуалдык салт бүгүнкү күндөргө чейин Чоң Алай, Жергетал кыргыздарында сакталып келет.

Алтайлыктардын жана кыргыздардын тамак-аштарында, аны жасоо ыкмаларында, терминологиясында өтө көптөгөн аналогдор сакталып калган (Абрамзон 1960, 7). Сүт, ун, эт азыктарынан тамак-аш жана суусундуктарды даярдоонун технологияларында жалпы, бирдей ыкмалар колдонулган. Мисалы, быштак, айран, курут, сүзмө, каймак ж.б. (Алымкулова 1999, 12). Кымыз эки элдин байыртадан даярдалып келген чыныгы элдик суусундугу болуп эсептелет. Тан династиясынын (VII-X кк.) жыл баяндары Саян-Алтай урууларында кымыз суусундук жана мас кылуучу ичимдик катары пайдаланышкандыгы баяндалат. Сыйлоо учурунда кымыз ичкен адамдар бири-бирине тике карай олтуруп алып ырдашкан (Бичурин 1950, Т.I, 231). Кымыздан жасалган арак эки элде эзелтеден эле белгилүү. Алтайлыктарда өзгөчө сүттөн (чеген) жасалган арак кеңири тараган (Потапов 1953, 44). XX к. алтайлыктардын негизги суусундуктары кымыз, чеген, сүттөн жасалган арак жөнүндө В.И.Вербицкийдин жазган маалыматтары бар (Вербицкий 1893, 30-32). В.В.Радлов да алтайлыктардын жашоо образы, тамак-ашы, каада-салты боюнча салыштырмалуу өтө кызыктуу маалыматтарды жазат: «кыргыздардын укмуштуудай даамдуу даярдалган кымызынан соң, алтайлыктардын чегенин иче албай койдум» (Радлов 1988, 163).

Кыргыздардын жана алтайлыктардын сүт азыктарынан башка эң негизги тамагы жылкынын эти болгондугу маалым. Кыргыздарда койдун, жылкынын, уйдун эти өзгөчө бааланган (Айтбаев 1963, 16-17). Эт азыктары эки элдин рационунда сезондук мүнөзгө ээ болгон. Эт өзгөчө күзүндө жана кышында тамак-ашка көп колдонулган (Алымкулова 1999, 12). Эт азыктарынан тамак-аш даярдоо ыкмаларында да жалпылыктар кездешери илимий адабияттарда чагылдырылып келет (Радлов 1989, 162-164; Потапов 1953, 55-59; Абрамзон 1960, 7-8; 1990, 157-652; Айтбаев 1963, 16-20; Сатлаев 1974, 5-169 ж.б.).

Дан азыктарынан (буудай, таруу ж.б.) да түрдүү тамак-аш даярдалган. Кыргыздарда жана алтайлыктарда ун азыктарынан нан, көмөч нан, боорсок, катырма (чокто даярдалган нан), көжө, талкан, көмкөрмө, кесме ж.б.у.с. тамак-аштар белгилүү болгон (Айтбаев 1963, 20-21; Потапов 1953, 59-62; Абрамзон 1990, 154-155).

Кыргыз тилинин жана түштүк алтай тилдеринин негизи узак убакыттар бою жүргөн өз ара алакалардын натыйжасында калыптанган. Б.М.Юнусалиевдин илимий тыянактарында азыркы кыргыз тили энесай-алтай доорунда эле калыптанып бүткөн деген жүйөлүү пикир бар (Юнусалиев 1956, 36-37). Буга тууган-туушкандык лексикасындагы жалпылыктар да далил боло алары ырас. Кырг. уул – алт. уул, улан – уулан, кыз – кыз, эне – эне, энеке – энеке, ата – ада, эже – эдже, аба – абагай, ака – ака, ини – инн, карындаш – карындаш, тууган – тууган, төркүн – төрөгөн, тай – таай, тай ата – тай ада, тай эне – тай эне, тай аке – таай эдже, тай жезде – таай дьесте, жээн – дьеен, бөлө – бөлө, өгөй – (ата, эне, бала, кыз) - өй (ад, эне, уул, кыс), эр – эр, катын – кадыт, күйөө – күйү, келин – келин, жезде – дьесте, жеңе – дьеңе, бажа – бадья, кайын (ата, эне, ага) – кайын (ада, эне, ага), куда – куда, кудай – кудайга ж.б. (Покровская 1961, 15-76). «Кыргыздардын жана алтайлыктардын тууган-туушканчылык терминологиясында ондогон жалпылыктар сакталып келет» (караңыз: Абрамзон 1960, 9). Диний-философиялык ж.б. руханий жана материалдык маданиятындагы этникалык маданий алакаларга атайын иликтөөлөр зарыл.

5.2. Кыргыздардын жана тувалардын этномаданий байланыштары

Адамзаттын байыркы доордон бүгүнкү мезгилге чейинки узак өнүгүү тарыхында түрдүү этностук жалпылыктардын калыптануу процесси, өнүгүүсү, кулашы, бир этностук жалпылыкты экинчи бир этностук жалпылыктын алмаштырышы тынымсыз жүрүп келет (Чебоксаров 1964, 1). Тарыхый аренада б.з.ч. III к. белгилүү болгон кыргыздар аталган аймактардын этникалык тарыхына, этногенезине, маданиятына узак мезгилдин аралыгында таасир тийгизгендиги, өз кезегинде жергиликтүү этнокомпоненттерди курамына сиңиргендиги далил боло алары шексиз. В.И.Козлов мындай деп жазат: «Этностук жалпылыктын биринчи тиби болгон алгачкы коомдогу урууларда – аймак (территория) «ата мекен», «ата журт» маанисинде эмес, жашоонун негизги өбөлгөсү болгон табигат менен байланышкан жашоо шартын аныктаган. Уруунун (уруктун) мүчөлөрүн негизинен аймак же тил эмес, жалпы бир тектен тарагандык байланыштырган».

Алгачкы коомдогу уруулардын жер которуусу алардын этностук бир бүтүндүгүнө зыян келтирген эмес. Уруулук түзүлүштүн жана уруулук идеологиянын (ата-бабалар кулңту) өнүгүүсү, жарым отурукташууга өтүү менен бирге, ошол территория (аймак) уруулук кулңттар жайгашкан «ата-бабалардын жерине (мекенине) айлана баштайт» (Козлов 1971, 93). Кызыктуусу, кыргыздардын түшүнүгүндө Саян-Алтай жана Теңиртоо бир эле учурда «ата-бабалардын» жери деп аталары маалым. Саян-Алтай түрктөрүнүн фольклорунда, тарыхый лексикасында, этнонимиясында, топонимиясында, антропонимдеринде кыргыздар менен өтө тыгыз жалпылыктар бар.

Кыргыз-тува тарыхый-этникалык, маданий байланыштары тууралуу айрым гана иликтөөлөр белгилүү. Мында И.Б.Молдобаевдин (1984, 207-214; 1995, 112-115, 130-132, 2003, 11-22) эмгектери маалым. Иликтөөчү «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде кыргыз-тува этникалык-маданий байланыштарына алгачкы ирет кенен токтолгон. Кыргыздардын жана тувалардын айылдык обшиналарындагы жалпылыктар жөнүндө Е.В.Сулайманованын макаласы жарык көргөн (Сулайманова 1984, 215-222). Эки элдин алакалары боюнча С.М.Абрамзон (1946, 1990), С.В.Вайнштейн, Л.П.Потапов, В.И.Дулов, В.П.Сердобов ж.б. өз эмгектеринде учкай кайрылып кетишет. Тувалардын тарыхындагы «Кыргыз каганатынын» мезгили «История Тувада» да чагылдырылат (История Тувы. Т. I, 1964, 138-146).

Байыркы мезгилдерде (VI-VII кк.) азыркы Тува аймагынын этностук курамы бир кылка болгон эмес. Бул жерлерде жана ага жамаатташ аймактарда чыгыш теги жагынан, тили боюнча жакын уруулар көчүп-конуп жүрүшкөн. Тувалардын байыркы бабалары болгон теле же гаогюйлар кытай жылбаяндарында өздөрүн хуннулардын тукумдары деп эсептешкени чагылдырылат. Теле - өз алдынча ири уруулук конфедерация болгондугу белгилүү (История Тувы. Т. I, 57). «Тува» - байыркы «дубо-тубо-туба» этностук аталышынын фонетикалык айрым өзгөрүүгө учураган формасы. Байыркы этнонимдин кыргыздарда тубай (саруу), төбөй, туума тукум (найман), туума кашка (саруу) ж.б. параллелдери бар экендиги маалым. Археологиялык маалыматтар боюнча III-VI кк. Саян-Алтай бир нече маданий очоктор жашаган. Булар байыркы эрте кыргыз, эрте төөлөс, эрте кыпчак элементтери болгон (Кляшторный, Савинов 1988, 66-67).

Кытай жылбаяндарында туболор (дубо) уйгурлардан түндүктө, кыргыздардан чыгышта жашары айтылат. Дуболордун жери түштүктө Косогол көлү менен чектешкен (История Тувы. Т. I 57-58). Тувалардын ата-бабаларынын аталган этностук бирикмелер менен алакаларын уйгур-ондор, туба, кыргыз, толанко (теленгит) урууларынын бүгүнкү күндө сакталып калышы далилдей алат. Мындан сырткары, азыркы Туванын аймактарында чик жана аз уруулары (VII-IX кк.) да көчүп-конуп жүрүшкөндүгү маалым. Ал эми бүгүнкү тува элинин энчилүү аты болуп калган «дубо» этноними б.з. V к. Вей жана Суй династияларынын жыл баяндарынан эле белгилүү (Сердобов 1971, 39). Көпчүлүк иликтөөчүлөр «дуболор» этностук жактан самодий тилдүү болушкандыгын, кийинчерек түрктөшкөндүгүн белгилешет (аталган эмгек, 87-бет). Башка этностук компоненттерден «ач» жана «тогуз татарларды» белгилеп кетүүгө болот. С.В.Киселев «ач» урууларын VI-VIII кк. Июстан Уйбатка (Минусин) чейин аймактарды байырлаган кыргыздардын бир бөлүгү деп жазат. Бул пикирди башка иликтөөчүлөр да колдоп келишкени маалым (караңыз: Сердобов 1971, 88).

820-840-жж. кыргыздар Уйгур каганатын талкалап, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын курамына кирип калат. Хакас-Минусин, Туванын аймактары каганаттын мамлекеттик түзүлүшүнүн өзөгү болгон алты багка (аймак, округ, область) бөлүнгөн (караңыз: Каратаев 2002, 50). Кыргыздар Туванын аймагын байырлаган уруулардын этностук жүзүнө, материалдык жана руханий маданиятына, прикладдык искусствосуна зор таасирин тийгизишти. Кыргыз каганатынын (IX-XIII кк.) курамына кирген ошол мезгилдеги этностук топтор азыркы тувалардын, хакас, тофаларлар жана шорлордун ата-бабалары болушкан. Саян-Алтай элдеринин өз ара этностук-маданий жалпылыктары Кыргыз каганатынын доорунда калыптанган (История Тувы, Т. I, 163). Каганат кулагандан соң, кыргыздардын айрым бөлүктөрү Туванын аймактарында жашап кала беришкен (Вайнштейн 1972, 13). Кыргыз каганатындагы 360 жылга созулган салыштырмалуу тынч, бейкут турмуш уруулардын эркин көчүп-конуп жүрүүсүнө шарт түзүп, айрым этностук топтордун өз ара жуурулушуна алып келген (История Тувы, Т. I, 103).

Кыргыздар уйгурларды моюн сундургандан соң, Кыргыз каганы мамлекеттин борборун, өргөөнү Танну-Ола (Туванын түштүгү) тоосунун күңгөй жагына көчүрөт. 917-ж. кыргыздарды азыркы Монголиядан кара кидандар (Ляо династиясы) сүрүп чыгарган. Бул тарыхый, согуштук-саясий окуялардан соң (917-ж. кийин), Тува жана Минусин ойдуңу кыргыздардын ээлигинде кала берген (Сердобов 1971, 98-99). IX-XIII кк. Энесай бассейнинин этностук курамында бир топ өзгөрүүлөр болуп өткөн. Бул этностук-маданий процесс кыргыздардын көчүп келүүсү менен

байланышкандыгын археологиялык эстеликтер, сөөктү өрттөп көмүү салты далил боло алат (Кызласов 1969, 48). Мындан сырткары, Туванын аймактарында кенен тараган көп сандуу «кыргыз» уруктары, фамилиялары көп кылымдар бою өкүм сүргөн кыргыздардын саясий бийлигин чагылдырат (История Тувы, Т.I, 163-170). «Кыргыз» - Тува аймагында кенен тараган фамилия катары белгилүү (Дьяконова 1978, 55). Тувадагы кыргыз уруулары көп сандуу болгондугун XVIII к. булактар да тастыктайт (Потапов 1959-1960, 13-15). Белгилей кетчү өтө кызыктуу маселе, тувалардагы эң ирилдерден деп аталган эки «кыргыз» урууларынын бири IX к. Кыргыз мамлекетинин борбору жайгашкан Танну-Ола тоосунун этегине туташ жайгашкан Сайзыг-Гол, Эрзин, Нарын дарыяларынын өрөөндөрүн мекендеп келишет. Экинчи ири уруулук бирикме Чаа-Хол, Шаган, Арысу, Элли-Хем, Чадан, Бом-Хемчик, Улуг-Хемдин аймактарын мекендешерин өз мезгилинде Н.Ф.Катанов белгилеген (Дулов 1951, 60). 1923-ж. Салжак кошунунда жүргүзүлгөн административдик кайра курууларда кыргыз урууларынын аксакалдары өздөрүнүн ата-бабаларын Саян тоолорунун аркы жагынан көчүп келишкендигин айтып беришкен. Бул кыргыздар өтө оокаттуу туруу менен Балыктыг-Хем, Кундус дарыяларынын өрөөндөрүн мекендешкен. Алар мал чарбачылык менен кесиптенишкен, жайлоо-кыштоо системасында вертикалдуу көчүп-конуп турушкан (Вайнштейн 1954, 164). Мамлекеттин саясий борборун жаңы орунга көчүрүү кыргыздардын жайгашуусуна, локалдашуу процессине өз таасирин тийгизген. IX-X кк. кыргыз эстеликтери негизинен Туванын аймагында экендиги белгилүү (Худяков 1995, 70). Энесай бассейниндеги байыркы кыргыз жазуу-эстеликтринин жарымынан көп бөлүгү да Туванын аймагынан табылган (Бутанаев, Худяков 2000, 121-126).

Кыргыздар Туванын аймагындагы мал чарбачылыктын, дыйканчылыктын, металлургиялык өндүрүштүн, суутат системаларынын өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизишти. Алтын, күмүш, коргошун өндүрүү жогорку деңгээлде өнүккөн. Курал-жарактардын үлгүлөрүн жасоо жаңы баскычтарга көтөрүлгөн болучу (Сердобов 1971, 108). Кыргыз аскер көчмөндөрү (военные переселенцы) сугат жерлерди өздөштүрүп, дыйканчылыктын жаңы маданиятын алып келишкен эле. Темирден жасалган ороктор, соколор колдонулган. Кытай жыл баяндары: «Тянцманц тоосунун (Танну-Ола) жанындагы мамлекетте (Кыргыз каганында) буудай, таруу, сулу жана кендир уругун өстүрүшөт»-деп жазат. Кызыктуусу, бүгүнкү Тувада кара таруу (Тув. хара хоо) негизги маданий өсүмдүк катары айдалары малым. (Сердобов 1971, 108). «Тан-шу» (VII-X кк.) берген маалыматтарда кыргыздар негизинен жер иштетүүчүлүк менен кесиптенишкен. Алар буудай, арпа, таруу айдашат. Эгинди кол тегирмендерге тартышат. Буудайды үчүнчү айда сээп, тогузунчу айда жыйнап алышат. Боткодон шарап жасашат. Төрт түлүктөн төө, кара мал, көбүнчө жылкы, койду багышат. Байларынын колунда кой-мал миңдеп саналат (Бичурин 1950, 351-352; Кюннер 1961, 58-59). Тамакка этти көп пайдаланышат, жылкынын сүтүн (кымыз) ичишет (Бичурин 1950, 351-353; Савинов 1984, 79). Кыргыздардын Туванын аймагында узак убакыт болгондугун эпиграфикалык (таш жана аска беттериндеги руникалык жазуулар) табылгалар, тамгалар, сугат системалары ж.б. күбө боло алат (Длужневская 1982, 124-126; Савинов 1984, 91).

Ошону менен бирге, аңчылык да жогорку деңгээлде өнүккөн. Энесайлык кыргыздардын чарбалык-маданий тиби боюнча илим чөйрөсүндө негизинен бирдей пикирлер орун алып келет. Л.А.Евтюхова кыргыздардын чарбасынын түрдүү багыттарын иликтөө менен жер иштетүүгө, кол өнөрчүлүккө, аңчылыкка ык коюлуп, бирок негизинен көчмөн чарбачылыкка негизденген жашоо уклады болгон деген тыянакка келет. (Евтюхова 1948, 85-86). С.В.Киселев, А.Н.Бернштамдар да ушул пикирди колдошкон (Киселев 1951, 568; Бутанаев, Худяков 2000, 114-115).

Кыргыздар жогорку өнүккөн прикладдык искусствого ээ болушканы илимий адабияттарда кенен чагылдырылган. Кыргыз искусствосу Евразия талааларындагы көчмөндөрдүн салтын, Алдыңкы Азиядагы Сасанийлердин (Иран), Чыгыш Азиянын салттуу маданиятта-рынын элементтерин өзүнө сиңирди (Иванов 1954, 561). Кыргыз усталары кийим-кечелерди, ат жабдыктарын кооздоо үчүн өтө жогорку чеберчиликти талап кылган жасалгаларды куюшкан. «Кыргыз вазалары» деп аталган атактуу кооз карапа буюмдары белгилүү. Кыргыз орнаменттери негизинен өсүмдүктөр сюжети жана зооморфтук мотивдер менен байланышкан (Вайнштейн 1974, 73-74). Кыргыздар калтырган маданий таасирди бүгүнкү тувалардан байкоого болот. IX-XIII кк. Тувадагы социалдык-экономикалык жылыштар кийинки тува элинин калыптанышына өз таасирин тийгизди. Уруулук түзүлүш, ага байланышкан чарбалык уклад, согуштук-саясий кырдаал, этностук консолидацияга шарт түзүп бере алган жок. Этникалык жуурулушуу процесси жүргөндүгүнө карабастан «кыргыз» этноними жергиликтүү калктын этникалык өзүн-өзү атоосу катары калыптана албады (караңыз: Сердобов 1971, 109). Кыргыз-тува этникалык жакындыктары элдик

фольклордун маалыматтарында да кеңири. Белгилей кетчү маселе, тува информаторлорунун айрым маалыматтары тарыхый жазма даректер менен шайкеш келет (караңыз: Молдобаев 1995, 130-131).

Эки элдин этностук байланыштарын уруу-урук аталыштарындагы параллелдүүлүктөр да чагылдырат. Төмөндө кыргыз-тува этнонимиясындагы параллелдер толук берилди: кыргыз-кыргыз, мунгуш - монгуш, аркалык (мунгуш) - аргалык, баарын - бараан, чот (басыз) - чооду, тубай (саруу) - туба, туума кашка (саруу) - тума, туума тукум (найман) - тума, карасакал (баргы, дөөлөс, саяк) - карасал, олет (саруу) - элөт, сарттар (адигине) - сат, тагай (геноним) - тагай, кесек - кезек, сарык (нойгут) - сарыг, төлөн (солто) - толан, жети уруу (кытай, саруу) - чети тончак, дөөлөс - түлүш, адыг түлүш - адигине, балыкчы (саруу) - балыкчы, кузгун тобу (сарттар) - хускун, кабели (кыпчак) - ховалыг, дөрбөн улуу (тынымсейит), кара багыш - хара, куу уул (геноним) - хуулар, төрдөш (кытай) - төдөш, уйгур (мунгуш) - уйгур, мангыт (мунгуш) - мунгат, шыгай (геноним) - шагай, баят (тейит) - баяут, кереит (дөөлөс) - хирейд, каратал (геноним) - хара тал ж.б. Бул параллелдердин (мунгуш этнониминен башкасы) дээрлик бардык аналогдорун хакас жана алтайлыктардын курамынан кездештирүүгө болору, кыргыздардын аталган элдердин этникалык тарыхындагы ролун чагылдырат.

Этникалык байланыштарды уруулук энтамгалардагы жалпылыктар да аныктары ырас. Тувалар энтамгаларды көп учурда төрт түлүккө басышкан. XIX к. тамгалар уруулук менчиктен сумонго же аймактык белгилерди аныктоочу функцияга өткөн. Кыргыз-тончак сумонунда 3 тамга белгилүү болгон. Тамгалар бара-бара уруулук менчикти аныктабай калгандыктан, баштапкы маани-мазмунунан ажырап калышкан (Дулов 1951, 71-77).

Кыргыз эн тамгалары

азык тамга

козугуна (азык)

бөрү тамга

көөкөр (саруу)

багыш тамга

төмөн тамга (кытай)

тооке (адигине)

ай тамга (солто)

колпоч (саруу)

Тувалардын эн тамгалары¹

кыргыз

кыргыз

алага

дезэ

ажыг кас

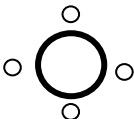

ай

ай

¹ Тувалардын эн тамгалары төмөнкү эмгектерден иргелип алынды: Н.А.Сердобов. История формирования тувинской нации.-Кызыл, 1971. -С.221; Самбу Иргит. Тувинские народные игры.-Кызыл, 1978. -С.22.

	ай тамга (саруу) ай		
	ай тамга (саруу)		серээ
	кушчу тамга		алага
	жагалмай (саттар)		мунгаш кас
	бөлөк чал (саруу)		эхемаа
	төгөрөк (баарын)		
	сарттар (адигине)		жарым ай
	бөрү тамга		кара майман
	кушчу тамга		күн (мундус)

Тувалардын сөөк коюу салтында кызыктуу маалыматтарды параллель коюуга болот. Лама жана шаман диндери өтө тынч, каршылашпаган, ары синхрондуу жашап, өнүккөн Тувада белгилүү ламаларды жана шамандарды көмүү салты өзгөчө орунда турган. Жогорку чиндеги ламалардын сөөгүн өрттөп көмүшкөн. Н.Ф.Катановдун жазганына караганда, эгерде атактуу лама көз жумса, абройлуу деген дин кызматкерлери жыйналышып, сөөктү кебезге орошкон да, кендир майын куюп, өрттөп жиберипкен. Улуу ламанын өрттөн калган күлүн суу, топурак менен аралаштырып, андан соң, ошол ылайдан идолду (Бурхан) жасашкан (История Тувы, Т.1, 336). Бул сөөк көмүү салтынын байыркы кыргыздар менен байланышы болуусу толук мүмкүн деген тыянакка келүүгө негиз бар.

Тувалардын сөөк коюу салтында байыркы түрк дооруна таандык элементтер сакталып келет. Изилдөөчүлөр арбакты бир жыл бою эскерүүдөгү жалпылыктарга токтолушат (Потапов 1969, 371-373; Абрамзон 1990, 348-349). Көз жумган кишиге ритуалдык өкүрүү (жоктоп ыйлоо), аялдардын кошок кошуу салтында жалпылыктар аныкталган. Мисалы, жакындарынын жоктоп өкүрүүсү, аялдардын чачын жазып алып, кайгырып кошок айтуусу байыркы түрк (кыргыз) доорунан белгилүү болуп келет. Тувадагы сөөктү узатуу салты В.П.Дьяконованын эмгектеринде толук чагылдырылган (Дьяконова 1995, 53). Маркумду жети күндөн, бир жылдан соң эскерип «аш» берүү алтайлыктарда (теленгиттер), хакастарда (сагайлар) салт болуп келгени маалым.

Туванын жана кыргыздардын эзелтеден колдонулуп келген элдик практикадагы аралыкты, салмакты, убакытты, суюктук көлөмүн өлчөө бирдиктериндеги жалпылыктар да кызыгууну жаратары шексиз. Тува, алтай жана кыргыздардын бири-биринен узак жайгашкандыгына карабастан байыркы доордо пайда болгон жана чарбалык керектөөлөрдө колдонулган өлчөө бирдиктери тарыхый ата-бабалардын жалпы болгондугун тастыктайт (Потапов 1959-1960, 41). Тува тилинде бир күн, бир түн – хонук. Бир күн – хун, бир түн – дүн, эртең менен – эртен, түш – дүш, кеч – кеже ж.б. аталган. Убакыт мезгилге карай «бир чай кайнам убакытка» - тув. «шай хайындырым» бөлүнгөн. Мисалы, дарыяны сал менен сүзүп өтүп, кайра

келүү «бир, эки же үч чай кайнам убакытты» (бир чай кайнам убакыт – 30 мүнөт) туюнткан (Вайнштейн 1961, 142). Элдик илим-билимдин бир тармагы болгон өлчөө бирдиктери муундан-муунга, атадан-балага өтүп, адам баласынын жаратылыш менен болгон мамилесин чагылдырган. Өлчөө бирдиктеринин негизи адамдын дене мүчөлөрү аркылуу да аныкталган. Тув. кулаш – кырг. кулач, карыш – карыш, кары толгу, тугай – бир, эки, үч, төрт, беш эли ж.б. (История Тувы. Т.I, 317). Туваларда 25-30 чакырым – «бир хүндүк», 50-60 чакырым – «эки хүндүк» же «бир ара хонуп чедер чер» (кырг. «бир конуп жетчү жер»), жарым күндүк жол – тув. «дүштүк чер», бир чакырым жер – тув. «бир кышкы чер» (700-900 м.), ок жетчү аралык – тув. «боо азымы» (80-100 м.) ж.б. Анчалык чоң эмес узундук өлчөмдөрү: базым – бир кадам, кулаш – кулач, төш чарты – жарым кулач, узун дугай – бир чыканак, карыш – карыш, сөөм – сөөм//сөөмөй, бир мугур сөөм – бир сөөм ж.б. (Вайнштейн 1961, 142-143).

Эрзиндик туваларда (кыргыз уруусу) боз үйдүн канаттарын даярдоодо төмөнкү өлчөө бирдиктери колдонулган: Бармак менен сөөмөйдүн ийилген ортолугу – 10 см, бармак менен сөөмөйдүн ортолугу – 18 см, ал эми, бир карыш 20 см. түзгөн (Дьяконова 1983, 50).

Аянттардын өлчөмү шарттуу түрдө аныкталган: тув. адыш оюу – алакандай жер, от орну – очоктой орун, өг орну – үйдөй орун, аал каданы – айыл батчу жер ж.б. (Вайнштейн 1961, 143). Суюк заттар (айран, сүт, кымыз, суу ж.б.) боюнча туваларда стандарттуу өлчөө бирдиктери болгон эмес. Суюк заттар түрдүү көлөмдөгү идиш-аяктар менен өлчөнүлгөн. Ошондуктан, идиш-аяктар өзүнүн көлөмүнө карата бөлүнгөн. Мисалы, пиче аяк ишти, аяк ишти, улут аяк ишти, тавак ишти, чылапча баш ж.б. Пиче көгөржик – көлөмү 3 литр идиш, көгөр (кырг.көөкөр) – көлөмү 20-25 литрлик идиш (Потапов 1959-1960, 41-42). Ал эми эгин (буудай, таруу ж.б.) салмагы менен эмес, көлөмү (чейрек, кадак) менен өлчөнүлгөн. Дарыядагы ж.б. жерлердеги суунун тереңдиги токулган аттын, адамдын боюнун деңгээлине карата аныкталган. Мисалы, туюк каразы частыр – кырг. туякка жетчү суу, эзенги чедип турар – кырг. үзөңгүгө жеткен суу ж.б.у.с. 20 ашуун термин жолугат. Адамдын суудагы боюна карата 20 термин айтылат (История Тувы, Т.I, 318). Бул параллелдүү жалпылыктар кыргыздардын жана тувалардын ортосундагы этногенетикалык терең алакаларды чагылдырат. 2003-ж. уюштурулган илимий экспедиция учурунда Тува аймагынан табылган энтамга белгилери, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү, музейлерге коюлган кыргыздарга таандык жазуу эстеликтери бул аймактын кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөөдө мааниси зор экендиги дагы бир ирет такталды.

5.3. Кыргыздардын жана хакастардын этномаданий байланыштары

Кыргыз-хакас тарыхый-этникалык, маданий алакалары илимдеги актуалдуу маселелерден. Бул кыргыздардын тегине, миграциясына Кыргыз мамлекетүүлүгүнүн, мамлекетинин саясий-экономикалык тарыхына, анын этностук курамына, материалдык жана руханий маданиятына байланышкан маселелерге арналган. Албетте, Хакас-Минуса ойдуңу, кыргыздар калтырган этностук-маданий катмар, энесайлык кыргыздардын түз урпактары экендиги илимде далилденген бүтүнкү хакастардын тарыхы иликтөөчүлөрдү кызыктырып келет. “Хакастар - энесай кыргыздарынын маданиятынын түз мураскорлору болуп саналышат” (Бутанаев 1990, 43). Кыргыздардын Хакас-Минуса ойдуңу жана ага жамаатташ аймактар менен этногенетикалык байланыштары боюнча В.В.Бартольд, В.В.Радлов, М.Маркварт, А.Ремюза, В.Томсен, Н.А. Аристов, В.Малов, Н.Ф.Катанов, А.Н.Бернштам, Ч.Валиханов, Н.В. Киселев, Анвар Байтур, Б.Солтоноев, Ю.А.Зуев, В.П.Юдин, Ө.Караев, Ю.С.Худяков, И.Б.Молдобаев, В.Я.Бутанаев, И.И.Бутанаева, А.Абдыкалыков, Д.Г.Савинов, Л.П.Потапов, С.В.Вайнштейн, К.И.Петров, С.М.Абрамзон, Т.Баялиева, Т.О.Бейшеналиев, ж.б. эмгектерин белгилөөгө болот. Түрколог-илимпоздор Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, Б.Ө.Орузбаева, М.Хучженхуа, Б.М.Юнусалиев, С.Кудайбергенов, К.Сейдакматов ж.б., фолклорчулар Т.Абдракунов, С.Т.Кайыпов, философ Б.Аманалиевдердин иликтөөлөрү бул олуттуу маселеге жооп табууда зор көмөк болот. Кыргыз-хакас этномаданий жалпылыктары соңку учурларда изилдөөчүлөр тарабынан жигердүүлүк менен иликтенип келүүдө. Мында өзгөчө В.Я.Бутанаев, И.Б.Молдобаев, Ө.К. Караев ж.б. изилдөөлөрүн белгилөөгө болот.

Хакастар өздөрүн “тадар” (татар) деп аташары маалым. Саны 80 миңден ашуун хакастар бүтүнкү күндө айрым өзгөчөлүктөрү бар төрт топко бөлүнүшөт: качиндер (хааш, хаас), сагай, кызыл, койбал (Бутанаев 1995, 3). “Тадар” (татар) деген кошумча ат Хакас-Минусин (Кыргыз жери) Россиянын курамына каратылгандан кийин, көчүп келгендер (жергиликтүү орус администрациясы)

тарабынан берилген. Бирок, азыркы Хакасия Россия империясынын курамына каратыла элекке чейин “Кыргыз жергеси”, “Кыргыз өлкөсү” (Кыргызская земля, Кыргызская страна) деген ат менен тарыхый жазма булактарда чагылдырылат (Бутанаев, Каратаев 1999, 99-100). 1917-ж. Төңкөрүштөн кийинки тынчтык мезгили орногондон соң, Эл Комиссарлар Кеңешинде мурдагы губернияларды улуттук-маданий белгилерине карата бөлүү жөнүндөгү чечимдер кабыл алынган эле. Бул чечим ошол кездеги хакас интеллигенциясын түйшөлтүп, бир нече этнографиялык топторду бириктирген энчилүү ат таба алышкан эмес. “Тадар”(татар) деген ат келгин орустар тарабынан берилген жана ушул эле энчилүү аттар менен бир нече этностор (крымдык, астрахань, казань, Сибирь ж.б. татарлары) белгилүү болгон. Натыйжада, түзүлгөн комиссия “кыргыз” этнониминин кытай тилиндеги жыл баяндарда чагылдырылган (Ган доору, VII-X кк.) “хягас” деген формасын кабыл алууга токтолушат. Албетте, бул маалыматтар синолог Н.Я.Бичуриндин түзгөн эмгегинен алынган эле. Ошентип, элдин энчилүү аты бир нече кишиден турган топ тарабынан чечилген болучу. “Хакас” жасалма аты азыркы учурда да расмий ж.б. мамлекеттик иш кагаздарында гана колодонулуп келинет (караңыз: Бутанаев 1990, 11-12; Каратаев 2000, 30-31).

“Кыргыз” этнокомпоненттери бүгүнкү хакастардын курамындагы кенен ареалда сакталып келет. Ал эми кытай, мусулман, орус булактарында белгилүү болуп келген “Кыргыз жери” “Кыргыз өлкөсү” кантип эскерилбей калды деген суроо туулат. Албетте, Энесайдагы кыргыз этносунун өнүгүшүнүн абалына монгол жеңип алуулары, алардын ич ара бийлик үчүн күрөштөрү, Алтын-хандардын, өзгөчө Жунгар хандыгынын көчүрүп, таратуу саясаттары өз кедергисин тийгизбей койгон жок (караңыз: Бутанаев, Худяков 2000, 18-40). Жунгар ханы Цеван Рабдан 1703-жылы июнь айында Духар, Сандык жана Аранжама Ченбил аттуу үч аскер башчыларын энесайлык кыргыздарды Жунгарияга көчүрүп келүүнү буйруган эле. Изилдөөчүлөрдүн пикирлерине караганда, энесайлык кыргыздардын саны (5 коэффицент менен) 20-25 миң адамды түзгөн (Бутанаев 1990, 28). Күчтөрдүн салыштырма салмагы калмактар тарабында болгондуктан, аз сандуу кыргыздардын басымдуу бөлүгү Ата Журтту калтырып кетүүгө аргасыз эле. Айрым маалыматтар көчкөн кыргыздардын колоннасынын 20-30 км. чейин чубалганын баяндайт (Дыренкова 1940, 302). Бул маалыматтарды ошол мезгилдеги орус жазма булактары да таттыктайт (Абдыкалыков 1968, 84). Көчүрүлгөн кыргыздарды Эмель-Гол дарыясынын боюндагы Жунгар контайшысынын ордосуна чукул жерге, өз алдынча айылга жайгаштырышкан. Алардын жалпы саны 400 түтүн болгон (Бичурин 1991, 71), Сүрүлгөн элдин арасында кыргыздардын кыштымдары да бар эле. Алар шуштар, белтир, модар, ариндер болучу. Кыргыздардан башка көчүрүлүп келинген телеуттар (теленуттар) мингат жана ооржактар чоро(с) уруусунан чыккан контайшынын өзгөчө ээлигин түзүшкөн (Кычанов 1997, 239). Бөтөн жердин шартына чыдабаган кыргыздардын бир бөлүгү түркүн жолдор менен өз мекенине кайтып келишкен. Маалыматтар XVII-XVIII к. орус документтериндеги чагылдырылган фактылар менен да бекемделет. Бул процесс Жунгар хандыгы кулаган мезгилге чейин уланган (Бутанаев, Худяков 2000, 179-180). Сүргүндөн аман калып, кайтып келген кыргыздар, алардын кыштымдары бүгүнкү хакастардын этникалык жүзүн калыптандырган. 1727-ж. 20-августа Хакас-Минусин ойдуңун Россия империясынын каратып алышы, энесайлык кыргыздардын бул аймактагы 1300 жылга созулган этностук, аскердик-саясий, социалдык үстөмдүгүн жоюлушун шарттаган. Ошентип, энесай кыргыздарынын өз алдынча этностук өнүгүшүнө биротоло сокку урулган.

Кыргыз-хакас этникалык-маданий байланыштарынын хронологиясы болжол менен V к. орто чендеринен (кыргыздардын Батыш Монголиядан Минусин ойдуңуна журт которгон мезгили) XVIII к. баш чендерине чейинки мезгил менен өлчөнөт. Бир катар тарыхый булактар, илимий адабияттардагы маалыматтарга таянып, кыргыз-хакас этникалык алакаларынын тамыры терең, алар энесай Кыргыз мамлекетинен тартып, кыргыздардын негизги бөлүгү мекендеп келген Теңиртоо жана ага жамаатташ аймактарга чейин бирдиктүү тарыхый кыртышка ээ болгондугун билүүгө болот. Энесай аймагында байыр алып калган кыргыздар аталган аймакта XVIII к. баш чендерине (1703-ж.) чейин саясий үстөмдүк абалды ээлешкен (Потапов 1953, 67) Бүгүнкү хакастардын этникалык жүзүнүн калыптанышына самодий, кет тилдүү элементтер да катышкан. Ал эми сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезинде башкы ролду ойношкан. Ошондуктан, хакастар байыркы энесайлык кыргыздар менен азыркы этникалык кыргыздардын ортосундагы байланышын тактоодо Манжуриядагы (Хэйлунцзянь) фу-ю кыргыздарынын тобу, сары уйгурлар жана лобнорлуктар сыяктуу эле бириктирүүчү жагдайлардан болуп калат. Бүгүнкү кыргыздардын этникалык курамынан да кет, самодий тилдүү этнокомпоненттерди байкоого болот. Мисалы, айрым изилдөөчүлөр кыргыздын баргы, бугу урууларынын курамдарындагы “желден” уругу менен хакастардын “чилдег” сөөгүнүн түз этногенетикалык жалпылыктарына токтолушат (Абрамзон

1990, 66; Молдобаев 1995, 115; Бутанаев 1990, 62). Хакастардын курамындагы “чилдег” сөөгү теги жагынан кыргыздарга теги жакындыгы аныкталган хакас-качиндердин курамына кирет. “Чилдег” – сөөгү хакас тарыхый фольклорунда желден, шамалдан туулган баладан тарагандыгын баяндайт. Хакас мифологиясындагы Чилдег-хан шамалдын, бороондун кожоюну катары чагылдырылат (Бутанаев 1999, 216). Этникалык аталыштын экинчи компоненти -денг\дег кеттердин “адам”, “киши” деген сөзүн туюнтат. В.Я.Бутанаев “кыргыздардын курамындагы кет (самодий) этнокомпоненттеринин болушу теңиртоолук кыргыздардын түпкү мекени Энесай чөлкөмү деген теориянын тууралыгын далилдейт”-деп жазат (Бутанаев 1990, 62). Эзелки замандардан адамдар от, суу, жер, күн менен катар абага, өзгөчө шамалга да ыйык күч катары сыйынып келишкенин шаман дининен байкоого болот. Шамандар ритуал учурунда бороон-шамалды, жөнөкөй эле желди чакырышкан. Шаман ритуал процессинде бубендин, байланган тал-чөптүн, кездемелердин кесиндилери менен менен бирге кыймылдап, алардын жардамы аркылуу жасалма түрдө желди (шамалды) пайда кылышкан. Ушул желдин (шамалдын) көмөгүндө шаман өзүн колдоочу духтар менен баарлашкан (Потапов 1991, 80-81). Алагыр - кыргыздын моңолдор уруусунун курамындагы урук катары белгилүү. Ала ≈ гыр; гыр\гыр\гур - эвенк тилинде “адамдар”, урук”, уруу” маанисин аныктайт. Мисалы, гурагир (гуран) - “жапайы теке уруусу”, путугур - “каздар уруусу”, куктугыр - “күкүк уруусу”, кандыгир - “өрдөк уруусу” ж.б. туюнтары маалым (караңыз: Анисимов 1951, 194).

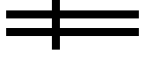
Хакастардын курамындагы “кыргыз” сөөктөрү (уруктары) эң көрүнүктүү жана тектүүлөрдөн болуп эсептелген жана бул этнонимдер хакас уруктарынын дээрлик бардыгынан кездешери байкалган. Эгерде хакастарда жалпысынан 1200 фамилия белгилүү болсо, “кыргыз” сөөктөрү алардын беш пайызын түзгөн (Молдобаев, Бутанаев 1988, № 18). Төмөндөгү уруу-урук аталыштарындагы параллелдер тектик жалпылыкты аныктайт: кыргыз ≈ хыргыс, мангыт ≈ мюнгат, желдең ≈ чилдег, бөгөжү ≈ пөгечи, бука ≈ пуга, тубай ≈ туба, карга ≈ харга, кашка ≈ хасха, абакан ≈ абакан, жети кашка ≈ юс хаска, төөлөс ≈ тилегес, сарттар ≈ сартах, кайдуулат ≈ кый, соколок ≈ соххы, кыйра ≈ хый, аскалы ≈ сакачы, бугу ≈ пуга ж.б. И.Б.Молдобаев кыргыз-хакас этнонимиялык параллелдери, эки элдин лексикасындагы жалпы маданий катмар, чарбалык, үй тиричилигиндеги, каада-салттарындагы терминдер терең байланыштарды айгинелерин белгилейт (Молдобаев 1989; 1990; 1995, 101; 2003, 11-21 ж.б.). Мисалы, бөгөжү - кытай уруусундагы урук катары белгилүү. Параллелдери хакастардагы туба, койбалдардан жана Чыгыш Саяндардагы камассин-хакастардын курамдарынан “пөгечи”, “бугажы” формаларында кездешет. Мындан сырткары, кыргыздарга теги жакын сары уйгурлардын уруулук курамында да “пөгечи” (яглакхыр уруусунда) аттуу уруу белгилүү (Малов 1957, 89). В.Я.Бутанаев казактын улуу жүзүнүн курамындагы “бөгечи” уругун 1703-ж. көчүрүлгөн энесайлык кыргыздардын урпактары экендигин өз иликтөөлөрүндө белгилеп келет (Бутанаев 1990, 66). Чот - ават, бөрү урууларынын курамдарындагы уруктар катары маалым. Параллели хакастарда - чода, алтайлыктарда (кумандылар) - чооты, туваларда - чоду формаларында кездешет (Потапов 1966, 60). Хакас санжыраларында чода сөөгү Жунгарияга сүрүлгөн кыргыздардын калган бөлүгү катары баяндалат. Хакас-качиндерде “чода хыргыз”, “чода пүрүт”, хакас-кызылдарда “чода хыргыс” уруктары бүтүнкү күнү да белгилүү. В.Я.Бутанаев Түштүк Сибирь аймагынан бир топ санда кездешкен чоода ≈ чоты ≈ чоду этнонимдерин эзелки замандагы Түштүк Сибирдин этносторунун субстраты катары карайт (Бутанаев 1990, 65).

Кабели же Каабели - тынымсейит уруусунун курамындагы урук. Санжырада Кабели Шалтак жана Мортук менен бирге, тынымсейиттердин түпкү бабалары катары баяндалат (Абрамзон 1960, Т. IV, 2). Этнонимдин параллелдери алтайлыктардан-“кобалы”, тувалардан-“ховалыг” формаларында кездешери маалым (Потапов 1969, 33). Изилдөөчүлөр бул этнонимдерге хакастардын хобый ≈ кобий уруктарынын (сөөктөрү) тектик жакындыктарына маани беришет. В.Я.Бутанаев тувалардын курамында “хыргыс ховалыг” (хообалых) аттуу уруктун бар экендигине токтолот. Мындан сырткары, бул этникалык аталыштар хакас, алтайлыктар, тувалар жана кыргыздардын этникалык жакындыктарын чагылдырат (Бутанаев 1990, 76). Эпитафиялык жазуу эстеликтеринде: “Мен жети бөрүнү өлтүрдүм, барс менен эликке тийген жокмун” - деген маалыматтар бар. Хакастардын курамында теги байыркы “чити пүүр” (жети бөрү) аттуу урук белгилүү. Энесайдагы ошол эпитафиялык эстеликтерде кыргыздардын өлкөсүнүн ичинде “жети бөрү” жана алардын “көк, кара бөрүлөр” менен согушкандыктары баяндалат. Бул маалыматтар албетте, байыркы кыргыз урууларынын мамлекеттин ичинде ич ара саясий үстөмдүк үчүн болгон күрөшүн чагылдырат. Мисалы, хакастардын “чити пүүр” уруусу ах пүүр, хара пүүр, көк пүүр ж.б жети уруктан турары маалым (Бутанаев 1990, 68). Соколок - кыргыздын мунгуш уруусунун курамындагы урук.

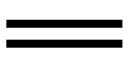
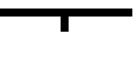
Параллели сары уйгурлардан “сокалык” формасында кездешет (Тенишев 1962, №1, 212). В.Я.Бутанаев негиздүү маалыматтарга таянып, хакастардын ичиндеги “соххы” сөөгүн Энесай кыргыздарынын түз урпактары болорун өз иликтөөлөрүндө белгилеп келет (Бутанаев 1990, 60). Бул маалыматтар орто кылымдардагы кыргыздардын миграциясынан кабар берери ырас.

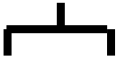
Уруулук энтамгалардагы параллелдер кыргыз-хакас этникалык байланыштарын чагылдыруу менен бирге, хакастар кыргыздардын урпактары экендигин далилдейт.

Кыргыз энтамга белгилери:**Хакас энтамга белгилери:**

Багыш тамга		Хасха	
Моңолдор		Сайын	
Кушчу тамга		Харга	
Азык тамга	 	Хыргыс	
Солто тамга	 	Сайын	
Орок тамга (канды)		Хыргыс	
Кушчу тамга		Таяс	
Моңолдор		Хыргыс	
Босого тамга (баарын)		Хасха	
Саруу тамга		Хыргыс	
Кудайлат тамга (басыз)		Хыргыс	
Жагалмай тамга (сары багыш)		Хыргыс	
Бөлөк чал		Харга	
Балта тамга (сары багыш)		Ойрат	

Кыпчак тамга (кыпчак)		Ызыр	
Багыш тамга		Харга	
Кырк уул (саруу)		Харга	
Жагалмай тамга (моңолдор)		Хобый	
Азык тамга (азык)		Хасха	
Колпоч (саруу)		Хасха	
Кош тамга		Паратан	
Туура тамга (сарттар)		Хасха	
Керки тамга (басыз)		Хол	
Ай тамга (солто)		Пилтир	
Бөрү тамга		Тилек	
Өйдө чекти (саяк)		Пуга	
Жогору тамга (кытай)		Том	
Төмөн тамга (кытай)		Том	
Жагалмай тамга (черик)		Хахпына	
Ак тери (саяк)		Хызыл	

Сарттар (адигине)		Хасха	
Кош тамга (дөөлөс)		Хасха	
Бай күчүк (азык)		Ойрат	
Кош тамга (дөөлөс)		Хыргыс	
Кашка тамга (саруу)		Сор	
Ай тамга (саруу)		Халлар	
Көөкөр тамга (саруу)		Хобый	
Канды тамга (үч ок)		Таяс	
Маматберек (басыз)		Таяс	
Бугу тамга		Частых	
Наалы тамга		Ызыр	
Көсөө тамга (саруу)		Пурут	
Багыш тамга		Хасха	
Арык тамга (бугу)		Чилдег	
Кара саадак (кесек)		Сарыг	
Кара баргы (баргы)		Сарыг	

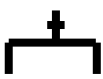
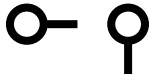
Адигине тамга		Сарыг	
Багыш тамга		Ичеге	
Азык тамга		Хыргыс	
Козугуна (азык)		Качин	
Кырк уул (саруу)		Хасха	
Босого тамга (баарын)		Чыстар	
Балка тамга (күркүрөө)		Састых	
Бугу тамга		Хасха	
Алакчын		Ызыр	

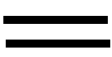
Кыргыз урууларынын (уруктарынын) энтамга белгилеринин хакастардын айрым сөөктөрү нүн (качиндер, хыргыстар, пурут, хасха) энтамгалары менен параллелдери да этногенетикалык маанилүү маалыматтарды берет:

Кыргыз энтамга белгилери	Хыргыс сөөгү (уругу)	Пүрүт сөөгү (уругу)	
Саруу тамга			тубин
Каңды тамга			тубин
Азык тамга			
Кара багыш			тубин
Кудайлат тамга			

Жагалмай тамга (азык)				татаров
Кушчу тамга				тубин
Бай күчүк (азык)		тубин 		татаров
Баарын тамга				
Куу сөөк (моңолдор)				тубин
Кушчу тамга				тубин
Ача тамга (баарын)				татаров
Адигине тамга				сагайский
Ак тери (саяк)				тубин
Мундуз тамга				тубин
Жагалмай тамга (моңолдор)				тубин
Сурма тамга (бугу)				тубин
Кудайлат тамга (басыз)				камлар
Кара саадак				татаров
Багыш тамга				сагай
Ай тамга (солто)		тубин		татаров

Кара саадак (кесек)			тубин
Көсөө тамга (саруу)			татаров
Ай тамга (солто)	 тубин		татаров
Азык тамга			тубин
Кашка тамга			белтир
Ай тамга (жалпы кыргыз)	 		белтир
Босого тамга (саруу)			сагай
Кайчы тамга (багыш)			белтир
Багыш тамга			
Сарттар тамга			тубин
Козугуна (азык)			тубин
Босого тамга (багыш)	 		тубин
Кара багыш тамга			татаров
Кыргыз энтамга белгилери	Хасха сөөгү(уругу)	Харга сөөгү (уругу)	
Багыш тамга			шалошин
Кушчу тамга			д. каргин

Керки тамга (саяк)			шалошин
Кош тамга (мунгуш)			д. каргин
Босого тамга (кыдырша)			шалошин
Кош тамга (мунгуш)			б. каргин
Кара багыш тамга	 		шалошин
Багыш тамга			сагай
Жагалмай тамга			шалошин
Байсогур тамга (басыз)			д. каргин
Азык тамга	 		шалошин
Колпоч тамга (саруу)			шалошин
Кенже тамга (саруу)			шалошин
Жагалмай тамга (черик)			шалошин
Туура тамга (сарттар)			шалошин
Канды тамга			шалошин
Сарттар тамга			шалошин
Кош тамга (мунгуш)	 		шалошин

Кара саадак (кесек)				шалошин
Куу сөөк (моңолдор)				шалошин
Кудайлат тамга (басыз)				шалошин
Сурма тамга (бугу)				б. каргин
Кашка тамга (саруу)				шалошин
Жагалмай тамга (сары багыш)				б. каргин
Саруу тамга				б. каргин
Кара багыш тамга				сагайский
Бай күчүк (азык)				сагайский
Мунгуш тамга				шалошин
Бугу тамга				шалошин
Кош тамга (мунгуш)				шалошин
Кырк уул (саруу)				б. каргин

Мындан сырткары, жогоруда келтирилген параллелдер менен бирге, уруулардын энтамгаларынын ортосундагы төмөндө берилген окшоштуктары кыргыз жана хакастардын этникалык жалпылыгын далилдеген негиздүү булак болуп калат:

Саруу уруусу /сол канат/

Көсөө тамга

Хакас энтамга белгилери:

хасха

Саруу		хырхыс	
Алакчын		ызар	
Колпоч		хырхыс	
Ай тамга		халлар	
Мачак		хыргыс	
Төбөт		харга	
Алакчын		хыргыс	
Колпоч		тиилек	
Кырк уул		харга	
Алакчын		ызыр	
Баркы		хырхыс	
Көөкөр		хобый	
Ай тамга		хыргыс	
Ай тамга		хыргыс	

**Кыргыздын адигине уруулук тобунун энтамгалары менен
хакастардын уруулук энтамгалары менен параллелдери:**

Адигине уруулук тобу	урук (сөөк)	административдик урук
Туура тамга		 хасха Шалошин
Адигине		 сарыг Сагайский
Ай же Наалы тамга		 хыргыс Тубин
Жагалмай тамга		 хыргыс Тубин
Кара баргы (баргы)		 сарыг Белтир
Жагалмай тамга (кара багыш)		 хахына Белтир
Жагалмай тамга (мурзаке)		 соххы Шалошин
Сарттар тамга		 хасха Шалошин
Тооке тамга		 хасха Шалошин
Тенизбай тамга		 харга Каргинск
Бөрү тамга		 ойрат Тубин
Бөрү тамга		 хобый Хивинский
Жагалмай тамга (кара багыш)		 пурут Татаров
Босого тамга (кара багыш)		 харга Каргинск

Басыз уруусу

Кудайлат тамга			хыргыс	Камлар
Керки тамга			хыргыс	Тубин
Кылыч тамга			хаска	Шалошин
Байсогур			хыргыс	Тубин
Кылыч тамга			хыргыс	Тубин
Маматберек			таяс	Изушерск

Бугу уруусу

Жагалмай тамга			хасха	Шалошин
Бугу тамга			хасха	Шалошин
Сурма тамга			хасха	Тубин
Чот тамга			сарыг	Сагайск
Арык тамга			хыргыс	Тубин
Жаа тамга			хыргыс	Тубин
Жагалмай тамга			ызыр	Мунгат
Бугу тамга			чилдег	Абалаков
Жаа тамга			ойрат	Тубин
Бугу тамга			пилтир	Шалошин

Жагалмай тамга

сайын

Болышекаргинск

Кыргыздар хакастардын этногенезинде башкы орунда турарын хакас элдик оозеки чыгармалары маалыматтары да тастыктайт. Сибирь элдерин терең изилдеген В.В.Радлов хакас-сагайлардын ичиндеги “хыргыс” уругунун өкүлдөрүнөн кыргыздардын Жунгарияга көчүрүлүшү жөнүндө баян жазып алган. Ал сүргүндөн аман калган кыргыздар жөнүндө жазып келип, “жогорудагы уламышка караганда “хыргыс”, “иргиттер” Абаканда калган кыргыз уруктары болуу керек” деген жыйынтыкка келген. Автор түрк тилдүү элдердин арасынан жыйналган зор материалдардын негизинде салыштымалуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, абакан татарлары (хакастар) жана кыргыздардын эпикалык поэмаларынын жаралышында этногенетикалык жалпылыктар бар деген тыянакка келет: “Абакан татарлары өз жомоктору аркылуу руханий турмушунда идеялдуу, таза дүйнөнү түзө алышкан; мындай көрүнүштү башка түрк тилдүү элден - кара кыргыздардан гана көрө алдым” (Радлов 1989, 90). Изилдөөчү Саян-Алтай жана теңиртоолук кыргыздардын тегинин жалпылыгы жөнүндө алгачкы пикирди айткан.

Тарыхый оозеки чыгармалардын маалыматтары боюнча хакастар теги кыргыз Пүрүстөн, экинчи бир варианттарында “тогуз миң сандуу хоорайлар (хакастар) тогуз бир тууган кыргыздан” тарагандыгы баяндалат (Бутанаев 1983, 66-69). Бул маалыматтар Хань династиясынын жылбаяндарында да чагылдырылат. Хакас тарыхый оозеки чыгармалары кыргыздардын Энесай өрөөнүнөн түштүк тарапка, Алтайга ооп кетишкендиги, айрым варианттарында жаратылыштын кырсыгынан шейит болушкандыгы жөнүндө уламыштар бар. Кээ бир мифтерде кыргыздардын дүйнөлүк топон суудан курман болушкандыгы баяндалат; эзелки сюжеттеринде кыргыздардын жер которушу аба-ырайы, жер шарттарынын өзгөрүшүнө байланыштуу болгондугу да айтылган. Байыркы малчылар бычан даярдашчу эмес, анткени Хакасияда кыш карсыз боло турган. Бирок, бир жылдар кыш катуу болуп, мал ачкадан кырыла баштаганда кыргыздар жылуу аймакка журт которууга аргасыз болушат. Башка версия боюнча Орто Энесай өрөөнүндө жай айлары көп жылга созулган кургакчылыкка айланып кетет. Чөптөр куурап, эгиндер күйүп, сугат каналдары соолуп калыштыр. Ошондо кыргыздар жакшы шартка үмүттөнүшүп, азыркы Монголия тарапка көчүп өтүшөт. Алар көчүп өткөн жерлерде зор иригациялык курулуштар калган. Шор жана чулумдардын уламыштарында алар байырлаган аймактар эзелки замандарда талаа болуп, анда кыргыз жылкычылары жашашканы эскерилет. Жерден дарак өсүп чыга баштаганда, кыргыздар бул кубулушту шайтандын мүйүзү, боло турган кырсыктын белгиси катары түшүнүшүп, түштүк тарапка журт которуп кетишет. Алардын көчө албай калган бир аз бөлүгү бүгүнкү хакастардын бабалары болуп калышты. Азыр да Шорияда түн ичинде кыргыз жылкыларынын кишнегендери угулган “Хыргыс көдреси” - “кыргыз сазы” деген жер бар. Кыргыздардын Саян-Алтайдан ары көчүшү тууралуу уламыштар Кыргыз Улуу Державасы (IX-XI кк.) мезгилин, алардын Борбордук Азиянын зор бөлүгүн басып алып, Теңиртоого журт которуусун чагылдырышы ыктымал (Бутанаев, Бутанаева 2002, 38).

Мындан сырткары, кыргыз-хакас тектик жалпылыктары лексикалык параллелдерде байкалат. Ландшафт жана жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар дүйнөсү, мал чарбачылыгы, кийим-кече, тамак-аш, үй турмушундагы терминологияда тарыхый жалпылыктар бар (караңыз: Бутанаев, Каратаев 1999, 166-170). Мисалы, куурулган эт - хоорган эт, чучук - чучух, карта - харта, сүт ботко - сүт потхы, кымыз - хымыс, айран - айран, курут - хурут, каймак - хаймак, талкан - талхан, боорсок - поорсых ж.б.

Жалпысынан, жогорудагы фактылар кыргыз-хакас этникалык жалпылыктарын чагылдыруу менен бирге, бул көтөрүлгөн олуттуу маселе комплекстүү, терең иликтөөлөргө муктаж экендигин айгинелейт. Бул иликтөөлөр энесайлык кыргыздардын тарыхый мураскорлору болгон хакастардын (качиндер, сагайлар, белтирлер, кызылдар, шорлор) кыргыздар менен теги жалпы экендигин, материалдык жана руханий маданияты тарыхый бир кыртышта өнүккөндүгүн далилдери ырас. Монографиялык изилдөөлөрдө кыргыздардын тувалар менен болгон тарыхый-этникалык жалпылыктарына оболку ирет комплекстүү иликтөөлөр жүргүзүлдү. Кыргыз-тува этнонимиялык тарыхый жалпылыктары, энтамгалардагы этногенетикалык байланыштар, материалдык ж.б. маданиятынын үлгүлөрүндөгү жакындыктар колдо бар бир кыйла маалыматтардын негизинде изилденди. Кыргыз-алтай этномаданий байланыштары эмгекте өз алдынча каралды. Энтамгалардагы, уруулук аталыштардагы, материалдык жана руханий маданияттарындагы жалпылыктар эки элдин (түштүк алтайлыктар) тарыхый негизи бир экендигин айгинелейт.

Корутунду сөз ордуна

Кыргыз тарых илиминде өткөн коомдук түзүлүш мезгилинде толук көңүл бурулбай келген элибиздин этностук тарыхына, этногенезине, материалдык жана руханий маданиятына, байыркы тилине, жазма маданиятына карата болгон илимий кызыгуулар өзгөчө жанданууда. Элибиздин этностук тарыхы, маданияты, социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн тарыхы боюнча жаңы нуктагы, жаңыча көз караштагы окуу китептери, окуу куралдары жазылып, бир топторуна оң баалар, пикирлер айтылууда. Өзгөчө мектеп, орто жана жогорку окуу жайларына арналып жазылган окуу китептери, окуу куралдары тарых таржымалын тереңдетип окутууга көмөгүн көрсөтүүдө. Ириде, дал, ушул жаңы нуктагы заманбап окуу китептеринде, окуу куралдарында элибиздин этностук тарыхы, этностук маданияты, этникалык-маданий алкалары боюнча дурус жаңы маалыматтар бар. Анткени, элибиздин этностук тарыхын, көөнө маданиятын чагылдырган жаңы булактар кенен пайдаланылган.

Кыргызтаануудагы жаңычыл илимий багыттар, соңку ачылыштар, жаңы табылгалар, сунуш-пикирлер көз алдыбызда кыргыз тарых илиминин жаңы баскычынын пайдубалы түптөлүп жаткандыгынын көрүнүшү. Ошондон улам, кыргыз тарыхынын өнүгүү баскычтарын, маданиятын жаңы нуктагы иликтөөлөргө алуу кыргызтаануунун негизги маселелеринен болуп калды жана бул табигый процесске коомубузда оң баа берилээри ырас.

Азиянын эң байыркы, түптүү элдеринен болгон, түрк-монгол тилдүү ж.б. элдердин ичинен эң алгачкы мамлекеттик түзүлүшкө ээ болгон кыргыздар жалпы адамзат цивилизациясынын өнүгүүсүнө, анын кенчтерине өз салымын кошупту. Дүйнөлүк көчмөн цивилизациянын калыптануусунда кыргыздардын өзгөчө ролу, кайталангыс орду бар экендиги маалым. Жогоруда айтылып өткөндөй эле, тарыхый фактылардын негизинде такталган, бери болгондо 2200 жылдык узак тарыхый өнүгүүнүн алкагында кыргыздардын этникалык жүзү, антропологиясы, тили, жазуусу материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрү калыптанып, улам жаңы сапаттык деңгээлдеги баскычка көтөрүлүп турду. Тарыхый катаал доорлордо да бабаларыбыз элдин, улуттун атын өчүрбөй келишине карт тарых өзү күбө, бул тарыхтагы феноменалдуу көрүнүштөрдүн бири десек жаңылышпайбыз. Дал ушул тарыхый кубулуштарды иликтөө кыргызтаануунун, кыргыз тарых илиминин келечектүү маселелеринен болуп калды. Бул илимий маселе үч кылымдай мезгилден бери окумуштуулардын, саякатчылардын, крайтаануучулардын, натуралисттердин бир нече муундарынын өкүлдөрүн кызыктырып келет. Евразиянын эбегейсиз зор аймактарында кездешкен “кыргыз” этнониминин, топониминин, уламыш-санжыралардын ж.б. маалыматтардын таралган ареалы, кездешкен алкагы бир кылка эмес. Ошондуктан, илимде белгилүү болгон жазма, археологиялык, оозеки чыгармалар, тилдик ж.б. маалыматтарды комплекстүү изилдегенибизде гана кыргызтаануунун бул чийеленген, ары татаал маселесине жооп табарыбыз анык.

Монографиялык иликтөөдө кыргыздар, алардын этностук курамы, материалдык жана руханий маданияты, лексикасы, энтимгалары, этнонимиялык, топонимиялык ж.б. маалыматтары, байыркы жана орто кылымдардагы кытай жылбаяндары, X-XVI кк. араб-фарси авторлорунун жазган эмгектери, Орхон жана Энесай, Талас, Кочкордогу кыргыз жазууларында, орус тилдүү докумендерде, XIX-XX кк. орус, немис, мажар, түрк ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү, баатырдык дастандардагы, айрыкча “Манас” ж.б. фольклордун, айрым санжыралык маалыматтардын материалдары кенен пайдаланылды. Ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектери, айткан пикирлери, көз караштары, илимге киргизген сунуштарына кенен көңүл бөлүндү.

Изилдөөдөгү негизги маселелердин бири болгон кыргыздардын Саян-Алтай, Батыш Кытай жана ага чектеш жерлер, Борбордук Азиянын (Орто Азиянын) аймактарынын түрк, монгол ж.б. тилдүү элдери, этнографиялык топтору менен байланышын терең иликтөөнүн элибиздин этностук тарыхын, этногенезин, маданиятын окуп-үйрөнүүдөгү орду белгиленди; иликтөөлөрдүн жыйынтыктары Саян-Алтай, Батыш Кытай жана башка чектеш жерлер, Борбордук Азия (Орто Азия), Урал ж.б. аймактар кыргыздардын этностук тарыхында, материалдык жана руханий маданиятында өзгөчө орунда турары аныкталды. Ошону менен бирге, жогорудагы эскерилген аймактарды кыргыздардын этностук жана мамлекеттик өнүгүүсүнүн негизги баскычы калыптанган чөлкөмдөр катары кароо зарыл. Мындан сырткары, Саян-Алтай, Батыш Кытай, Борбордук Азия (Орто Азия), Урал (Түштүк Урал) аймактарынын түрк-монгол тилдүү этномаданий чөйрөлөрү менен кыргыздар ажырымсыз, жалпы бир этностук мейкиндикте өнүгүшкөндүгү монографияда дагы бир ирет чагылдырылды. Ириде, иликтөөлөрдүн алкагында кыргыздардын алтайлыктар, тувалар, хакастар, шорлор, карагастар (тофалар) ж.б. этностук тарыхына, этногенезине, материалдык жана

руханий маданиятына тийгизген ролу өтө зор экендиги да иликтенди. Сары уйгурлар, лобнорлуктар, лакайлар, катагандар орто кылымдардагы кыргыздардын бир бөлүгү экендиги ырасталды. Бул этностук топтордун кыргыздар менен учурдагы этностук-маданий алакаларына да көңүл бурулду.

Монографияда “кыргыз” этнокомпонентинин таралуу ареалы жана анын башка түрк-монгол тилдүү элдердин ичиндеги орду, келип кирген мезгилдери, өзгөчөлүктөрү иликтенди. Иликтөөлөрдүн жыйынтыгында алтайлыктар, хакастар, тувалар, башкыр, Түндүк-Батыш Монголиянын этносторунун курамындагы “кыргыз” этнокомпоненттери жана аталган элдердин этностук жүзүнө кыргыздардын тийгизген таасири такталды. “Бурут” этнонимине (терминине) жалпыланган жыйынтык айтылды. Мындан сырткары, кыргызтаанууда алгачкы ирет кыргыздардын сары уйгур (сарыг югур), лобнорлуктар (лоптуктар), лакайлар менен этногенетикалык, этномаданий жалпылыгы жана алардын Саян-Алтай чөлкөмү менен байланыштары иликтенди. Айрым илимпоздордун жогоруда аталган этностук топторду бүгүнкү уйгур жана өзбектердин (көчмөн өзбектер) бир бөлүгү деген тастыкталбаган көз караштарына илимий негиздүү булактарга таянылган, такталган пикирлер айтылып, аталган авторлордун көз караштарына түзөтүүлөр киргизилди. Биздин илимий тыянактар тарыхый-этнографиялык, элдик оозеки чыгармалардагы жана энтамгалардагы параллелдердерге ж.б. маалыматтарга таянылды.

Монографиянын дагы бир өзөктүү маселе, ал кыргыз уруулук энтамгаларынын этностук тарыхты, этномаданий байланыштарды иликтөөдөгү ролун ачып бергендиги. Энтамга белгилери аркылуу кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы миграциясы, тектеш түрк элдери (Саян-Алтай түрк элдери, сары уйгурлар, лобнорлуктар, лакайлар, башкырлар ж.б.) менен этногенетикалык, этномаданий, байланыштары такталды. Монографияда кыргыздардын алтай, хакас, тувалар менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштары этнонимиялык, уруулук энтамгалар, каада-салттардагы, диний-философиялык түшүнүктөрдөгү жалпылыктар аркылуу иликтенди. Эмгекте көтөрүлгөн маселелер боюнча тарыхнаамалык иликтөөлөр жүргүзүлдү. Тарыхый топонимиялык иликтөөлөр негиздүү булактарга таянылып аткарылды, атайын тизмелерде, эмгектин соңундагы тиркемелерде көрсөтүлдү.

Жалпысынан, иликтөөлөрдө алдыга коюлган илимий максат жана милдеттер толук аткарылды деген тыянакка негиз бар:

- кыргыз тарых илиминде оболку ирет элибиздин келип чыгышын комплекстүү иликтөө аракеттери жасалды;

- Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана мамлекеттик-башкаруу титулдарына иликтөөлөр аткарылды. Ага булактык негиз катары байыркы кыргыз жазууларындагы маалыматтар кенен пайдаланылды;

- «кыргыз» этнонимине толук этимологиялык түшүндүрмөлөр берүүгө аракеттер жасалды;

- кыргыздардын Саян-Алтай, Батыш Кытай жана ага чектеш аймактардын, Борбордук Азиянын (Орто Азиянын), Түштүк Уралдын (башкырлар) түрк тилдүү ж.б. элдери менен этностук, маданий жалпылыктарына комплекстүү иликтөөлөр жүргүзүлдү;

- "кыргыз" этнониминин таралуу алкагы жана анын тарыхый хронологиясын аныктоого илимий негиздүү аракеттер жасалды;

- "кыргыз" этнокомпоненттеринин жана кыргыздардын башка түрк-монгол тилдүү элдердин этностук жүзүнө, материалдык жана руханий маданиятына тийгизген таасирлерине иликтөөлөр жүргүзүлдү;

- сары уйгур, лобнорлуктар (лоптуктар), лакайлардын этногенезиндеги кыргыздардын ролу жана алардын Саян-Алтай этномаданий чөйрөсү менен байланышы такталды;

- "бурут" этноними (термини) жөнүндө жалпыланган илимий тыянак чыгарылып, анын этимологиясы, маани-мазмунуна, «кыргыз» этноними менен байланышына иликтөөлөр жүргүзүлдү;

- этнонимиялык (урук-уруу, эл аталыштары) маалыматтар негизинде кыргыздардын эл болуп калыптануу процессине иликтөөлөр жүргүзүлдү;

- уруулук (урук) энтамгалардын этникалык тарыхты, этногенетикалык жана этномаданий алакаларды тактоодо, бабаларыбыздын философиялык-диний түшүнүктөрүнө, зор ролуна иликтөөлөр жасалды. Бул маалыматтар аркылуу кыргыз урууларынын байыркы жана орто кылымдардагы миграциясы такталды;

- уруулук (урук) энтамга белгилери аркылуу Саян-Алтайдагы (Энесай чөлкөмү), Таластагы ж.б. жерлердеги рун сымал жазуулардын кыргыздарга таандык экендигин жаңы факт-материалдардын негизинде дагы бир ирет далилденди;

- уруулук энтамгалардагы параллелдер аркылуу кыргыздардын Саян-Алтай, Урал, Борбордук Азия (Орто Азия) ж.б. элдердин этникалык тарыхына катышкан зор ролуна баа берилди;
- Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын тарыхый топонимиясына иликтөөлөр жүргүзүү, параллелдүүлүктөр келтирилди;
- кыргыздардын алтайлыктар менен тарыхый, этномаданий алакалары иликтенилди;
- кыргыздардын тувалар менен тарыхый, этномаданий алакалары иликтенилди;
- кыргыздардын хакастар менен тарыхый, этномаданий алакалары иликтенилди ж.б.

Жалпысынан, иликтөөлөрдүн жыйынтыктары кыргыз элинин тарыхынын чийеленген маселелерине, анын айрым өнүгүү баскычтарын, кыргыздардын эл болуп калыптануусун, анын этаптарын тактоодо, жазма маданиятына, этнографиясына байланышкан маселелерди изилдөөдө, материалдык жана руханий баалуулуктарды калыбына келтирүүдө, кыргыздардын тектеш түрк жана монгол тилдүү элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарынын этаптарын жана өнүгүүсүн тактоодо белгилүү бир салым болуп калары анык болду.

Кыскартылган сөздөр

алт. - алтайлыктардын тилинде

ар. - араб тилинде

башк. - башкыр тилинде

ДТС - Древнетюркский словарь

ир. - иран тилинде

КТТС - Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү

кыт. - кытай тилинде

МИКК – Материалы по истории киргизов и Киргизии.- Вып.I.

монг. - монгол тилинде

өтм. - өтмө маанисинде

санск. - санскритче

СГНК - Словарь географических названий Киргизской ССР

тарых. - тарыхый

Тиркемелер

Тиркеме I. Кыргызстандын жана Туванын (Тыва) топонимика-сындагы параллелдүүлүктөр: (СГНК. -Фрунзе, 1988; Тувинско-русский словарь (Э.Р.Тенишевдин редастында).-М., 1968; маалыматтарынын негизинде)

Агар-Сыны; чоку, Эрзин аймагы; 636-б.,	Сыны; село, Аксы району; 165-б.,
Адар-Төш; тоо кыры, ашуу, Дзун Хемчик аймагы, 636-б.,	Адыр; с (2), тоо; Адыр-Төр; дарыя, тоо кыры; 18-19-беттер;
Ак-Аксы; поселок, Дзун-Хемчик аймагы, 636-б.,	Аксы аймагы; Жалалабат облусу;
Ак-Даш; поселок, Дзун-Хемчик аймагы, 636-б.,	Ак-Таш; тоо (2), тоолор (8), ашуу (7), дарыя (10), село (3), кокту (1), 18-19 беттер;
Ак-Довурак; тоо: Барун-Хемчик аймагы, 636-б.,	Ак-Турпак; село (2), Баткен облусу, 21-б., Кара-Кужур; дарыя, село, чоку: 105-б.,
Ак-Кужур; чөл талаасы; Бий-Хем аймагы, 636-б.,	Кечүү; село, Аксы аймагы, 77-б.,
Ак-Кежиг; жердин аталышы, поселок, Овюр, Эрзин аймактары; 636-б.,	Ак-Суу; тоо, мөңгү, ашуу (2), чоку, дарыя (2), суу (7), село (2); 17-б., Аксы аймагы; райондун, жердин аталышы;
Ак-Суг; дарыя, Барун-Хемчик, Тожу аймактары; 637-б.,	Ак-Тал; село (2), суу; 18-б.,
Аксы-Барлык; село, Барун-Хемчик аймагы; 636-б.,	Ак-Кыя; ашуу, кырка, суу, село (5); 106-б., Аккол; ашуу, тоо кыры; 15-б., Козу-Жар; суу; 116-б.,
Ак-Тал; поселок, Улут-Хем аймагы; 636-б.,	Аркалык; село, 26-б.,
Ак-Хая; жер, тоо, ашуу аталыштары; 636-б.,	Арка; село (2), Лейлек аймагы; 26-б., Арашан; ашуу, тоо кыры, суу, село; 26-б.,
Ак-Хол; көл, Бай-Тайга, Тожу аймактары; 637-б.,	Арт-Төбө; дарыя, 27-б., Артыш – Кытайдагы кыргыздар эзелтеден мекендеп келген жердин аталышы;
Анай ооруг; дарыя, Тес-Хем; 637-б.,	Байтак; тоолор, 34-б.,
Аргалыктыг; тоо, Улут-Хем аймагы; 637-б., Арга-Кол; көл, Тожу аймагы, 637-б.,	Балыкты-Суу; дарыя, 36-б.,
Аржаан; село, Бий-Хем аймагы; 637-б.,	Баарын; село, 36-б.,
Арт-Хол; көл, Тожу аймагы; 637-б.,	Башкы-Суу, тоо, ашуу, тоо кыры; 38-б.,
Артыш-Тайга; тоо кыры, Тожу аймагы; 637-б.,	Берте; ашуу, 40-б.,
Бай-Даг; тоо, поселок, Эрзин аймагы; 637-б.,	Биже; суу, 42-б.,
Балыкты-Хем; дарыя, Тожу аймагы, 637-б.,	Боом; капчыгай, 42-б.,
Барыын-Хемчик; район, 636-б.,	Булун; Ысык-Көлдүн булуңу;
Баш-Хем; дарыя, Тожу аймагы, 638-б.,	

- Берт-Даг; тоо, село, Тес-Хем аймагы; 638-б., Булуң-Төр; суу, 48-б.,
Кичи-Көл; көл, 79-б.,
- Берт-Ой; дарыя, Барун-Хемчик аймагы; 638-б., Кара-Булуң; дарыя, жарым арал, 100-б.,
- Биче-Баш; дарыя, Тожу аймагы. 638-б., Кара-Тоо; тоо (2), село; 100-б.,
- Боом; тоо аталышы, Тожу аймагы; 638-б., Кара-Суу; көл (2), ашуу, тоо кыры, тоо,
дарыя (2), суу (13), село (12); 108-б.
- Булуң; поселок, Бай Тайга аймагы; 638-б.,
- Булуң-Бажы; поселок, Эрзин аймагы; 638-б.,
- Булуң-Терек; поселок, Эрзин аймагы; 638-б.,
- Кара-Булуң; поселок, 639-б.,
Тожу аймагы;
- Кара-Даг; тоо аталышы, Улуг-Хем аймагы,
639-б.,
- Кара-Суг; поселок, Тожу аймагы, 639-б.,
Кара-Туруг (аска – О.К.), тоонун аталышы;
Улуг Хем аймагы, 639 - б., Кара-Таш; тоо (3), дарыя, село (5),
- Кара-Тал; поселок, Улуг Хем, Овюр
аймактары; 639-б., Кара-Тал; дарыя, суу аталыштары, 103-б.,
- Кара-Карагай; дарыя, Бай Тайга аймагы;
639-б., Карагайлы; суу (2), тоонун кыры; 101-б.,
- Кара-Хол; көл, село, Бай-Тайга аймагы; 639-б., Кара-Кол шаары;
- Кара-Хөл; көл, село, Бай-Тайга аймагы; 639-б., Кара-Көл; тоо, көл (2), суу, село (2); 105-б.,
- Кара-Чыраа; жердин аталышы, поселок (2),
Дзун Хемчик, Тожу аймактары;
Кодай; дарыя, Барун-Хемчик аймагы; 639-б., Кара-Чий; село, 111-б.,
- Кошой; дарыя, Узун-Хем аймагы; 639-б., Кудайлат-Арык;
- Көк-Булуң; жердин аталышы, Улуг-Хем,
Тожу аймактары; Кошой-Коргон; Кошой;
тоо, тоо кыры, 121-б.,
- Көк-Даш; поселок, Эрзин аймагы; 640-б., Кара-Булуң; дарыя, жарым арал; 100-б.,
- Көк-Терек; жердин аталышы, Дзун-Хемчик
аймагы; 640-б., Көк-Таш; тоо кыры, ШТК, село (5); 86-87-б.,
- Кудук; поселок, Пий-Хем аймагы; 640-б., Көк-Тал; село, 86-б.,
- Куран; поселок, Тес-Хем аймагы; 640-б., Кудук-Сай; село, 121-б.,
- Куу-Тайга; тоо кыры, Тожу аймагы; 640 б., Куранкол; село (2), 121-б.,
- Куу-Бут-Тайга; тоо, Тожу аймагы; 640-б., Куу-Арча; тоо, 126-б.,
- Куу-Булуң; Ысык-Көлдөгү булуң; 126-б.,

Куштут-Кежиг; жердин аталышы: Тожу аймагы; 640-б., Кызыл; тоонун аталышы, 640-б. Кызыл-Арыг; поселок, Тожу аймагы; 640-б.,	Кушчу-Суу; дарыя, 126-б., Кызыл; суу, 127-б., Кызыл-Арык; село, 127-б.,
Кызыл-Даг; тоо, поселок, Улуг Хем, Бай-Тайга, Дзун Хемчик аймактары; 640-б.,	Кызыл-Тоо; тоо, село; 131-б.,
Кызыл-Хая; поселок, Бай-Тайга; 640-с.,	Кызыл-Кыя; шаар, село (4), 130-б.,
Кызыл-Хем; дарыя, Каа Хем аймагы; 640-б.,	Кызыл-Суу; тоо, ашуу (2), дарыя (4), суу (3), село (4), 130-б.,
Морен; дарыя, село, Эрзин аймагы; 641-б.,	Көкөмерен; дарыя, 86-б.,
Мөңгө-Хайырахан-Уула; тоо кыркасы; Бай-Тайга аймагы, 641-б.,	Мөңгү; тоонун аталышы; 140-б.,
Нарын; дарыя, село; Эрзин аймагы, 141-б.,	Нарын; шаар, район; 142-б.,
Оргу-Тайга, Оргу-Шол, Оргу Пөш; Ортаг-Хем; дарыя, Улуг-Хем аймагы; 641-б.,	Оргу - уруусу жашаган аймак, жердин аталышы; Орто-Кашка-Суу; ашуу, дарыя (2); 142-б.,
Оттут-Тайга; Тожу аймагы; Оттут-Хөл; дарыя, Улуг-Хем аймагы; Оттут-Даш; тоо, Тожу аймагы; 641-б.,	Оттук; дарыя, село (2), тоо (2), 127-б.,
Өдүгөн; тоонун аталышы, Тожу аймагы; 641-б., Сайлыг; дарыя, Кара-Хем аймагы; 641-б.,	Адигине; айыл, суу аталыштары; Сайлык; село, 154-б.,
Самбыл; тоонун аталышы, Дзун - Хемчик айылы, 641-б.,	Сумбула; дарыя, 163-б.,
Саргалыг-Тайга; тоо, Кара-Хем аймагы; 641-б., Сары-Булун; поселок, Ка-Хем аймагы; 642-б., Сарых-Хөл; жердин аталышы, Овюр аймагы; 642-б.,	Саргата; дарыя, село; 155-б., Сары-Булун; булуң, село; 156-б., Сары-Көл; көл (2), суу; 158-б.,
Суу-Бажы; село, Ка-Хем, 642-б.,	Суу-Дөбө; тоо, 164-б.,
Сүт-Хөл; көл, село, Дзун-Хемчик; 642-б.,	Сүтүү-Булак; ашуу, дарыя, суу; 165-б.,
Таңмалыг; жердин аталышы, Тожу аймагы, 642-б.,	Тамга; булуң, дарыя, село; 168-б.,
Теректи; дарыя, Бай-Тайга аймагы; 642-б.,	Теректи; ашуу (2), дарыя (3), тоо кыркасы; 175 - б.,
Теректиг-Хем; дарыя, Тес-Хем; 643-б.,	Терек-Суу; суу (2), село (3), 175- б.,
Тура; дарыя, Барун-Хемчик аймагы; 643-б.,	Туура; суу, 181-б.,
Узун-Хөл; көл, Бай-Тайга аймагы; 643-б.,	Узун-Булак; суу (2), 187-б.,

Хара-Хол; көл, 643-б.,	Кара-Кол; шаар, 187-б.,
Улуг-Арт; ашуу, Овюр аймагы; 643-б.,	Көк-Арт, Кызыл-Арт ж.б. дарыя, суу, өрөөн, 32 - б.,
Улуг-Шуй; дарыя, Бай-Тайга аймагы; 643 - б.,	Чоң-Чүй каналы;
Хаван-Даг; тоонун аталышы, Овюр аймагы; 644-б.,	Каман-Суу; дарыя, 97-б.,
Хадын; көл, дарыя, село; Пий - Хем аймагы; 644-б.,	Улуу-Катын; село, Ноокат району;
Хараал; дарыя, поселок; Каа-Хем аймагы; 644-б.,	Кароол; село, Өзгөн району;
Хой-Хара; тоо, Тожу аймагы; 644 - б.,	Кой-Келди; село, Кой-Сары; капчыгай: Кой-Таш, село; 116-б.,
Хорум-Даг; тоо, поселок, Дзун Хемчик аймагы; 644-б.,	Корумду; ашуу (4), суу (11), село (2), 119-б.,
Хорумжуг-Кежиг; поселок, 644- б., Хорумнуг-Ой; жердин, селонун аталышы, Овюр аймагы;	Корумду-Сай; суу (2): 119-б., Корумду-Чукур; дарыя, капчыгай; 119-120-б.,
Хөл-Бажы; жердин аталышы, Бай –Тайга аймагы;	Көл-Бел; капчыгай, Көлмө; село, Көл-Төр; тоо (3), көл (3), ашуу (2), суу (4), дарыя, село; 89-б.,
Хөлчүк; поселок, Улуг-Хем аймагы; 644-б.,	Көлдүк; ашуу (2), суу (2), село; 89-б.,
Чааты; дарыя, Улуг-Хем аймагы; 644-б.,	Чат-Базар; село, 194-б.,
Чаа-Хөл; көл, Эрзин аймагы; 644-б.,	Чат-Көл; село, 194-б.,
Чазылар; поселок, Тожу аймагы; 644-б.,	Жазы; дарыя, 55-б.,
Чазылып-Хем; дарыя, Тожу аймагы; 644-б.,	Жазы-Кечүү, село, тоо, Көк-Арт аймагы, 55-б.,
Чайлааг-Алак, жердин аталышы, Дзун-Хемчик аймагы, 644-б., Чал-Кежиг; жердин аталышы, поселок; Тожу аймагы; 645-б.,	Жайлоо-Булак; суу, жайлоонун аталышы; 55-б., Жал; село, 56-б.,
Чаш-Тал; жердин аталышы, Дзун - Хемчик аймагы; 645-б.,	Жал; село, 56-б.,
Чинге-Сай; дарыя, Бай-Тайга аймагы; 645-б.,	Ичке-Сай; дарыя, 42-б.,
Чоон-Тирек; поселок, Бай-Тайга аймагы; 645-б.,	Жоон-Терек; село, 66-б.,
Чумурту; дарыя, Тандык аймагы; 645-б., .	Журмурт; суу, 67-б.,
Чылангы; дарыя, Бай-Тайга, Улуг-Хем аймагы; 645-б.,	Жыланды; тоо, дарыя (8), село, 67-б.,

Чыргалаңды; жердин аталышы, дарыя, посёлок; Тес-Хем аймагы; 645-б.,	Жыргалаң; тоо, булуь, ШТК, ашуу, дарыя; 69-б.,
Шаңгыр-Хая; тоо, Тожу аймагы; 645-б.,	Чаңгыр-Таш; посёлок, Сузак району, 193-б.,
Шара-Нуур; көл, Тес-Хем аймагы; 645-б.,	Чет-Нура; село, 196-б.,
Шивей; дарыя, посёлок, Каа-Хем аймагы; 645-б.,	Шибё; ашуу, суу (2), село; Шибё- Бел; ашуу, 206-б.,
Шивилиг; посёлок, Пий-Хем аймагы; 645-б.,	Шибели; ашуу, 206-б.,
Шуй; дарыя, село, Бай-Тайга, Каа-Хем аймагы; 645-б.,	Чүй; село (3), өрөөн, район, облустун аталышы; 203 -б.,

Тиркеме II

Кыргызстандын жана Тоолуу Алтайдын топонимикасындагы параллелдүүлүктөр: (О.Т.Молчанова. Топонимический словарь Горного Алтая.-Горно-Алтайск, 1979. -398 с.; Словарь географических названий Киргизской ССР.-Фрунзе, 1988. -176 с.: материалдарынын негизинде)

Кыргызстандын жер-суу аталыштары	Тоолуу Алтайдын жер-суу аталыштары
Адыр; село (2), 10-б.,	Адыр-Кайа; село; Адыр Көл; көл, 117-б.,
Адыр-Төр; тоо, тоо кыркасы, суу; 10-б.,	Адыр-Ой; жылга; Адыр-Туу (Тоо); тоо, станция; 118-б.,
Айран-Суу; ашуу, тоо кыры, суу; 11-б., Айры-Таш; ашуу, тоо кыры, суу; 12-б.,	Айран; кысык; 119-б., Айры-Таш; тоо, кысык; 120-б.,
Ак-Баш; село (2); 13-б., Ак-Булак; село (7); 14-б.,	Ак-Баш; село, айылдын аталышы; 123-б., Ак-Булак; дарыя; 123-б.,
Ак-Жар; село (7); 14-б.,	Ак-Жар (Жар); жылгалар; 123-б.,
Ак-Жол; суу (2), ашуу (2); 14-б.,	Ак-Жол (Жол); дарыя; 123 - б.,
Ак-Кашат; село; 14-б.,	Ак Кажат; тоо; 123 - б.,
Ак-Кол; ашуу, тоо кыры; 15-б.,	Ак-Кол; дарыя, ашуу, капчыгай; 124-б.,
Ак-Көл; ашуу, тоо кыры (2), көл (2); 15-б.,	Ак-Көл; дарыя, көл; 124-б.,
Ак-Кыя; село (15); 15-б.,	Ак-Кайа; дарыя, жылга, тоо, тоо кыры, талаа; 123-б.,
Ак-Суу; село (2), дарыя (2), суу (10), курорт, район; 17-б.,	Ак-Суу; дарыя, станция; 126-б.,
Ак-Тал; село (2), дарыя (2); 18-б.,	Ак-Тал; село; 126-б.,
Ак-Талаа; село (2), дарыя; 18-б.,	Ак-Тала; тоо, капчыгай; 126-б.,
Ак-Таш; село (3), тоо (10), ашуу (7), суу (7), капчыгай; 18-19 б.,	Ак-Таш; дарыя, жылга, тоо, капчыгай; 126-б.,

Ак-Төбө; ашуу, тоо кыры, суу; 20-б.,	Ак-Төбө; тоо; 127-б.,
Ак-Тоо; тоолор; 20-б.,	Ак-Туу (Тоо); тоо, өрөөн, капчыгай; 127-б.,
Ак-Чал; село, тоолор; 21-б.,	Ак-Чал; дарыя, өрөөн; 128-б.,
Аркыт; село; 27-б., Арка; село (2); 26-б.,	Аргут//Аркыт; дарыя, 128-б., Арка-Кайа; дарыя, тоо; 139-б.
Ат-Башы; село (2), дарыя, суу сактагыч; 129-б.,	Ат-Бажы; капчыгай; 142-б.,
Бакты-Долоноту; дарыя, тоо; 35-б.,	Бакты; тоо; 147-б.,
Балык-Суу; дарыя; 35-б.,	Балык-Суу; село; 148-б.,
Балыкты; село, тоо кыры (2), суу (6); 36-б.,	Балыктуу; дарыя, тоо; 148-б.,
Балыкты-Суу; суу; 36-б.,	Балыкты-Суу; дарыя; 149-б.,
Балыкчы; шаар; 36-б.,	Балыкчы; дарыя, тоо, капчыгай; айылдын аталышы; 37-б.,
Бел; село (2); 39-б., 41-б.,	Бел-Карагай; тоо, айыл аталышы; 156-б.,
Беш-Көл; көл, ашуу, дарыя; 156-б.,	Беш-Көл; дарыя, айылдын аталышы; 156-б.,
Беш-Кепе; село; 41-б.,	Беш-Кижиге; өрөөн, айылдын аталышы; 156-б.,
Беш-Терек; село (2), дарыя; 41-б.,	Беш-Тыт; тоо; 156-б.,
Боом; капчыгай; 44-б.,	Боом; тоо; 157-б.,
Бөрүлүү; суу, село; 47-б., Жаак; суу; Жаак-Таш; суу; 55-б.,	Бөрүлүү; дарыя, тоо; 164-б., Жааклык (Жааклык); тоо; 169-б.,
Жазы; дарыя; 55-б.,	Жазылуу (Жазылуу); дарыя, капчыгай; 173-б.,
Жалпак-Таш; село, дарыя; 56-б.,	Жалпак-Таш (Жалбак-Таш); капчыгай; 176-б.,
Жаман-Суу; дарыя; 157-б.,	Жаман-Таш (Жаман-Таш); тоо; 176-б.,
Жар-Башы; село (2); 160 б.,	Жар-Бажы (Жар-Бажы); айыл аталышы; 178-б.,
Жер-Көчкү; село, дарыя (2); 63-б.,	Жер-Көчкөн; тоо, суу; 181-б.,
Жекенди; село, ашуу; 62-б.,	Жескен (Жескен); дарыя, айылдын аталышы; 179-б.,
Жыланды; село, дарыя (2), тоо; 67-б.,	Жыланду (Жыланду); дарыя, суу, тоонун кыры; 187-б.,
Жылдыз-Көл; капчыгай, дарыя; 68-б.,	Жылдыз (Жылдыз) Көл; дарыя, көл, тоо; 187-б.,
Жылуу-Булак; дарыя, село; 68-б.,	Жылу (Жылу-Көл) Көл; дарыя, көл; 188-б.,

Ийин-Төр; дарыя; 70-б.,	Ийин; дарыя, кыштак; 189-б.,
Кабак; село; 92-б.,	Кабак; дарыя, тоо, капчыгай; 189-б.,
Кабак-Тоо; тоолор; 91-б.,	Кабактуу; тоо, калк жашаган пункт; 190-б.,
Кайыңды; село (3), ШТП, суу (12), дарыя (2), тоо кыры (2), тоо; 94-б., Кайыңды-Булак; дарыя; 94-б.,	Кайыңду; дарыя, тоо кыры, тоо, калк жашаган пункт; 196-б., Кайыңду-Булак; дарыя; 196-б.,
Какпак; ашуу, тоо кыры; 95-б.,	Какпак; тоо; 198-б.,
Кайырма; село (5); 95-б.,	Кайыр; дарыя, тоо, айыл аталышы; 197-б.,
Камыш-Башы; село (2); 97-б.,	Камышлу; шаркыратма; 202-б.,
Кан; село; 97-б.,	Кан; дарыя; 202-б.,
Кара-Бел; тоолор, ашуу (6), дарыя (4), тоо кыры; 97-б.,	Кара-Бел; дарыя, тоолор; 205-б.,
Кара-Булак; село (7), дарыя (7), суу, ашуу; 100 - б.,	Кара-Булак; дарыя; 205-б.,
Кара-Бука; ашуу; 101 - б., Карагайлы; кыр, суу, дарыя; 101 - б.,	Кара-Бука оозы; жылга; 202-б., Карагайлу; капчыгай; 204-б.,
Карагат; тоо; 101 - б.,	Карагат; дарыя, жылга; 206-б.,
Кара-Кол; шаар, село (2), суу(2), дарыя (6), тоо (2); 203 - б.,	Кара-Коол; дарыя, көл, тоо; 207-б.,
Кара-Корум; тоо (2), ашуу, суу; 104-б.,	Кара-Корум; тоо, капчыгай, кысык; 208-б.,
Кара-Көл; тоолор, көл, шаар, село (2); 104-105-бб.,	Кара-Көл; дарыя, көл, капчыгай; 208-б.,
Кара-Кужур; дарыя, село, кыр; 105-б.,	Кара-Кужур (Кара-Кујур); дарыя, капчыгай, айыл; 208-б.,
Кара-Кыр; тоо, ашуу (4), кыр; 105-б.,	Кара-Кыр; жылга, айыл; 208-б.,
Кара-Суу; тоо, ашуу, чоку, дарыя (2), суу (14), село (12), 108-109-б.,	Карасу; суу, капчыгай, жылга, тоо, өрөөн; 209-б.,
Кара-Таш; тоо (3), дарыя, село (5); 109-б.,	Кара-Таш; дарыя, тоо, жылга, капчыгай, станция, кысык, айыл; 211-б.,
Кара-Терек; ашуу; суу; 110-б.,	Кара-Тыт; дарыя, жылга, капчыгай; 212-б.,
Кара-Үңкүр; дарыя, село (2), 111-б.,	Кара-Үңкүр; дарыя; 222-б.,
Кароол-Дөбө; село (2); 112-б.,	Каруул-Таш; тоо; айыл; 213-б.,
Голбо; село, Лейлек району;	Колбо; дарыя, айыл; 222-б.,
Кум-Бел; тоо, ашуу (12), тоо кыр-касы (6), суу	Кум-Барган; дарыя; 242-б., Кумдар; айылдын

(8), капчыгай; 124-б.,	атальшы; 242-б.,
Кум-Талаа; капчыгай; 124-б.,	Кум-Сеер; дарыя, кысык; 242-б.,
Куранкол; село (2); 124-б.,	Куранду; дарыя; 243-б.,
Кургак-Бел; ашуу, кыр; 124-б.,	Кургак; дарыя, айыл; 244-б.,
Кургак-Көл; село; 124-б.,	Кургак-Тыттыг-Кем; дарыя, жылга, капчыгай; 244-б.,
Кургак-Көл; село; 125-б.	Куру-Бел; тоо кыры; 245-б.,
Куру-Бел; тоо кыры; 125-б.,	Куру-Бел; тоо кыры; 245-б.,
Куру-Сай; дарыя; 125-б.,	Куру-Сай; дарыя, мөңгү;
Куу-Булуң; булуң, 126-б.,	Куу-Көл; дарыя, айыл; 247-б.,
Кум-Арт; ашуу; 126-б.,	Кум-Уйазы; капчыгай, 249-б.,
Корумду; ашуу (4), чоку, дарыя (11), село (2); 119-б.,	Корумду; дарыя, көл, жылга, тоо, капчыгай, айыл; 226-б.,
Корумду-Суу; дарыя (2), 125-б.,	Корумду-Карасу; дарыя; 226-б.,
Корумду-Чукур; капчыгай; 126-б.,	Корумду-Кыр; тоо; 226-б.,
Кош-Булак; дарыя (2), село; 121-б.,	Кос-Булак; дарыя; 227-б.,
Кош-Көл; көл (4); 121-б.,	Кос-Коол; дарыя, тоо, станция; 227-б.,
Кочкор; ойдун, район, село; 120-б.,	Кочкор; өрөөн; 227-б.,
Көк-Кыя; тоо, ашуу (5), дарыя, Ашуу; 85-б.,	Көк-Кайа; суулар; тоо; 230-б.,
Көк-Жар; тоо, ашуу (2), суу (5), село (4); 84-б.,	Көк-Жар (Көк-Жар); тумшук; 230-б.,
Көк-Суу; суу (2), дарыя (2), село, тоо кыры; 86-б.,	Көк-Суу; дарыя, көл; 232-б.,
Көк-Төбө; тоо (4), село, тоо кыры; 86-б.,	Көк-Төбө; тоо; 232-б.,
Көл; көл, суу (5); 86-б.,	Көл; капчыгай, булак; 232-б.,
Көмүр; тоо; 89-б.,	Көмүр; дарыя; 234-б.,
Куланак; село; 122-б.,	Куланак; суулар; 242-б.,
Кулак-Суу; суу (2); 122-б.,	Кулак; капчыгай; 242-б.,
Кызыл; суу; 127-б.,	Кызыл; тоо; 252-б.,
Кызыл-Арт; ашуу, дарыя; 127-б.,	Кызыл-Арт; тоо, тоо кыры, ашуу; 252-б.,
Кара-Балта; шаар;	Кызыл-Балта; ашуу; 252-б.,

Кызыл-Кыя; шаар, село (2);	Кызыл-Кайа; дарыя, село; 253-б.,
Кызыл-Жар; ШТК, село, суу; 129-б.,	Кызыл-Жар (Кызыл-Жар); дарыя, кыштак; 252-б.,
Кызыл-Ой; село; 130-б.,	Кызыл-Ойык; дарыя, тоо; 253-б.,
Кызыл-Таш; дарыя; 131-б.,	Кызыл-Таш; дарыя, суулар, кыр, тоо; 254-б.,
Кызыл-Үңкүр; дарыя, село; 132-б.,	Кызыл-Үңкүр; тоо, үңкүр; 255-б.,
Кызарт; ашуу, суу (2), село (3); 126 - б.,	Кызарт; тоо кыры; 255-б.,
Кыргыз;	Кыргызак; станция; Кыргыз; дарыя, суулар, көл, мөңгү; Улу Кыргыста; Кичи Кыргыста; Кыргыз-Кыры; (Кыргызский лог); 257-б.,
Моңолдор; село; 140-б.,	Могол; тоо; 263 - б.,
Мөңгү; тоо; 140-б.,	Мөнкү-Туу (Тоо); тоо; 263-б.,
Муз-Бел; ашуу; дарыя; 140-б.,	Музду-Булак; көл; 266-б.,
Мундуз; село (3);	Мундуз-Коол; жылга; 269-б.,
Нарын; тоо, дарыя, областтык борбор; 142-б.,	Нарын-Коол; жылга; 269-б.,
Обо-Бел; ашуу; 144-б.,	Обо-Туз; тоо; 269-б.,
Овва; 144-б.,	Обого//Обоо; жердин аталышы; 269-б.,
Отузарт; дарыя; 149-б.,	Одус-Дөбө; тоо, кыштак; 270-б.,
Отуз-Уул; село;	Одуз-Суугаш; 270-б.,
Он-Арча; дарыя, село; 145-б.,	Он-Очок; кыштак; 273-б.,
Орто-Азия; село; 148-б.,	Орто-Карасу; суулар, кыштак;
Орок; село (2); 146-б.,	Орыкту-Кат; дарыя; 275-б.,
Оттук; дарыя (3), село (2); 149-б.,	Отту-Суу; дарыя; Отту-Таш; тоо, тумшук; 275-б.,
Сай; село (3); 154-б.,	Сай-Кайа; тоо; 280-б., 280-б.,
Сакалды; село; 155-б.,	Сакал-Суу; дарыя; 281-б.,
Салкын-Төр; жердин аталышы;	Салкындуу; капчыгай; 281-б.,
Самаркандек; село; 155-б.,	Самаркан; тоо; 283-б.,
Сан; ашуу; 155-б.,	Сан; дарыя; 283-б.,
Сары-Бел; ашуу (3), суу (2); 156-б.,	Сары-Бел; дарыя, жылга; 285-б.,
Сары-Булак; тоо (2), ашуу (5), суу (2),	Сары-Булак; дарыя; 285-б.,

суулар (8), село (8), капчыгай (2); 156-б.,	
Сары-Кыр; ашуу (2); 158-б.,	Сары-Кыр; тоо; 286-б.,
Саз; дарыя, жайлоо; 159-б.,	Сас; тоо, капчыгай, станция; 287-б.,
Сасык-Көл; кёл; 160-б.,	Сасык-Көл; көл, кыштак; 287-б.,
Семиз-Бел; ашуу, село, капчыгай; 161-б.,	Семиз-Бел; капчыгай; 288-б.,
Серкебай; тоо; 161-б.,	Серке-Таш; жылга; Серке-Тайга; дарыя, тоо; 288-б.,
Согонду; село; Согон-Таш; тоо; 161-б.,	Согонолу; жердин аталышы; 289-б.,
Соку-Таш; тоо, суу, село; 162-б., Сокулук; дарыя, суу, село; 162-б.,	Соку (Соку); дарыя, жылга; 290-б., Сокулу; дарыя, суу, кыштак; 291-б.,
Сөөк; ашуу (3), село (4), суу, село; 162-б.,	Сөөктү-Бом; тоо; 292-б.,
Сөөк-Төр; суу; 162-б.,	Сөөктү-Тайга; тоо; 292-б.,
Сүттүү-Булак; ашуу, дарыя, суу (2); 165-б.,	Сүттү-Көл; дарыя; 293-б.,
Сыны; село; Аксы району;	Сында; кыштак; 296-б.,
Табылгы; суу; 165-б., Табылгы-Төр; Табылгыты; ашуу (2), суу (3), село (3); 167-б.,	Табылгы; дарыя, капчыгай, кыштак; 297-б., Табылгы-Кобы; 297-б.,
Тал-Кыйды; капчыгай; 168-б.,	Тал; дарыя, капчыгай; 298-б.,
Талды-Суу; ашуу, дарыя (2), суу (3), село (3); 168-б.,	Талду-Су; дарыя, жылга; 300-б.,
Тамга; өрөөн, дарыя, село; 168-б., Тарагай; дарыя; 168-б.,	Тамга-Су; дарыя; 300-б., Тар-Таракай; тоо; 302-б.,
Тастар; ашуу; Тастар-Ата; ашуу, суулар; 169-б.,	Тас; тоо; Тас-Тайга; тоо, кыштак; 303-б.,
Таш-Төбө; тоо (2), село; 171-б.,	Ташту-Төбө; капчыгай, кыштак; 304-б.,
Тегерек; тоолор (4), дарыя, село; 171-б.,	Тегерек; суулар, тоо; 305-б.,
Тегерек – Көл; көл; 172-б., Текелик; чоку, суулар, дарыя, тоо кыры; 172-б.,	Тегерек-Көл; көл; 172-б., Текелү; дарыя, шаркыратма; токой, тоо; 306-б.,
Темир-Корук; тоо; 173-б.,	Темир-Алды; тоо; 307-б.,
Теңир-Тоо;	Теңири; дарыя; 308-б.,
Теректи; ашуу (2), дарыя (3), тоо кыры; 175-б.,	Теректү; дарыя, кыштак; 308-б.,
Терең-Жыламыш; дарыя; 176-б.,	Терең-Кообы; жылга; 308-б.,

Тоголок-Башы; суу; 177-б.,	Тоголок; дарыя, суулар, тоо; 309-б.,
Тогуз-Булак; тоо, ашуу, дарыя (2), село (4), тоо кыры; 177-б.,	Тогус-Коол; дарыя, көл, кыштак; 310-б.,
Токмок; шаар;	Токпок; дарыя, жылга; 310-б.,
Токойлуу; дарыя; 177-б.,	Токой; шаркыратма; 310-б.,
Тон; ашуу, дарыя, село; 178-б.,	Тондук; станция, кыштак; 312-б.,
Түндүк; ашуу, дарыя; 186-б.,	Түндүк; жердин аталышы;
Тытты; село; 186-б.,	Тытты-Кайа; дарыя, жылга; 322-б.,
Тытты-Сай; дарыя; 186-б.,	Тыттыг-Кем; дарыя, кыштак; 322-б.,
Узун-Булак; ашуу; дарыя (3), 187-б.,	Узун-Булак; дарыя; 322-б.,
Улан; ашуу, дарыя (2), суу (2), 187-б.,	Улан-Жарык (Улан-Ярык); дарыя, тоо, кыштак; 325-б.,
Улуу-Тоо; тоолор, чоку; 188-б.,	Улут-Туу; тоо; 325-б.,
Учар; село; 190-б., 332-б.,	Учар; дарыя; 328-б.,
Үч-Эмчек; село (2); 192-б.,	Үч-Элбек (Три Груды); тоо;
Чатыр-Көл; 194-б.,	Чадыр-Арт; тоо; 333-б.,
Чили; дарыя;	Чил; дарыя; 341-б.,
Чили-Сай; дарыя; 196-б.,	
Чолок; село;	Чолок; жылга; 343-б.,
Чолок-Терек; село;	
Чот; дарыя; 198-б.,	Чоот; дарыя; 344-б.,
Жыланды; дарыя;	Чыланду; дарыя; 347-б.,
Шибе; ашуу; дарыя (2), село; 205-б.,	Шибее; дарыя, суулар, жылга, тоо, кыштак; 349-б.,
Шибели; тоо кыры, ашуу; 205-б.,	Шибели-Туу; тоо;
	Шивей; дарыя; 349-б.,
Ээр-Таш; тоо; 211-б.,	Ээр-Төн; дарыя; 358-б.,

Тиркеме III

Кыргызстандын жана Хакас-Минусин (Мөңү-Суг) ойдунунун топонимикасындагы параллелдер (СГНК, -Фрунзе, 1988. -212 с; Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакаско-Минусинского края.-Абакан, 1995. -267 с.) аттуу сөздүктөрдөгү материалдардын негизинде даярдалды.

**Кыргызстандын жер-суу
аталыштары**

Атана; село, Аксы району; 29-б.,

Айдарбек; чоку, село; 10-б.,

Айран-Суу; ашуу, дарыя; 12-б.,

Алай; тоо кыркасы, район;

Ала-Бука; село, район;

Алабуга; дарыя;
Алабуга; ойдуң;

Алга; село; 23-б.,

Арчалы; ашуу, тоо кыры, дарыя; 27-б.,

Ат-Жылга; дарыя; 30-б.,

Ак-Баш; село, 13-б.,

Алтын-Төр; дарыя; 24-б.,

Ала-Тоо;

Ак-Тоо; тоо; 20-б.,

Ак-Суу; ашуу, чоку, дарыя, село; 17-б.,

Алтын; село; 24-б.,

Ак-Таш; дарыя, капчыгай, село; 14-б.,

Ак-Жар; село (8); 14-б.,

Ак-Кыя; ашуу (2), дарыя, село (5); 15-б.,

Аюу; село,
Аюу-Тапан; село;
Аюу-Төр; суулар (4);
Аюу-Чачы; суу; 32 - б.,

Ат-Башы; село, район;

Баргы; село;

Үч-Эмчек; село (2);

**Хакас-Минусин ойдуңунун жер-суу
аталыштары**

Адан-Арт; дарыя; 18-б.,

Айдарак; дарыя; 20-б.,

Айран-Көл; көл; 20-б.,

Алай-Берт; Абакандын байыркы
легендарлуу аталышы; 21 - б.,

Ала-Пуга көлү (Окуневое озеро), көл, 21-б.,

Алга; дарыя; 22-б.,

Арчалыг; тоо, дарыя; 27-б.,

Ат-Чалны; тоо; 29-б.,

Ах-Паш; кыштак; 31-б.,

Алтын-Көл; көл (4); 22-б.,

Ала-Таг; тоо (4), тоо кыры, станция; 21-б.,

Ак-Таг; тоо (3); сыйынуучу тоо; 31-б.,

Ак-Суг; дарыя, булак; 31-б.,

Алтан; дарыя, 22-б.,

Ах-Тас; станция, дарыя, тоо; 31-б.,

Ах-Чар; кыштак; 32-б.,

Ах-Хая; тоонун аталышы (9); 31-32-б.,

Аба; дарыя;
Абагас; дарыя (2);
Абалар-Аалы; Аба-Пазы; тоо;
Аба-Таг; тоо; 15-б.,

Ат пазы хысчаң хол;

Барга; дарыя; 33-б.,

Имчек-Таг; тоо; 37-б.,

Кыз-Арт; ашуу, дарыя, село (2); 126-б.,	Кис-Арт (Соболиный перевал); дарыя; 47-б.,
Кичи-Көл; дарыя; 79-б.,	Кичиг-Көл; көл; 47-б.,
Кичи-Каракол; тоо, ашуу, дарыя, суу; 78-79-б.,	Кичиг-Харасуг; дарыя; 48-б.,
Көмүр; тоо; 88-б.,	Көбүрлиг; дарыя; 48-б.,
Көк-Ой; село; 85-б.,	Көк-Ой; дарыя (2); Көк-Ой-Сыны; тоо; 49-б.,
Көк-Таш; ашуу, ШТК; 87-б.,	Көк-Тас; тоо; 50-б.,
Көк-Төбө; тоо (4), ашуу, дарыя; 87 - б.,	Көк-Тигей; тоо (2); 50-б.,
Көк-Суу; дарыя (5), суу, село, Ашуу; 86-б.,	Көк-Суг; дарыя (2); 51-б.,
Көк-Кыр; тоо, суу; 84-б.,	Көк-Хыр; тоо; 51-б.,
Күчүк; ашуу (2), дарыя (2); 92-б.,	Күчүк; дарыя, кыштак; 56-б.,
Манас; село, район; Найман; ШТК, село (2), 142-б.,	Манас; дарыя, көл; 59-б., Майма; дарыя, 58-б.,
Могол-Коргон; село; 140-б.,	Моол-Тас; таш; 63-б.,
Ак-Мойнок;	Мойнаг-Суг; дарыя, 62-б.,
Мөңгү; тоо; 140-б.,	Мөңи-Суг; дарыя, 63-б.,
Муз-Тоо; тоо тизмеги; 140-б.,	Мус-Таг; тоо (2) 64-б., Кур- Мандык чалынуучу тоо;
Нагдай; Накай; село; 142-б.,	Нахай-Пулух; дарыя; 66-б.,
Ичке-Суу; дарыя (6); 72-б.,	Ниске-Таг; тоо; 67-б.,
Ичке-Төр; дарыя (2); 72-б.,	Нисхе-Хыр; 67-б.,
Оттук; тоо, дарыя (2), село (2); 146-б.,	Оттыг-Суг; дарыя; Оттыг-Көл; көл; 74-б.,
Обо-Бел; ашуу; 144-б.,	Обаалыг; тоо; Обаалыг-Пил; ашуу; 68-б.,
Ой-Булак; село; 144-б.,	Ой-Суг; дарыя (2); 70-б.,
Он-Бир-Жылга; село; 145-б.,	Он-Пир-Чалыстыг-Хыйыг; тоо; 70-б.,
Байтак; тоолор; 34-б.,	Пай-Таг (Ыйык-Тоо); 79-б.,
Балык-Суу; дарыя; 35-б.,	Палыктыг-Суг; дарыя (6); 80-б.,
Балтагазы; село; 35-б.,	Палты-Ооба; эстелик; 80-б.,
Пачата; дарыя; 150-б.,	Балыкты; ашуу, тоо кыры, дарыя (7), село;

	35-36-б.,
Боом; капчыгай; 145-б.,	Поом; капчыгай; 87-б.,
Беш-Таш; көл, ашуу, дарыя (2) 41-б.,	Пес-Таг; тоо; 82-б.,
Бука; ашуу; 47-б.,	Буркан; дарыя; 48-б.,
	Бурган-Суу; суу (3);
Булун; 48-б.,	Пулундагы аал; кыштак; 92 - б.,
Булун-Төр; дарыя; 48 - б.,	Пулун-Чазы; талаа (2);
Бөрүлү; дарыя, село;	Пүүр-Тура; кыштак;
Бөрү-Тал; дарыя; 46-б.,	Пүүр-Суг; дарыя (9); 93-б.,
Сагызган; ашуу; суу; 153-б.,	Саасхан-Суг; дарыя (2); 95-с. ,
Саба-Жарды; ашуу, тоо кыры, дарыя; 153-б.,	Савалар аалы; кыштак; 96-б.,
Сай; село (3); 153-154 бб.,	Сай аал; кыштак; 97-б.,
Саз; дарыя, жайлоо; 153-б.,	Сазы-Көл; көл; 97-б.,
Сары-Көл; көл (2), дарыя; 158-б.,	Сарыг-Көл; дарыя (2); 101-б.,
Чоь-Сары-Ой; село;	Сарой (долина в виде чаши); тоо (5); 101-б.,
Сары-Жаз; ойдуң, дарыя, тоо кыры; 157-б.,	Сарыг-Чазы; талаа аймактары (3); 103-б.,
Сары-Кыр; тоо, тоо кыры (2); 158 - б.,	Сарыг-Хыр; тоо; 103-б.,
Шибе; дарыя (2), село;	Сивеелиг-Өзен; 106-б.,
Шибели; ашуу; 206-б.,	Сивее-Таг; тоо (7); 106-107 б.,
Сулуу - Терек; дарыя; 163-б.,	Силиг-Пил; ашуу; 107-б.,
Сөөк; ашуу (3), дарыя (4), село; 162-б.,	Сөөк-Хайазы; тоо; 111-б.,
Суу-Түштү; дарыя; 164-б.,	Суглып-Чул; дарыя; 112-б.,
Сүттүү-Булак; ашуу, дарыя (2);	Сүт-Хөл; көл (2); 114-б.,
Соколок; село;	Соххы-Чул; суулар; 111-б.,
Сокулук; село, район; 162-б.,	
Сокур-Булак; тоо кыры, дарыя;	Сохыр-Суг; дарыя; 111-б.,
Сокур-Бел; ашуу;	Сохыр-Хайа; тоо; 111-б.,
Сокур-Бел-Сай; суу;	
Табылгы; суу;	Табылгат; дарыя;
Табылгыты; ашуу (2); дарыя (4); село (3); 165-б.,	Табылгычах; дарыя (2); 117-б.,
Такыр-Төр; дарыя (2); 166-б.,	Тагыр-Көл; көл; 118-б.,

Татар; село; 169-б.,	Тадар (16 энчилүү ат); 119-б.,
Талды; ашуу, дарыя; 166-б.,	Тал-Чул; дарыя (3); 121-б.,
Талды-Булак; ашуу, суу (16), село (2); 106-б.,	Таллыг-Хол; дарыя; 121-б.,
Тамга; булуң, курорт, дарыя, село; 168-б.,	Таңмалыг-Ооба; эстеликтер (2) Таңмалыг; дарыя (3); 122-б.,
Тар-Суу; дарыя, село; 168-б.,	Тар-Чул; дарыя (2); 123-б.,
Таш-Төбө; тоо (2), село;	Тастыг-Ой; тоо; 124-б.,
Терең-Жыламыш; дарыя; 175-б.,	Терең; кыштак; 126-б.,
Текелик; чоку, дарыя (2); 172-б.	Тике-Таг; тоо (2); 128-б.,
Темир-Жон; дарыя, село; 172-б.,	Тимир-Таг; тоо (3); 129-б.,
Теректи; ашуу (2), дарыя (3), тоо кыры; 175-б.,	Тиректиг; дарыя (4), кыштак; 129-б.,
Топурак-Бел; ашуу; 178-б.,	Тобырах-Хайа; тоо; 131-б.,
Тогуз-Булак; тоо, ашуу, дарыя (2) село (4); 177-б.,	Тогус-Суг; дарыя (2); 133-б.,
Токмок; шаар;	Тохпак-Хайа; тоо; 136-б.,
Төрт-Төр; капчыгай; 181-б.,	Төрт-Тас; тоо; 137-б.,
Туура-Суу; тоо (2), ашуу (2), суу (7), село (3); 182-б.,	Туралыг-Суг; дарыя, тоо кыры; Туралыг-Хайа; тоо; 139-б.,
Туура-Суу; тоо кыры, ашуу (3), суу (6), село (3); 182-б.,	Тура-Хол; капчыгай; 139-б.,
Тытты; село; Тытты-Сай; суу; 186-б.,	Тыттыг-Сын; тоо; Тыттыг-Суг; дарыя (3); 142-б.,
Узун-Булак; ашуу, дарыя (3);	Узун-Суг; дарыя (2);
Узун - Айрык; дарыя; 187-с.,	Узун-Көл; көл; 143-б.,
Улуу-Тоо; тоолор, чоку; 188-б., Улуу-Бел; ашуу; 188-б.,	Улуг-Таг; тоолор (17); 146-б., Улуг-Хыр; тоо (3); 146-147 бб., Улуг-Пил; тоо (3); 146-б.,
Үч-Чат; ашуу; 186-б.,	Үш-Пилтир; жердин аты (3); 152-б.,
Үч-Терек; село;	Үш-Тирек; тоо; 152-б.,
Үч-Эмчек; село (2); 190-б.,	Үс-Имчех-Таг; тоо; 146-б.,
Үч-Көл; дарыя; 190-б.,	Үс-Көл; дарыя, кыштак; 150-б.
Калба; ашуу, село; 96-б.,	Халба; дарыя (3); 157-б.,

Хан-Теңир; чоку;	Хан-Тигир; дарыя;
Карагайлы-Булак; суу; 101-б.	Хан-Тигир сыны; 161-б.,
	Харагайлы-Таг; тоо; 163-б.,
Кара-Көл; көл, шаар, село;	Хара-Көл; көл (5); 163-б.,
Кара-Ой; село (5); 106-б.,	Хара-Ой; дарыя; 164-б.,
Кара-Бел; ашуу (5), дарыя (5),	Хара-Пил-Таг; тоо; 164-б.,
Ашуу, тоо кыры; 98-б.,	
Кара-Булун; жарым арал, дарыя, село; 100-б.,	Хара-Пулун; көл;
	Хара-Пулун көлү; 165-б.,
Кара-Булак; суу (7), ашуу, село (7); 100-б.,	Хара-Пулук; дарыя; 165-б.,
Кара-Саз; дарыя, село; 107-б.,	Хара-Сас Тасхыл; тоо; 165-б.,
Кара-Суу; шаар, ашуу, чоку, дарыя (2), суу (14), село (12);	Хара-Суг; булак; 165-б.,
Кара-Тоо; тоо (2), село, 110-б.,	Хара-Таг; тоо (17); 166-б.,
Кара-Тал; дарыя (2); 109-б.,	Хара-Тал; жердин аталышы; 166-б.,
Кара-Таш; тоо (4), село (5); 109-б.,	Хара-Тас; дарыя (2), эстелик;
	кыштак, тоо; 166-б.,
Кара-Кол; шаар;	Хара-Хол; дарыя, жылга, тоо;
Кара-Кыр; тоо, ашуу (5), дарыя, тоо кыры; 166-б.,	Хара-Хыр; капчыгай; 168-б.,
Карга-Жайлоо; ашуу; 111 - б.,	Харга-Таг; тоо; 168-б.,
Кой-Суу; дарыя; 116-б.,	Хой-Пулук; дарыя; 173-б.,
Корумду; ашуу (4), чоку, суу (11), село (2);	Хорым;
Корумду-Суу; суу; 119-б.,	Хорымныг-Суг; 177-б.,
Кудайлат-Арык; суу;	Худалат; дарыя; 180-б.,
Кузгун; село;	Хусхун; дарыя (2), тоо (2);
Кузгун-Таш; суу; 121-б.,	Хусхун-Хая; тоо; 183-б.,
Кум – Дөбө; село; 124-б.,	Хум-Таг; тоо; 182-б.,
Кулун; көл, дарыя;	Хулун-Тебин; жердин аталышы;
Кулунду; село;	Хулуннар-Аалы; кыштак;
Кулунчак; село; 122-б.,	Хулун-Чулы; дарыя; 181-б.,
Курук-Сай; дарыя; 125-б.,	Хурут-Көл; көл; 183-б.,
Куу-Секи; село; 126-б.,	Хуу-Хыр; тоо; 184-б.,
Кызыл-Көл; село; 129-б.,	Хызыл-Көл; көл (5); 185-б.,

Кызыл-Суу; тоо, ашуу, дарыя (6), село (4); 131-б.,	Кызыл-Суг; дарыя (5); 185-б.,
Кызыл-Тоо; тоо, село; 131-б.,	Хызыл-Таг; тоо; 186-б.,
Кызыл-Жар; ШТК, село (3), дарыя; 129-б., Кыргыз;	Хызыл-Чар; тоо; 187-б., Хыргыс (Кыргыз Жери); Хыргыс Аргылары; (Кыргыз арыктары); Хыргыс-Аргычагы (Байыркы кыргыз арыктары); 189-б., Хыргыс Ахчалыг Хыр; тоо; (Кыргыз тыйындары табылган дөбө); Хыргыс-Көдрези; жер; (Кыргыз Сазы); Хыргыс Көшкөн Хол; жылга; (Кыргыз көчүп өткөн жылга); Хыргыс- Көли; көл; Хыргыс Кообы; байыркы канал; (Кыргыз каналы); 190-б., Хыргыс орамнары (3); байыркы кыргыз согуштук чектери; (Кыргыз көчөлөрү) (3); Хыргыс Пили; ашуу; (Кыргыз ашуусу); 190-б., Хыргыс-Суг (3); Хыргыс Сөөктери (12); кыргыз жоокерлеринин көрүстөндөрү; Хыргыс Сыххан Чол; жол; (Кыргыз өткөн жол); 190-б., Хыргыс Сыырады (5); Кыргыз бейиттери; 191-б., Хыргыстар аалы (3); Хыргыс Тогынган Чир; (Кыргыз темир иштеткен жерлер); Хыргыс Узанган Чир; (Кыргыз устаканалары); Хыргыс Хара Суг; Кыргыз булагы; 191-б., Хыргыс-Хоорай; Хыргыс-Чолы (3); Байыркы кыргыз каналдары; Хыргыс-Чул;суулар (6); Хыргыс Чазы (2); талаа; Хыргыс Чурты (2); байыркы турак-жайлардын издери; 191-б.

Пайдаланылган адабияттар тизмеси:

- Абдыкалыков А. Енисейские киргизы в XVII веке (исторический очерк). –Фрунзе, «Илим», 1983. – 233 с.
- Абдыкалыков А. О термине “буруты”//СЭ. 1963. -№1.-С.123-129.
- Абдракунов Т. О топонимах «Бээжин» и «Кангай» в эпосе «Манас»//Тюркология-88.-Фрунзе, «Илим», 1988. - С. 688-689.
- Абдракунов Т. Бабалардан калган сөз. -Фрунзе, «Илим», 1990.
- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, «Илим», 1990. –345 с.
- Абрамзон С.М. К семантике киргизских этнонимов//СЭ. -№3, 1946. - С.123-132.
- Абрамзон С.М. Народные предания как источник этнической истории киргизов Центрального Тянь-Шаня// Этническая история народов Азии. -М.: «Наука», 1972. - С. 67-83.
- Абрамзон С.М. Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии//ТКАЭЭ. Т.III. - С.31-43.
- Абрамзон С.М. Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая//XXV Междун. Конгресс востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). –М.: 1960. – 24 с.
- Абышкаев А. Каратегинские киргизы в конце XIX - начале XX веков. -Фрунзе, «Илим», 1965. -72 с.
- Абул Гази Родословное древо тюрков (пер. и предсл. Г.С.Саблукова). -Казань, 1906. -206 с.
- Авляев Г.О. О монголо-тюркских этнических связях и взаимодействиях в XIII-XIV вв. и некоторых аспектах проблемы этногенеза ойратов и калмыков //Фольклор, литература и история Востока.-Ташкент, «Фан», 1984. - С. 378-381.
- Агеева Р.А. Страны и народы: происхождения названий. -М.: «Наука», 1980. - 256 с.
- Айтбаев М.Т. Пища киргизов в XIX и начале XX вв// Известия АН Кирг.ССР. Серия общественных наук. Т.V. -Вып.I. 1963. - С. 46-49.
- Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. -Ашхабад, «Гылым», 1969. - 340 с.
- Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. -Нукус, 1986. - 231 с.
- Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. -Новосибирск, 1980. - 315 с.
- Алымбаев А.М. Улустун улуу күнү. –Б.: Бийиктик, 2005.
- Алымкулова С.К. Кыргызско-алтайские этнокультурные связи. Автореф. канд. дис..., - Б.: 1999. - 21 с.
- Аманалиев Б. Доисламские верование киргизов//Религия, свободомыслие, атеизм. - Фрунзе, 1967. - С.18-30.
- Анисимов А.Ф. Шаманские духи по воззрениям эвенков и тотемические истоки идеологии шаманства // Сб. МАЭ. Т.XIII. -М.: 1951. -С.187-215.
- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. “Живая старина”.-Вып 3-4. СПб.:1894. -С.277-390.
- Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз- казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... «Живая старина». - Вып.III-IV. Спб.:1894. – 346 с.
- Архаров И.И., Ремпель С. Резной штук Афрасиаба. Ташкент, 1971. -23 с.
- Асаналиев У. Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки. -Фрунзе, «Илим», 1964. - 210 б.
- Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. -М.: «Наука», 1965.- 236 с.
- Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. -Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
- Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. -Бишкек, 1997. -200 б.
- Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. -Б.: «Кыргызстан», 1995. - 216 б.
- Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары, I-II китеп. - Б.: «Кыргызстан», 1992.
- Банзаров Д. Собрание сочинений. -М.: 1950. - 375 с.
- Бартольд В.В. Соч. Т.II. - М.: 1963. – 786 с.
- Бартольд В.В. Соч. Т.V. -М.: 1968. - 694 с.
- Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. -Бишкек, 1997. - 456 б.
- Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима «кыргыз»// СЭ. 1964. - 2. - С. 92-93.

- Баскаков Н.А., Тошакова Т.М. Ойрато-русский словарь.-М.: 1947. -312 с.
- Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кипчаков в топонимике Южной Молдавии // Топонимика Востока: новые исследования. -М.: «Наука», 1964. - С. 46-51.
- Баскаков Н.А. Микроэтнонимы узов (огузов) -черных клобуков в русских летописях. -М.: 1983. (отдельный оттиск). - 17 с.
- Баскаков Н.А. Этнонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этногенетических связей этих народов между собой//Ономастика Киргизии. -Вып.І.-Фрунзе, «Илим», 1985. - С.19-25.
- Баскаков Н.А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях //Тюркская ономастика. -Алма-Ата, «Гылым», 1984. - С. 48-77.
- Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация //Ономастика Востока.-М.:«Наука», 1980. -С.199-208.
- Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии. -Фрунзе, 1966. -С. 5-22.
- Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. –Фрунзе, «Илим», 1959. -216 с.
- Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. -Фрунзе, «Илим», 1972. - 168 с.
- Баялиева Т.Д. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. -Фрунзе, «Илим», 1981. - 100 с.
- Бейшеналиев Т.О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII - XVIII вв). Автореф. канд. дисс..., -Л.: 1968. - 21 с.
- Бекмухамедова Н.Х. От богини-матери Умай до эпической женщины-матери Каныкей//Эхо науки. Известия НАН КР. - №2. -Б.: «Илим», 1995. - С. 48-51.
- Бертагаев Т.А. Об этимологии слов Баргуджин, Баргут и Тукум // Философия и история монгольских народов. -М.: 1968. - С. 345-348.
- Бертагаев Т.А. Об этнонимах “кормучин” и “курамчин” // Этнонимы. -М.: «Наука», 1970. - С.127-130.
- Бертагаев Т.А. Об этнонимах «бурят» и «курыкан»//Этнонимы. -М.: «Наука», 1970. - С. 130-132.
- Бернштам А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // СЭ. 1955. -№2. - С.16-26.
- Бернштам А.Н. О появлении киргизов на Тянь-Шане в IX-X вв // Советское востоковедение. - М., 1956.- №4. - С.24-29.
- Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII вв. -М.-Л.: «Наука», 1946. -197 с.
- Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. -Л.: «Наука», 1951. –189 с.
- Бернштам А.Н. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане// СЭ. 1956. -№6. -С.181-184.
- Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. -Б.: 1997. Т. 1. -560 с.
- Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. -Б.: 1997. Т.ІІ. -704 с.
- Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.І-ІІІ.-М.-Л.: 1950-1953.
- Боргояков М.И. Об одном древнейшем мифологическом сюжете его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии. // Вопросы древнейшей истории Южной Сибири. -Абакан, 1984. - С.172-184.
- Боргояков М.И. Гунно-тюркский сюжет о прародителе-олене (быке) //СТ. -№ 3. 1976. -С. 55-59.
- Берков Т.Н. Алтайский эпос и «Манас»//Киргизский героический эпос. -М.: «Наука», 1961. -380 с.
- Боронов А.А. Антропонимы в киргизском героическом эпосе «Манас» // Автореф.канд. дисс..., -Алма-Ата, 1988. - 20 с.
- Босворт К.Э. Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии. -М.: 1971. -56 с.
- Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. -М.: «Наука», 1973. -283 с.
- Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасов. -Абакан, 1988. - 352 с.
- Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. -Абакан, 1999. - 234 с.
- Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. - Абакан, 1994. - 92 с.

- Бутанаев В.Я. Хакасы. Этнографический очерк. -М.: 1995. - 49 с.
- Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. -М.: 1990. -272 с.
- Бутанаев В.Я. Традиционная культура и быт хакасов. -Абакан, 1996. -106 с.
- Бутанаев В.Я. Личные имена хакасов. -Абакан, 1993. - 221 с.
- Бутанаев В.Я. Традиционные способы ведения скотоводства у хакасов//Вопросы этнографии Хакасии. -Абакан, 1981. - С. 69-81.
- Бутанаев В.Я. Хакасская народная медицина//Генезис и эволюция этнических культур Сибири. -Новосибирск, 1986. -С. 127-139.
- Бутанаев В.Я. Об этническом имени хакасов в эпоху позднего средневековья//Археология и этнография Южной Сибири. -Барнаул, 1984. - С.134-138.
- Бутанаев В.Я. К истории семьи и семейного права у хакасов по данным этнонимике //Историческая этнография: Традиции и современность. -Л.: 1983. - С.143-155.
- Бутанаев В.Я. Историческая судьба енисейских киргизов по данным фольклора народов Южной Сибири // ВЭИКН. - Фрунзе, «Илим», 1989. - С. 66-77.
- Бутанаев В.Я. К исторической этнонимике хакасов (термин Хоорай)//Историческая этнография. -Л.: «Наука», 1985. - С. 25-29.
- Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакаско-Минусинского края. -Абакан, 1995. - 268 с.
- Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов//Этнография народов Сибири. -Новосибирск, «Наука», 1984. -С. 93-105.
- Бутанаев В.Я. К вопросу о киргизско-хакасских этнографических связях //Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. -Б.: 1996. - С.102-126.
- Бутанаев В.Я. Вооружение и военное дело хакасов в позднее средневековье//Военное дело племен Сибири и Центральной Азии. -Новосибирск, «Наука», 1981. - С.188-198.
- Бутанаев В.Я. Хакассские тамги и вопрос об аальной общине//Известия СО. АН СССР. Сер. общ. наук. – XI. -Вып. III. 1980. - С.100-104.
- Бутанаев В.Я. Киргизско-хакасские этнографические связи (по данным скотоводческой терминологии) // Тюркология-88. - Фрунзе, «Илим», 1988. - С. 536-537.
- Бутанаев В.Я., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII- нач. XVIII вв. -Абакан, 1995. -250 с.
- Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакассские родословные. -Абакан, 1996, -164 с.
- Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.
- Бутанаев В., Бутанаева И.И. Хакассский исторический фольклор. - Абакан, 2001. - 287 с.
- Бутанаев В.Я. Хакаско-русский историко-этнографический словарь. – Абакан, 2001. – 279 с.
- Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасского народа. -Абакан, 1997.-345 с.
- Бутанаев В.Я. Социально-экономическая история Хонгорая (Хакасии). - Абакан, 2002. – 212 с.
- Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых. (которгон О.К.Каратаев) -Б.:2002. -297 б.
- Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии //История и культура народов Средней Азии (древность и средневековье). -М.: «Наука», 1976. с.66-74.
- Вайнштейн С.И. Энтоним “Тува”//Энтонимы. -М.:«Наука», 1980. - С. 112-117.
- Вайнштейн С.И. Этнографическая экспедиция тувинского музея в Юго- Восточную Туву//СЭ. 1954.-№2. – С. 123-136.
- Вайнштейн С.И. Личные имена, термины родства и прозвища у тувинцев//Ономастика. -М., 1969. - С.125-134.
- Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. -М.:«Наука», 1973. - 222 с.
- Вайнштейн С.И. К вопросу о происхождении оленеводства //История, археология и этнография Средней Азии. -М.: «Наука», 1968. - С.34-45.
- Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства. -М.: «Наука», 1972. -313 с.
- Вайнштейн С.И. Проблемы происхождения и формирования хозяйственно культурного типа кочевых скотоводов умеренного пояса Евразии. -М.:«Наука», 1973. -124 с.
- Вайнштейн С.И. Орнамент в народном искусстве тувинцев//СЭ. -№2. 1967. - С. 43-61.
- Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы (Ист. этногр. очерк). -М.: «Наука», 1961. - 217 с.
- Валитова А.А. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в «Кутадгу билиг». -М.: «Наука», 1964. - 24 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. -Алма-Ата, «Гылым», 1958. - 478 с.

- Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. - М., 1983. -158 с.
- Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. -Л.: «Наука», 1983. - 124 с.
- Васильев Д.Д. Тюркская руническая надпись из окрестностей Баян-Кола//СТ. - №3. 1976. - С. 98-107.
- Васильенко В.М. Русская прикладное искусство. - М.: «Наука», 1977.- 145 с.
- Васильенко В.М. Народное искусство. Избранные труды о народном творчестве X - XII вв.-М.: «Наука», 1974. - 234 с.
- Васильевич Г.М. Этнонимы в фольклоре//Фольклор и этнография. -Л.: «Наука», 1970. - 200 с.
- Викторин В.М. Этнические элементы среднеазиатского и северо-кавказского (горского) происхождения в составе ногайцев Астраханского края//Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. -Омск, 1998. -С. 225-250.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм. - Л., 1934. - 345 с.
- Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX - начало XX вв). - Алма Ата, «Гылым», 1968. - 124 с.
- Восточные авторы о кыргызах (Сост. и комент. О.К.Караева) – Б.: «Кыргызстан», 1994. - 96 с.
- Вяткина К.В. Культ коня у монгольских народов//СЭ. 1968. -№6. -С. 46-49.
- Вяткина К.В. Пережитки тотемизма и его разложение в связи с облавными охотами бурят//СЭ. 1933. -№ 5-6. - С. 48-67.
- Галданова Г.Р. Закаменские буряты: историко-этнографические очерки. -М.: «Наука», 1991. - 170 с.
- Гребнев А.В. Тувинский героический эпос. -М.:«Наука», 1968. -124 с.
- Грум Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. -Л.: 1926. -346 с.
- Губаева С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской долины. Автореф. канд. дисс..., -М.: 1973. - 20 с.
- Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX -начале XX вв. -Ташкент, «Фан», 1983. - 102 с.
- Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX - начале - XX вв. -Ташкент, «Фан», 1991. - 123 с.
- Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. -М.: 1992. - 488 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. -М., 1993. - 512 с.
- Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики.- Алма-Ата, 1982.-176 с.
- Джусупакматов У. Отношение киргизского языка с сибирским тюркским языкам. -Фрунзе, 1983. - 128 с.
- Древнетюркский словарь - Л.: «Наука», 1969. - 676 с.
- Дулов В.И. Социально-экономическая история Тувы в XIX - нач. XX вв. -М.: «Наука», 1956. - 608 с.
- Дульзон Л.П. Гидронимический ареал -ман в Южной Сибири// Топонимия Востока. -М.: «Наука», 1962. - С. 22-25.
- Дыренкова Н.П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрков //СЭ. - № 4. 1937. - С.18-45.
- Дыренкова Н.П. Культ огня у алтайцев и телеут//Сб. МАЭ. Т.VI. -Л.: 1927. - С. 68-78.
- Дьяконова В.П. Тувинские шаманы и их социальная роль в обществе //Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. -Кемерово, 1976. - С. 45-61.
- Дьяконова В.П. Южные тувинцы как историко-лингвистический ареал Тувинской АССР//Народы и языки Сибири. Ареальные исследования. -М.: «Наука», 1978.-С.55-59.
- Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. -Л.: «Наука», 1975. -163 с.
- Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. -М.-Л.: «Наука», 1950. -168 с.
- Евтюхова Л.А. Открытия Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1939 г.//Вестник древней истории. -М.: 1939. - С. 34-45.
- Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов //Хак. НИИЯЛиИ. -Абакан, 1948. -78 с.

- Егоров Н.И. По следам золоторогого оленя // Межэтнические общности и взаимосвязи фольклора народов Поволжья и Урала. -Казань, 1985. - С.128-133.
- Еремеев Д.Е. К семантике тюркских этнонимов//Этнонимы. -М.: «Наука», 1990. - С.133-143.
- Еремеев Д.Е. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). - М.: «Наука», 1971. -135 с.
- Есбергенов Х., Хошаниязов Т. Этнографические мотивы в каракал-пакском фольклоре. - Ташкент, «Фан», 1988. -155 с.
- Жамбалова С.Г. Традиционная охота бурят.-Новосибирск, 1991.-175 с.
- Жумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. - Вып. I. - Фрунзе, «Илим», 1963. - 76 с.
- Золотарев А. Пережитки тотемизма у народов Сибири. -Л.: «Наука», 1934. - 52 с.
- Зуев Ю.А. К этнической истории усуней//Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН Каз. ССР. - Алма-Ата, 1960. - С. 5-23.
- Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств//Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН Каз.ССР. - Алма-Ата, 1960. - С. 94-40.
- Зуев Ю.А. Киргизы-буруты (к вопросу о тотемизме и принципах этнонимообразования) //СЭ.-№4. 1970. - С. 74-86.
- Иванов С.В. Материалы по изобразительному искусству народов Сибири в начале XIX–XX вв. -М.: «Наука», 1994. - 835 с.
- Иванов С.В. Народный орнамент как исторический источник // СЭ. 1958. - №2. - С. 34-45.
- Исаев Д., Сыдыков Ж.К. “Манас” эпосундагы жер-суу аттары жөнүндө // Эхо науки. Известия НАН КР.- № 2. -Б.: 1995. 67-75-бб.
- Илимбетов Ф.Ф. Культ волка у башкир // Археология и этнография Башкирии. -Уфа, «Наука», 1971. - С. 224-228.
- История Тувы. -М.: «Наука», 1964, Т.I. - 410 с.
- История Киргизской ССР. Т.I, -Фрунзе, «Илим», 1984. -567 с.
- Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонимы “канглы/канлы” //Тюркская ономастика. -Алма-Ата, «Гылым», 1984. - С.34-48.
- Кайышов С.Т. Проблемы поэтики эпоса “Эр Тештук”.-Ч.1.- Фрунзе, «Илим», 1991. - 315 с.
- Караев О.К. Эпоха сложения эпоса “Манас”//Тюркология-88, - С. 603-605.
- Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. -Бишкек, «Кыргызстан», 1985. -160 с.
- Караев О.К. Исследователи о взаимоотношении енисейских и тьянь-шанских киргизов //ВЭИКН. -Фрунзе, 1983. -С. 8-29.
- Караев О.К. Народы Центральной Азии и государство Караханидов // Историческо-культурные связи наро-дов Центральной Азии. - Улан-Уде, 1983. - С.91-100.
- Караев О.К., Кожобеков М.Ч. О переселении енисейских киргизов на Тянь-Шань//ВЭИКН. – Фрунзе, 1989. - С. 41-66.
- Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. -Фрунзе, 1986. -421 б.
- Каратаев О.К. Этногенетические связи кыргызов с средневековыми кочевыми узбеками. Амир Тимур. Тезисы международной конференции. – Ташкент, 1996. –С. 52-53.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын айрым маселелери//Вестник КГНУ. Общественные науки. –Бишкек, 1998. 209-215-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдери: теги, маанилери//Вестник КГНУ. Общественные науки. –Бишкек, 1998. 215-223 бб.
- Каратаев О.К. Мунгуш уруусу жана анын курамындагы айрым этнонимдердин маанилери //Ренессанс. №1. –Бишкек, 1998. 24-28-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыз этнонимиясындагы тотемизмдер. Обычай, традиции и обряды народов Востока. –Бишкек, 1999. 62-66-бб.
- Каратаев О.К. Ош шаарынын жана ага жамаатташ аймактардагы кыргыздардын этникалык курамы. Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. –Бишкек, 1999. – Вып.2. 87-90-бб.
- Каратаев О.К. Уруулук эн тамгалардын этникалык тарыхты иликтөөдөгү ролу//Вестник КГНУ. Общественные науки. –Б.: КГНУ, 1999. 87-94-бб.
- Каратаев О.К. Лакайлар жана алардын теги//Вестник КГНУ. Общественные науки. –Б.: КГНУ, 1999. 94-99-бб.

- Каратаев О.К., Бутанаев В.Я. Кыргызстан жана Минусин ойдуңунун этникалык чөйрөсү //Вестник КГНУ. Общественные науки. –Бишкек, КГНУ, 1999. 99-106-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарын изилдөөнүн айрым маселелери //»Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. Б.: 1995, 85-86-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын жана монгол тилдүү уруулардын тарыхый-этникалык алакалары //Вестник КГНУ. Общественные науки. –Б.: КГНУ, 1999. 106-114 бб.
- Каратаев О.К., Бутанаев В.Я. Хакасско-кыргызские лексические параллели// Вестник КГНУ. Филологические науки. Ч.2 -Б.: 1999. - С.116-170
- Каратаев О.К. Туунду этнонимдердеги көптүк маанини билдирүүчү мүчөлөр//Вестник КГНУ. Филологические науки. Ч.2. –Б.: КГНУ, 1999. 87-92-бб.
- Каратаев О.К. Жайчы, калча, мангыт, каракуш, чагыр ж.б. (тарыхый-лингвистикалык иликтөө).Ренессанс. Тарых жана маданият. 2 –чыгарылышы. –Бишкек.-Ош.: 1999. 20-25 бб.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын жана алтайлыктардын тарыхый-этникалык, маданий алакалары //Вестник КГНУ: Серия 6, Наука и образование. Труды ИИМОП. Вып.2. –Б.: КГНУ, 2000. 136-140-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыз-хакас тарыхый этникалык байланыштары //Эл агартуу. –Бишкек, 2000, -№9-10. 30-33-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыздар: көөнө этникалык аталыштар//Эл агартуу. –Б.: 2002, 33-42-бб.
- Каратаев О.К. Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын этностук курамы. Ош и Фергана: Археология, новое время, культура, этногенез. -Вып.4. –Бишкек, 2000. 103-105-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыз-огуз тарыхый этникалык байланыштары// КТМУ. Коомдук илимдер журналы. – Б.: КТМУ, 2001. 175-186-бб.
- Каратаев О.К. Адамдардын сырткы келбетине, мүнөзүнө ж.б. өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу келип чыккан этнонимдер//Вестник КГНУ: Серия.1. Гуманитарные науки. - Вып.3. Филология. Языкознание. Государственный язык. Б.: КГНУ, 2001. 120-122-бб.
- Каратаев О.К. Нооруз майрамы кыргыз тарыхында//История и культура и традиция народов Востока. ИВЯК. Вып. 1. –91-97-бб.
- Каратаев О.К. Топономические параллели Киргизии и Хакасско-Минусинского края //Вестник КГНУ: Серия.1. Гуманитарные науки. –Вып.3. Филология. Языкознание. Государственный язык. –Б.: КГНУ 2001. –С. 122-126.
- Каратаев О.К. Кыргыз эн тамга белгилери: келип чыгышы, параллелдери. Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары//КТМУ, -Бишкек, 2001. 139-141-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыз этностук аталыштары тарыхый-этникалык булак катары //Кыргыздар: Тарых. Санжыра. Уламыш. V тому, -Бишкек, 2002. 221-254-бб.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. -Б.: «Бийиктик», 2003. 267 б.
- Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Б.: КТМУ, 2003. -285 б.
- Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. –Б.: 2003. -80 б.
- Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Б.: 2005. – 600 б.
- Кармышева Б.Х. К вопросу о происхождении локайцев//Советская этнография. 1952. - №4. - С.11-19.
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.- М.:»Наука», 1976.- 356 с.
- Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. -Сталинабад, 1954. - 168 с.
- Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит тюрк.Т.I-III. –Ташкент, 1960-1963. - 460 с.
- Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит тюрк. Индекс-словарь. -Ташкент, 1967. - 456 с.
- Керейтов Р.Х. К истории некоторых ногайских фамилий. – Черкасск, 1984. - 46 с.
- Киселев С.В. Древняя история Сибири. -М.: «Наука», 1951.- 638 с.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М.:«Наука», 1964. - 220 с.
- Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение Суджинской надписи //Проблемы востоковедения. -М., 1959. № 5.-С.162-169.

- Кожобеков М.Ч. Орто кылымдардагы кыргыздардын этносаысий тарыхынын негизги өнүгүү баскычтары (V-X кк.). Автореф. канд. дисс..., - Б., 1997. -22 с.
- Коңкобаев К.К. Топонимия Южной Киргизии. -Фрунзе, «Илим», 1980.-172 с.
- Кононов А.Н. Еще раз об этнониме “киргиз”//Тюркологические исследования. -Фрунзе, «Илим», 1970. - С.16-20.
- Кононов А.Н. Опыт анализа термина «турк»//СЭ. 1949.-№1. - С. 40-41.
- Кононов А.Н. Показатели собирательности множественности в тюркских языках: Сравнительно-исторический этюд. -М.: «Наука», 1969. - 154 с.
- Короглы Х. Мифы, легенды и предания народов Сибири (к проблемам взаимосвязи)//Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. - М.: 1986. -С. 83-101.
- Котвич В. Исследование по алтайским языкам. - М.: «Наука» 1962. - 367 с.
- Ксенофонов Г.В. Очерки по древней истории якутов. Т. I-II. -Якутск, 1992.
- Кудайбергенов С. Киргизский язык и южносибирские языки// Известия АН Кирг. ССР. 1979. - 1.- С. 89-91.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М.:«Наука», 1974.
- Кузеев Р.Г. Опыт исторической стратификации родо-племенной этнонимии башкир //Ономастика Поволжья. -Уфа, 1973. -С. 78-94.
- Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв по арабским источникам, - Алма Ата, 1972. - 156 с.
- Кушнер Т.И. Этнические территории и этнические границы. -М.: «Наука», 1951. - 277 с.
- Кызласов Л.Р. Еще раз о терминах “хакас” и “киргиз” //СЭ. -№ 4. -М., 1991. - С. 23-27.
- Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. -М., 1990. -216 с.
- Кызласов Л.Р., Леонтьев В.Н. Народные рисунки хакасов.-М.: «Наука», 1997. - 234 с.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт (Түзгөн К. Жусупов). Т.I. -Бишкек, 1991. - 621 б.
- Кыргыздар: Кытайдагы кыргыздардын санжырасы, тарыхы, мурасы жана салты. - IV тому. -Б.: 1997. - 651 б.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I-том, - Фрунзе, 1984, - 622 б.
- Кычанов Е.И. Сведения в “Юань-Ши” о переселениях киргизов в XIII веке//Известия АН Кирг.ССР. Серия общ. наук. Т.V. -Вып.I. 1963. - С. 59-64.
- Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. -М.: «Наука», 1961. – 123 с.
- Кюнер Н.В. Новые китайские материалы по этнографии киргизов (хакасов) VII-VIII вв. н.э. -Вып.II. -Абакан, 1951. - С. 3-16.
- Лебедева Е.П. К вопросу о родовом составе монголов//Филология и история монгольских народов. -М.: «Наука», 1959. - С. 345-349.
- Лезина И.Н., Суперанская А.В. Об этнонимах Крыма//Тюркская ономастика. - Алма-Ата, «Гылым», 1984. - С. 77-89.
- Лезина И.Н. Тюркские топонимы Крыма//Ономастика Киргизии.-Вып.I.-Фрунзе, «Илим», 1985. - С. 84-96.
- Маанаев Э.Ж. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан. -Фрунзе, «Илим», 1969. – 123 б.
- Маанаев Э.Ж., Плоских В.М. На крыше мира. -Фрунзе, 1983. – 145 с.
- Маанаев Э.Ж., Каратаев О.К. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү. Б.: КГПУ, 2003. – 267 б.
- Малов С.Е. Лобнорский язык: тексты, переводы, словарь. -Фрунзе, «Илим», 1956. - 196 с.
- Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. -Алма-Ата, «Гылым», 1957. -196 с.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. - М.: «Наука», 1952. - 115 с.
- Малов С.Е. Шаманский камень «яде» у тюрков Западного Китая //СЭ. 1947. -№ 1. - С.151-160.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - М.: «Наука», 1959. - 106 с.
- Малтаев К.Ж. Сулайман-Тоо – древнейший поднебесный храм в Центральной Азии. -Ош, 2000. -152 с.
- “Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, 1995.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии. -Вып.I. -М., 1973. - 280 с.

- Махпиров В.У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, «Гылым», 1997. - 300 с.
- Мельхеев М.А. Топо- и этно- и антропономические связи в ономастике // Ономастика Бурятии. - Улан-Уде, 1975. - С.23-46.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. - М., 1937. Ч.1. - 607 с.
- Михайлов П.М. Юго-Восточная Сибирь в отношении с Центральной Азией. - Новосибирск, «Наука», 1987. - 232 с.
- Моисеев В.Н. Циньская империя и народы Саяно-Алтая в XVIII веке. - М.: «Наука», 1993. - 148 с.
- Мокеев А.И. О локализации алтайских киргизов в IX-XIV вв// Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. - Бишкек, 1998. - С.184-188.
- Молдобаев И.Б. Этнографические истоки одного мотива из эпоса киргизов и Центральной Азии//Проблемы хакасского фольклора. -Абакан, 1982.
- Молдобаев И.Б. К проблеме изучения этнокультурных связей киргизского и тувинского народов//Проблемы истории Тувы. - Казань, 1984. – С. 207-215.
- Молдобаев И.Б. Легенды и предание о кыргызах в фольклоре народов Сибири (к вопросу этногенезе киргизов) //Всесоюзная научн. сес. По итог. Полевых этнографических и антропологических исслед.1988-1989 гг. –Алма-Ата, 1990.
- Молдобаев И.Б. «Манас»-историко-культурный памятник киргизов. -Бишкек, 1995. - 312 с.
- Молдобаев И.Б. Историко-культурная общность киргизов с народами Центральной Азии//Историко-культурные связи народов Центральной Азии. -Улан-Уде, 1983.-С.78-83.
- Молдобаев И.Б. Этническая и культурная общность киргизов с народами Саяно-Алтая//ВЭИКН.-Фрунзе, «Илим», 1989. - С. 90-93.
- Молдобаев И.Б. Этнографические истоки одного мотива из эпоса киргизов и народов Центральной Азии//Проблемы хакасского фольклора.- Абакан, 1982. - С.124-190.
- Молдобаев И.Б. Башкирско-киргизские параллели к этнонимике эпоса “Манас”//Вопросы этнической истории Южного Урала. -Уфа, 1982. -С. 134-138.
- Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». -Фрунзе, 1985. - 109 с.
- Молдобаев И.Б. Название музыкальных инструментов в эпосе «Манас»// Вопросы киргизской терминологии. -Фрунзе, «Илим», 1986.
- Молдобаев И.Б. Эпос “Манас” как историко-этнографический источник //Тюркология-88.-Фрунзе, «Илим», 1988. -С.123-124.
- Молдобаев И.Б. Этническая и культурная общность киргизов с народами Саяно-Алтая//ВЭИКН. –Фрунзе, «Илим», 1989.
- Молдобаев И.Б. Фольклор киргизского народа как источник по этнической истории//Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. -Вып. II, -М.: «Наука», 1991.- С.123-134.
- Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» о кыргызских бакшы и его связях с сибирским шаманством //Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. –Якутск, 1992.
- Молдобаев И.Б. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье. Б.: 2003, КГНУ.
- Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. - Саратов, 1982. - 52 с.
- Молчанова О.Т. Тюркские топонимы с длинными аффиксами// Языки и топонимия Сибири. - Вып.V. - Томск, 1972. - С. 3-6.
- Молчанова О.Т. Топонимия Горного Алтая. -Горно-Алтайск, 1979. -388 с.
- Молчанова О.Т. Топонимические параллели Горного Алтая и Тувы //Происхождение аборигенов Сибири. -Томск, 1969. - С. 203-209.
- Мифы народов мира. - М., 1992. Т. II. - 546 с.
- Монгуш Кенин Лопсан. Алгышы тувинских шаманов **о Тува хамнарынын** алгыштары. -Кызыл, 1989. -528 с.
- Мурзаев Э.М. География в названиях. -М.: «Наука», 1979. – 234 с.
- Мурзаев Э.М., Мурзаева В.В. Словарь местных географических терминов. -М.: «Наука», 1959. - 302 с.

- Народы мира: Историко-этнографический справочник. - М.: "Наука", 1988. - 456 с.
- Народы и языки Сибири (сб. статей). М.: "Наука" 1980. - 213 с.
- Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии//Ономастика Средней Азии. - М.: "Наука", 1978. - С. 86-108.
- Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы.-М.: "Наука", 1970. -С. 3-33.
- Николаев С.И. Три одинаковых по значению этнонима Восточной Сибири (Урянхай, Тунгус, Юкагир).-М.: 1970.- 12 с.
- Новикова К.А. Иноязычные элементы в тунгусско-маньчжурской лексике, относящиеся к животному миру // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. - Л.: 1972. -С. 104-151.
- Окладников А.П. Этногенез и культурогенез // Проблемы этногенеза народов Сибири и Дальнего Востока. -Новосибирск, 1973. - С.5-11.
- Ольховский В.С., Яценко С.А. О знаках тамгах из святилища Байте III на Устюрте//Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. -М.: «Геос», 2000, -С. 293-314.
- Ономастика Киргизии. -Фрунзе, «Илим», 1985. -178 с.
- Орузбаева Б.О. О собственных именах в эпосе "Манас"// Ономастика Средней Азии. - Фрунзе, «Илим», 1980. - С. 67-80.
- Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. - Фрунзе, «Наука», 1963. - 147 с.
- Петров К.И. К этимологии термина "кыргыз"//СЭ. 1964, -№2. - С. 81-91.
- Познанский В.С. Тамги алтайцев//СЭ. -№ 4. 1991. -С. 94-98.
- Покровский А.А. Термины родства в тюркских языках//История развития лексики тюркских языков. -М., 1961. -С.11-81.
- Попов А.И. Названия народов СССР. - Л.: "Наука", 1973.-165 с.
- Поршнев Б.Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания. -М.: 1973. -14 с.
- Поспелов Е.М. Топонимика и историческая география// Топонимика и историческая география. -М.:«Наука», 1975. - С. 4-9.
- Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев, -Новосибирск, «Наука», 1948.- 444 с.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. -М.: «Наука», 1969. -196 с.
- Потапов Л.П. Тубалары Горного Алтая//Этническая история народов Азии. - М.: «Наука», 1972. - С. 52-67.
- Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. -Л.:«Наука», 1991. - 320 с.
- Потапов Л.П. Пища алтайцев//Сб. МАЭ. -М., 1953. -№14. - С. 37-71.
- Потапов Л.П. Тюлберы енисейских рунических памятников//ТС. 1971, -М.: «Наука», 1972. - С.149-166.
- Потапов Л.П. Черты первобытно-общинного строя в охоте у северных алтайцев//Сб. МАЭ. Т.ХI, -М.: 1979. - С. 7-41.
- Потапов Л.П. Древнетюркские черты почитания неба у Саяно-Алтайских народов//Этнография народов Алтая и Западной Сибири. -М.:«Наука», 1978. - С. 50-65.
- Потапов Л.П. Основные этапы истории хакасов//Ученые записи Хакасской НИИЯЛИ, - Абакан, 1954. - Вып.III. - С.3-31.
- Потапов Л.П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных. -М., 1973. - С. 265-268.
- Потапов Л.П. Очерки этногенеза южных алтайцев//СЭ. -№3, 1952. - С. 16-35.
- Потапов Л.П. Этноним "теле" и алтайцы//Тюркологический сб. к 60-летию А.Н.Кононова. -М., 1966. -С. 238-240.
- Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. -М.: «Наука», 1969. -401 с.
- Потапов Л.П. Некоторые итоги тувинской экспедиции//СЭ. 1959. №5. -С.109-123.
- Потапов Л.П. Из этнической истории кумандинцев//История, археология, археология и этнография Средней Азии. -М.: «Наука», 1996. - С. 334-340.
- Потапов Л.П. К изучению шаманизма у народов Саяно-Алтайского нагорья//Филология и история монгольских народов. -М.: «Наука», 1958. - С. 345-356.
- Потапов Л.П. Тюльберы енисейских рунических надписей// Тюркологический сборник. - М.:«Наука», 1972. - С.145-167.

- Потапов Л.П. Конь в верованиях и эпосе народов Саяно-Алтая // Фольклор и этнография с другими представлениями и обрядами. -Л.: «Наука», 1977. - С. 164-178.
- Потапов Л.П. Следы тотемических представлений у алтайцев// СЭ. 1935.- №4. -С.67-78.
- Потапов Л.П. Полевые исследования тувинских археологическо-этнографических экспедиций //ТКАЭЭ. Т. II. -М.: 1966. -С. 3-12.
- Потапов Л.П. Тувинская комплексная археологическо-этнографическая экспедиция//СЭ. - М., 1958.-№5. -С.134-138.
- Потачаков К.М. Семейно-родственные отношения у хакасов// Вопросы этнографии Хакасии. - Абакан, 1981. -С. 92-100.
- Пржевальский Н.М.От Киргизии до Тянь-Шаня и на Лоб-Нор. - М., 1947. -128 с.
- Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами и Тибет. -М., 1948. - 402 с.
- Проп В.Я. Фольклор и действительность. -М.: «Наука», 1976. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М., 1989.-749 с.
- Ральдин Х.Ц. Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики //Проблемы этнографии и этнической истории народов Азии. - М.: «Наука», 1968. - С.11-36.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т.І. Кн.І. -М., 1952. -145 с.
- Ремпель А.И. Искусство Среднего Востока. -М.: «Наука», 1978.-145 с.
- Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. -М.: «Наука», 1955. - 390 с.
- Савинов Д.Г. Первые этнонимы в этнической истории Южной Сибири и вопросы их археологической идентификации//Проблемы этногенеза и этнической истории аборигенов Сибири. -Кемерово, 1986. - С.157-167.
- Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. -Л.: «Наука», 1984. - 159 с.
- Савинов Д.Г. Этнокультурные связи Саяно-Алтая в древнетюркское время//ТС. 1972. - М., 1973. - С. 339-450.
- Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев: Центрально-Азиатское влияние. - Новосибирск, «Наука», 1984.
- Сагитов М.М. Культ животных в башкирском фольклоре //Исследования исторической этнографии Башкирии. - Уфа, 1984. - С. 77-80.
- Сердобов Н.А. О некоторых вопросах этнической истории народов Южной Сибири // СЭ. 1971. -№4. -С. 53-58.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Баку, 1979. - 304 с.
- Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. -Кызыл, 1971.
- Симаков Г.Н. Киргизские народные игры//Новое в этнографии и археологии. -М.: «Наука», 1975. - С. 44-55.
- Симченко Ю.Б. Тамги народов Сибири XVII века. -М., 1965. -230 с.
- Словарь географических названий Киргизской ССР. -Фрунзе, 1988. - 211 с.
- Соколова С. Культ животных в религиях.-М.:«Наука», 1973.-214 с.
- Сыдыков С. Собственные имена в Орхоно-Енисейских памятниках // ТС. - Фрунзе, 1985. - С. 47-65.
- Сулайманова Е.В. Общие черты и особенности аальной общины у тувинцев и киргизов //Проблемы истории Тувы. Кызыл, 1984. - С. 215-222.
- Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралье в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). - М., 1982. -131 с.
- Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории киргизов //История и культура Китая. -М., 1974. -С. 236-248.
- Супруненко Г.П. Документы об отношениях Китая с енисейскими киргизами в источнике IX века Ли Вэй//Известия АН Кирг. ССР. Т.V.- Вып.І. 1963. -С. 67-81.
- Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи Кочкорской долины//Известия НАН КР. 2001.-№ 1-2.-С.68-73.
- Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен // «Проблемы истории докапиталистических обществ». -М.: 1935, № 9. - С. 3-41.
- Тувинско-русский словарь. -М.: «Наука», 1968. - 646 с.
- Скобелев С.Г., Шомаев А.А., Чжан Тайсян. Происхождение «фуюйских киргизов» //Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центр. Азии в I-II тысячелетии н.э. - Кемерово, 1994. - С. 23-27.

- Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык.-Б.:«Кыргызстан», 1997.-52 с.
- Тенишев Э.Р. О языке кыргызов уезда Фуую (КНР)//Вопросы языкознания. - М.: 1966. - №1. -С. 89-95.
- Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народностей юйгу//СЭ. - № I. 1962. - С.59-66.
- Тенишев Э.Р. Еще раз о происхождении лобнорцев. -М.: 1964. - 9 с. -М.: Август. 1964. Отд. оттиск.
- Тенишев Э.Р. Язык желтых уйгуров. -М.: «Наука», 1966. -243 с.
- ТКАЭЭ. Т.I. - М.: «Наука», 1956. -234 с.
- ТКАЭЭ Т.III. - М.: «Наука», 1956. - 340 с.
- Токарев С.А. Пережитки родового культа у алтайцев//Труды ин-та этнографии им. М.Маклая. -Вып.I. -М.-Л.: 1947. -С.140-158.
- Токарев С.А. Пережитки родовых отношений у хакасов в XIX в. //Сиб. Этногр.Сборник. - Вып.I. - М.-Л.: 1952. - С. 109-141.
- Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры//СЭ. - 4. 1970. - С.3-17.
- Толубаев М.А. Названия частей тела человека в киргизском. языке//Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. -Бишкек, «Илим», 1991. - С.213-259.
- Толубаев М.А. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке //Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. - Бишкек, «Илим», 1991. -С. 259-276.
- Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. - Ташкент, 1925. - 62 с.
- Умурзаков С.У. К исторической топонимии Киргизии//Ономастика Средней Азии. -Фрунзе, «Илим», 1978. - С. 53-57.
- Умурзаков С.У. Этногенетические заметки о некоторых топонимах Киргизии//Ономастика Киргизии. -Фрунзе, «Илим», 1982. - С. 4-19.
- Хакаско-русский словарь. - М.: «Наука», 1959. - 564 с.
- Худяков Ю.С. Киргизы в Центральной Азии//ВЭИКН. -Фрунзе, «Илим», 1989. - С. 29-40.
- Худяков Ю.С. Шаманизм и мировые религии киргизов в эпоху средневековья//Традиции, верования и быт народов Сибири XIX– нач.ХХ века. -Новосибирск, «Наука», 1987. - 200 с.
- Худяков Ю.С. К вопросу о хозяйственно-культурном типе енисейских киргизов в эпоху средневековья// Этнография народов Сибири.-Кемерово, 1984.-С.18-23.
- Худяков Ю.С. Тюрки и уйгуры в Минусинской котловине// Этнокультурные процессы в Южной Сибири в I-II тыс. н.э. - Кемерово, 1984. -С. 34-46.
- Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии.- Б.: 1995. -186 с.
- Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства//Очерк сравнительной лексикологии алтайских языков. - Л.: 1972. -С. 15-71.
- Цындендамбаев Ц.Б. Изучение ономастики бурят и исторически связанных с ней регионов – одна из отдельных задач современного бурятоведения//Ономастика Бурятии. - Улан-Удэ, 1976. -С. 56-67.
- Чебоксаров Н.Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. - М.: «Наука», 1964. - 20 с.
- Чеснов К.В. Ранние формы этнонимов и этническое самосознание //Этнография имен. - М.: «Наука», 1971. -С. 6-13.
- Чеснов К.В. О социальной мотивированность древних этнонимов //Этнонимы. - М.: «Наука», 1970. -С. 46-60.
- Чеснов К.В. О взаимоотношении фольклористики и этнографии //СЭ. 1971. -№5. -С. 25-29.
- Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин «Дивану дугати т-түрк» эмгеги (1072-1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары. Автореф. докт. дисс..., -Бишкек, 1998. -48 б.
- Чороев Т.К. Этноним “киргиз” по данным М.Кашгари// ВЭИКН. – Фрунзе, «Илим», 1988. - С.113-121.
- Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии середины VII – нач. VIII вв. по арабоязычным и персоязычным источникам IX–XIII вв. - Ташкент, 1988. -С. 43-48.

- Чороев Т.К. Тенгир-Тоо как регион этногенезиса киргизского народа//Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. -Бишкек, 1996. - С. 204-209.
- Чороев Т.К. Некоторые сведения по истории раннесредневековых тюркских этносов Восточного Туркестана// Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. - Кемерово, 1994. - С. 96-102.
- Чоротегин Т. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени. -Бишкек, 1995. - 204 с.
- Чоротегин Т. Об истоках киргизской государственности//Эхо событий. -Б.: 1997. - С. 3-4.
- Шаниязов К.Ш. К вопросу о тюркоязычных компонентах в сложении узбекской народности//Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана.-М.: "Наука", 1991.-Вып. III. -С. 23-29.
- Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). - Ташкент, «Фан», 1964. - 194 с.
- Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. -Ташкент, «Фан», 1974.
- Шербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках//История и лексика тюркских языков. - М.: "Наука", 1961. - С. 83-172.
- Эралиев З. Жусуп Баласагын. - Б.: КГНУ, 2000. -132 б.
- Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь.-М.: "Наука", 1969.- 973 с.
- Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка//Вопросы языкознания. - М., 1955. - № 2. - С. 43-49.
- Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Фрунзе, "Илим", 1971.
- Языки мира: Тюркские языки. - Б.: "Кыргызстан", 1997. - 345 с.
- Karataev O.K. Kirgiz tarihi ve nevrüz. Nevruz. Turk kulturunde. Nevruz uluslar arasi bilgi Soleni (Sempoziyumu) / /Ankara, 1995. - S. 229-233.
- Karataev O.K. Etnogenetik relations between kirgizes and the middle agesl Nomads uzbek trides//Amir Temur and hiz epoch. -Tashkent, 1996. - S. 56-58.
- Karataev O.K. Turk boilarinda Tamgalar ve Eski Kirgiz-Oguz Etnik Baglantlari//Turkler. II. Yeni Turkiye yaylantlari. Ankara, 2002. - S. 85-89.
- Karataev O.K. Eski Turk devrindeki kirgiz etnik isimleri \Turkler.II.Yeni Turkiye yayinlari. -Ankara, 2002. - S. 80-85.
- Karataev O.K. The Seals of Turkish Clans Old Kirgiz-Oghus Ethnic Connections // The Turks. Volume 1. Early ages. -Ankara, 2002. - S. 476-480.
- Karataev O.K. Kirgizlarin – Oguzlarin (turkmenlerin) tarihi ve etnik baglari (Aktaran M. Kalkan) // Sosyal Bilimler dergizi. KTMU. - B.: 2003. - S. 199-207.

KARATAEV Olcobay Kubatbekovich
THE KYRGYZ: ORIGIN, AREAS OF DISTRIBUTION
AND ETHNO-CULTURAL COMMUNICATIONS

Abstract

Ethnic history, ethnogenesis, traditional culture, the study of ethno-genetic, ethnic and cultural ties of the Kyrgyz people with related and other nations have acquired a particular place in the science of history. The study of the historical heritage of the Kyrgyz, which is considered to be one of the oldest in Asia, including the Turkic-speaking peoples, in fact, urgently requires a comprehensive scientific approach. As a consequence, at present the study of ethnic history, ethnogenesis, ethnology and ethno-cultural ties of our people have become an important, moreover a promising issue of the Kyrgyz studies. This significant issue haunted many generations of historians, anthropologists, archaeologists and Turkic studies scholars. Chronological framework, reservoirs, geography, information on areas of distribution about the Kyrgyz are varied. Therefore it is certain that only a comprehensive study of the well-known scientific data, historical sources, local and foreign scientists' works, results of archaeological and ethnographical research can lead to valid generalizations. The thesis' key point revealing the ethnic history stages, ethnogenesis, and the traditional culture of the Kyrgyz people is the study of the Turkic Kyrgyz ties, Mongol tribes and peoples in Sayano-Altai, East Turkestan (Western China), ethnographic groups inhabiting the north-western Mongolia, Shors, Karagas, Sary Uighurs (Saryg Uighurs) Lobnors, Lokais, Bashkirs and others. In our research summary we have revealed that Sayano-Altai, East Turkestan, as well as areas adjacent to them (Western China and its bordering areas) are in close relationship with the material and spiritual culture and ethnic history of the Kyrgyz. Along with it, these territories are to be considered as an area, where the main step of ethnic and state development of the Kyrgyz was formed. Sayano-Altai, East Turkestan, Southern Urals, Mongolia, Central Asia and adjacent to them Turkic, Mongolian and other ethno-cultural environments developed with the Kyrgyz and in an inseparable ethno-cultural space. In addition, the fact that the Kyrgyz had a huge impact on the ethnic history, ethnogenesis, material and spiritual culture of the Altai, Tuva, Khakas and other peoples needs further scientific research.

The objectives of the monograph aim the study of following scientific problems:

- determination of the chronology and range distribution of the ethnonym "Kyrgyz";
- establishing the role of the Kyrgyz in the ethnogenesis of Sary Uighurs Lobnors, Lokays and their relationships to Sayano-Altaic ethno-cultural environment;
- study of the formation period and the meaning of the ethnonym (term) "burut";
- determination of the chronological strata formation of the Kyrgyz ethnos on the base of ethnonymic and other materials;
- assessment of the tribal (clan) "tamgas" (stamps) role in the study of ethnic history, clarification of the Kyrgyz clans migration (localization) through these materials;
- argumentation on Sayano-Altai, Talas and other runic writings belonging to the Kyrgyz by these tribal marks;
- study of historical toponymy of Kyrgyzstan and Sayan-Altai;
- study of historical, ethnic and cultural relations of the Kyrgyz with Altai, Tuva, Khakassia and other regions.

In the introduction chapter the following items have been revealed: relevance of the main issues mentioned in the thesis, the degree of scientific research, the main historical sources and their study, new historical discoveries and their characteristics, history of research topics, goals, objectives, novelty etc.

The main part of the thesis has examined the distribution area of the ethnical component "Kyrgyz", its relationship with the ethno-genetic and ethno-cultural communities Sary Uighurs, Lokays, Lobnors and the ethnonym (term) "Burut."

The first part of this chapter is devoted to the distribution areas and the formation period of the ethnical component "Kyrgyz" composed of Turkic-speaking and other peoples (Khakas, Tuvan, Altai, Bashkir, the Kyrgyz of Fuyuy province, etc.), the influence of the Kyrgyz on the ethnic character of these peoples. The ethnonym (ethnical component) "Kyrgyz" is found in Manchuria (China), Tuva, Altai, Khakassia, Mongolia (ethnographic groups of the North-Western Mongolia), Western China (Sary Uighurs), consisting of Lokays and Katagans and Kongurats, Bashkirs, Astrakhan Nogays, Crimean Tatars and others. At the same time the name "Kyrgyz" is reflected in the toponyms of vast regions of Sayano-Altai, China, Mongolia, Uzbekistan,

Tajikistan, Bashkortostan, the Crimean and Moldova. The materials reflect the influence of the Kyrgyz people on the formation and culture of peoples living in these regions. The emergence of the clan "Kyrgyz" composed of the Khakas, Tuvan and Bashkirs is closely connected with the Kyrgyz of the ancient and middle ages. It is known that even before the Mongol invasions the Kyrgyz had a name in the largest of Bashkir families. At present the ethnonym "Kyrgyz" is an independent name that connects clans "tankei" and "kadykey" among the Bashkirs, which is known as the largest genus among Tabin, Kudey and Ming. Parallels of the ethnonym "Tabin" are found among the Khakas and Fuyuy Kyrgyz (at Khakas - "tabhyn" in Kyrgyz fuyuy - "tabyny"). Consequently the Kyrgyz in the XIX century had a compact way of life. It is clarified that ethnical component "Kyrgyz" is found among the Tajiks as well. It is proved that clans of "Avlodi Kyrgyz" are present in Hissar, Yavan, Khanabad, Koktash, Kulyab, Garm and other places. The researchers note that clans of "Avlodi Kyrgyz" are found among the Kesamirs, Karluk, Barlas and other ethnic groups of Southern Tajikistan. These data confirm that the Kyrgyz lived in Pamir Karategin, Kulyab, Kurgan-Tube (Khatlon), Northern Afghanistan for centuries. For example, the Kyrgyz who live in 20 villages (ayil) of Zarafshan dependent to the Emirate of Bukhara in the XIXth century were known as "alty aryk Kyrgyz" (the Kyrgyz of six ditches). It is known that the ethnonym "Kyrgyz" is seen among the Kazakh-Argyns. The data tell about the clan "Kyrgyz" as part of the Senior Juz of the Kazakhs. In addition, among the Astrakhan Nogai the clan "Kyrgyz-Burut" is registered. According to researchers the Kyrgyz-Burut came here with the last wave of migration of Kalmyks in 1758. According to the census of the "Uvachin Burut-Tatars" held in 1758 the number of people separated from Kalmyks reached 350, including those among the Uttar-Alabugats - 200, the rest was assimilated with the Nogay-Karagash. Among the Uttar-Nogays the latest makes up the honorable, aristocratic clan called "Kyrgyz."

The ethnonym "Kyrgyz" is also found in Southern Moldova. They are found as Kyrgyz-Su, Kyrgyz-China and in other rivers' names (hydronyms). They were also found among the Derbets, Uryankhays, Khotan and Mingats. Probably these ethnic components were included to these ethnic groups during the Karakhitay and Mongol invasion in the XII-XIVth centuries, some of them joined them after the Yenisei Kyrgyz was forced to migration by the Junggar Khanate. Russian and other documents show that 4,000 Kyrgyz families (yurts) were forced to move by the troops of Tsevan Rabdan. Almost in all these ethnic groups along with the title "Kyrgyz" the clan "Burut" is found. In the Chinese district Fuyuy along with the Mongols, Daur, Chinese and others there is an ethnographic group called "Kyrgyz". The total number of the Kyrgyz here is 1200. The older generation calls themselves "Kyrgyz", the younger generation under the influence of the Chinese language are known as "tirtizami" (Chinese "tszilitszi"). According to the Fuyuy Kyrgyz data they moved here (Heyluntszyan) from Russian Altai about 300 years ago. According to other sources the Kyrgyz were moved to Heilongjiang during the reign of Emperor Ch'ien Lun (1736-1796). The vast majority of researchers connect the relocation of the Fuyuy Kyrgyz to Heyluntszyan with forced migration of the Yenisei Kyrgyz by the Junggar Khanate in the early XVIIIth century (1703). They prove this opinion by historical sources and linguistic data. The Fuyuy Kyrgyz are different from the Manchus, Mongols, Daur and Evenk living in the neighborhood by their lighter Caucasoid appearance. In some families there are redhead Kyrgyz. In contrast to the neighboring ethnic groups they hold cattle, widely use milk and dairy products in their diet; they prepare "airan" from milk and "kurut" from "syuzma". According to their language, the Fuyuy Kyrgyz are close to the Sary Uighurs, Lobnors whose languages show their relation to the modern Khakass, Shors and ethnic Kyrgyz. Other sources tell about the Kyrgyz relocation to this place as in the XIIIth century. Part of the Kyrgyz was moved from the Minusinsk lowlands and Tuva to Manchuria under the insurgent commander (Noyon) Nayan. In 1293 these places were settled by the representatives of Usuhan, Khanas, Tszilitszi (Kyrgyz) clans. By the special decree of Kublai Khan the Kyrgyz and other clans were transferred as military colonies to the newly founded city Zhaozhou. In 1293 the Emperor Shih-Tsu (Kublai Khan) turned to Hara-Batura with following words: "These ancient regions belonging to Nayan are called Abalhu and there is a large supply of fish. Now I settle the city and three clans. These are Yuansuhan, Khanas and Tszilitszi (the Kyrgyz). This town was named Zhaozhou. Go there and take the post of Syuanveyshin (local manager) ..." Another part of the Kyrgyz was resettled in the "Hasyhe Lands" situated in Manchuria. In 1293 Shi-Tsu (Kublai Khan Emperor) settled 700 families of Chzhirhehusotaysk Tsirtsiz (Kyrgyz) as a military settlement in the Hasyhe Lands. In 1295 the Kyrgyz living in the mountains of Jin Shan (Altai) went to the residence in the province of Shandong allocated with land, oxen and seeds for planting. These actions were aimed at leaving rebellious nations without a roof by forcing them to relocate to a different ethnic environment and applying brutal control over them. These policies continued even after the death of the Emperor Kublai Khan. The generic structure of the Fuyuy Kyrgyz County was composed of Tabhyns, Tabyns, Chigdyr, Sandyrdyrs, Bylytyrdys, Ortytyrs or Kerges (Kyrgyz). The parallels of these

ethnonyms are reflected in the toponyms of the valley of Khakass-Minusinsk basin and Kyrgyzstan, in the tribal names of the Kyrgyz. The Kyrgyz had connections with the ancestors of the modern Sakha-Yakutia in the early Middle Ages. It is told that the legendary ancestors of the Sakha-Yakutia Omogoy and Elley were refugees from the Kyrgyz clan. The resettlement of Kurykans from Baikal to the lower reaches of the river Lena had been investigated in a proper way. The ethnical components "Kyrgyz" composed of the Khakas and Tuvan represent a big impact of the Kyrgyz on their ethnic history. As a part of Khakas the ethnonym "hyrgys" had been mentioned for 20 times (ah hyrgys, hara hyrgys, piltir hyrgys, malchan hyrgys, kok hyrgys, choda hyrgys, tuba hyrgys, paratan hyrgys, etc.). The "Kyrgyz" among the Tuva were the largest, most numerous and prosperous. Oral historical works tell that the Khakas evolved from the Kyrgyz Purus, in other versions - nine thousand Khakas are the descendants of nine Kyrgyz siblings. These data are reproduced by the annals of the Yuan dynasty. Even at present "Hyrgys" (a clan) is known as the most honored and prominent clan in the Khakas family. The ethnonym "hyrgys" is found in almost all major clans of the Khakas.

The second part deals with the problem of "Ethno-Genetic and Ethno-Cultural Relations of the Kyrgyz with Lokais, Sary Uighurs and Lobnors". The sources indicate the Kyrgyz's huge influence on the ethnic groups living far away. Lokais live in the southern part of Tajikistan and Uzbekistan and some of them inhabit the northern border areas of Afghanistan. Kongurats, Katagans, Karluk, Durmo, Barlas and others living in the neighborhood with Lokais at present day the scientific interest on the subject is increasing. In scientific circles there is no consensus about the origin of the Lokais and their resettlement. The study has clarified a great affinity of the Lokais with the Kyrgyz compared to the Kazakhs, Karakalpaks and others. The ethnonym "lokai" exists only partially in the Kyrgyz tribe "Munduz". In our research among the Kyrgyz-Lokay tribal names more than 60 parallels showing the direct ethnic-genetic relationship have been identified. Comparing their language, material culture and methods of farming with neighboring ethnic groups shows that Lokais are the closest to Katagans. By ancestry (sandzhyra) Lokais attribute themselves to the Katagans. In the middle ages the Katagans were formed as part of the Kyrgyz. The ethnic community of the Lokai-Kyrgyz is not only found in tribal names and toponyms but also in the samples of material culture and works of folklore. Despite the fact that the Lokais gradually lose the signs of patriarchal clan social system under the internal and external cultural-ethnic influence yet many of the ancient elements are kept till present. For example their ancestors in the county Lokai were called "biys" as among the Kyrgyz. Number of their household elements has ethnic-genetic features similar to Kyrgyz. The wing of the yurt is called "kozenek" and consists of eight parts. Uuk (uniny) kerege (wooden lattice), mats made of ences (aylanma chii); there is honored place (ter), the right side of the yurt is considered to be female and the left with some households belongs to the male. The Kyrgyz studies scholars are surprised with analogues in reflection the mythological tales - sandzhyra Tolubay-synchy (predskazitel) and the origin of the Kyrgyz people in Lokai legends; as Kyrgyz stories (about Tolubay-synchy, "Kyrk kyz") are recited by the Lokais as one-chain legends.

Sary Uighurs: This ethnic group lived near the cities of Chan and Jiuquan located in the western part of the Gansu Province of China since ancient times. The total number of Sary Uighurs is more than ten thousand who are busy with livestock breeding and agriculture. In Chinese the ethnonym sounds like "uighu"; in the scientific literature they are known as "Sary Uighur" (Saryg Yugur). Long-term neighborhood with the Chinese, Tibetans, Mongolians, the economic-cultural and linguistic ties put their marks on the Sary Uighurs. Because of the environmental impact one part of this ethnos became Chinese, the other part became Tibetan. Those who became Mongolian are called "shira yugur", they spoke Chinese and they are called "yuygu". Those who kept their native language are known as "Sary Uighurs." Consequently their ancestral roots at one and the same time intertwined with each other through the Chinese language. This ethnic group is divided into two great branches - "oylyk" and "taglyk". Sary Uighurs who didn't forget their ancient (Kyrgyz) language are different from "Chinese" Uighurs adhering to the Buddhist religion and worshiping shamanism which is considered to be the religion of their ancestors. The scientific literature provides solid arguments that the language of the Sary Uighurs might be the initial stage of historical development (formation) of the Kyrgyz language. According to the researches there is logical ethno-genetic affinity in the languages of the Fuyuy Kyrgyz and Sary Uighurs. Besides, comparative studies of languages of the Uighurs and Sary Uighurs in ancient written sources show a sharp contrast between them, the Old Uighur language was used only as a means of religious rituals and ceremonies in the temples. However, it is known that the language of the Sary Uighurs is apart from the language (dialects) of Xinxiang Uighurs. Experts believe that this "Kyrgyzish" language is at a certain point of historical stage. Probably the Kyrgyz in their composition assimilated some separate parts of the Uighurs moving to the modern province of Gansu. Meanwhile, the linguistic proximity of Sary Uighurs and Kyrgyz rightly deserves an independent research.

The parallels in the ethnonyms of the Kyrgyz and Sary Uighurs are considered to be the most significant source. The vast majority of ethnonyms are linked with the ethnic and cultural environment of Sayano-Altai, Mongolia and Western China.

Lobnors: The lake Lob-Nor and the mysterious people living on the lakeshore has caused interest among travelers, geographers and linguists since ancient times. According to their lifestyle and language this area residents are very different from neighboring ethnic groups. At the time turkologists expressed the opinion that the language and origin of the Char and Miran Lobnors are close to the Kyrgyz. In recent studies there are scientific evidences that the languages of the Lobnor and Sarah Uighur formed the base of the ancient Kyrgyz language. In addition many episodes of epics mention that the Lob-Nor is the place of residence of the Kyrgyz clan Noygut. In contrast with the Mongol name "Lob-Nor" the local Turkic population of Kashgar including the Kyrgyz call the lake "Lop". In the XVI.-XVIIIth centuries these lands were occupied by the clan Noygut. In the epic "Manas" the toponym "Lop" is mentioned for 14 times. It is impossible to mention a large frequency of toponyms in the epics. Recent surveys confirm that Lobnors are believed to be an ethnos formed on the base of Kyrgyz-Altai clans settled in the XIV.-XVth centuries.

The third part of this chapter examines the ethnonym "Burut" and its interpretation. The name given from the outside has been a matter of interest for scientists for more than 200 years. Researchers who studied the Kyrgyz in 1856 note that the Kyrgyz did not know that the Chinese called them "Burut", they (the Kyrgyz) had never heard this word; there is no clan name "Burut" among the Kyrgyz. At the beginning of our era the Kyrgyz were living in the Eastern Turkestan (and its vicinity) and they were known as "Burut" (Chinese "bulu", "bulute"). The first sinologists associate the origin of the term "bulute" (Burut) with the Kyrgyz, who inhabited the southwest of Hoton, north of Tibet and settled in Tien Shan in the IVth century BC. They considered this term along with the ethnonym "Bolu", "bulu" in the annals of the Tang Dynasty ("Xi yu jian wen lu" - "the description of what is seen and heard about the Countries of West") and expressed their opinion about the relationship and genetic commonality of the ethnonym "Kyrgyz" and "Burut" in the historical science.

In the second chapter titled "The Main Stages of the Formation of the Ethnic Composition of the Kyrgyz" the ethnic formation of the Kyrgyz, ethnic components in their composition, chronological framework, significance of clans, tribes, peoples and their parallels with other nations have been investigated.

The first part of this chapter is devoted to the important issue of historical science - "The Ancient Stage of the Kyrgyz Ethnic Formation» (IIIrd century BC - before Xth century AD). The Kyrgyz were in close relationship with ancient tribes and peoples inhabiting Sayano-Altai (Southern Siberia), Mongolia, Eastern Turkestan, Tibet and the bordering areas. In the composition of the modern Kyrgyz there are Kyrgyz, Oghuz, Kipchak, Tungus-Manchurian, Finno-Ugric and other ancient ethnic components (Hun, Kyrgyz (Turkic), IIIrd century BC – till Xth century AD). The period of their affiliation to the Kyrgyz covers long periods of history. The research on the origin of some of these clans allows us to see not only the most ancient roots of the Kyrgyz but their ancient culture, ancient religious beliefs (totemism, shamanism, etc.), economic structures, state-political system, the titles of government, military and political control, migration of Kyrgyz tribes to the Eurasian space, political and diplomatic relations with other states etc. These data are studied on the basis of written historical sources, works of medieval authors, research, oral folk art, including sandzhira (ancestry), mythological concepts of the Kyrgyz and people's knowledge. It is established that the basis of the Kyrgyz tribes and clans have roots with ethnic and cultural environment of Eurasia, especially Sayano-Altai, Mongolia, Western China, Central (Middle) Asia. The ancient layer of the Kyrgyz people formation is presumably divided into two stages:

This part of the dissertation titled "The second stage of the formation of the ethnic composition of the Kyrgyz (XI-XVI centuries)" investigates the second stage of the process of the Kyrgyz people formation which covers the period of XI-XVI centuries AD. This stage can be seen through the following historical layers:

1. Invasion of the Kara-Chinese (Kidane), Mongols and the period of being a part of the Mongol Empire, founded by Genghis Khan (XII-XIII cc.)

2. Period when the Kyrgyz were part of Mogolistan (XIV-XVI cc.). The research generalizations, the data of historical sources indicate that Alash (Mongols), Naiman, Kereit (Dooles), Merkit (Dooles), Murkut (Dooles) Ahna (Mungush).

The third part titled "The Latest Stage of the Ethnic Kyrgyz Formation (early XVIth - late XIXth centuries)" where the latest stage of the Kyrgyz ethnic group formation has been examined. Approximately

this stage covers the early XVIth century and late XIXth century. The vast majority of the Kyrgyz clans and tribes appeared at that time are fixed in the genealogical materials and written sources. Some of them are considered to be the descendants of the famous historical figures. In addition, notably at the turn of the XIXth and XXth centuries the Sarts, Kazakhs, Karakalpaks, Uighurs and other ethnic components joined the Kyrgyz ethnos.

The third chapter of the monograph is called "Descent Stamps (Tamgas) of the Kyrgyz: Origin, Distribution Area and their Parallels. The Historical Toponymy". This part of the research has investigated the relevant issues in the Kyrgyz historical science such as tribal stamps (tamgas) of the Kyrgyz, preserved from ancient times and their ancient roots. The origin, distribution area, significance in the ethnic history study, their parallels in other kindred peoples which define the ethno-cultural and ethno-genetic relations. The "tamga" (stamp) has been studied as a valuable historical source used in the tribe, genus, family and personal life which has the same name "tamga" in the Turco-Mongolian languages ("stamp", "brand", "seal"). Here along with written historical materials, toponyms, names of clans, tribes, peoples, oral folk works which are considered to be a major source of the ethnic genesis, ethnic history and culture learning and cognition, the characteristic features of "tamgas" are given. The tamgas and symbols carved on rocks, stones, mounds and other monuments play an important role in the study of ethnic history. In the absence of written sources and a very rare occurrence, tamgas help to clarify the range of certain ethnic groups' migration and other information. This significant historical source reflects the area of the nomads' migration, their ethnic and cultural ties. In the steppes of Eurasia the tamgas are known since first millennium BC. The tribal tamgas had been preserved among the peoples of the Turco-Mongolian, Finno-Ugric, Iranian language families and in some habitats since ancient times; particularly the Kyrgyz have used them constantly since antiquity. Using the ancient tribal symbols and signs reflecting the ownership and independence in the state, tribal, economic and other purposes had been widely spread among the Turkic-speaking peoples. The ethnic names (ethnonyms) undoubtedly reflected the tamgas' particular significance in the Kyrgyz society adapted to nomadic conditions.

The second part of the chapter called "The Significance of Some Tribal Tamgas, the Places of their Finding and Parallels" has examined the Kyrgyz tamgas, their significance and distribution area. Using tamgas in public, economic and other fields had been known since the Bronze Age. Of course, the tamgas' significance and principles are common but it is still difficult to establish their time of appearance, exact meaning and content. According to some scholars, in connection with the evolutionary development of the social process tamgas turned into a sign, which distinguished personal property. For the peoples who were in the early stages of social development the tamgas' usage area was multi-faceted and multi-purpose.

The subject called "The Historical Toponymy of Kyrgyzstan and Sayan-Altai" has been investigated in the third part of the chapter. Toponyms, historical sources, oral works' materials, ethnic names, archaeological findings provide important scientific and historical information. Moreover, the toponyms kept their ancient original meaning and forms providing a source of great significance in determining the historical vocabulary and nations' ancient community of the areas being studied. Along with scientific and practical significance the geographical name performs a social function. Like a mirror it has reflected the region's natural peculiarity, the landscape diversity, the population's economic activity, ancient history, socio-economic and political reforms. The toponyms are not only spiritual monuments of the past but they also reflect the history and cultural development of that period, the region, the language and the dialects, the interaction of languages and the state development. Having witnessed past historical era the geographical names, undoubtedly, serve as valuable historical monuments. The word forms and lexical meanings which are not used in our modern language are preserved in toponymic names. Local names contribute to the restoration of historical dialectology and have great importance in the research.

The fourth chapter of the thesis called "The Ethnic and Cultural Relations: the Tuva, Khakas, Altai" has examined the ethno-genetic and ethno-cultural ties of the Kyrgyz with the Altai, Tuva and Khakas which are considered to be the main Turkic-speaking peoples of Sayan-Altai.

At the end of the monograph the research results, the main suggestions and practical recommendations for future research is summarized.

KARATAYEV Olcobay Kubatbekoviç KIRGIZLARIN MENSEİ YAYILDIĞI BÖLGELER VE ETNİK-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Özet

Asya'nın ve Asya'da yaşayan Türkçe konuşan halkların arasında en köklülerinden biri olan Kırgızların tarihi mirasını araştırma işi çok yönlü bir bilimsel yaklaşım talep etmektedir. Tarihçi-etnograflar, arkeologlar ve Türkologlar yıllardır dikkatle bu önemli meselenin üzerinde durmaktadırlar. Kırgızlar ile ilgili bilgilerin kronolojik alanı, katmanı, coğrafyası, yayılma sahası aynı değildir. Bu yüzden bilimsel çevre tarafından bilinen bilgileri, tarihi kaynakları, yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarını, arkeolojik ve etnografik incelemelerin sonuçlarını, sözlü kültür ürünlerini bir tek çok yönlü bilimsel araştırmaların sağlam sonuçlara götüreceğini bilmemiz gerekmektedir.

Kırgızların etno-kültürel ilişkilerini araştırmakla birlikte onların bir etnik grup olarak gelişme süreci, diğer halklar ile etnogenetik ve etno-kültürel bağları, en tamgalar (damga), etnonimler (etnosların isimleri), yer ve su adları ve etnografik bilgiler araştırmanın temel hedefi olmuştur ve bu çalışmada aşağıdaki şu meseleler ele alınmıştır:

“Kırgız” etnoniminin yayılım alanını ve onun kronolojisini inceleme;

“Burut” etnoniminin (teriminin) ortaya çıktığı dönemi ve anlamını belirleme;

Sarı Uygur, Lobnorlular (Loplular) ve Lakayların etnogenezinde Kırgızların rolü ve onların Sayan Altay etno-kültürel çevresi ile olan bağlarını belirleme;

Etnonimik bilgiler ışığında Kırgızların etnik gelişme basamaklarını inceleme;

Boyların (uruu, uruk) en tamgalarının etnik tarihinin incelemesinin önemini değerlendirme, bu bilgilerle Kırgız boylarının göç hareketlerini belirleme;

Boyların tamgalarıyla Sayan Altay, Talas ve diğer yerlerdeki runik yazıtların Kırgızlara ait olduğunu ispat etme;

Kırgızistan'ın ve Sayan Altay'ın tarihi toponimisini (yer ve su adlarını) inceleme ve benzerliklerini belirleme;

Kırgızların Altaylılar, Tuvalılar ve Hakaslar ile olan tarihi, etno-kültürel bağlarını araştırma.

Giriş'te ele alınan temel meselelerin önemi nedeniyle, bilimsel araştırmaların seviyesi, temel tarihi kaynaklar, onların incelenmesi, yeni tarihi buluşlar ve bunların izahı, konuyla ilgili daha önceden yapılmış araştırmaların ele alınması ve diğer meseleler kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde “Kırgız” etnik isminin yayılım alanı ve Kırgızların Sarı Uygur, Lakay ve Lobnorlular ile etnogenetik, etno-kültürel benzerlikleri, “Burut” etnonimi (terimi) hakkında meseleler ele alınmıştır.

Burada aynı kökten gelen, Türkçe konuşan ve diğer halklar içinde yer alan “Kırgız” etnik isimlerinin (Hakaslar, Tuvalılar, Altaylılar, Başkurtlar, Fuyu Kırgızları v.d.) yayılma sahasına, ortaya çıkış dönemine, bu halkların Kırgızların etnik gelişmesine olan etkileri gibi konular üzerinde durulmuştur. “Kırgız” etnonimine (etnik isimlendirmesi) Mançurya (Çin), Tuva, Altay, Hakasya, Moğolistan (Kuzeybatı Moğolistan'ın etnografik grupları), Batı Çin (Sarı Uygurlar), Lakaylar, Katagan, Konguratlar, Başkurtlar, Astrahanlı Nogaylar, Kırım Tatarları ve diğer gruplarda rastlamaktayız. Aynı zamanda “Kırgız” adı Sayan-Altay, Çin, Moğolistan, Özbekistan, Tacikistan, Başkurdistan, Kırım ve Moldova'ya kadarki geniş bir alanda yer, su adları olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgızların etnik tarihi, onların gelişiminin geniş bir alanı ve uzun bir zaman dilimini kapsayan bir süreç olduğunu göstermektedir.

Bu bilgiler adı geçen alanlarda yaşayan halkların ortaya çıkışına, gelişmesine ve kültürüne Kırgızların katılma derecesini göstermektedir. Hakas, Tuva ve Başkurtların içerisindeki “Kırgız” boylarının ortaya çıkışı eski dönem ve orta çağ döneminde Kırgızlarla olan sıkı münasebetlerini göstermektedir. Daha Moğol istilalarından önce Başkurtların en büyük boyunun adı Kırgız olarak geçmektedir.

Daha sonra “Kırgızlar ile Lakaylar, Sarı Uygurlar ve Lobnorluların Etnogenetik ve Etno-Kültürel Bağları” araştırıldı. Uzak coğrafi konumlarda bulunan etnik gruplara üstünde Kırgızların daha çok etkisi olmuştur. Lakaylar Tacikistan'ın, Özbekistan'ın güneyinde, bir kısmıysa Afganistan'ın kuzeyinde sınıra yakın yerlerde yaşamaktadır. Lakaylara yakın yaşayan Kongurat, Katagan, Karluk, Dörmün, Barlas ve Türk gibi boyların kökenleri günümüzde bilimsel merak uyandırmaktadır. Lakayların kökeni ve onların buraları mesken etmeleri ile ilgili bilimsel çevrede farklı görüşler mevcuttur. Araştırmada Lakayların Kazak, Karakalpak ve diğer etniklere kıyasla Kırgızlarla köken bakımından çok yakın oldukları tespit edilmiştir. “Lakay” etnoniminin paralelin sadece Kırgızların bir boyu olan Munduzların bir kanadında olması dikkat çekici bir durumdur.

Araştırmalarımızda Kırgız-Lakay boyu (uruu-uruk) adlarında direk etnogenetik bağları ispat eden altmıştan fazla paralellilik ortaya çıkmıştır.

Daha sonra “Burut” eko-etnonimi ve onun çözülmesi ele alınmıştır. Kırgızların kendilerinin verilmemiş olan bu isim bilim adamlarının iki yüz yılı aşkın bir süredir ilgilerini çekmektedir. Araştırmacılar: “Çinlilerin Kırgızlar için vermiş oldukları “Burut” adlı isim Kırgızlar tarafından bilinmemektedir, bu ismi Kırgızlar hiç duymamışlardır. Ayrıca Kırgız boyları arasında “Burut” diye bir isme hiç rastlanmamıştır.” diye yazmaktadırlar. Milattan sonraki dönemin başlarında Doğu Türkistan ve oraya sınır bölgelerde Kırgızların bir kısmı “Burut” (Çince “Bulu”, “Bulute”) adıyla bilinmeye başlamıştır. İlk Sinologlar “Bulute” (Burut) teriminin ortaya çıkışını güney batı Hoton, Tibet’in kuzeyinde yerleşmiş, M.Ö. IV. yüzyılda Tanrı Dağlarına göç etmiş Kırgızlara bağlayan bir görüşü savunmuşlardır. Onlar terimi yorumlarken, Çin’in Tang Sülalesinin takvim beyanlarında “Bolu”, “Bulu” etnonimleri ile aynı olduğunu ileri sürerek, tarih biliminde “Kırgız” ve “Burut” etnonimlerinin temelde aynı köke dayandığına söylemişlerdir. Bazı araştırmacılar “Buryat” etnonimiyle bağ kuran iddialar ortaya atmışlardır. Müslüman kaynaklarında geçen “Bargu-Burutlar” ile “Burut” etnonimlerinin tarihi ortaklığı olduğunu savunmuşlardır. Bazıları “Burutları” Tanrı Dağı Kırgızların etnik yapısının gelişmesinde temel rol oynayan etnik yapının parçası olduğuna işaret etmektedir. Argüman olarak ise Hakas-Minisun bölgesindeki Sagay, Kaçın ve Altay-Telengitlerin içinde rastlanan “Kırgız”, “Burut” etnonimlerini sunmaktadırlar. Gerçekten de günümüz Hakas-Sagay, Hakas-Kaçın ve Hakas-Kızıllarda “purut”, Altay-Telengitlerde “Burut” denilen boylar (sööktör) vardır.

“Kırgız Kağanlığındaki Devlet Yönetim Yapısı” adlı bölümde devlet hizmet yerleri ve unvanlar ayrı ayrı araştırmalarla verilmiştir. Eski Devlet hizmet yerleri üzerine yapılan araştırmalar Kırgız Kağanlığı’nın devlet ve siyasi yapısı hakkında bilgi vermektedir. Burada devletin bölgesel idari unvanları, hizmet yerleri üzerine yapılan tarihi-etimolojik araştırmaların da sonuçları sunulmuştur.

“Kırgızların Etnik Yapısının Temel Gelişme Süreçleri” adlı bölümde Kırgızların etnik gelişimi, buna dahil olan etnik yapılar, katıldıkları dönemler, kronolojik ilişkileri, boylar (uruu-uruk), halk isimlerinin anlamları, bunların diğer halklarla paralellikleri incelenmiştir.

“Kırgızların Etnik Yapısının Eski Katmanı (M.Ö. III. yüzyıldan M.S. X. yüzyıla Kadar)” adlı bölümde tarih biliminin önemli bir meselesine değinilmiştir. Kırgızlar; Sayan Altay (Güney Sibirya), Moğolistan, Doğu Türkistan, Tibet ve bu bölgelere yakın yerleri mesken edinen tarihi halklar ve boylar ile ilişkiler kurmuşlardır. Günümüz Kırgızlarının içinde farklı tarihi dönemlerden (Hun, Kırgız (Türk) dönemleri, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. X. yüzyıla kadar) Kırgız, Oğuz, Kıpçak, Tunguz-Mançu, Fin-Ugor ve diğer etnik gruplar mevcuttur. Onların Kırgızlara katılma dönemleri uzun tarihi bir sürece dayanmaktadır. Boyların bazılarının kökenlerine yönelik yapılan araştırmalarla Kırgızların kökeninin çok eskilere dayandığını, onun eski kültürünü, eski dini anlayışlarını (Totemizm, Şamanizm v.d.), kullandıkları üretim araçlarını, devlet siyasi yapısının idari şeklini, askeri siyasi gelişmelerini, Avrasya sahasında yaşanan göçlerini ve diğer devletlerle olan diplomatik, siyasi ilişkilerini gösterebiliriz. Bu bilgiler ispat edilmiş yazılı tarihi kaynaklara, orta çağ yazarlarının çalışmalarına, bilimsel araştırmalara, tarihi şecerenin içerdiği bilgilere, Kırgızların mitolojik anlayışına, halk bilgisine dayanarak incelenmiştir.

Kırgızların halk olarak gelişiminin eski katmanlarını iki süreç içerisinde ele alabiliriz:

1. M.Ö. III- M.S. V. yüzyıllarda Kırgızlar Minusin, Tuva sahasında ve oralara sınır olan bölgelere göç ettikleri döneme kadar birleşik birer boylar olan (türdeş (Kıtay), Kandı (Kanlı), Bugu, Kalça (Bargı, Coru, Kara Bağış, Teyit), Kara Usun (Kesek), Sarı Usun (Kesek), Börü, Töölös, Munduz, Buka (Kandı) ve diğerleridir.

2. VI.-X. yüzyıllarda Kırgızların Minusin, Tuva vadilerine ve ona sınır bölgelere göç ettikleri dönemlerde, IX. yüzyılın ortalarında (840’lı yıllarda) Orta Asya sahasına çıktıktan sonra katılmış olan etnik gruplar: Buyla, Börü, Azık, Açı (Bağış, Munduz), Ay tamga (Saruu), Akman (Munduz), Ayuu (Avat), Avat, Abakan (Munduz), Alakçın (Saruu), Atan (Bağış), Buurahan (Coo Kesek), Bay Töböt (Kıtay), Bayandı (Cediger), Bargı, Basız, Buka (Kandı), Baysu (Saruu), Bögöcü (Kıtay), Börü, Bagaçı (Munguş), Bugu, Göklen (Teyit), Barak (Coru, Sayak), Bağış, Balıkçı (Kıtay, Saruu), Bakşılar (Munguş), Göklen (Teyit), Kızıl Kurt (Döölös, Saruu), Ceti Uruu (Saruu), Cookeşek, Cediger, Cetigen, Kardı (Kuşçu), Karga (Mongoldor, Sayak), Kalça (Bargı), On Ok (Kuşçu), Otuz Uul, Orgu, Solto, Sokolok (Munguş), Sarı Bağış, Sarttar, Munguş, Tubay (Saruu), Tata (Solto), Tatar (Munguş), Toguz (Bağış), Uranhaylar (Tınmseyit), Üç Ok (Basız) Çerik ve diğerleridir.

“Kırgızların Etnik Yapısının Gelişiminde İkinci Süreç (XI-XVI yüzyıl)” adlı bölümde Kırgızların halk olarak gelişmesinin ikinci dönemi araştırmaya alınmıştır ve bu dönem yaklaşık XI.-XVI. yüzyılları kapsamaktadır. Bu sürece aşağıdaki tarihi dönemlere ayırarak bakabiliriz:

1. Kara Kıtay (Kıdanlar), Moğol istilaları ve Kırgızların Cengiz Han’ın oluşturduğu Moğol imparatorluğu idaresine katıldığı dönem (XII-XIII yüzyıl);

2. Kırgızların Moğolistan Devleti'nin idaresi altında olduğu dönem (XIV-XVI yüzyıl).

Araştırmalar, tarihi yazılı kaynaklardaki bilgiler Alaş (Mongoldor), Nayman, Kereyit (Döölös), Merkit (Dölöös), Murkut (Dölöös), Ahna (Munguş), Mongoldor, Baarin, Mongol (Bağış), Tokmok (Avat, Sayak), Böö Nayman (Nayman), Katagan (Sarttar, Çekir Sayak), Çoro (Çekir Sayak), Çogorok (Teyit), Kurama (Solto, Teyit), Tömön Cete (Bağış), Kara Kıtay (Kıtay), Kıtay, Darhan (Çekir Sayak), Otorçu (Saruu), Duulat (Sayak), Saray (Börü), Mogol (Avat), Nogoy (Kıtay, Çekir Sayak), Calayır (Solto), Konurat, Sulduz (Munduz) ve diğer boylar (uruu ve uruklar) yukarıda adı geçen dönemde Kırgızların yapısı içerisine dahil edildiğini göstermektedir.

“Kırgız Etnik Yapısının Gelişiminde Son Dönem (XVI. yüzyıl başları ve XIX. yüzyıl sonları)” adlı üçüncü bölümde Kırgız halkının gelişimindeki son süreç ele alınmaktadır. Bu süreç yaklaşık XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın sonlarına kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan Kırgız boylarının (uruu ve uruklar) çoğunluğu şecere bilgilerinde ve yazılı kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Bunların bazıları ünlü tarihi insanlardır. Bunların dışında özellikle XIX. ve XX. yüzyıllar arasında Kırgız etnik yapısına Sart Kalmak, Türk, Kara Kalpak, Uygur ve diğer etnik grupların karıştığını görmekteyiz.

Monografik araştırmanın üçüncü bölümünde “Kırgız boylarının (uruu ve uruk) en tamga işaretleri: ortaya çıkışı, yayılım alanı ve benzerlikleri. Tarihi toponimisi” verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Kırgız boylarının (uruu ve uruklarının) tamga işaretleri, onların ortaya çıkışı, yayılım sahası, etnik tarihini incelemede anlamın önemi, etnogenetik ve etno-kültürel bağları gösteren diğer akraba halklarındaki benzerlikleri ele alınmıştır. Boylar (uruu ve uruk), sülale, aileler ve özel kullanımdaki tamga işaretleri Türk-Moğol dillerinde “Tamga” adıyla bilinmektedir (Tavro, Kleymo, Peçat) ve bunlara çok değerli tarihi kaynaklar olarak değer verilmektedir.

Bu bölümün “Kırgız Boylarının Tamgaları: Ortaya Çıkışı ve Yayılım Sahası” adlı birinci kısmında “en tamga” işaretlerinin etnik grupların tarihi, etnik kültürünü araştırma ve öğrenmede tarihi yazılı kaynaklar ve diğer kaynaklar gibi temel kaynaklardan olduğu ispatlanmıştır. Kaya ve taşların üzerindeki ve diğer eski yazıtlara çekilerek yazılan tamgaların etnik tarih araştırmalarında önemli olduğu bilinmektedir. Tarihi yazılı kaynaklarda en tanga işaretleri bazı etnik grupların göç sahası ve diğer bilgilerine rastlayabiliriz. Avrasya'nın bozkırında en tamga işaretleri milattan önce I. yüzyıldan itibaren işeret şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Boyların en tamga işaretleri Türk-Moğol, Fin-Ugor ve İran dilinde konuşan halklarda eskiden beri korunarak bazı bölgelerde ayrıca Kırgızlarda tarihin eski döneminden beri değişmeden kullanılagelmektedir. Boyların tarihi sembollerini ve aidiyeti, bağımsızlığı gösteren bu işaretlerin, devletler ya da boylar arasında, gündelik meslek dilinde ve diğer alanlarda gerekli olduğunda kullanılması Türk dilli halklarda aynı şekilde gelişmemiştir. Göçebe hayat tarzına göre Kırgız halkında en tamga işaretlerinin anlamını etnik grubun adı (etnonim) da yansıtmaktadır. Örneğin: Koş tamga (Munguş boyuna), Cagalmay tamga (Munguş), Aça tamga (Coru), Kayçı tamga (Coru), Koş Bıçak (Bağış), Cogoru tamga (Kıtay), Tömön tamga (Kıtay), Kılıç tamga (Basız, Sayak), Kerki tamga (Basız) ve diğerleri. Dikkat etmemiz gereken mesele, en tamga adlarıyla ilgili etnonimlerin çoğunluğunun boyların adlarıyla ilgili olmasıdır. Boyların (uruu-uruk) en tamgaları aynı totemler gibi boyları, sülaleleri, etnik grupları birbirinden farklı kılan özelliklerin işlevini üstlenmiştir ve etnik tanımlamalar için önemli bir kaynaktır. Tamgaların devlet işleri ve boylar birliği gibi önemli işlerde kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin: bütün boylar sahip oldukları zenginlik sayılan hayvan sürülerine damga vurmuştur ve bu yapılanlar özgürlüklerini, kendi başlarına hareket edebildiklerini göstermektedir. Göçebeler bağımsızlıklarını boyların en damgalarına sahip olmaları ile göstererek, damgalara kutsal bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Çalışmanın aynı kısmında Kırgız en tamgalarının yayılım sahası, onların akraba halklardaki benzerlikleri gösterilmiştir. Diğer bir önemli husus da Sayan-Altay sahasındaki epitafik yazıtların, Kırgızlara ait olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. Çalışmada en tamga ve runiğe benzeyen yazıtların resimleri verilmiştir. Elbette, en anlamlı mesele, en tamga işaretlerinin nerelerde oluştuğuna dair doğruların ortaya çıkartılmasıdır. Bu meselede bazı araştırmacılar “runik alfabe Türk en tamgalarının temelinde gelişmiştir” diye bir hipotez ortaya atmışlardır. Bazıları bu fikre destek vermemişlerse de, bazıları “kimi en tamgalar Orhon-Enesay alfabesinin temelidir” şeklinde görüş bildirilmiştir. Bu fikir son dönemlerde eleştiriler alsa da büyük ilgi toplamıştır. “Runiğe benzeyen alfabenin hemen hemen yarısına yakını, teşekkülü bakımından Arami alfabesine değil Orta Asya sahasına aittir” diyen O.Donner ve V. Tomsen'in yaklaşımı bilimsel alanda kabul edilmektedir.

Kırgız en tamga işaretleri, bazı işaretlerin anlamları, yayılım sahası çalışmanın “Bazı Boyların En Tamga İşaretlerinin Anlamları, Bulundukları Yerler, Benzerleri” adlı ikinci kısımda incelemeye alınmıştır. En tamga işaretleri sosyal hayatta, mesleki kullanımda ve diğer işlerde bronz çağından itibaren kullanılmaktadır. Özellikle onların anlamları ve teşekkülündeki prensiplerin benzer olmasına rağmen en tamgalarının ortaya çıkışı

dönemlerinin, bütün anlamlarını kazanmasına kadarki gelişimi belirlemek zor bir iş olarak kabul edilmektedir. Bazı bilim adamlarının iddiasına göre, boyların en tamga işaretlerinin olması, sosyal gelişme açısından mülkiyet kavramının ortaya çıktığını göstermektedir. Sosyal gelişmenin ilk basamaklarında olan halklarda en tamgaları kullanma sahası çok çeşitli ve çok maksatlı olmuştur. Yukarıda adı geçen en eskisi boyların mülkiyetlerini belirleyen onların damgası olmuştur. Bunların dışında en tamga işaretlerinin çoğunluğu boyların (uruu-uruk) totemlerini göstermektedir. Yapıları bakımından uruu, uruk ve uruu birliklerinin temsilcilerinin kutsallık yüklediği, tapınılmaya başlanan canlılar, kanatlı yırtıcı kuşlar ve diğer totemlerin resimleri de burada verilmiştir.

Kırgız damgaları eskiden beri insanlar ile doğa arasındaki, dini ritüel anlayışların kendi içindeki bağları göstermiştir. Damglar, orta çağdaki süsleme sanatı ve dekoratif sanatın karakter ve sembollerini ortaya koymuşlardır. Bu geometrik desenler ve bitki desenleri, büyü, sembolik, heraldik ve diğer figürler poetik bir yaklaşımla tasvir edilmiştir. Kuşlar ve canlıların gerçek ve fantastik karakterleri mitoloji, destan ve dünya görüşüne göre belli bir sisteme bağlıdır. Karakterin sembole geçmesi onun derin anlamını göstermektedir. Şartlı olmasına rağmen belli bir sembolün anlamı insanların belli dönemlerdeki dünya ve çevresi ile olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Orta çağdaki desenin fantastik içeriği, ondaki derin sembolizm, halkın sözlü ürünleriyle olan bağlarını göstermektedir. Sözlü kültür ürünlerindeki ve sanattaki karakterler halkın genel mesleki çalışmalarıyla sıkı sıkıya bağlıdır.

Bu bölümün üçüncü kısmında “Kırgızistan’ın ve Sayan-Alтай’ın Tarihi Toponimisi” meselesi ele alınmıştır. Bu kısım yer, su adları, yazılı tarihi kaynaklar, sözlü kültür ürünleri, etnik isimler, arkeolojik buluntular ve diğer önemli tarihi bilgileri içermektedir. Bunların yanında yer, su adları eski dönemlerdeki anlamların ve değişmeyen, korunan şekillerin araştırılması gereken sahalardaki halkların tarihi söz varlığı açısından incelenmesi gereken bir kaynak olma işlevini üstlenmiştir. Coğrafi isimler bilimsel ve pratik anlama sahip olmakla birlikte sosyal bir işleve de sahiptir. Sahanın bölgesel özellikleri, bitki örtüsü, halkın üretime dayalı çalışmaları, derin köklere dayalı tarihi, sosyo-ekonomik ve siyasi değişimler gibi konular hakkında bilgiler içermektedir. Toponimler sadece geçmiş dönemin hatırası değil aynı zamanda dönemin tarihini, kültürel gelişimini, alandaki dilin gelişimini yansıtmaktadır. Geçmiş tarihi döneme şahit coğrafi adlar çok değerli tarihi belgeler işlevine sahiptir. Artık kullanılmayan kelime şekilleri ve anlamları yer, su adlarında korunmaktadır. Yer adlarının tarihi diyalektolojiyi araştırmada önemi çok büyüktür. Yer, su adlandırmaları belli bir tarihi dönemde ortaya çıkarak, yapısı ve anlamı bakımından bazı değişimlere uğramış; somut tarihi olaylar, halkların, boyların göçleri, savaşlar, kültürel, sosyo-ekonomik ve dilsel ilişkilerle bağ kurulmuştur.

Kitabın “Etno-Kültürel İlişkiler: Tuvalılar, Hakaslar, Altaylılar” adlı dördüncü kısmında Sayan-Alтай’ın Türkçe konuşan halklarından olan Kırgızların Altaylılar, Tuvalılar ve Hakaslar ile olan etnogenetik ve etno-kültürel bağları araştırılmıştır.

Kırgızlar ve Altaylıların tarihi-etnik benzerlikleri “Kırgızların ve Altaylıların Etno-Kültürel Bağları” maddesinin birinci kısmında ele alınmıştır. Etnik adlandırmalardaki boyların en tamga işaretlerindeki maddi ve manevi kültür ürünlerindeki benzerlikler, efsaneler, şecere ve masallardaki bilgiler, yer, su adları ve diğer benzerlikler, bizi Kırgızlar ile Altaylıların tarihi kökenlerinin aynı olduğu kanısına ulaştırmaktadır. En son yapılan arkeolojik ve etnografik araştırmalar Altay Dağları, Tanrı Dağları ve Pamir-Alay Dağlarını mesken edinmiş boyların tarihi, etnik, kültürel ilişkilerinin bronz çağından başlanarak, Saklar dönemi (M.Ö. VII-II y.y.) boyunca devam ettiğini ispat etmektedir. Sonraki dönemlerde bu boylar Altay ve Tanrı Dağları bölgelerindeki devlet yapılanmalarının (Türk, Kırgız kağanlıkları v.d.) parçaları haline dönüşmüştür.

Aynı bölümün ikinci maddesi “Kırgızların ve Tuvalıların Etno-Kültürel Bağları” meselesine ayrılmıştır. Kırgızlar ile Tuvalıların atalarının tarihi-etnik bağları V.-VI. yüzyılda başlar. Bu süreç VI. yüzyıl Kırgız Kağanlığı ve daha sonraki “Kırgızların Altın Dönemi”nde zirveye ulaşmıştır. 820-840 yıllarında Kırgızlar Uygur Kağanlığı’nı devirdiğinde, günümüz Tuva bölgesi Kırgız Kağanlığı egemenliği altına girmiştir. Hakas-Minusin, Tuva bölgeleri kağanlığın devlet idaresinin temeli olan altı Bagka (aymak, bölgeye) ayrılmıştır. Kırgızlar, Tuva bölgesinde yaşarken boyların etnik özelliklerine, maddi ve manevi kültürüne, sanatına büyük etkileri olmuştur. Kırgız Kağanlığı (IX.-XIII. yy.) egemenliği içine giren boylar günümüzdeki Tuva, Hakas ve Şorların atalarıdır. Sayan-Alтай halkları aralarındaki etno-kültürel benzerlikler Kırgız Kağanlığı’nın devrinde oluşmuştur. Kağanlık devrildikten sonra Kırgızların bazıları Tuva bölgesinde yaşamaya devam etmişlerdir. Kırgız Kağanlığı altında 360 yıl devam eden ve diğer dönemlere nazaran daha rahat, savaşırsız bir hayatın olması, bölgenin ekonomik bakımdan gelişmesine, boyların istedikleri gibi göç etmelerine uygun bir ortam oluşturmuş ve bazı etnik grupların kendi içlerinde karışmalarına zemin hazırlamıştır. Uygurları devirdikten sonra Kırgız kağanı devletin başkentini Tannu-Ola Dağı’nın (Güney Tuva) güneyine taşımıştır.

“Kırgızların ve Hakasların Etno-Kültürel Bağları” bölümün üçüncü kısmında ele alınmıştır. Kırgız-Hakas tarihi-etnik, kültürel alakaları uzun zamandır bilim adamlarının dikkatini çekmektedir. Burada Kırgızların kökeni, göçleri Kırgız devletinin ekonomi-politik tarihi, etnik yapısı, maddi ve manevi kültürüne bağlı meselelere yer verilmiştir. Elbette Hakas-Minusin Vadisi, burada Kırgızların bıraktığı kültürel katman, Enesay Kırgızlarına en yakın soy sayılan Hakasların gizemli tarihini inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Hakaslar, Enesay Kırgızlarının kültürünün mirasçılarıdır. Kırgızlar ve Hakas-Minusin Vadisi’nin etno-kültürel çevresi ile bağlarının kronolojisi M.Ö. V. yüzyılın ortalarından (Kırgızların bir kısmının Batı Moğolistan Minusin Vadisine göç ettiği dönem) XVIII. yüzyılın başlarına kadarki dönem olarak ele alınabilir. Tarihi kaynaklar, bilimsel literatürdeki bilgiler etnik ilişkilerin Enesay Kırgız Devleti devrinden başlayarak Kırgızların çoğunluğunu oluşturan Tanrı Dağları ve buralara yakın alanlara göç ettikleri döneme kadar aynı tarihi katmana sahip olduklarını göstermektedir. Enesay’da kalan Kırgızlar bu bölgelerde XVIII. yüzyılın başlarına (1703 yıl) kadar egemenliklerini korumuşlardır. Günümüz Hakaslarının etnik özelliklerinin gelişiminde Samoyed ve Ket dilinde konuşan halkların da izleri mevcuttur. Sonuçta Sibiryalı Kırgızlar Hakasların etnogenezisinde önemli bir rol oynamışlardır kanısına varabiliriz.

Bu çalışmada araştırılan meseleler hakkında sonuçlar çıkartılmış ve bu sonuçların gelecekte araştırmacılar tarafından kullanılması için görüşlerimiz, bilimsel bulgular ve yeni bilgiler her bölümün sonunda gösterilmiştir.

Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары

Олжобай Каратаев

Мукабанын дизайнери: Рысбек Исаков

Техникалык редактор: Бактыгүл Эрматова

Кыргыз – Түрк «Манас» университетинин башкармалыгынын жана

басма комиссиясынын чечими боюнча басылды

Басууга кол коюлду

Китептин өлчөмү 16,5х24,5. 65 граммдык офсет кагазы

Нускасы ...

Бишкек шаары,
КТМУ басмаканасы